

NEOLIBERALISM IN EDUCATIONAL SYSTEM

EDITORIAL

- 7 **Boris Vezjak:** Neoliberalism in Educational System
- 13 **Marija Javornik Krečič in Marko Marinčič:** Neoliberalism in Higher Education – a Reality Assisted by the Academic Community
- 25 **Pavel Zgaga:** Higher Education Reforms: Between Centers and Peripheries
- 40 **Valerija Vendramin:** In Exchange for Feminism: “Successful” Girls and “Gendered” Neo-Liberalism
- 51 **Tibor Rutar:** Postmodernism and Neoliberalism: Opposite Sides of the Same Coin?
- 65 **Primož Krašovec:** Human and Inhuman Capital, and Schooling
- 84 **Zdenko Kodolja:** Authority, Autonomy of University and Neoliberal Policy
- 97 **Andrej Adam:** Current Problems in Schooling
- 108 **Mitja Sardoč:** The Paradox of Equal Opportunities

CONCEALED HISTORIES

EDITORIAL

- 127 **Tatjana Greif:** Disobedient in History
- 132 **Tatjana Greif:** Lives Without Privacy: Biographical Blindness in Theory Building
- 157 **Ljiljnana Kolešnik:** Nasta Rojc’s Self-Portraits: an Early Case of Shaping Lesbian Identity in Croatian Modern Art
- 181 **Jasmina Šepetavc:** Fragile Histories: Reconstruction of Lesbian Subject in Barbara Hammer’s Film
- 189 **Lillian Faderman:** Odd Girls and Twilight Lovers
- 218 **Nataša Velikonja:** “Gay, Elderly, Self-Standing Lady From the Castle Rauhenstein”: Elements of Romantic Friendship in the Works of Pavlina Pajk
- 232 **Maja Šučur:** Alma M. Karlin – in Private
- 242 **Kristina Hočevnar:** “No Environment Makes me Feel at Home.” An Interview with Majda Kne.
- 255 **Nataša Velikonja:** From Reflexes to Recognition: Gender will no Longer Be the Prescriptive Feature

REVIEWS

- 264 **Kristjan Nemeč:** The Soul on Prozac
- 268 **Špela Šinigoj:** Feministic Discourses on Shopping
- 271 **Jure Plaskan:** The Net Delusion: The Dark Side of Internet Freedom

NEOLIBERLIZEM V ŠOLSTVU

UVODNIK

- 7 **Boris Vežjak:** Neoliberalizem v šolstvu
- 13 **Marija Javornik Krečič in Marko Marinčič:** Neoliberalizem v visokem šolstvu – resničnost, ki ji asistira akademska skupnost
- 25 **Pavel Zgaga:** Visokošolske reforme: med centri in periferijami
- 42 **Valerija Vendramin:** V zameno za feminizem: »uspešna« dekleta in »ospoljeni« neoliberalizem
- 51 **Tibor Rutar:** Postmodernizem in neoliberalizem: nasprotni plati iste medalje?
- 65 **Primož Krašovec:** Človeški in nečloveški kapital in šola
- 84 **Zdenko Kodelja:** Avtoriteta, avtonomija univerze in neoliberalna politika
- 97 **Andrej Adam:** Aktualni problemi šole
- 108 **Mitja Sardoč:** Paradoks(i) enakih možnosti

ZAMOLČANE ZGODOVINE

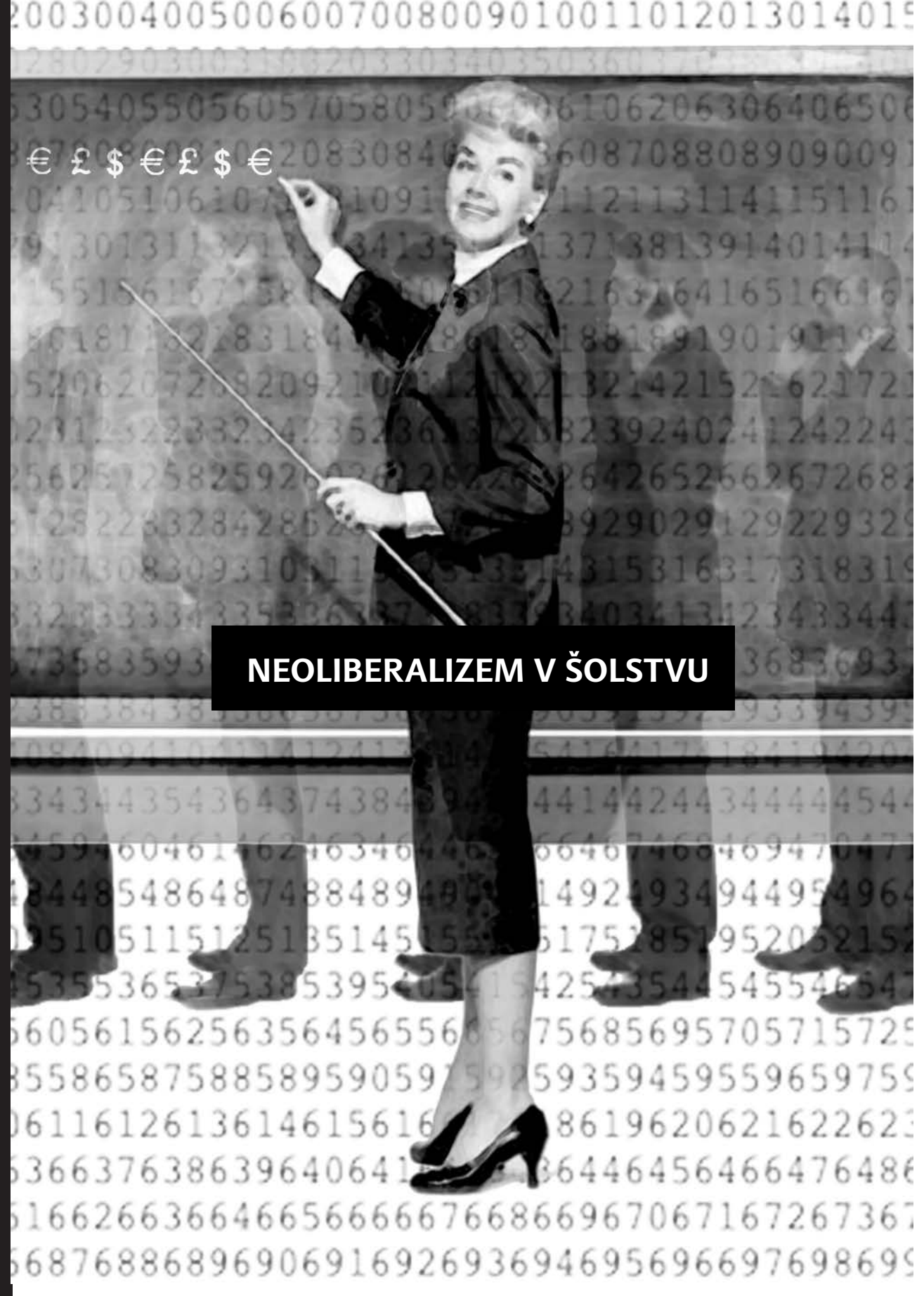
UVODNIK

- 127 **Tatjana Greif:** Neposlušne zgodovini
- 132 **Tatjana Greif:** Življenje brez zasebnosti: teoretska slepota v polju biografskega
- 157 **Ljiljnana Kolečnik:** Avtoportreti Naste Rojc. Zgodnji primer prikaza lezbične seksualne identitete v hrvaški moderni umetnosti
- 181 **Jasmina Šepetavc:** Krhke zgodovine: rekonstrukcija lezbičnega subjekta v filmih Barbare Hammer
- 189 **Lillian Faderman:** Čudna dekleta in ljubimke iz somraka
- 218 **Nataša Velikonja:** »Vesela, priletna, samoživeča gospa z gradu Rauhenstein«. Elementi romantičnega prijateljstva v delih Pavline Pajk
- 232 **Maja Šučur:** Alma M. Karlin – zasebno
- 242 **Kristina Hočevnar:** »V nobenem okolju se ne počutim popolnoma doma.« Intervju z Majdo Kne
- 255 **Nataša Velikonja:** Od refleksa k spoznanju: Spol ne bo več določevalna lastnost

RECENZIJE

- 264 **Kristjan Nemač:** Duša na prozacu
- 268 **Špela Šinigoj:** Feministični diskurzi nakupovanja
- 271 **Jure Plaskan:** Spletna zabloda: Temna stran internetne svobode

NEOLIBERALIZEM V ŠOLSTVU

Neoliberalizem v šolstvu

Od osemdesetih let prejšnjega stoletja se zdi, da neoliberalizem nadomešča socialno demokracijo kot dominantno platformo ekonomskih in socialnih politik. Povedano velja za vse kapitalistične formacije socialnega. Opremljen z idejami privatizacije kot vulgarna redukcija liberalizma vnaša v razumevanje družbe nevarne elemente instrumentalnega racionalizma, suženjskega fatalizma, egoističnega individualizma, obenem pa nas spontano prepričuje o zunanje neizogibnih ekonomskih zakonitostih, zahteva logiko Smithove »nevidne roke«, slepo pokoritev državljana in njegovo podrejanje v vseh sistemih delovanja. Neoliberalizma ne smemo razumeti preprosto kot razširitev pravil trga in omejevanje vpliva države, v njem moramo ugledati radikalno rekonfiguracijo širših razmerij med državo in trgom, nekaj drastično intervenirajočega v samo socialno bistvo človeka, njegovo naravo in družbeno vlogo.

Danes je esencialno izhodišče neoliberalizma, enega najbolj razširjenih konceptov ekonomske politike države, nekakšna implicitna vera v trg, ki da je sam v sebi zmožen najbolj pravično in učinkovito urejati ekonomska in družbena razmerja med ljudmi. Čudežna moč svobodnega trga naj bi zahtevala odsotnost države in njenega vpletanja v zakonitosti trga, vse skupaj pa naj bi zagotavljalo gospodarsko učinkovitost in proizvajalo svojevrstno socialno pravičnost – ki si seveda ne zasluži tega imena. Čeprav vemo, da se je ta model ekonomske in socialne urejenosti npr. v skandinavskih državah že postavil na glavo, saj tam močna in učinkovita država lahko uspešno nadomešča domnevno učinkovitost trga, četudi npr. nemško gospodarstvo deluje ekonomsko učinkovito ob močni državi in njenem soupravljanju večjih podjetij, tudi ob navzočnosti sindikatov, se nam ob tem zarisuje temeljni paradoks prostega trga – ta deluje in je uspešen le tam, kjer ga regulira, vzpostavlja in nadzoruje učinkovita in močna država. Svobodnega trga in države ne smemo nujno razumeti kot ekonomsko dihotomijo, kot izključevalna nasprotja, temveč lahko eden deluje le v sozvočju z drugim in v sožitju z njim.

Od leta 2008, ko je svetovne gospodarske in finančne trge načela kriza in korenito razburkala domače gospodarstvo, smo tudi v domačih razmerah naleteli na mehanizem delovanja zahtev po vračilu dolgov – vse evropske države, ki so zadolžene, a tega dolga niso bile več sposobne

v takšni meri ali sploh ne vračati, so bile prek Bruslja nenehno pozivane ali celo izsiljevane, da bi dosegle povračilo dolgov. Formulirani recept je preprost: država mora čim manj trošiti, postati mora manj socialna in razprodati mora svoje državno premoženje. Neoliberalna agenda je nenedoma postala spontana ekonomska ideja Evropske unije, vsiljevana tudi Sloveniji. Njeno praktično raven poznamo iz izkušenj: pomeni, da tuje banke pridobivajo vračilo posojil, ki so jih dale domačim bankam, ker je država morala za to prevzeti jamstvo, da lahko pri tem diktirajo izjemno visoke obresti, da nas silijo v razprodajo državnega premoženja in najboljših podjetij in da nam z vsiljeno sanacijo bančnega sistema ponujajo model poddržavljenja številnih podjetij, ki bodo potem poceni razprodana. Povedano drugače: neoliberalistična paradigma je tisti instrument, s katerim evropske države prisiljujejo manjše in šibkejšje, da jih v službi kapitala zlorabljujejo za svoje nacionalne in seveda ekonomske interese.

Ko se sprašujemo o tem, v kolikšni meri je neoliberalizem vdrl v šolski prostor, s čimer se ukvarja pričujoči tematski blok, lahko umeščanje značilnosti neoliberalne logike in ideologije v slovenskem šolskem sistemu ali širše spremljamo na različnih ravneh. Prva je splošnogospodarska, druga je politična, tretja ideološka, četrta diskurzivna. Številni komentatorji neoliberalnih reform v izobraževanju in znanosti celo ugotavljajo, da neoliberalna ideologija na tem področju predvideva neko novo, spremenjeno in prevrednoteno vlogo znanja. Trenutna histerija finančne krize, grožnje z odpuščanjem učiteljev, nižanjem plač in višanjem normativov nosijo s seboj diskurzivne značilnosti, ki smo jih sprejeli kot samoumevne. Že vsiljeni terminološki besednjak pravzaprav razkriva tiho privolitev v neoliberalne reforme, ki niso prišle iz nič – izvirajo pač iz ponotranjenega diskurza o pojmih, kot so vseživljenjsko učenje, učenje učenja, človeški kapital, človeški viri, učinkovitost, uspešnost, storitve, družba znanja, kompetence. Ti in drugi so konceptualizirali ne le naše dojemanje šolskega polja (velja predvsem za sekundarno in terciarno izobraževanje), ampak so ga tudi konkretno predrugačili.

Reforme in posodobitve slovenskega šolstva v preteklih letih so same postale svoje lastno nerefektirano gibalno, njihova domnevna nujnost se je ugnezdila v zavest šolnikov na vseh ravneh in njihovo jedro je ostalo nepreizprašano in neprašljivo. Kritičnega premisleka o morebitnih slabih posledicah ni bilo. Pomembni so tudi vidiki, ki neoliberalizem kot paradigmo vnašajo kot samoumevno glede na preostale evropske države – neredko so skriti za zahtevo po proporcijah in disproporcijah med javnim in zasebnim šolstvom, ki da ga v domačih razmerah zelo primanjkuje.

Šola je dobila novo družbeno vlogo – proizvaja človeški kapital oziroma kompetentno, fleksibilno delovno silo; šola je s tem hierarhično podrejena ekonomiji; znanje, ki je bilo še nedavno emancipatorno, postane podrejeno produktivni učinkovitosti; šolsko področje se spremeni v šolski trg; spremeni se moralna zavest; spremenijo se oblike dela v šoli (individualizacija) in vloga učiteljev, ki so samo še vodniki na tržnici, proizvajalci človeškega kapitala, organizirani v strogo urejene hierarhične piramide.

Ko postanejo te spremembe samoumevne in realne, poslanstvo učiteljev postaja vedno manj služenje javnemu (raz)umu in svobodi duha; učitelji in zaposleni v šoli postajajo novodobni proletarijat, ki v službi kapitala proizvaja človeške vire; s tem vsak dan soustvarjajo svet »svobodne pobude«, dokler jim ta ne odgovori z odpuščanjem, nižanjem proizvodnih stroškov in višanjem normativov. Takšne so navsezadnje tudi smernice OECD in Evropske komisije – obe v svojih temeljnih dokumentih zagovarjata ta novi odnos med šolo in gospodarstvom. Šola naj mlademu človeku ponudi zlasti »paket temeljnih kompetenc«. A to je le en vidik.

Koketiranje z neoliberalno paradigmo v slovenskem šolstvu se nesporno v zadnjem času zelo povezuje z vlado Janeza Janše v letih 2004 in 2008, pozneje tudi med februarjem 2012 in marcem 2013, a tudi z vlado Alenke Bratušek in npr. nenehnimi prikritimi idejami o uvedbi šolnin ob spremembi Zakona o visokem šolstvu, s katerimi je pohitel minister dr. Jernej Pikalo. Težko bi dejali, da se takšna paradigma ozko povezuje le z »levimi« ali »desnimi« vladami – po svoje je skrb zbujujoče, da se razliva čez oba politična pola. Naj v ilustracijo navedem primer nepriljubljenega ministra dr. Žige Turka – ker je Janša združil več ministrstev v eno, izobraževanje, znanost, kulturo in šport, so mu rekli tudi superminister. Ne le, da je poskušal uvesti privatizacijo šolstva, temveč je v celoti sprejel agendo brezplačnega šolanja kot nečesa, kar je anomalija in zaradi katerega bi morali študenti biti, dokler ga še imajo, nadvse veseli.¹

Ob neki priložnosti je nekdanji minister Turk celo zapisal, da je »študentke in študente pozval, da bi v časih, ko ni več denarja za čisto vse, cenili, da jim država kljub hudim časom vendarle omogoča brezplačno šolanje. Zato naj v prihodnje zavzeto in hitro študirajo.« Ministrova intenca je jasna: pod krinko, da svetuje študentom, naj študirajo, jim implicitno grozi.²

Ministrovo svetovanje študentom, češ začnite ceniti, da vam država omogoča brezplačno šolanje, je podvojeno cinično. Najprej zato, ker se postavlja v vlogo arogantneža, ki maha z denarjem, čeprav ta v resnici ni njegov, temveč davkoplačevski, nato pa še, ker na podlagi tega od študentov celo zahteva hiter študij in po tistem razume brezplačno šolanje kot anomalijo in trenuten privilegij. In to v razmerah, ko je vlada drastično posegla v visoko šolstvo in znanost – eden od očitkov Janševi vladi je v letu 2012 venomer bil ta, da načrtno jemlje denar javnemu šolstvu, da bi ga spodkopala, ter da ga načrtno preusmerja v zasebne šole. Ena resnih namer je med drugim bila tudi, da bodo krogi okoli dr. Petra Jambreka ustanovili kar novo univerzo.³

Podvojenemu cinizmu ideološkega spopada z javno šolo, kakršno poznamo, bi lahko dodali še tretji element – kot da je cinično obnašanje nujno in tako rekoč konstitutivno za ideološki vdor neoliberalne misli. Ko je namreč nekdanji minister Turk na vladi oktobra leta 2012 izvedel, da bo vlada krepko posegla s finančnimi rezi v šolstvo (za kar minus 10 odstotkov), kulturo (minus 17 odstotkov) in znanost (minus 19 odstotkov), je sicer zaigral na karto osebne prizadetosti, vendar je novinarje gladko zavrnil, ko so ga vprašali po tem, ali bo odstopil: »Dokler sem koristen, ne bom.«

Kaj je potem tisto, kar ustvarja prepričanje o lastni koristnosti in moči v perspektivi prenove šolskega sistema? Verjetno prav vera v novo moč, ki jo prinaša drugačna, s socialno občutljivostjo in konceptom javnega šolstva skregana napoved novega. Kar se zdi koristno v avtopercepciji ministra, je prav naznanilo neoliberalnega obrata, dojetega kot ultimativno koristni zasuk

---

¹ Februarja 2014 so mediji poročali, da je zaradi zlorabe uradnega položaja Turk ovaden skupaj s svojim direktorjem direktorata za visoko šolstvo Borutom Rončevićem. Razlog: več kot pet milijonov evrov davkoplačevskega denarja naj bi si namreč razdelile tri že vnaprej izbrane zasebne fakultete, za katere so bili prirejeni razpisi.

² Pozneje je v polemiki z urednikom Gregom Repovžem zapisal: »Svetovati študentom, naj študirajo, menda ni naboje. Bo osip manjši in kakšen faliran študent manj. Ta del, ki zadevo postavi v čisto drugačno luč, je Repovž seveda zamolčal.«

³ Ne le, da bi s tem dobili zasebno ustanovo v razmerah zanikanja pomena javnega šolstva, vsem projektom zasebnega šolstva in ustanavljanja novih fakultet se je venomer očitalo, da so dejansko politični projekti političnih izbrancev, blizu Janševi vladi.

šolskega polja [in še kakšnega] proč od prvin socialne države v novo, po vsem sodeč edino sprejemljivo prakso.

Prispevki v pričujočem bloku so dotaknejo področja šolstva in njegovih ideoloških perturbacij na številne, relativno heterogene načine. Nekateri avtorji so se bolj podali v smer konkretne empirije in bolj v prostore domačega šolskega sistema, drugi so bolj sledili teoretskim nagibom. Naj jih na kratko naštejemo. Javornik in Marinčič se v svojem prispevku v perspektivi dragocene izkušnje dveh visokošolskih predavateljev in obenem aktivnih sindikalistov koristno dotakneta domače stvarnosti: načinov, kako globalizacija učinkuje in kako se neoliberalne politike prevajajo v slovensko visoko šolstvo. Ugotavljata, da se paradigmatično sprevrča naše razumevanje družbene vloge splošnega izobraževanja in znanja na splošno, v katerem univerze igrajo čisto določeno vlogo: če so oddaljene od centrov globalnega kapitala, se npr. raziskovalne ustanove spontano podrejujejo interesom kratkoročnega dobička, kot izobraževalne ustanove pa se preobražajo v tovarne za produkcijo »uporabnega« znanja. Avtorja sta v svojem članku zelo konkretna in povedano ilustrirata z dogajanjem na Univerzi v Mariboru, ki se v svojih uradnih strategijah izrecno opredeljuje za podjetniški tip univerze, pri čemer skuša uničujoče učinke finančnih pritiskov promovirati kot razvojno priložnost. Težnja po fleksibilizaciji dela na univerzi delavce postavlja v čedalje bolj negotov položaj, kakovost študija pa vidno pada. Ugotavljata, da smo priča svojevrstnemu paradoksu: člani akademske skupnosti in študenti omenjenim procesom v čedalje večji meri dejavno asistirajo.

Pavel Zgaga zahteva premislek o visokošolskih reformah v regiji, ki geografsko obsega Slovenijo ter še sedem držav t. i. Zahodnega Balkana v zadnjih dveh desetletjih. Ob tem ga zanima, katere so bile glavne značilnosti visokošolskih reform v teh državah po letu 1990 in kakšno je bilo njihovo razmerje do mednarodnih procesov in premikov v polju visokošolskih politik (*policy*); v tem kontekstu sledi pojavom politizacije in privatizacije visokega šolstva, implementaciji bolonjskega procesa ter odkriva dihotomijo mednarodnih norm in lokalnih identitet. Ob zadnjem vprašanju obravnava še razmerje med centri in periferijami v kontekstu visokošolskih politik in kritično preveri vprašanje, ali v kontekstu sodobnega razvoja visokega šolstva t. i. periferne države danes igrajo zgolj vlogo nekakšnih '*policy kolonij*'.

Valerija Vendramin se spopade z vdorom neoliberalizma v šolski sistem in akademski svet ne le skozi vrednotenje znanstveno-raziskovalnega dela, temveč tudi vloge spola v vzgoji in izobraževanju: problematiko analizira prek ozkega, a precej povednega pogleda v danes preferirano raziskovanje vzgoje in izobraževanja, ki ga danes zaznamuje neoliberalna logika praktičnosti v kontekstu dosežkov šolanja. Področje dopolnjuje s širšim pogledom na »družbeno in kulturno pokrajino, ki bi ji lahko rekli postfeministična«, kot pravi Angela McRobbie, ena najpomembnejših avtoric s področja novih teorij o »*gender power*« in postfeminizmu. Ob tem neoliberalizem, skupaj z Jessico Ringrose, razume »kot totalizirajoč diskurz, skozi katerega se rekonstituira subjektivnost v ekonomskih okvirih, kjer tržne vrednote in komodifikacija popolnoma zasitijo konstrukcijo sebe in drugega«. Posledica: neoliberalizem in postfeminizem sta diskurza, ki se vzajemno krepita tako, da je neoliberalizem »ospoljen«, saj so ženske v večji meri kot moški vključene v dinamiko sprememb, transformacij in samoregulacij.

Zgodovinske pogoje vznika postmodernizma kot prevladujoče družboslovne paradigme na akademiji in obenem medsebojno povezavo oziroma oplajanje teh različnih dejavnikov poskuša nakazati v svojem prispevku Tibor Rutar. V članku želi pokazati, zakaj je postmodernistična kritika marksovske razredne analize neupravičena, in raziskati politično-ideološke implikacije

postmodernističnega obrata in vzajemnega marginaliziranja razredne analize oziroma historičnega materializma na akademiji. Glede tega opozarja na povezanost med neoliberalizmom kot reakcionarno (ekonomsko) paradigmo, ki preprečuje množične politične prakse upiranja zoper dobesedno nečloveško življenje – ki ga implicira kapitalistični produkcijski način s svojo stvarno dominacijo nad živimi subjekti. Na koncu sklene, da je akademski obrat k postmodernizmu ne samo nepotreben, temveč zaradi svojega neutemeljenega izrivanja razredne analize in kritike politične ekonomije celo regresiven.

Teorije človeškega kapitala postajajo čedalje pogostejša referenca tako novejših pedagoških teorij kot političnih načrtov reform znanosti in izobraževanja. Kot del splošne ideologije družbe znanja, teorije človeškega kapitala pomenijo ideološko apologijo neoliberalnih trendov v okviru znanstvenih in izobraževalnih politik. Povečanje vlaganja v človeški kapital tako na družbeni kot individualni ravni naj bi povečalo tako konkurenčnost gospodarstva kot zaposljivost in blaginjo posameznikov. Zato Primož Krašovec v članku oriše intelektualno zgodovino in družbeno-politični kontekst razvoja teorij človeškega kapitala, nato pa se posveti kritiki neoliberalnega enačenja dela s kapitalom ter teoriji, po kateri investicije v človeški kapital prinašajo dobiček tudi posameznim delavcem. Nato oriše splošno družbeno-zgodovinsko dinamiko razvoja visokotehnološkega kapitalizma in ugotavlja, da »investicije v človeški kapital« in ekonomske inovacije ne pomenijo povečanja splošne družbene blaginje. V zadnjem, četrtem delu se podrobneje ukvarja z učinki aktualnih visokošolskih reform na izobraževalni proces in delovne razmere na javnih univerzah.

Zdenko Kodelja se podaja v smer razlage vpliva neoliberalnih idej in neoliberalne politike na avtoriteto – v vseh njenih oblikah – v primeru univerze in univerzitetnih profesorjev. Iz tega nakazanega razmerja želi zarisati osnutek teoretičnega ogrodja, ki nam bo pomagal razumeti, kaj je bistvo avtoritete, in posledično nakazati, da ima odnos med avtoriteto in zaupanjem ključno vlogo pri razumevanju vpliva neoliberalne politike na avtoriteto univerze in univerzitetnih profesorjev. Glede tega ob premisleku o avtonomiji profesorjev meri na določitev tistega, kar profesorja naredi za spoznavno avtoriteto, kar po njegovem mnenju ni resnica tega, kar reče, ampak verjetje študentov, da je resnično; avtoriteta, avtonomija univerze in neoliberalna politika zato izpričujejo določena notranja razmerja.

Kako v obdobju »človeškega kapitala« poteka neoliberalni napad na šolo in kakšno obliko je ta napad dobil pri nas, poskuša interpretirati Andrej Adam. Danes lahko v vseh razvitih kapitalističnih državah opazujemo podrejanje šole ekonomiji, a se v nekaterih najbolj razvitih državah to podrejanje dogaja ob nezmanjšanih vlaganjih v šolo. Ta napad pa je pri nas veliko bolj neposreden in surov, ugotavlja Adam, in oblast pričakuje podrejanje šole trgu ob hkratnem manjšanju vložkov vanjo. V obeh primerih velja, da se napad, ki šolo podreja kapitalu, ne bi mogel zgoditi, ali bi se vsaj veliko težje, če ga ne bi spremljal nov šolski diskurz, h kateremu veliko prispevajo sami učitelji, bodisi s pasivnostjo bodisi z nerazumevanjem sodobne šolske stvarnosti.

V končnem prispevku tematskega bloka se Mitja Sarđoč spopade z idejo enakih možnosti v šolskem polju in širše. Osnovna predpostavka te ideje je, da so priložnosti za doseganje zastavljenega cilja med vsemi posamezniki, ki konkurirajo za določen selektivni položaj, enake. Četudi velja, da so enake možnosti eden osnovnih mehanizmov pravične oz. poštene distribucije selektivnih družbenih položajev ter s tem povezane socialne mobilnosti, ostaja ideja poštenih enakih možnosti razpeta med vrsto konkurenčnih političnih projektov, npr. egalitarni liberali-

zem, libertarno politično teorijo, multikulturalizem itn. Sardoč nato problematizira dve osnovni razsežnosti problematike enakih možnosti, in sicer problematiko poštenosti enakih možnosti in problematiko merila oz. valute poštenosti. V sklepnem delu prispevka sta predstavljena dva osnovna paradoksa, ki določata smer razprave in tudi morebitnih rešitev zagotavljanja poštenih enakih možnosti v okviru konkuriranja za selektivne družbene položaje.

Neoliberalizem v visokem šolstvu – resničnost, ki ji asistira akademska skupnost

Abstract

Neoliberalism in Higher Education – a Reality Assisted by the Academic Community

The article focuses on the impact of globalization and neoliberal policies on higher education. In view of a paradigm shift in the understanding of the social role of general education and knowledge in general, universities, in particular those with no direct access to the centers of global capital, are undergoing a twofold change: as research institutions, they are spontaneously being subordinated to short-term profit interests; as educational institutions, they are turning into factories for the production of “useful” knowledge. The authors show this on the example of the University of Maribor, which in its strategic documents explicitly supports the entrepreneurial type of university, at the same time trying to present the devastating effects of financial pressures as a development opportunity. The ambition for the flexibilization of labor at university puts workers in an increasingly insecure position with the quality of studies dropping rapidly; paradoxically, however, members of the academic community together with students actively and progressively assist in these processes.

Keywords: neoliberalism, academic entrepreneurship, academic community, flexibilization of labor, public service

Marija Javornik Krečič is Associate Professor of pedagogy at the Faculty of Arts of the University of Maribor.

(marija.javornik5@gmail.com)

Marko Marinčič is Full Professor of Latin and Greek literature at the Faculty of Arts of the University of Ljubljana.

(markomarincic@gmail.com)

Povzetek

Prispevek govori o učinkih globalizacije in neoliberalnih politik v visokem šolstvu. Glede na paradigmatični preobrat v razumevanju družbene vloge splošnega izobraževanja in znanja na splošno se univerze, zlasti tiste, ki so oddaljene od centrov globalnega kapitala, kot raziskovalne ustanove spontano podrejajo interesom kratkoročnega dobička, kot izobraževalne ustanove pa se preobrazajo v tovarne za produkcijo »uporabnega« znanja. Avtorja to ponazorita s primerom Univerze v Mariboru, ki se v svojih uradnih strategijah izrecno opredeljuje za podjetniški tip univerze, pri čemer skuša uničujoče učinke finančnih pritiskov promovirati kot razvojno priložnost. Težnja po fleksibilizaciji dela na univerzi delavce postavlja v čedalje bolj negotov položaj, kakovost študija pa vidno pada; vendar smo pričča svojevrstnemu paradoksu: člani akademske skupnosti in študenti omenjenim procesom v čedalje večji meri dejavno asistirajo.

Ključne besede: neoliberalizem, akademsko podjetništvo, akademska skupnost, fleksibilizacija dela, javna služba

Marija Javornik Krečič je izredna profesorica za pedagogiko na Filozofski fakulteti Univerze v Mariboru.

(marija.javornik5@gmail.com)

Marko Marinčič je redni profesor za rimsko in grško književnost na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani.

(markomarincic@gmail.com)

Uvod

Leta 1995, ko je Michel Freitag objavil *Brodolom univerze* (slovenski prevod Freitag, 2010), so njegove slutnje o triumfu tehnologije in tehnokratskega upravljanja nad znanostjo marsikomu zveneje preveč katastrofično. Danes zvenijo preroško. Medtem ko je bilo v tistem času refleksije o industrializaciji univerze malo, je v zadnjem desetletju literatura o neoliberalni preobrazbi univerz tudi sama dobila malodane industrijske razsežnosti. Žal je velik del teh razprav izrazito akademski in pogosto tudi sam priča o ujetosti univerze v institucionalni profesionalizem, ki je v veliki meri soodgovoren za »brodolom univerze«. Npr. kritiko bibliometričnega ocenjevanja je dandanes mogoče kapitalizirati v obliki točk SICRIS. Zato bo pričujoči prispevek dal prednost zapisom, ki se konkretnje dotikajo razmer na slovenskih univerzah, in se v nadaljevanju posvetil Univerzi v Mariboru kot primeru visokošolske ustanove, ki v neokolonialnih razmerah s svojo notranjo preobrazbo spontano sprejema periferni položaj.

Kritiki neoliberalnih reform v izobraževanju in znanosti soglašajo, da neoliberalna ideologija na tem področju izhaja iz povsem nove, prevrednotene vloge znanja. Kot ugotavlja Štefanc (2008: 11), je »gledano z makrosocialne perspektive neoliberalizem v pomembni meri inspiriral in artikuliral pradijski preobrat v razumevanju družbene vloge in funkcij (zlasti) splošnega izobraževanja«. Prednost imajo utilitarni modeli znanja, prednost ima izobrazba s (trenutno) visoko tržno vrednostjo, koncept splošne izobrazbe pa izginja (Laval, 2005; prim. Kodelja, 2002; 2004; 2010). Kot je napovedal Lyotard (2002: 13), je ideja izobrazbe, kjer je pridobivanje znanja neločljivo povezano s formiranjem (*Bildung*) duha ali celo osebe (prim. Blankertz, 1982; Liessmann, 2006), pod pritiskom prevladujoče ideologije obveljala za »zastarelo«. Prevladujoči izobraževalni model temelji na neposredni podrejenosti šole pragmatičnim ekonomskim razmislekom; kot ugotavlja Laval (2005: 25), sta bistveni referenci novega pedagoškega ideala fleksibilni človek in avtonomni delavec. Na periferiji, kjer se je v globalizacijskih procesih znašla Slovenija, ima pasivno sprejemanje neokolonialne vloge tudi povsem očitne kulturne razsežnosti (o tem Medveš, 2008).

Strukturna temelja »neoliberalne« univerze sta nedvomno korporacijsko upravljanje (z efektivizmom: univerzitetna avtonomija) in bolonjska reforma (o tem mdr. Protner, 2004; Štraus, 2004; Medveš, 2006; 2008; Kellermann, 2006), vendar se pričujoči prispevek odreka skušnjavi, da bi podal historiat konkretnih, zlasti zakonodajnih premikov in zastojev, ki so slovenske univerze pripeljali do sedanje točke – po 22 letih neustavnega stanja, po spremembi sistema financiranja leta 2004, ko je začela država svoje odgovornosti stihijsko prelagati na »finančno avtonomne« univerze, in po prvi množični izkušnji komercializacije, ki jo je prinesla kombinacija glavarinskega financiranja in samoplačniškega izrednega študija (prim. Marinčič, 2013). Resolucijama o *Nacionalnem programu visokega šolstva 2011–2020* (Ur. l. RS, 41/2011) in o *Razvojni in inovacijski strategiji 2011–2020* (Ur. l. RS, 43/2011), ki sta bili sprejeti pod ponesrečenim marketinškim sloganom *Dr-zna Slovenija – družba znanja* in pomenita lokalno implementacijo globalnih procesov, je posvečen zbornik razprav Žagar in Korsika (2012); več tehtnih aktualnih intervencij je mogoče prebrati na portalu gibanja Mi smo univerza, ki se je oblikovalo leta 2011 ob zasedbi Filozofske fakultete 2011 (<http://mismouniverza.org>).

Namen pričujočega zapisa je manj ambiciozen: predstaviti želi nekatere značilne diskurze in prakse, ki pričajo o skorajšnjem »brodolomu« slovenske univerze. Če naj Lavalovo ugotovitev (2005: 15), da je neoliberalna šola še vedno težnja in ne resničnost, prenesemo na slovenske univerze, jo bo treba bržkone obrniti na glavo. Dogajanje tako na makroravni – tj.

na ravni visokošolske politike – kot na mikroravni – tj. zaradi ukrepov na samih univerzah, sili k ugotovitvi, da neoliberalna univerza ni več zgolj težnja, ampak resničnost, ki jo sami akterji, univerzitetni delavci in študenti, deloma sprejemajo kot neizogibno usodo, deloma pa tudi dejavno soustvarjajo. Z drugimi besedami: kooperativnost akademske skupnosti je prepričljiv dokaz, da je »brodolom univerze« v veliki meri tudi rezultat njene notranje krize, katere korenine segajo v čas pred nastopom neokonservativne politike v Veliki Britaniji in ZDA (v tem pogledu je poučen in še vedno aktualen Bourdieu, 2012, izvornik 1984). Kot umestno pripomni Molesworth s sodelavci (2011), so za ta razvoj odgovorna tako vodstva institucij, ki so pripravljena sprejeti politiko, ki jim jo nalaga vlada, kot tudi vsak posameznik, ki pasivno sprejema stališče, da je zasebna sfera oz. sfera tržne porabe najboljša rešitev za vprašanja in probleme sicer javne narave.

Procesi globalizacije in njene posledice za izobraževalne sisteme

Kot v prispevku o izobraževanju in globalizaciji razmišlja Kodelja (2008), je pojmovanje globalizacije kot procesa naraščajoče integracije in medsebojne odvisnosti nacionalnih gospodarstev, globalnih trgov in mobilnosti kapitala in delovne sile, vzpostavljanja mednarodnih pravnih ureditev ipd. preozko. Po njegovem mnenju jo je treba razumeti v širšem kontekstu in tako ocenjevati tudi njene negativne in pozitivne učinke. Med pozitivne Muzaffar, 2007 (v Kodelja 2008: 28–29) prišteva naslednje: nove komunikacijske in informacijske tehnologije so pospešile širjenje znanstvenih in drugih spoznanj ter bistveno olajšale in pocenile komunikacijo med ljudmi; neposredna tuja vlaganja so prek novih delovnih mest vplivala na zmanjšanje revščine, ekspanzija trgovine in tujih investicij je pospešila družbeno mobilnost. Med negativnimi posledicami, ki jih avtor (ibid) v primerjavi s pozitivnimi našteje precej več, so: degradacija naravnega okolja, nova ekonomska neskladja, odliv kapitala v kraje z nizkimi stroški, formalni izobraževalni sistemi, ki poudarjajo tehnične in organizacijske sposobnosti in zapostavljajo tradicionalne učne predmete; izobraževanje se je zreduciralo na pridobivanje specifičnih sposobnosti, poudarek na moralni vzgoji pa je čedalje manjši; množica nekoristnih in nepomembnih informacij idr.

Tudi po Medveševem mnenju (2008: 8) temeljne vrednote globalizacije same po sebi niso nič novega: interkulturalnost, pravičnost, enakost možnosti, uveljavljanje pravic, multilateralizem, a kot opozarja (ibid) »/.../ samega določanja vrednot v nekem področju še ni mogoče šteti za globalizacijo. Globalizacija danes ni samo sprejemanje deklaracij, temveč to vse bolj postajajo procesi, ki imajo konkretne učinke na poenotenje izobraževanja v svetovnih razmerjih.« Primere teh procesov vidi avtor (ibid) v bolonjski reformi in konkretnih dejavnostih,

/.../ ki sprožajo difuzno prodiranje »svetovnega znanja« v nacionalne šole (primer programa PISA), ali pa širjenje konkretnih orodij v izobraževanju (npr. metodologija merjenja in primerjanja učnih dosežkov, indikatorji kakovosti izobraževanja in izobrazbe, izobrazbeni standardi itn.), ali orodij za urejanje družbenega vrednotenja izobraževanja in usposabljanja (kot so lestvice za razvrščanje stopenj izobrazbe in kvalifikacij).

O tem podrobneje govori izvrstna empirična študija R. Müncha, 2009.

Globalizacijski procesi so torej že doslej dodobra preoblikovali izobraževalne sisteme in izobraževalne ustanove (prim. Roberts in Peters, 2008; Hill in Kumar, 2009). Sorodnost

dogajanj v državah z daljšo tradicijo reform (Torres in Schugurensky, 2002; De Zilwa, 2007/2010; Molesworthetal, 2011; Evans, 2004) bi za naš prostor – tudi glede na pozno uvedbo bolonjske reforme – lahko pomenila prej prednost kot slabost, vendar je informiranost slovenske akademske javnosti o teh procesih šibka, zato ni pričakovati, da bi negativne izkušnje primerljivih okolij (npr. Avstrija in Nemčija, Italija, Hrvaška, Srbija) lahko upočasnile proces prilagajanja.

Navedena literatura veliko govori o fleksibilni šoli, komercializaciji raziskovanja, podjetniških univerzah, spreminjanju univerz v tovarne za produkcijo učinkovitega znanja, univerzitetnem kapitalizmu, institucionalni hibridizaciji, deinstitucionalizaciji, devalorizaciji, dezintegraciji, marketizaciji, tudi o koncu univerze kot enotnem kraju vednosti ter napovedi t. i. multiverze, v kateri naj bi bili zgolj administrativno povezani centri za poklicno usposabljanje in raziskovalni centri (Torres in Schugurensky, 2002; Bok, 2003; Laval, 2005; De Zilwa, 2010; Molesworth in idr., 2011). Vsem omenjenim težnjam je skupno, kot poudarja Štefanc (2008: 16), da bodo institucije učinkovito dosegale svoje cilje samo s temeljito rekonceptualizacijo: 1. Kurikularne ravni: študenti kot bodoči delavci in ponudniki storitev na trgu si morajo pridobiti ustrezno znanje, spretnosti in osebnostne značilnosti, ki jih bo zahteval trg dela. 2. Na ravni organizacije in upravljanja je treba implementirati tržne mehanizme in vzpostaviti sistem financiranja, ki bo izobraževalne institucije prisilil v racionalizacijo in konkurenčnost na vzgojno-izobraževalnem trgu. V slovenskem prostoru se je zgodilo eno in drugo, in sicer najprej na ravni politike, ki je že v preteklosti pod krinko »finančne avtonomije« spodbujala komercializacijo v obliki samoplačniškega izrednega študija; prav tako so številna univerzitetna vodstva zelo hitro privzela neoliberalno retoriko in logiko »univerze kot podjetja«, kar bomo v nadaljevanju ponazorili na primeru Univerze v Mariboru.

Neoliberalni diskurz v dokumentih Univerze v Mariboru

Temeljni cilj, zapisan v viziji mariborske univerze, je »globalno prepoznaven inovacijski ekosistem, v katerem bodo zaposleni in študenti z radostjo ustvarjali« (UM 1, 2013). Temu sledijo vsi strateški dokumenti. V *Politiki trajnostno in družbeno odgovorne UM s prioritetai za obdobje 2012–2020* (UM 2, 2012) tako preberemo, da bo »univerza delovala po načelih trajnostne in družbeno odgovorne institucije, pri čemer bo upoštevala okoljsko, gospodarsko, socialno, družbeno in etično dimenzijo trajnostnega razvoja ter načela in vsebine družbene odgovornosti iz *standarda ISO 26000* (poudarila avtorja) (upravljanje organizacij, človekove pravice, delovna razmerja, naravno okolje, vprašanja odjemalcev/uporabnikov, pošteno poslovanje, vključevanje v družbeno skupnost in njen razvoj) in vse povezujoča pojma, ki sta soodvisnost in celovit pristop. V ta namen si bo univerza prizadevala biti trajnostna in družbeno odgovorna univerza (*TDOU*, kratico poudarila avtorja), zato da bi postala odlična in vir sposobnosti najti pot iz sedanje in vsake bodoče krize« (UM 2, 2012).

V dokumentu je navedeno, da je »najpomembnejša naloga univerze zagotoviti, da bodo zaposleni in študenti pridobili znanje, spretnosti in vrednote, ki jih potrebujejo za sprejemanje odločitev, s katerimi bo mogoče ustvariti in ohraniti tak svet, v katerem bodo želele živeti in delati tako današnje kot tudi prihodnje generacije« (UM 2, 2012). Prav tako je še

zapisano, da bo univerza

stalno spremljala svoje delovanje (poslovanje), da bo lahko izboljšala svojo trajnostno in družbeno odgovornost, med drugim pri upravljanju univerze in njenih enot ter upravljanju s človeškimi viri in storitvah za študente. Sodelovala bo z različnimi interesnimi skupinami in deležniki ter spodbujala trajnostni razvoj in družbeno odgovornost v obojestransko korist, vzpostavila učinkovite postopke poročanja (EMAS, Global Reporting Initiative, ...), sporočala rezultate graditve trajnostno in družbeno odgovorne univerze notranjim in zunanjim deležnikom s pripravo formalnega trajnostnega, okoljskega in družbeno odgovornega poročila. Pripravljala bo tudi primerjalne analize in aktivno raziskovala področje trajnostnega razvoja in družbeno odgovornost ter tako pripomogla k razvoju nacionalnega in mednarodnega znanja in dosežkov na tem področju. (UM 2, 2012)

Eden največkrat navedenih pojmov v dokumentu je pojem družbene odgovornosti. O konceptu in kategorijah odgovornosti je v slovenskem prostoru pisal Krek (2008), ki ugotavlja, da je v večini različnih teorij in modelov mogoče prepoznati neoliberalistične premise. Gre za značilen primer propagandnega evfemizma, ki skuša politično-ekonomske pritiske zakrinkati z leksemi, ki označujejo temeljne etične principe in družbene norme. Morda še bolj značilen je izraz »deležnik«, ki se je v slovenščini razširil ravno v času propagandne kampanje za resolucijo o *Nacionalnem programu visokega šolstva* in o *Raziskovalni in razvojni strategiji* leta 2010 (Turnšek Hančič, 2011); v tej kampanji se je z utrudljivo vztrajnostjo pojavljal izraz »deležnik«, ki je sicer ustrezen prevedek angleškega *stakeholder* in potemtakem spada v besednjak korporacijskega upravljanja, vendar so ga avtorji strategije uveljavili v pomenu, ki nakazuje demokratično vključevanje ključnih akterjev v razpravo.

Nasprotno »odgovornost« v dokumentih Univerze v Mariboru povsem odkrito napoveduje različne oblike discipliniranja. *Vizija znanstvenoraziskovalne dejavnosti UM* (UM 3, 2012) npr. zapoveduje »radikalne spremembe kulture organizacije (novi vzorci obnašanja, sistem vrednot in prepričanij ter navad v organizaciji, ki ustvarjajo nove norme vedenja v njej)«. Glavni cilj znanstvenoraziskovalne dejavnosti je tako vzpostavitev kreativnega delovnega okolja, ki spodbuja akademsko svobodo z namenom doseganja trajnostnega razvoja in vrhunskih znanstvenih rezultatov, ki bodo zagotavljali boljšo prepoznavnost univerze v domačem in mednarodnem prostoru, pri čemer bodo glavni produkti doseganja tega cilja vrhunski znanstveni rezultati, nacionalni in mednarodni projekti ter prenos znanja v industrijo in podjetništvo (pospeševanje ustanavljanja podjetij *spin off* in mreženja z industrijskimi partnerji) (UM 3, 2012). Vizija omenja tudi ustanovitev RAZ:UM (Raziskovalno, razvojno in umetniško središče Univerze v Mariboru), ki medtem že deluje in, kot preberemo na spletni strani (RAZ:UM, 2013), opravlja:

/.../ organizacijsko funkcijo (identifikacijska točka inovativnega okolja UM in okolja (regijsko in globalno), oblikovanje in vodenje konzorcija inovativnega okolja UM); vsebinsko funkcijo (iLabs (idejni laboratoriji in ateljeji), vpeljava koncepta artscience (skozi poletne šole, razvojne projekte, klub RAZ:UM); komunikacijsko funkcijo (znamčenje in medijska odmevnost UM skozi delovanje RAZ:UM) ter infrastrukturno funkcijo (zasnova, vzpostavitev in upravljanje bodočega znanstvenega/tehnološkega parka UM, implementacija znanstvenoraziskovalne strategije UM na področju inovacij in prenosa znanja).

Vizija znanstvenoraziskovalne dejavnosti UM priporoča tudi spodbujanje zaposlenih, naj s pedagoškega prehajajo na raziskovalno delo, medtem ko je treba pedagoško delo fleksibilizirati, in sicer po temle vzorcu: »Kontaktne ure naj se obravnavajo kot »valuta« in ne dobesedno.« (UM 3, 2012)

Nekaj izrecnih spodbud nenadzorovani komercializaciji vsebuje *Strategija človeških virov UM za raziskovalce 2010–2014* (UM 6, 2010: 3):

Vsi raziskovalci morajo zagotoviti, v skladu s svojimi pogodbami, da bodo rezultate raziskav širili in izkoriščali, npr. da bodo o njih poročali, jih prenesli v druga raziskovalna okolja ali, če je primerno, tržili, za kar pa morajo biti ustvarjeni ustrezni pogoji tudi znotraj univerze. Še posebej raziskovalci na višjih položajih morajo zagotoviti, da bo raziskava obrodila sadove ter da bodo njeni rezultati bodisi tržno izkoriščeni bodisi dostopni javnosti (ali oboje), kadar koli se za to pojavi priložnost. Univerza v Mariboru je za pospeševanje prenosa znanj v druga raziskovalna okolja in gospodarstvo že vzpostavila pisarno za prenos tehnologij, ki omogoča raziskovalcem vso potrebno podporo. Raziskovalci, v skladu s svojimi pogodbami, širijo rezultate in poročajo o njih, razen v primeru tistih raziskav, kjer so na zahtevo naročnika raziskave rezultati le-te prepovedani za objavo (konkurenčnost).

V *Strategiji internacionalizacije UM 2013–2020* (UM 4) se spet pojavi vizija univerze kot globalno prepoznavnega inovacijskega ekosistema (UM 4), ki si prizadeva za raziskovalno odličnost in prepoznavnost v globalnem okviru, pri čemer je

zavezana najvišjim standardom akademske iskrenosti in integritete. Prizadeva si za promocijo sodelovanja z gospodarstvom ter vladnim in nevladnim sektorjem družbe, da bi tako obogatila poučevanje, raziskovanje in ustvarjalnost, oblikovala angažirane državljane, okreplila demokratične in etične vrednote ter državljansko odgovornost, naslovila kritična družbena vprašanja, spoštovala okoljske probleme, promovirala trajnostni razvoj in prispevala k javni blaginji. (UM 4, 2013)

Nazadnje si oglejmo še *Evropsko visokošolsko politiko UM* (UM 5, 2013), ki poleg odličnosti, etičnosti, odgovornosti, spoštovanja okoljskih zadev in spodbujanja trajnostnega razvoja ter prispevka k javnemu dobremu poudarja še

izboljšanje kakovosti upravljanja univerz, posebej znotraj svoje regije, kjer upravljanje visokega šolstva še vedno nazaduje za drugimi evropskimi regijami. Sodobna organizacija univerzitetne uprave in strukture, ki temelji na načelih racionalne rabe virov in optimizacije porabe znotraj postavljenih prioritet, naj bo prav tako vodilo do bolj učinkovitega financiranja raziskovanja in izobraževanja ter do zanimanja deležnikov iz gospodarstva in vrnitvi mobilnih študentov. (UM 5, 2013.)

Ob tovrstnih zapisih ima večji del akademske skupnosti, tudi člani odločujočih gremijev, navado odmahniti z roko, češ da gre le za birokratsko latovščino, ki jo mestoma nerodno zanese v pesniško dikcijo in v preroški optimizem, še vedno pa gre za načelne dokumente, ki kot taki niso vredni posebne pozornosti in nimajo praktičnih učinkov (gl. tudi *Vzvodi razvoja UM*, 2013). Ob tem večina udeleženih pozablja naslednje: da se je medtem, ko so v kabinetu, laboratoriju ali predavalnici opravljali svoje delo, jezik univerzitetnih organov iz birokratskega

neopazno spremenil v podjetniškega; da se nova menedžerska elita v tem jeziku dejansko spozna; da »strategije« in »akcijski načrti« v jeziku korporacijskega upravljanja nikdar niso samo mrtva črta na papirju; da dokumenti niso bili napisani čez noč, ampak so nastajali več let in so bili sprejeti na ustreznih organih Univerze v Mariboru; da imajo vsi uporabljeni pojmi konkreten (čtetudi včasih šifriran) pomen: celo »iskrenost« ima lahko v razmerah korporacijskega upravljanja brez jasnih meril in pravil povsem konkretne disciplinske razsežnosti. »Strategije« se spleča brati: so kot zvezdna karta, v kateri je zapisana naša prihodnost.

Že zdaj vidni ukrepi, ki na UM uveljavljajo podjetniško logiko, so npr. tile:

1. Na vsebinski (kurikularni) ravni: različne oblike krčenja in klestenja študijskih programov (v menedžerskem novoreku: »racionalizacija« in »optimizacija«). Vodstvo univerze se je na primer lotilo ugotavljanja podvajanja študijskih vsebin z računalniškim programom, ki je na podlagi ponavljajočih se besed v učnih načrtih ugotovil, da se predmeti na različnih študijskih smereh in programih ponavljajo. Na podlagi statistike so bili nosilci in izvajalci predmetov pozvani k »racionalizaciji« vsega odvečnega in združevanju vsega podobnega. Pri tem so strokovni pedagoško-didaktični argumenti o smislu in namenu diferenciacije vsebin na splošno povsem spregledani. Drugi konkretni ukrep, ki se nanaša na vsebino študijskih programov, je krčenje števila kontaktnih ur z namenom zmanjšanja stroškov dela. Promotorji tovrstnih ukrepov imajo pripravljen odgovor, da kakovost študija ni povezana s številom kontaktnih pedagoških ur, ter navajajo primere na lestvicah visoko uvrščenih univerz, ki imajo nižji odstotek kontaktnih ur. Pri tem pa ne upoštevajo organiziranosti, načina študija ali obsega študijske vsebine. Poleg tega so bili racionalizacije v večini primerov deležni teoretski predmeti; kot ugotavlja Laval (2005: 46), vodstva univerz v imenu proračunskih omejitev dajejo prednost spretnostim in koristnim vednostim, reducirajo pa znanja, ki veljajo za nekoristna in odvečna.

2. Na ravni upravljanja in vodenja (krizni menedžment), o čemer bomo podrobneje govorili v naslednjem razdelku.

Posledice ukrepov za zaposlene na univerzi

Univerze – tudi njihova vodstva – so se zaradi nestabilnosti in neurejenosti financiranja znašle v težavnem položaju. Kljub temu se lahko vprašamo, ali so ta vodstva kot sogovornik države storila vse, kar bi lahko storila. Tu je mogoče zaznati precejšnje razlike med univerzami, očitno pa se zdi, da se ravno Univerza v Mariboru, ki je zaradi svojega perifernega položaja najbolj ranljiva, tej politiki najmanj odločno zoperstavlja. Ugotovimo lahko, da se je vodstvo univerze občasno oglašalo z deklarativnim javnim nasprotovanjem, sočasno pa so organi univerze načela podjetniške univerze vpisovali v strateške dokumente in jih z »racionalizacijskimi« in »optimizacijskimi« ukrepi vpeljevali v prakso.

Tudi z vidika »upravljanja človeških virov« tako načelne opredelitve kot dejanski ukrepi brez izjeme vodijo v slabitev položaja zaposlenih. Obstoječi sistem, ki je kljub vsem pomanjkljivostim postavljaj v ospredje znanstvene in pedagoške dosežke, je namreč v razmerah podjetniške univerze moteč, saj ovira vzpostavitev povsem novih upravljalnih hierarhij. Tudi v našem lokalnem primeru velja, da »././zaposleni v institucijah dobivajo čedalje manj zagotovil in stabilnih opornih točk glede tega, koliko veljajo in kaj so ././«, in: (Laval 2005, 39). V tem pogledu si posebno pozornost zasluži vztrajna (in propagandno zelo učinkovita) raba abstraktnih evfemizmov, s kate-

rimi skuša akademski menedžment prikriti pritiske na delavce. Tako na primer »avtonomija« in »fleksibilnost«, ki ju delavci občutijo kot vodstveno samovoljo in izgubo akademske svobode, v podjetniškem novoreku postaneta individualni vrline, ki označujeta ambicioznega, iznajdljivega, podjetnega posameznika, »akademskega delavca tretje generacije«. Kot spet ugotavlja Laval (2005: 35), je »namen neoliberalizma v imenu prilagajanja čim bolj raznolikim položajem, na katere posameznik naleti pri delu in v življenju, odpraviti kakršnokoli togost, tudi psihično.«

Delodajalec od zaposlenega več ne pričakuje pasivnega upoštevanja predpisov, ampak uporabo novih tehnologij in razumevanje produkcijskega in komercializacijskega sistema, v katerega sodi njegova funkcija, zaželeno je, da zaposleni pokaže iniciativo, svobodo in avtonomijo, da je sposoben presojanja in analitičnega mišljenja, tako da bo lahko sam sebi predpisal učinkovito vedenje, da se bo »samodiscipliniral«. (ibid: 36)

Konkretno orodje tega kadrovskega (in psihološkega) inženiringa je sistematično potiskanje obstoječega akademskega kadra, ki se pretežno ukvarja s temeljnim raziskovanjem in poučevanjem, v vlogo »čistih pedagogov«, ki lahko poučujejo 20, teoretično lahko tudi 40 ur na teden (že zdaj s pomočjo meril za vrednotenje pedagoškega dela, ki nezakonito povečujejo zakonsko določene ure tedenske obveznosti). Ob tem je predviden razmah vzporednega sistema »raziskovalcev-podjetnikov«; dosedanja izkušnja jasno kaže, da bo šlo v večini primerov za fleksibilno delovno silo s kratkotrajnimi pogodbami (»avtonomni« raziskovalec je že dandanes pogosto samostojni podjetnik brez vsakršne socialne varnosti). To vodi k odpravi univerze kot ustanove, namenjene ustvarjanju in posredovanju novega znanja; univerza se preobraža v hibridno tvorbo, ki je obenem raziskovalno podjetje in šola za poklicno izobraževanje. Dokument *Človeški viri v raziskovanju* (UM 7, 2013) je v tem tako jasen, da se s sklicevanjem na »preplet raziskovalne in pedagoške dejavnosti« nujno zaplete v protislovje:

Raziskovalec je nedvomno poklic, ki odpira možnosti razvoja raznolikih karier na univerzah, v raziskovalnih organizacijah, tako v gospodarstvu kot javnem sektorju. Raziskovalec konceptualizira in kreira nova znanja, izdelke, procese, metode ali sisteme, pri čemer je odgovoren tudi za menedžment s tem povezanih projektov. Na univerzah je vsak nosilec pedagoškega procesa istočasno raziskovalec, *medtem ko vsak raziskovalec ne sodeluje v pedagoškem procesu. Raziskovalec predstavlja srčiko dveh najpomembnejših, medsebojno prepletenih dejavnosti: pedagoške in raziskovalne.* (podčrtala avtorja)

V tej luči so prizadevanja rektorske konference oz. posameznih rektorjev za izločitev zaposlenih na univerzah iz sistema javnih uslužbencev razumljiva (gl. npr. UM 6: 7). Z vidika delodajalcev – vodstev univerz – je namreč sedanji sistem tog, nefleksibilen, ker po njihovem prepričanju ne omogoča, da bi boljše raziskovalce/pedagoge nagrajevali mimo habilitacijskih meril in jih z neposredno pedagoško obveznostjo poljubno obremenjevali po kriterijih, ki bi jih določali sami. Že dosedanje izkušnje kažejo, da bi takšna fleksibilizacija omogočala samovoljna ravnanja in zlorabe; pomenila pa bi tudi velik korak nazaj v standardih, ki so bili v preteklosti tudi s sindikalnimi prizadevanji doseženi na področju socialnih in delovnih pravic. Vodstva univerz očitno tudi nočejo opaziti, da sistem javnih uslužbencev s svojim enotnim ogrodjem ta hip ščiti celotno področje visokega šolstva pred protiintelektualno usmerjenimi politikami, ki bi univerze s finančnimi pritiski prisilile v krčenje dejavnosti, komercializacijo (tudi v obliki šolnin) in s tem v spontani razkroj.

Sklep

Ob koncu tega kratkega pregleda velja poudariti dvoje: 1. Na sistemski ravni je gotovo potrebno stabilno financiranje in opredelitev univerze kot (neprofitne) javne službe, namenjene vsem prebivalcem. Pripravljalcem nove zakonodaje je v oporo Ustava RS, ki privilegira t. i. državne univerze, in sicer kot uresničevalke pravice do izobrazbe ter svobode raziskovanja in poučevanja brez političnih in drugih pritiskov (prim. 57., 58. in 59. člen Ustave RS, 1991 z interpretacijo Ustavnega sodišča U-I-34/94 (1994)). Nova zakonodaja o visokem šolstvu nastaja 22 let prepozno, pravni nered je v tem času na nekaterih področjih že povzročil nepopravljivo škodo: oblikovala so se neformalna, kratkoročnemu dobičku namenjena javno-zasebna partnerstva, izredni študij se je uveljavil kot samoplačniška oblika rednega študija, doktorski študij ni del redne dejavnosti univerz. Oblike neformalne privatizacije torej niso bistveno drugačne kot v zdravstvu, javno izobraževanje in zdravstvo pa sta nosilna stebra socialne države. Je nastalo škodo še mogoče popraviti? S. Kump (2008) je na podlagi primerjalne analize petindvajsetih evropskih držav razvrstila države glede na izbrane kazalnike socialne in izobraževalne politike v šest režimov države blaginje. Države s podobnimi profili socialne varnosti imajo pogosto podobno izobraževalno politiko. Slovenija spada v hibridni tip države, ki se približuje neoliberalnemu režimu države blaginje, zanjo pa so značilni demontaža države blaginje, deregulacija vseh trgov, krčenje stroškov dela, privatizacija in trženje nekdanjih javnih dobrin, med katere spada tudi izobraževanje.

2. Za 22-letno zamudo je v veliki meri odgovorna akademska skupnost sama. Zakonodajalec se je lahko svoji nalogi izognil tudi zato, ker univerze same izobrazbo čedalje bolj razumejo kot tržno blago, poudarjajo moč konkurence in privolijo v bazarske oblike komercializacije (primer tega je nekajdnevni osvežitveni tečaj hrvaščine, ki nam ga pred odhodom na dopust ponuja Filozofska fakulteta UM, gl. FF UM, 2013). Zdi se, da tudi akademska skupnost čedalje lažje privoli v thatcheristično propagandno mantro, da »ni alternative« (znan pod akronimom TINA – *There Is No Alternative*), ki ga je v osemdesetih letih uveljavila Margaret Thatcher (Salamon 2000; Ramos, 2006; Gregorčič, 2008). Zgoraj predstavljeni dokumenti UM so bili sprejeti z glasno podporo ali ob tihi privolitvi zaposlenih. Podprli so jih tudi študenti, verjetno tudi zato, ker iz birokratsko-podjetniške latovščine niso znali razbrati napovedi šolnin. Kot ugotavlja Scullionetal in dr. (2011: 233), je treba biti pri ugotavljanju odgovornosti za te procese do študentov vendarle bolj prizanesljiv kot do zaposlenega akademskega osebja. Študenti privolijo v neoliberalno logiko, ker jim univerza to dovoli. Kot navajajo avtorji (ibid), je akademska skupnost sama dovolila svojim univerzam, da so postale prostor trgovanja. Dopušča instrumentalizirano razumevanje diplome kot ovire pred zaposlitvijo, ki bo posamezniku omogočila nadaljnje potrošniške užitke. Avtorji menijo, da mora akademska skupnost spet vzpostaviti kompleksen odnos med raziskovanjem in poučevanjem/učenjem. *Toda zdi se, da bo to mogoče samo, če bodo akademsko osebje in študenti v javnem, neprofitnem sistemu visokošolskega izobraževanja prepoznali svoj skupni interes, se odločno zoperstavili preobrazbi obstoječih klientelnih struktur v menedžerske hierarhije in v okviru ustanove začeli uveljavljati tisti vpliv, ki ga v sedanji ureditvi (še) imajo.*

Literatura

BLANKERTZ, HERWIG (1982): *Die Geschichte der Pädagogik*. Wetzlar: Büchse der Pandora.

- BOK, DEREK (2003): *Universities in the Marketplace: The Commercialization of Higer Education*. Princeton: Princeton University Press.
- BOURDIEU, PIERRE (2012): *Homo academicus*. Ljubljana: Pedagoška fakulteta Univerze v Ljubljani.
- DE ZILWA, DEANNA (2007): Organisational Culture and Values and the Adaptation of Academic Units in Australian Universities. *Higer Education* 54(4): 557–574.
- DE ZILWA, DEANNA (2010): *Academic Units in a Complex, Changing World: Adaptation and Resistance*. London: Springer.
- EVANS, MARY (2004): *Killing Thinking: The Death of the Universities*. London: Continuum.
- FF UM. (2013): *Jezikovna prva pomoč za hrvaški jezik*. Dostopno na: <http://www.ff.uni-mb.si/dotAsset/43162.pdf> (20. julij 2013).
- FREITAG, MICHEL (2010): *Brodolom univerze in drugi eseji iz politične epistemologije*. Ljubljana: Sophia.
- GREGORČIČ, MARTA (2008): Epistemologija radikalne pedagogike. *Sodobna pedagogika* 59(1): 58–75.
- HILL, DAVE in KUMAR, RAVI (2009): *Global Neoliberalism in Education and its Consequences*. New York: Routledge.
- KELLERMANN PAUL (2006): Od Sorbone do Bologne in še naprej. *Sodobna pedagogika* 57(4): 24–36.
- KODELJA, ZDENKO (2002): Izobrazba kot cultura animi. *Sodobna pedagogika* 53(4): 70–85.
- KODELJA, ZDENKO (2004): O pojmu splošne izobrazbe. V *Zbornik prispevkov mednarodnega posveta o splošni izobrazbi*, Z. Medveš in Z. Rutar Ilc (ur.), 36–42. Ljubljana: Zavod RS za šolstvo.
- KODELJA, ZDENKO (2008): Globalna pravičnost, globalizacija in izobraževanje. *Sodobna pedagogika* 59(1): 26–37.
- KODELJA, ZDENKO (2010): O koncu česa pripovedujejo zgodbe o koncu izobrazbe? *Sodobna pedagogika* 61(10): 14–35.
- KREK, JANEZ (2008): Zapoznele besede: o neoliberalizmu, vzgojno-izobraževalni odgovornosti in zunanjem ocenjevanju. *Sodobna pedagogika* 59(3): 32–51.
- KUMP, SONJA (2008): Izobraževanje in država blaginje v mednarodni perspektivi. *Sodobna pedagogika* 59(1): 38–56.
- LAVAL, CHRISTIAN (2005): *Šola ni podjetje. Neoliberalni napad na javno šolstvo*. Ljubljana: Krtina.
- LISSMANN, KONRAD PAUL (2006). *Theorie der Unbildung. Die Irrtümer der Wissensgesellschaft*. Wien: Zsolnay.
- LYOTARD, JEAN-FRANCOIS (2002): *Postmoderno stanje*. Ljubljana, Analecta.
- MARINČIČ, MARKO (2013): Univerzitetna avtonomija in javni interes. V *Prihodnost javnega sektorja*, B. Bratuž et al. (ur.), 56–60. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- MI SMO UNIVERZA. Dostopno na: <http://mismouniverza.org> (20. april 2014).
- MEDVEŠ, ZDENKO (2006): Bolonjski proces med univerzo in uradništvom. *Sodobna pedagogika* 57(4): 6–21.
- MEDVEŠ, ZDENKO (2008): Globalizacija in slovensko šolstvo. *Sodobna pedagogika* 59(1): 6–25.
- MOLESWORTH, MIKE, SCULLION RICHARD in NIXON, ELIZABETH (2011): *The Marketization of Higer Education and Student as Consumer*. London, Routledge.
- MÜNCH, RICHARD (2009): *Globale Eliten, lokale Autoritäten: Bildung und Wissenschaft unter dem Regime von Pisa, McKinsey & Co*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- PROTNER, EDVARD (2004): Vpliv mednarodnih primerjav znanja na šolski kurikulum. Uvod v tematski del številke. *Sodobna pedagogika* 55(5): 6–10.
- RAMONS, JOSE (2006): Towards a Politics of Possibility: Charting Shifts in Utopian Imagination through the World Social Forum Process. *Journal of Futures Studies* 11(2): 1–14.
- RAZ:UM (2013): *Raziskovalno, razvojno in umetniško središče Univerze v Mariboru*.

Dostopno na: <http://www.raz.um.si/> (19. julij 2013).

ROBERTS, PETER in PETERS, MICHAEL A. (2008): *Neoliberalism, Higher Education and Research*. Rotterdam: Sense Publisher.

RESOLUCIJA O NACIONALNEM PROGRAMU VISOKEGA ŠOLSTVA 2011–2020. Uradni list RS 41/2011 (30. maj 2011).

RESOLUCIJA O RAZVOJNI IN INOVACIJSKI STRATEGIJI 2011–2020. Uradni list RS 43/2011 (3. junij 2011).

SALAMON, MICHAEL (2000): *Industrial Relations: Theory and Practice*, 4th Edition. Harlow: Prentice Hall, Pearson Education.

SCULLION, RICHARD, MOLESWORTH, MIKE in NIXON, ELIZABETH (2011): Arguments, responsibility and what is to be done. V *The Marketization of Higher Education and Student as Consumer*, M. Molesworth, R. Scullion in E. Nixon (ur.), 227–236. London: Routledge.

ŠTEFANČ, DAMIJAN (2008): Ideje neoliberalizma v procesih rekonceptualizacije obveznega splošnega izobraževanja: nekatere teoretske poteze in praktične implikacije. *Sodobna pedagogika* 59(3): 10–31.

ŠTRAUS, MOJCA (2004): Mednarodne primerjave kot podlaga za oblikovanje strategije razvoja izobraževalnega sistema. *Sodobna pedagogika* 55(5): 12–27.

TORRES, CARLOS ALBERTO in SCHUGURENSKY, DANIEL (2002): The Political Economy of Higher Education in the Era of Neoliberal Globalization: Latin America in Comparative Perspective. *Higher Education* 43: 429–455.

TURNŠEK HANČIČ, MAJA (2011): Pasti novoreka: kritična refleksija prenosa termina "deležniki" iz ekonomskega v politični diskurz. *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo* 39(244): 148–156.

U-I-34/94 (1994). Ocena ustavnosti in zakonitosti predpisov in drugih splošnih aktov. Dostopno na: <http://odlocitve.us-rs.si/usrs/us-odl.nsf/o/AD5991799F4ABCF2C125717200280DB6> (20. julij 2013).

UM 1. UNIVERZA V MARIBORU (2013): *Poslanstvo in vizija Univerze v Mariboru*. Dostopno na: <http://www.um.si/univerza/predstavitev/Strani/Poslanstvo-in-vizija.aspx> (20. julij 2013).

UM 2. UNIVERZA V MARIBORU (2012): *Politika trajnostno in družbeno odgovorne Univerze v Mariboru*. Dostopno na: <http://www.um.si/kakovost/reakreditacija/Documents/Politika%20TDOU%20na%20Univerzi%20v%20Mariboru.pdf> (20. julij 2013).

UM 3. UNIVERZA V MARIBORU (2012): *Strategija razvoja znanstvenoraziskovalne in razvojne dejavnosti Univerze v Mariboru za obdobje 2011–2014*. Dostopno na: http://www.um.si/projekti/uvod/Documents/Vizija%20ZRD_1.pdf (20. julij 2013).

UM 4. UNIVERZA V MARIBORU (2013): *Strategija internacionalizacije 2013–2020*. Dostopno na: <http://www.um.si/kakovost/reakreditacija/Documents/Internacionalizacija%20-%20strategija.pdf> (20. julij 2013).

UM 5. UNIVERZA V MARIBORU (2013): *Evropska visokošolska politika Univerze v Mariboru*. Dostopno na: <http://www.um.si/kakovost/reakreditacija/Documents/lzjava%20UM%20o%20evropski%20visokošolski%20politiki.pdf> (20. julij 2013).

UM 6. UNIVERZA V MARIBORU (2010): *Strategija človeških virov za raziskovalce 2010–2014*. Dostopno na: <http://www.um.si/projekti/%c4%8clove%c5%a1ki%20viri%20v%20raziskovanju/Strani/default.aspx> (20. julij 2013).

UM 7. UNIVERZA V MARIBORU (2013): *Človeški viri v raziskovanju*. Dostopno na: <http://www.um.si/projekti/%c4%8clove%c5%a1ki%20viri%20v%20raziskovanju/Strani/default.aspx> (20. julij 2013).

USTAVA REPUBLIKE SLOVENIJE (URS). Uradni list RS, 33/1991 (28. december 1991).

VZVODI RAZVOJA UM (2013). Dostopno na: <https://www.mindmeister.com/242666879?t=25d9Z7Goxm> (19. julij 2013).

ŽAGAR, IGOR in KORSIKA, ANEJ (ur.) (2012): *(Pre)drzna Slovenija*. Ljubljana: Pedagoški inštitut 2012.

Visokošolske reforme: med centri in periferijami

Abstract

Higher Education Reforms: Between Centers and Peripheries

The main purpose of this article is to offer—within the perspective of the past two decades—a reflection on the higher education reform in the region consisting of Slovenia and seven countries of the so-called Western Balkans. The main question is what are the main characteristics of higher education reforms in these countries after 1990, and what was their relationship with international processes and developments in the field of higher education policy. In particular, we will focus on the emergence of politicization and privatization of higher education, the implementation of the Bologna Process, and the dichotomy of international norms and local identities. Within the latter, we will discuss the relationship between centers and peripheries in the context of higher education policies. On this basis, we will finally critically examine the question whether, in the context of modern development of higher education, peripheral countries now play only the role of a kind of 'policy colonies'.

Keywords: higher education policy, higher education reforms, centers and peripheries, internationalization of higher education, the Western Balkans

Pavel Zgaga is Full Professor at the Faculty of Education, University of Ljubljana. (pavel.zgaga@pef.uni-lj.si)

Povzetek

Glavni namen tega članka je, da v perspektivi zadnjih dveh desetletij ponudi premislek visokošolskih reform v regiji, ki geografsko obsega Slovenijo ter še sedem držav t. i. Zahodnega Balkana. Vodilno vprašanje pri tem je, katere so bile glavne značilnosti visokošolskih reform v teh državah po letu 1990 in kakšno je bilo njihovo razmerje do mednarodnih procesov in premikov v visokošolskih politikah (*policy*). Še zlasti se bomo osredinili na pojav politizacije in privatizacije visokega šolstva, implementacijo bolonjskega procesa ter na dihotomijo mednarodnih norm in lokalnih identitet. Ob zadnjem vprašanju bomo obravnavali še vprašanje razmerja med centri in periferijami v kontekstu visokošolskih politik. Na tej podlagi bomo v sklepu kritično preverili vprašanje, ali v kontekstu sodobnega razvoja visokega šolstva t. i. periferne države danes igrajo zgolj vlogo nekakšnih 'policy kolonij'.

Ključne besede: visokošolske politike, visokošolske reforme, centri in periferije, internacionalizacija visokega šolstva, Zahodni Balkan

Pavel Zgaga je redni profesor na Pedagoški fakulteti Univerze v Ljubljani. (pavel.zgaga@pef.uni-lj.si)

Uvod

O vplivu in posledicah neoliberalne ideologije na visoko šolstvo in znanost je bilo v zadnjih letih ob različnih okoliščinah že marsikaj povedanega tudi pri nas. V tem prispevku se ne navezujemo na te razprave, ampak se lotevamo problematike razvoja in dilem visokega šolstva v nekoliko drugačnem kontekstu. Najprej, našega nacionalnega visokošolskega sistema ne postavljamo v ospredje analize, temveč v kontekst še šestih držav iz soseščine, natančneje tistih, ki so po letu 1990 nastale na tleh nekdanje jugoslovanske federacije. Za to si seveda lahko hitro zaslužimo kak ukor, ideološki in/ali emocionalen, toda možnost takšnega pristopa je bila analitično tako vznemirljiva, da se ji nismo mogli odpovedati.

Po eni strani je namreč zanimivo videti, kam vse so odšli novi nacionalni sistemi visokega šolstva, ki so se (vsaj) pol stoletja razvijali v enotnem nacionalnem okviru. Že brez analize je lahko jasno, da so odšli po različnih poteh, a v tej različnosti je ostalo in vztraja kup podobnosti – ne le tistih, ki bi jih interpretirali kot dediščino preteklega, temveč tudi onih, ki so produkt novejšega časa. Opazno je, da v regiji obstaja določena mera medsosedskega »zgledevanja«; reakcije na izzive novega časa torej ne morejo biti samo različne, ampak tudi vsaj podobne. Podobnosti torej ne moremo pripisati izključno dediščini »prejšnjih časov«. Po drugi strani je bila regionalna dialektika različnosti in enotnosti razlog, da smo v vzorec vključili še državo, ki je (bila) »čisto drugačna« in nima nič opraviti z *ex-YU*, to je Albanijo. Z njo je v pogledu meduniverzitetnega sodelovanja danes tesno povezano vsaj Kosovo in deloma tudi zahodna Makedonija, pred slabega četrto stoletja pa so bile meje v tem delu regije še hermetično zaprte. Tako dobi naš vzorec sodobno in nemara provokativno ime – Zahodni Balkan. Gledano geostrateško Slovenija in od nedavnega pravzaprav tudi Hrvaška vanj ne spadata, vendar pa to dejstvo vznemirljivosti takšne obravnave prav nič ne zmanjša.

V središču bo torej vprašanje, kaj se je dogajalo z visokošolskimi sistemi te regije v zadnjih dveh desetletjih in pod vplivom globalizacijskih in evropeizacijskih trendov. Če opazujemo posamične države, se na prvi pogled nemara res lahko zdi, da so to dogajanje naddoločali eksterni dejavniki; ko pa jo opazujemo v primerjalni regionalni perspektivi, uvidimo elemente bolj kompleksne dinamike. Interna okolja niso le »pivnik« eksternih vplivov, temveč jih na specifične načine kanalizirajo in regulirajo (včasih tudi tako, da se pokažejo kot karikatura, ki se tujemu izvirniku verjetno sploh ne zdi smešna) in v tem lahko prepoznamo tudi interne dejavnike. Seveda je mogoče opaziti temeljne razlike med posameznimi državami, recimo med Slovenijo in Hrvaško na eni strani ter Makedonijo in Albanijo na drugi, toda opaziti je mogoče tudi kak »arhetip« ali pa skupno značilnost, npr. v procesu politizacije in privatizacije visokega šolstva.

Trendi po letu 1990: množičnost, širitev, zakonodaja

Dinamika visokega šolstva v tej regiji žal ostaja povsem na robovih sodobnih visokošolskih študij. Pravzaprav nikoli ni bila v središču kake raziskovalne pozornosti; tu se srečujemo s pomanjkanjem podatkov in poprejšnjih študij. Zato smo se v okviru širše raziskave, ki je bila usmerjena na proučevanje internacionalizacije visokega šolstva v Evropi,¹ posvetili tudi neka-

---

¹ Gre za raziskovalni projekt *Diferenciacija, enakost, produktivnost: socialne in ekonomske konsekvence razširjenih*

terim regionalnim posebnostim in tako v prvi polovici leta 2012 opravili terensko raziskavo² v Sloveniji in državah t. i. Zahodnega Balkana, iz katere bomo črpali večino gradiva za ta prispevek. Najprej bomo osvetlili tri najopaznejše trende v dinamiki regionalnih visokošolskih sistemov po letu 1990: prehodu iz elitnega v množično oz. univerzalno visoko šolstvo (Trow, 2000) ter hitremu širjenju in zakonodajnemu preurejanju visokošolskega sektorja.

Na zunaj najbolj opazna značilnost v razvoju regionalnega visokega šolstva tega obdobja je nedvomno množičnost. V nekdanji Jugoslaviji je bila opazna za tiste čase relativno hitra rast števila študirajočih že v sedemdesetih, toda v osemdesetih letih se je ta trend upočasnil. V Sloveniji kot najbolj razvitem delu tedanje federacije je bil delež vpisanih dodiplomskih študentov leta 1988 (leto dni pred vrhuncem politične krize in začetkom razpada skupne države) le še za malenkost višji (31.055) kot leta 1985 (29.601); skupno število diplomantov pa je v času od leta 1985 do 1988. celo upadlo, s 5621 na 5467 (Zgaga, 2004). Vključenost v visoko šolstvo je bila še vedno razmeroma nizka; v bolj razvitih delih federacije je bila okrog 15 odstotkov generacije, v njenih manj razvitih delih ter v Albaniji pa je bil ta delež še precej manjši.

V začetku devetdesetih let so te številke začele hitro rasti. Ta rast je poganjala iz specifičnih ekonomskih in političnih okoliščin v nastajajočih oz. »tranzicijskih« državah. Razlogi so bili različni: brezposelnost, migracije, nove nacionalne politike, ki so se že navezovale na »prihajajočo družbo znanja«, spremembe v kulturnih vzorcih in družbenih ambicijah itd. Seveda je bil položaj na območjih, ki so jih prizadeli konflikti in vojne, še zlasti v Bosni in Hercegovini ter na Kosovu, precej drugačen. Poleg tega so emigracijski tokovi veliko mladih ljudi odpeljali na študij v tujino. Toda do leta 2000 so se skoraj v vseh delih regije vpisne številke podvojile, takšen trend pa se je še nadaljeval.

Druga, nič manj dobro opazna značilnost tega obdobja je rast števila visokošolskih ustanov – javnih in še zlasti zasebnih. Z nekaj izjemami nikjer v regiji dotlej ni bilo kake daljše univerzitetne tradicije. Leta 1990, ob razpadu Jugoslavije, je bilo v državi z 21 milijoni ljudi 19 univerz (Uvalić Trumbić, 1990; Šoljan, 1991). Tri med njimi so bile ustanovljene v poznem 19. in zgodnjem 20. stoletju, dve pa takoj po drugi svetovni vojni. Skoraj vse druge so bile ustanovljene v *boom* obdobju samoupravnega socializma v poznih šestdesetih in v sedemdesetih letih z namenom, da bi podprle decentraliziran ekonomski razvoj. Albanija se je od tega vzorca neznansko razlikovala: njena prva univerza je bila ustanovljena leta 1957 in ostala je edina vse do leta 1990, če ne omenjamo nastanka nekaterih manjših ustanov (Zgaga, 2011).

Tako je bilo torej v tej regiji leta 1990 skupaj 20 državnih univerz; zdaj jih je 47 (večina med njimi krepko napolnjenih s študenti), poleg njih pa je še okrog 250 zasebnih univerz in drugih visokošolskih ustanov, ki pa imajo relativno malo vpisanih študentov (bolj ali manj v vseh državah je ta delež pod 15 odstotki celotne študentske populacije). Razširitev mreže ustanov v vsej regiji so gotovo omogočile in pospešile spremembe zakonodaje po letu 1990. Ne smemo

---

in diferenciranih visokošolskih sistemov – vidiki internacionalizacije (DEP-08-EuroHESC-OP-016), ki ga je financirala ARRS (2010–2012).

² Med februarjem in aprilom 2012 smo opravili 77 intervjujev z rektorji, prorektorji, dekani in prodekani na 16 univerzah v osmih državah, poleg tega pa v vsaki državi tudi s po enim predstavnikom ministrstva in agencije za zagotavljanje kakovosti ter po enim neodvisnim strokovnjakom. Raziskava je vključevala tudi dva vprašalnika (A in B). Sodelavci v raziskavi so bili Manja Klemenčič, Janja Komljenovič, Klemen Miklavič, Igor Repac in Vedran Jakačić.

prezreti, da je bilo nastajanje zasebnih ustanov tudi posledica omejenih javnih sredstev, verjetno pa tudi nerazumno velikih pričakovanj glede zasebne pobude v visokem šolstvu, ki jih je pospeševala doktrina, ki je prihajala npr. v okviru 'aid programs' iz svetovnih *policy*³ centrov. Ti trendi so postopoma vodili v skoraj neobvladljiv položaj. Seveda pa so poleg za vso regijo skupnih značilnosti opazne tudi take, ki razlikujejo državo od države.

Pogojno bi lahko govorili o *treh valovih zakonodajnih sprememb*. V devetdesetih letih so se zakonodajalci v glavnem ukvarjali s splošnim okvirom visokošolskega sistema, ki se je v kontekstu preobrata političnega sistema in temeljito spremenjenih ekonomskih okoliščin znašel pred radikalnimi izzivi. Tako so, na primer, v sistem javnih univerz ob »proračunskih« študentih vstopili še t. i. »neproračunski« ali samoplačniški. V tem obdobju postanejo zasebne visokošolske ustanove zakonsko dovoljene, v nekaterih primerih celo brez vsakega poprejšnjega evalvacijskega oziroma akreditacijskega postopka.

»Filozofija« visokega šolstva je ostala v ozadju tega prvega vala sprememb v glavnem nespremenjena. Bilo je nekaj poskusov reguliranja spontanost, ki je izbruhnila po letu 1990,⁴ vendar pa je na splošno prišlo le do večinoma tehničnih prilagoditev tradicionalnega sistema – tako v pravem kot v vrednostnem pogledu: prilagoditve obstoječega sistema novi »politični stvarnosti«. Ker so znatne dele regije prizadele vojne in konflikti, bi bilo v tem obdobju tudi nerealistično pričakovati temeljne konceptualne premike ter razvoj novih strategij in politik.

Glede na zapletene lokalne okoliščine je nekatere države prvi val zakonodajnih sprememb pravzaprav dosegel z zamudo približno enega desetletja. Le Slovenija je imela toliko sreče v zgodovinskih viharjih tistega desetletja, da se je lahko lotila nekaterih temeljnih konceptualnih problemov. Sem spada podedovani problem fragmentiranega univerzitetnega sistema z močnimi fakultetami in šibko osrednjo univerzitetno upravo.⁵ Prav tako se je prva lotila problema kakovosti oziroma akreditacije in evalvacije visokošolskih ustanov ter evropeizacije in internacionalizacije (leta 1991 se je pridružila programu Tempus in leta 1999 programu Erasmus).

Drug primer države, ki je odstopala od siceršnjega trenda, je Srbija, kjer je Miloševićeva vlada leta 1998 vsilila zakonodajno spremembo, ki je tako močno zarezala v univerzitetno avtonomijo, da je povzročila množično protestno gibanje študentov in profesorjev. To gibanje je ustvarilo inspirativni prostor za razvoj novih strateških idej o visokem šolstvu, ki so bile deloma uporabljene po letu 2000 v okviru nove demokratične vlade Zorana Đinđića (In Defence, 1997; In Defence, 1998; Turajlić, 2004).

Do *drugega vala zakonodajnih sprememb* je prišlo bolj ali manj takoj po letu 2000. Po eni strani je šlo za tedaj kar samo po sebi razumljivo nalogo pokonfliktnega obdobja. Po drugi strani je bila neposredno povezana s procesi evropeizacije in še zlasti z bolonjskim procesom (Scott, 2002; Zgaga, 2003). Slovenija se mu je pridružila leta 1999, Hrvaška leta 2001, preostalih pet

³ Ker terminološko razlikovanje, kakršno je uveljavljeno v angleški dihonomiji *politics – policy*, v slovenščini včasih pripelje do nejasnosti, si bomo ponekod izposojali kar angleško besedo. Prim. Fink-Hafner in Lajh, 2002: 8.

⁴ Tipičen primer za Slovenijo je bila npr. zdaj že tako rekoč pozabljena afera Barga na Univerzi v Mariboru na začetku devetdesetih let. Šlo je za izvajanje neakreditiranega študijskega programa za skupino italijanskih državljanov s posredovanjem neke zasebne švicarske ustanove, kar je povzročilo resen diplomatski zaplet z Italijo.

⁵ Slovenski Zakon o visokem šolstvu iz leta 1993 je v 10. členu določil, da je samo univerza pravna oseba, vendar pa je uresničevanje tega določila trajalo dolga leta, vključno s postopki pred Ustavnim sodiščem.

držav pa leta 2003; le Kosovo zaradi svojega političnega statusa vanj še vedno ni vključeno. Program zakonodajnih sprememb tega drugega vala je bil »močnejši«, vsaj na prvi pogled: ideja skupnega evropskega visokošolskega prostora (EHEA) je prispevala konceptualno podlago za modernizacijo visokega šolstva – podlago, ki je manjkala v večini držav regije. Toda več kot opazno je, da se je želja po takojšnji »evropeizaciji« sistema vse prepogosto zaključila v le kozmetičnih spremembah in ne v kaki temeljni, sistematični in strateški preureditvi. Videti je, da je to splošen problem reform v regiji (Freyburg in Richter, 2010) in ne le problem visokega šolstva. V visokem šolstvu lahko ta trend označimo kot »panbolonjizacijo«: tudi vprašanja, ki izrazito zadevajo nacionalni kontekst in odgovornost, se v njem »prevedejo« v »evropska« vprašanja. S tem se na eni strani legitimirajo parcialni politični cilji, po drugi strani pa zmanjšuje odgovornost za stanje takšnih nacionalnih podsistemov, kot je visoko šolstvo.

Prav tako je dovolj opazno, da so bile (vsaj na začetku tega obdobja) posebej močne tiste pobude za modernizacijo kurikula in modelov upravljanja visokošolskih ustanov, ki so prihajale »od spodaj«. Te pobude je še pospešilo rastoče čezmejno in mednarodno meduniverzitetno sodelovanje; program Tempus, v katerega so bile kmalu po letu 2000 vključene že vse države regije, je bil v tem pogledu še zlasti vpliven. V nekaterih okoljih so se elementi prvega in drugega vala pojavili sočasno, npr. v Makedoniji, kjer so v novi zakonodaji po etničnem konfliktu iz leta 2001 zasebne univerze postale dovoljene; dopolnitve zakonodaje pa so omogočile tudi večjo iniciativnost v smeri raznolikosti in internacionalizacije visokošolskega sistema.

Z nadaljnjim učinkovanjem bolonjskega procesa in postopnim širjenjem razpok med improviziranimi kozmetičnimi spremembami ter dejanskimi problemi, s katerimi so se soočali nacionalni visokošolski sistemi, se je po letu 2005 v vseh državah regije povečevalo število zakonskih dopolnil. Tu lahko govorimo o tretjem valu zakonodajnih sprememb. Na tej reformni etapi pa je postal opazen še en, vsem državam skupen problem v procesu oblikovanja visokošolskih politik: po eni strani so zaporedna in pogosto protislovna dopolnila sledila oscilacijam vladnih »gugalnic« (tj., ideološko nasprotujoče si vlade so čedalje bolj očitno tudi na tem področju čutile potrebo, da zamenjajo vsa ključna določila, ki jih je oblikovala predhodnica) ter zmanjševali transparentnost in koherentnost zakonodajne ureditve visokega šolstva. V pogledu dolgoročnih nacionalnih strateških ciljev na področju visokega šolstva in raziskovanja je takšna praksa vodila v stagnacijo. Po drugi strani pa je takšno ravnanje čedalje bolj vodilo v specifične regionalne (dez)interpretacije načel bolonjskega procesa. Konec koncev, slednje niti ni bilo povsem negativno: pripomoglo je namreč k obuditvi razprave o vlogi in prihodnosti visokega šolstva – predvsem v nacionalnem, posredno pa tudi v evropskem kontekstu. Tretja skupna značilnost je, da je v argumentih za spreminjanje visokega šolstva v tem obdobju prevladal neoliberalni diskurz.

V naši raziskavi (gl. op. 1; gl. tudi Zgaga in dr., 2013) smo se osredinili predvsem na reforme minulega desetletja ter poskušali razmejiti njihovo specifično logiko v specifičnih nacionalnih kontekstih. V nadaljevanju se bomo posvetili trem temam in si pri tem pomagali z besedami naših intervjuvancev ter z odgovori respondentov na vprašalnik A:⁶ (1) glavne značilnosti reform, (2) implementacija bolonjskega procesa in (3) vpliv evropskih oz. nadnacionalnih konceptualizacij visokošolskih politik. Poglede in stališča iz intervjujev bomo navajali anonimno (tako, kot

---

⁶ Na ta vprašalnik je odgovorilo 2019 respondentov (v rangu od profesorjev do asistentov) s 16 univerz v osmih državah; odgovori so bili zbrani med marcem in majem 2012.

je bilo z intervjuvanci tudi dogovorjeno), navajali bomo le kode intervjujev in datume, ko so bili opravljeni.

Reforme visokega šolstva: politizacija in privatizacija v ospredju

Velika večina naših intervjuvancev se je strinjala, da so se »resnične spremembe začele šele po letu 2000« (28; 09/03/12), da v večini držav »v zgodnjih devetdesetih letih ni bilo temeljitejših reform, le misliti smo začeli bolj neodvisno« (29; 09/03/12), da so najpomembnejše spremembe sodobnega obdobja »povezane s sprejetjem Bolonjske deklaracije – takrat so se začele reforme zadnjega desetletja« (15; 29/02/12), ipd.

Takšno razumevanje prevladuje med akademiki; predstavniki ministrstev so ob tem običajno dodali, da tudi poprejšnje obdobje ni bilo v tem pogledu popolnoma pasivno, vsaj ne v vseh državah regije, npr. na Hrvaškem:

Gre za tri pomembne spremembe. Prva sprememba je bila leta 1996, ko je bil uveden binarni sistem. Potem leta 2000, ko je država opustila strog nadzor nad univerzami – država se je odrekla neposrednemu nadzoru in vplivu po tem, ko je ustavno sodišče sprejelo nekatere odločitve glede avtonomije. Tretja reforma je bila leta 2003, ko je bil bolonjski proces vpeljan v zakonodajo in leta 2005 tudi uveden. (34; 16/03/12)

Intervjuvanci so radi poudarjali pomen (tradicionalne) »mentalitete«, ki naj bi bila znatna ovira za potrebne spremembe v regiji in ki naj bi kar klicala k »ozaveščanju«. To je bilo mogoče slišati še zlasti takrat, ko so imeli v mislih reforme na ravni posameznih ustanov:

Reforma je [na naši univerzi] pomenila predvsem to, da smo se trudili spreminjati zavest ljudi, zavest univerzitetnih učiteljev: spreminjati zavest, da univerzitetni učitelj in asistent nista Zakon, da učitelj ni nekdo, ki ga nihče ne sme nadzorovati, ker da je edini subjekt znanosti in se morajo zato vsi drugi obnašati tako, kot on reče. Ta mentaliteta je bila prisotna v glavah številnih učiteljev naše univerze. [...] Najtežja naloga je bila spreminiti učitelje in jih pripraviti, da razumejo, da niso več v središču procesa, pač pa, da so zdaj v središču študenti. (66; 27/03/12)

Na splošno so reforme začenjala pristojna ministrstva. Vsaj v nekaterih državah so akademiki izražali občutek vključenosti v reformne pobude: »Univerze so imele dokaj velik vpliv na oblikovanje politik visokega šolstva«, npr. v procesu oblikovanja nacionalnega programa v Sloveniji (37; 11/04/12). Po drugi strani se je v Makedoniji šele s političnimi pogajanjmi po umiritvi etničnih konfliktov (t. i. Ohridski sporazum iz leta 2001 vsebuje tudi nekaj določil o izobraževanju za etnične manjšine) pojavila »možnost za začetek spreminjanja tradicionalne zakonodaje s področja visokega šolstva« (01; 08/02/12). Te politične spremembe so na ravni ustanov sprejeli kot primerno izhodišče, da pospešijo modernizacijo visokega šolstva. Kot izrazit primer te vrste lahko vzamemo ustanovitev (2001) in razvoj Univerze jugovzhodne Evrope v Tetovu, ki deluje v treh jezikih (albanskem, makedonskem in angleškem).

Vendar pa nekateri intervjuvanci zbujaajo občutek, da celo v tistih primerih, kjer je takšno sodelovanje obstajalo, v zadnjem desetletju ni bilo več tako. Postopna izguba iluzij o »novih časih« je verjetno tudi pripomogla k mračnejši sliki, ki jo podajajo zdaj. Pravkar citirani intervjuvanec je tako dodal: »Ne vem, ali je vse to še res. Zdaj je univerza pod velikim pritiskom politike.« (37; 11/04/12) Neki drugi sogovornik pa je rekel: »Pred dvajsetimi leti je visoko šolstvo igralo veliko pomembnejšo vlogo v nacionalni politiki, ne le glede financiranja, ampak tudi glede siceršnje podpore. Danes pa visoko šolstvo in raziskovanje nista več prioriteta.« (39; 10/04/12)

Tega, da bi politika na stari način neposredno vdiralala v vsakodnevne akademske zadeve, ni opaziti nikjer v regiji. Kljub temu pa je veliko znamenj, ki dokazujejo, da politika prodira v visoko šolstvo na posreden in pogosto zelo škodljiv način. Stališča nekaterih intervjuvancev so glede tega dokaj neposredna, npr.:

Univerza je absolutno politično telo. Ni križišče, kjer smo vsi del iste profesije, kjer smo del enega telesa; je povsem v politični liniji. Idealno bi bil profesor na univerzi nepolitičen subjekt. Ampak tukaj je prišlo do popolne zamenjave te teze: politika je v vseh njenih delih. (27; 01/03/12)

Kdo oblikuje politike visokega šolstva na nacionalni ravni? Štiri ali pet posameznikov. Ti ljudje so ustanovili zasebne univerze, fakultete. [...] Zatisemo si oči, če verjamemo, da oblikujejo politiko visokega šolstva univerze, fakultete in strokovnjaki. Visoko šolstvo je [pri nas] postalo 'politika d.o.o.'. (42; 27/02/12)

Politicizacija visokega šolstva se še posebej povezuje s sklopom vprašanj, ki zadevajo privatizacijo visokega šolstva. Rekli smo že, da so zasebne ustanove postale zakonsko dovoljene že med prvim valom zakonodajnih sprememb, vendar pa se je ta sektor dejansko začel razvijati šele po letu 2000. V enem od intervjujev s Hrvaške zasledimo pritožbo, da so bili

zadnji zakonodajni predlogi izpred dveh let [tj. iz leta 2010] naravnani na privatizacijo visokega šolstva, cilj pa je bil, da se razbije [našo] univerzo [...]. To je bil cilj politike z razlogi osebnega dobička. Ideja je bila, da se univerza razdeli na več manjših, kot utemeljitev pa se je omenjala mednarodna primerjava, češ – 'to počnejo povsod po Evropi'. (29; 09/03/12)

Podobne ideje je bilo pred nekaj leti slišati tudi v Sloveniji: »stara« javna univerza naj bi se razdelila na več manjših, ob tem pa naj bi nastale še nove, praviloma zasebne, a s politično podporo. Protiargumentov, da danes v več evropskih državah javne univerze dejansko združujejo v večje, v okolju te regije tako rekoč ni bilo mogoče dopovedati. Tako drobitev visokošolskih ustanov kot njihova privatizacija sta očitno naleteli na zelo širok spekter interesov. Vsiljuje se srhljiva paralela s strategijo privatizacije gospodarstva, ki se je iztekla v razpad številnih nacionalno pomembnih podjetij.

V zvezi s tem se je eden izmed intervjuvanih strokovnjakov neposredno izrekel takole: »Državne univerze bodo žrtvovane v korist zasebnih univerz.« (27; 01/03/12) Reforme visokega šolstva ne merijo le na »modernizacijo«, da bi tako »bolje služilo nacionalnim potrebam« itd. Posegle so globoko v tista področja, na katerih potekajo konflikti elit, povezane pa so tudi s »tajkunizacijo« visokega šolstva. »Zasebni sektor ni prinesel investicij v visoko šolstvo,« je rekel eden od intervjuvancev, ki dela na agenciji za zagotavljanje kakovosti. »Imam občutek, da je bila večina teh ustanov ustanovljena po načelu »zagrabi denar in zbeži.« (76; 26/03/12)

V intervjujih so v zvezi s tem zaskrbljenost izrazili tudi predstavniki nekaterih ministrstev, npr.:

Poleg tega imajo na nekaterih zasebnih univerzah »šefi«, ustanovitelji, zelo velik vpliv na upravljanje univerze; nas na Ministrstvu to moti. Ne bi želeli, da bi bil ustanovitelj kakorkoli vpleten v upravljanje univerze, razen v zvezi z ureditvijo nekaterih notranjih razmerij. To je povezano s problematiko avtonomije, zato nas to moti. (07; 08/02/12)

Privatizacija visokega šolstva je očitno v vsej regiji prava Pandorina skrinjica. Povsod je bilo v času tranzicije opaziti rastočo vero, da le konkurenca lahko zagotovi kakovost. Okrog teze, da tradicionalne univerze delujejo neučinkovito in zato potrebujejo konkurenco, ki naj bi jo ponudile le nove ustanove, je bil vzpostavljen relativno močan konsenz. Pravzaprav jih v številnih primerih pred to kritiko res ne bi bilo zlahka vzeti v bran: po desetletju politične, ekonomske in družbene krize so (bile) javne univerze z vseh strani obtoževane zaradi »neodzivnosti« in »okostenelosti«. Toda mnoge med njimi so bile v tem obdobju akademsko zelo osiromašene. To še najmanj velja za Slovenijo.

Dobrih dvajset let po začetku velikih sprememb še vedno ni videti prav nobenega dokaza, da naj bi zasebne ustanove ponujale kako resnično alternativo. Intervjuvanci na »starih« univerzah so radi poudarjali, da jim nove ustanove v nacionalnem okolju nikakor ne pomenijo konkurence glede spodbude h kakovosti; takšna konkurenca naj bi obstajala samo zahodno in onstran državnih meja. Naslednje besede rektorja bosansko-hercegovaške univerze, ki je bila ustanovljena v sedemdesetih letih, preprosto in optimalno povzemajo bistvo problema:

Mislim, da je bila na teh naših prostorih zasebna iniciativa dopuščena prezgodaj – ne le na ravni visokega šolstva, temveč tudi na drugih ravneh izobraževanja. Bilo je prezgodaj, veliko prezgodaj. [...] Razmere v obdobju po vojni so bile dober razlog za različna nezakonita ravnanja in mi, v teh deželah, balkanskih prostorih, smo dovzetni za nezakonita ravnanja, žal. Če smo dobili pravico do ustanavljanja zasebnih fakultet ali univerz, je ne bomo uporabili za napredek naše skupnosti [...] kot celote, pač pa zato, ker potrebujemo denar za lastne žepe. Zasebne ustanove – ne le [pri nas], ampak v širši regiji – so najprej komercialno usmerjene. To pomeni, da so ustanovljene zato, da bi prodajale. [...] Ne samo, da mislim, da to ni dobro, ampak sem popolnoma prepričan, da to ni dobro. Kar smo dopustili, da se je zgodilo z izobraževanjem v teh naših prostorih – to je, z odprtjem zasebnega sektorja izobraževanja –, je največji sovražnik [naše države]. (66; 27/03/12)

So privatizacijo visokega šolstva v regiji povzročili mednarodni dejavniki? Naj uporabimo bolj oster in tej regiji znan diskurz: so »ti naši prostori« ogroženi »od zunaj«, od »zunanjega sovražnika«? Vprašanje ni zgolj retorično. V obdobju tranzicije so se posamezni deli regije vsak na svoj način naučili, kako naj se obnašajo, da bi dohiteli Evropo. In tako »so nekateri ljudje mislili: naj bo, naj odloči trg, in tako naprej«. Vendar pa danes »preprosto mislim, da je bila to preveč liberalna politika. Ne da bi spet zahajal v njene razloge, mislim, da je zelo škodljiva.« (63; 21/03/12)

Vprašanja, ki smo jih obravnavali, torej sprožajo še eno: kakšen je dejanski vpliv mednarodnih trendov in mednarodnih politik na domače reforme? Mednarodni in še zlasti evropski visokošolski prostor po navadi visoko cenijo povsod v regiji in vključevanje v bolonjski proces se je pogosto predstavljalo kot uspeh. Vendar pa je videti, da obstaja veliko pomanjkanje rav-

notežja med željo po vključevanju v mednarodni prostor in reformami, ki bi jih bilo treba v ta namen izpeljati doma. »Poudariti moram – in močno se strinjam s to hipotezo –, da je želja, da bi se vključili v te mednarodne trende, močnejša od tega, da bi si res želeli reformirati naš nacionalni sistem« (36; 22/02/12). Ta problem je pripeljal do sprememb, ki so se izkazale »bolj v formalnem kot vsebinskem smislu« (27; 01/03/12). To je verjetno tudi ključna točka, ko gre za vprašanje implementacije bolonjskega procesa v regiji. Ta se – vključno s »panbolonjizacijo« – namreč izkaže za nevrvalgično točko reform.

Med Bologno in »Bolonjo«

Naši intervjuvanci so bili tako rekoč soglasni v tem, da je bil najpomembnejši vzvod in ključna spodbuda za nacionalne reforme minulega desetletja prav bolonjski proces. Druge mednarodne forume ali organizacije so omenjali zelo redko. Vendar pa takšno stališče ne izraža entuziazma. Ni mogoče sicer spregledati obsežnega dela, ki je bilo opravljeno še zlasti na ravni posameznih ustanov, denimo pri modernizaciji kurikula. Do tega so respondenti praviloma zavzemali pozitivna stališča. Po drugi strani pa tudi ni mogoče spregledati številnih kritičnih pripomb.

V vprašalniku A smo respondente med drugim vprašali, ali je bolonjski proces pri njih pomembno pripomogel h kakovosti. Zanimalo nas je razmerje med »navijači« in »nasprotniki«; v ta namen smo odgovore obravnavali na lestvici od +2.00 (močno se strinjam) do –2.00 (močno nasprotujem), nevtralne odgovore (tj. tiste, ki so odgovorili z »niti se ne strinjam niti ne nasprotujem« ali »nimam mnenja«) pa smo izločili iz nadaljnje analize. Delež takšnih odgovorov se je gibal med petino in četrtino vseh; najmanj v Albaniji (13,61 %) in največ v Makedoniji (32,69 %).

Srednja vrednost na ravni regije je negativna: –0,45. Zlasti negativna je na Hrvaškem (–1,05) ter v Bosni in Hercegovini (–1,02), zares pozitivna pa je le na Kosovu (+0,48). Pozitivni in negativni 'glasovi' iz Albanije (+0,01) in Slovenije (–0,01) so se medsebojno tako rekoč nevtralizirali, kar govori o dveh nasprotnih skupinah približno enake moči. Preostale tri države (Makedonija, Črna gora in Srbija) so blizu srednji vrednosti za vso regijo.

V posameznih državah so opazna nekatera izrazita odstopanja med dvema univerzama, ki sta bili vključeni v vzorec. Tako je, na primer, vrednost za »prestolnično« univerzo v Albaniji negativna (–0,26), za »ruralno« univerzo pa pozitivna (+0,45). Podobno je v Črni gori (–0,91 in +0,63), pri čemer imamo opraviti z edino »staro« in javno univerzo na eni strani ter »novo« in zasebno na drugi. Nekoliko manj izrazit je ta pojav v Makedoniji (–0,56 in –0,18), kjer je druga univerza prav tako zasebna, toda neprofitna in opazno internacionalizirana. Na splošno je mogoče reči, da so »prestolnične« ali »tradicionalne« univerze bolj nagnjene k negativni oceni kot »nove« in zasebne. Le v primeru Slovenije (univerzi v Ljubljani in Mariboru) je bilo to razmerje obrnjeno, čeprav je razlika med srednjima ocenama pravzaprav nepomembna (0,00 in –0,04).

Glavna ugotovitev iz odgovorov na to anketno vprašanje se ujema tudi z ugotovitvami iz intervjujev, ki pa seveda omogočajo podrobnejši uvid v problematiko. Številni intervjuvanci mislijo, da je treba razlikovati med kritiko bolonjskega procesa »na evropski ravni« in kritiko domačega visokošolskega sistema in napak pri njegovem reformiranju.

Omenili smo že, da se je večji del držav regije uradno vključil v bolonjski proces šele leta

2003. To sicer ne pomeni, da bi bile univerze v teh državah pred tem popolnoma odrezane od dogajanja v mednarodnem prostoru. Nasprotno, skoraj povsod so obstajale »avantgardne« ustanove ali (pol-)organizirani krogi znotraj njih, ki so z aktivnostmi začeli, še preden je njihov minister podpisal *Deklaracijo*. V takšnih primerih so bili meduniverzitetni projekti očitno najpomembnejši vzvod. To fazo pridruževanja procesu bomo imenovali fazo iniciativ od spodaj, večinoma pa je sledljiva v projektnem delu, še zlasti v okviru programa Tempus (Zgaga in dr., 2008). Dekan ene od tehničnih fakultet iz Srbije je to obdobje pojasnjeval takole:

Tukaj smo rekli, da če ne bi bilo Bologne, bi si sami izmislili Bologno. Dejansko smo šli v to smer še prej, preden je naš minister podpisal Deklaracijo. Fakulteta tehniških znanosti je zelo kompleksna; tu imamo 12.000 študentov; mi smo »tehnična univerza«. Veliko naših profesorjev je bilo po svetu [...]. Tako smo sami pognali nekatere procese – in Bologna nam je prišla prav. (11; 22/02/12)

Pozneje, po uradni pridružitvi k procesu, so ministrstva začela pripravljati zakonodajne spremembe, predvsem z dopolnjevanjem obstoječih zakonov. To je bila faza iniciativ od zgoraj in tako rekoč povsod so jo pospeševali zaradi njene »urgentnosti«, kar je postopno vodilo k čedalje več kritikam med akademiki, študenti in včasih tudi širše javnosti. V večini držav so se temeljite formalne spremembe dogajale tako rekoč čez noč; ob branju dokumentov in intervjujev se nismo mogli znebiti občutka, da so se glavni akterji pogosto želeli predstaviti kot »najboljši v razredu«, zato so brez zadrževanja spreminjali regulacijo nacionalnega sistema, kakor »Evropa zahteva«. Toda – ali res?

Med številnimi pritožbami, ki jih zasledimo v intervjujih, je mogoče izluščiti rdečo nit: pomanjkanje koordinacije med visokošolskimi ustanovami oziroma znotraj njih ter pomanjkanje sredstev, ki bi bila potrebna, da bi lahko izpeljali tako obsežne reforme. Obstaja še nekaj kritičnih točk kot npr. pomanjkanje pridobivanja in posredovanja informacij, pripravjalne dejavnosti so bile običajno omejene na kroge vladnih in univerzitetnih odločevalcev, navadni akademiki, starejši ali mlajši, ter študenti pa so ostajali v informacijski senci. »Informacije so zadrževali znotraj [ministrstva]; akademska skupnost ni bila ozaveščena o dejanskih spremembah [v evropskem merilu]. Običajno so bili vrh upravljavcev univerz ter visoki uradniki na ministrstvu veliko bolj seznanjeni o potrebnosti sprememb v kontekstu mednarodnega prostora. Oni so gonilo sprememb.« (01; 08/02/12)

Intervjuvanci so skoraj soglasni še o nečem: t. i. bolonjski reformni program sam na sebi ne pomeni kakega posebnega problema; problem je v implementaciji teh reform na nacionalni ravni. Naj navedemo tri posebej zanimive odlomke:

Leta 2003 je bil uveden bolonjski sistem, ki ima veliko dobrih točk, vendar pa je bil uveden malce na silo in v naglici, zato smo potrebovali več let, da smo [zdravili] otroške bolezni in popravili precej stvari. Moje mnenje je, da je na predpise mnogo ljudi gledalo preveč enostransko in dogmatično. [...] To so vse ljudje iz prejšnjega sistema; tam imajo korenine in tako so mislili, da je sprejem pravil, predpisov in zakonov tisto, kar spreminja družbo in izobraževanje. A ni tako. [Najprej] morate oblikovati pogoje. (29; 09/03/12)

Pri nas je položaj takšen, da zakonodajalec oziroma vladni uradniki vse, karkoli je bolonjski proces predlagal, takoj spravijo v zakone. Obstaja vtis, da vse to poteka enostavno prehitro. Na primer, na doktorskem študiju mora [po zakonu] biti 180 kreditov [ECTS], čeprav celo v Evropi še ni bilo dogovorjeno, ali naj na tem študiju imamo

kredite ali ne. Drugi primer: [po zakonu] mora biti v študijskih programih 40 % izbirnih predmetov. [...] Tako nastaja občutek, da počnemo nekaj, kar nam je nekdo drug naročil. (04; 23/03/12)

Starejši dve univerzi sta tako močni in statični ustanovi, da na te izzive odgovarjata na svoj način. Tako na teh velikih ustanovah sploh ni bilo mogoče česa dramatično vsiliti. Moja ocena ni nepristranska, ker sem bil v te stvari vpleten: najprej znotraj univerze [tj. ene od »starih«], pozneje pa zato, ker sem pomagal pri soustanavljanju nove ustanove. Ta reforma je bila izpeljana s figo v žepu ali nekako samo na pol, torej tako, da bi se čim manj spremenilo; nato pa so se pritoževali, da je vse narobe. V duhu bolonjskega procesa, ki je zelo napreden, ni nobenega problema; problem je v njegovi implementaciji. (46; 10/04/12)

Po vsem tem seveda ne more biti nepričakovano, da je sedanja reputacija bolonjskega procesa v regiji »zelo slaba. Toda, saj veste: mnoge stvari se pripisujejo Bologni [...], toda Bologna ni kriva za to. Bologna ne vsiljuje tega ali nekega drugega sistema. [...] Vsak, ki je hotel nekaj spremeniti ali uveljaviti kako osebno idejo, je rekel – ‘Ah, Bologna to zahteva in to moramo spremeniti zaradi Bologne’. [...] To je bila vsesplošna klima.« (33; 22/02/12) Intervjuvanci so včasih omenjali tudi probleme, povezane z »razumevanjem Bologne«; lahko bi rekli, da se problemi z implementacijo pravzaprav začnajo pri problemih interpretiranja tega, o čemer naj bi se evropski ministri v svojih deklaracijah in komunikacijah sploh sporazumeli. To seveda ni ekskluzivno balkanska zadeva; gotovo pa drži, da je ta regija prispevala svoje zelo posebne interpretacije. Tudi v enem od intervjujev najdemo konkreten primer takšne »originalne« interpretacije: »Skladno z Bologno je lahko samo sedem izpitov na leto in obveznost v predavalnici je 24 ur [tedensko].« (48; 13/03/12)

Več intervjuvancev je bilo očitno kar dobro ozaveščenih o vsem tem in nekateri so tudi odkrito in kritično razmišljali tako o (dez)interpretacijah kot tudi o njihovih kritikah, npr. prorektorica ene izmed »prestolničnih« univerz:

Kaj je pravzaprav ideja Bologne? Kateri so tisti elementi, s katerimi nismo zadovoljni? Ali izvirajo iz Bologne ali ne? [...] Mnoge posledice družbene transformacije ter bolezni, ki smo jih ob tem imeli, se obravnavajo kot posledica Bologne in vodijo h kritični naravnosti, ki pa ni kritično obravnavanje Bologne, ampak posledic težav v [naši] družbi. Na primer, financiranje visokega šolstva se je zmanjšalo, povečalo pa se je število kandidatov za splošne študije, ker je industrija propadla, itd. Najlaže je reči: »Oh, to je zato, ker Bologna vztraja pri 3+2«. (04; 23/03/12)

Včasih je mogoče zaslediti podoben pogled tudi pri intervjuvancih z ministrstev; v enem primeru lahko zasledimo pripombo o letargiji znotraj univerz, ki je pripomogla k problemom z razumevanjem Bologne in z njeno implementacijo:

Kot predstavnica ministrstva sem osebno zelo razočarana nad pomanjkanjem pobud in neaktivnostjo naših visokošolskih ustanov. Imamo sistem, v katerem naj bi ustanove sprožale spremembe [...]. Pri nas pa je ravno narobe: vse se začne na ravni ministrstva – in potem ustanove menijo, da je to vsiljevanje z vrha. [...] Zdaj sem prvič doživela nekaj nacionalnih razprav s kritiko Bologne. Ampak pričakovala sem več; hitro so se ustavile. Glede na skepticizem, s katerim je [naš] visokošolski prostor sprejel Bologno, bi pričakovala [...], da bi bilo res veliko predlogov in nacionalnih razprav, npr. zakaj je nespreje-

mljiva, kako naj se prilagodi nacionalnim razmeram ipd. Ampak mi smo bolj papeški od papeža in smo spravili Bologno v zakonodajo skoraj dobesedno, kar spet kaže na odsotnost razprave. (43; 16/02/12)

V evropskih razpravah, ki so potekale v minulem desetletju, je bila večkrat poudarjena nujnost razlikovanja med odgovornostjo visokega šolstva (tj., ustanov) in odgovornostjo za visoko šolstvo (vlada in drugi deležniki); to razlikovanje bi bilo lahko uporabno tudi tu. V tem pogledu je bilo izrečeno opozorilo, da bo »pomanjkanje sodelovanja enako kot pretirano sodelovanje, ali pa slabo zasnovane politike, škodovalo sektorju« (Weber in Bergan, 2005: 8). V tej regiji je bilo očitno obojega na pretek. Na eni strani so bile male akademske »avantgarde«, ki so si prizadevale za modernizacijo večinoma po poti projektnega dela (tj., ne na ravni sistema), a so bile obdane s skeptično ali pasivno (razloge za to puščamo tu ob strani) akademsko večino. Na drugi strani je potekalo temeljito spreminjanje regulacije zakonodajnega okvira, ki je ponekod (recimo v Sloveniji) znatno nihal ne le med različnimi, ampak naravnost nasprotnimi koncepti – pač glede na trenutno sestavo vlade oz. vladne koalicije.

Središče razprav o bolonjski reformi je povsod v regiji zavzelo vprašanje o dveh novih »ciklih« oz. stopnjah študija.⁷ Bolj ljudsko rečeno: ali '3+2' ali '4+1'? To je postala ključna dilema tako pristojnih ministrov, vlad in parlamentov kot akademikov in študentov. To dilemo je še okrepilo dejstvo, da novi *bachelor* nima (niti jezikovne) tradicije v tej regiji in da je bila zato nova struktura mnogim nerazumljiva. V tem kontekstu se je skoraj povsod spočela vroča debata o tem, kakšno naj bi bilo razmerje med *bachelor* in *master* na eni strani ter staro diplomu na drugi. Ponekod so prej omenjene avantgardne skupine začele preoblikovati stare, najpogosteje štiriletne programe v nove triletne. Na univerzah je bilo nekaj odpora; okrog leta 2005 pa je zlasti v Sloveniji in na Hrvaškem pridobila premoč interpretacija, po kateri naj bi bila stara visokošolska diploma izenačena z novim master, kar je povzročilo serijo resnih konceptualnih in sistemskih problemov (Zgaga in Miklavič, 2011; Kurelić in Rodin, 2012). Stari raziskovalni magisterij je iz te razprave izginil. V Sloveniji in na Hrvaškem je bila ta interpretacija potrjena v zakonskih novelah (2006), drugod so s tem še počakali ali pa vsaj niso uveljavljali tako radikalnih sprememb.

To je bilo ključno za prevladujoče razumevanje Bologne oziroma njene prilagoditev na lokalne okoliščine. Eden od avantgardnih dekanov je v intervjuju o tem povedal naslednje:

Začeli smo z načrtom, da skrajšamo štiriletni študijski program na tri leta, kot je bilo zamišljeno, in magistrski program smo raziskovalno zasnovali. [...] Potem je bila norost na takratnem ministrstvu [...] in študijski programi so bili podaljšani. [Zdaj] imamo diplomski študijski program, ki traja pet let. Popolna norost. Obenem smo izničili magistrski program. [...] Danes študirajo ljudje pri nas pet let, da dobijo isti naziv, ki so ga prej dobili po štirih letih študija. Nekdo se dela norca iz nas. (42; 27/02/12)

Tudi iz drugih izjav je mogoče povzeti, da je ta problematika določala središče polemik in kritik, ki se še niso v celoti polegale. Kot sem poskušal pokazati v drugem članku (Zgaga, 2010), je te kritike mogoče razdeliti vsaj na konservativne in progresivne. Prva skupina je npr. predla-

---

⁷ Iz vrste razlogov, ki jih tu ne utegnemo podrobno pojasnjevati, je najbolje, da obdržimo angleško terminologijo: *bachelor* in *master*.

gala bojkot sprememb (a prej v političnem kot akademskem jeziku), medtem ko se je druga zavzemala za »razlikovanje med *idejo* reforme s potenciali, ki jih odpira, ter *realnostjo* njene nepopolne implementacije in razočaranji, ki jih prinaša« (Gregorić, 2010). Na Hrvaškem je bilo o tem kar nekaj zanimive razprave tudi v znanstvenem tisku (npr. Kurelić, 2010; Rodin, 2010; Doolan, 2011).

Med mednarodnimi normami ter lokalnimi vrednotami in identitetami

Reči bi bilo torej mogoče, da je osrednji problem visokošolskih reform v regiji v tem, da je recepcija bolonjskega procesa pretežno potekala v diskurzih, v katerih dominira tradicionalna vrednotna koda. Normativna dimenzija sistema je bila temeljito spremenjena, toda njegova aksiološka dimenzija je ostala v glavnem nespremenjena. V tej točki se mednarodno in globalno srečujeta z domačim in lokalnim ter seveda nasprotno. Takšen sklep zahteva nadaljnji premislek o procesih internacionalizacije in evropeizacije v visokem šolstvu oziroma premislek o dejanskem mednarodnem vplivu na reforme visokošolskih sistemov v evropskih državah na periferiji.

Položaj glede internacionalizacije visokega šolstva v regiji je bil od države do države močno različen. Slovenija v tem pogledu ni imela težav že od začetka devetdesetih let, ko je bila kot edina država območja vključena v program Tempus, ob koncu tega desetletja – in po vojni – ji je v tem sledila še Hrvaška. Kot druga država območja *ex-YU*, ki se je v devetdesetih izognila vojni, je bila na drugem koncu regije Makedonija glede internacionalizacije visokega šolstva v resnično neugodnih geopolitičnih okoliščinah; Evropa se ji je začela odpirati šele po nasilnem etničnem konfliktu leta 2001. Za Albanijo so bila devetdeseta leta zelo turbulentno obdobje, poleg tega ni imela nikakršnih tradicij v mednarodnem akademskem sodelovanju; najprej si je morala ustvariti najosnovnejše pogoje zanj. Preostale države regije so bile vpletene v vojne in konflikte; Srbija in Črna gora (do njene osamosvojitve od Srbije) sta bili poleg tega pod mednarodnimi sankcijami. Šele po letu 2000 je celotna regija torej postala odprta in pripravljena za mednarodno – žal precej manj za regionalno – akademsko sodelovanje. Rezultat tega zapletenega obdobja je, da se po stopnji internacionalizacije visokega šolstva države regije še danes izjemno razlikujejo (Zgaga in dr., 2013: 61–66).

Posledice mednarodne izolacije in marginalizacije iz devetdesetih let se še vedno razločno občutijo zlasti v osrednjih in južnih delih regije. Naši intervjuvanci iz teh delov so bili v glavnem soglasni o pozitivnosti mednarodnih vplivov v visokem šolstvu. Večkrat smo slišali izjave, kot so recimo naslednje: »Vse preveč let smo bili zelo zaprta družba, v zelo slabih razmerah, in [...] za nas je vsaka izkušnja, ki prihaja iz mednarodnega prostora, zelo dobra. [...] Zelo pomembno je videti, kje smo mi in kje so oni. Takšna izmenjava izkušenj je za vse nas izjemno dobrodošla.« (58; 23/03/12) Kot poseben primer so bili omenjeni mednarodni evalvatorji kakovosti, npr. tako: »Prek teh zunanjih evalvatorjev porivamo proces internacionalizacije naprej. Tako je tudi prav.« (63; 21/03/12)

Pogosto smo tudi slišali, da so skupni mednarodni projekti v veliko pomoč in še zlasti dragoceni pri razvoju zmogljivosti na domačih univerzah. Kljub temu smo zasledili tudi nekaj negotovanja, predvsem glede trajnostnih učinkov takšnih projektov. Toda evropska in mednarodna pomoč pri modernizaciji univerz je močno pogojevana; ta pogojenost gotovo ni neproblematič-

na, ker ustvarja napetosti in včasih celo konfliktnost med internacionalnimi normami ter lokalnimi vrednotami in identitetami. »Rekel bi, da je [mednarodni vpliv na visoko šolstvo] precej povezan s finančno podporo, ki jo dajejo. Saj veste ..., tu je priporočilo, tu je ideja, tu so prioritete, ki smo jih postavili – in tukaj je denar. Lahko ga vzamete ali pa pustite.« (64; 19/03/12)

Po drugi strani okrepljeni mednarodni vplivi ustvarjajo novo vrsto enodimenzionalnega razmišljanja, kot kaže naslednji primer iz Albanije: »V visokem šolstvu lahko najdete veliko ksenomanije: karkoli je bilo narejenega na Zahodu, je dobro; [...] karkoli ni bilo narejeno na Zahodu, npr. na Kitajskem ali v Rusiji, ni »znanost«. Naj povem, da naši zakoni predpisujejo, da moraš za dosego doktorata znanosti objaviti najmanj dva članka v zahodni reviji.« (49; 16/03/12) Takšen način razmišljanja samo pogloblja napetost med lokalnim in mednarodnim. To lahko marsikje v regiji opazimo ne le v visokem šolstvu, ampak v vsakdanji kulturi sploh.

Izkušnje z mednarodno pomočjo v obnovi in modernizaciji visokega šolstva v tistih delih regije, kjer je bila ta pomoč velika, danes napeljuje na nekatere dvome. Še zlasti je to prišlo do izraza v enem od intervjujev iz Makedonije:

To nedorečeno stališče evropskih institucij ima v nacionalnih okvirih cel niz posledic. Ta [njihova] rezerviranost je sicer OK: ne bomo se veliko vmešavali; svobodni ste; lahko delate tako, da upoštevate svoje posebnosti, itd. Ampak drugi tega ne razumejo tako. Na primer, Balkanci: Balkanci so navajeni delati po receptu. [...] Niso se navadili na tole: »Naredi, kakor želiš, ampak vseeno popazi, da si podoben drugemu oziroma da lahko komuniciraš z drugim.« Tu je bilo suženjstvo in nam je nekdo drug povedal, kaj bo. Ali pa socializem, ko so iz enega centra razglasili: To bo tako! To se ne spremeni kar čez noč. [...] Te evropske iniciative so v redu, vendar pa niso dovolj jasne, da bi jih ljudje razumeli. (09; 22/03/12)

Nedavno smo lahko prebrali, da lahko konceptualno razlikovanje med »konvergenco identitet« in »divergenco identitet« pomaga »razložiti različne trajektorije evropeizacije v sicer podobnih državah« jugovzhodne Evrope (Subotić, 2011: 310). To splošno stališče bi lahko uporabili tudi pri naši temi. Ko sta se Freyburg in Richter na podoben način ukvarjala s političnim pogojevanjem v okviru EU, sta izrazila resne dvome o možnosti zunanjega spodbujanja demokracije prek političnega pogojevanja v regiji (Freyburg in Richter, 2010: 263). S svojim člankom sta »poskušala dokazati, da nacionalna identiteta bistveno vpliva na učinkovitost zunanje demokratizacije s sredstvi političnega pogojevanja« in da »[n]acionalna identiteta igra ključno vlogo pri 'prefiltriranju' vprašanj, ki presegajo obseg ustreznih vladnih ukrepov« (ibid: 275).

Avtorja bolj podrobno izpeljujeta svoj argument tako: »Pogojevanje kot instrument, temelječ na spodbujanju, je le pod določenimi pogoji primeren za kataliziranje temeljnih sprememb v državah, za katere je značilna zapuščina etničnega konflikta. [...] Naša raziskava potrjuje, da v primerih, ko pogojevanje ustreza prevladujoči nacionalni identiteti, zunanje spodbude lahko res sprožijo proces demokratizacije. Toda če so merila pogojevanja nasprotna nacionalnemu samorazumevanju, države tega ne bodo upoštevale, ali pa bodo – v primeru identitetnega konflikta – to storile dokaj nedosledno. Demokratične spremembe pa so mogoče le v toku globoke spremembe identitete« (ibid: 276). Dovolj je, da v tem odlomku zamenjamo besedo država z univerza in že bi lahko to tezo prenesli tudi na visoko šolstvo v regiji oziroma pojasnili, zakaj se implementacija uvoženih visokošolskih politik konča bodisi pri kozmetičnih popravkih bodisi pri zavračanju, pri sklicevanju na »Bruselj« ali pa na njegovo zavračanje.

Na koncu članka Freyburg in Richter navajata besede Vladimirja Tismaneanuja, romunskega in ameriškega politologa, ki trdi, da je »dobra novica [v tem], da se potekajoče tranzicije dogajajo vzporedno s ponovnim odkrivanjem Evrope, ideal združene Evrope pa je eden najbolj nalezljivih in privlačnih modelov, s katerimi so se te države doslej sploh ukvarjale« (ibid). Toda danes – leta 2014 – to ni več dobra novica, saj se je ideal združene Evrope znašel v globoki krizi. To ne more biti samo problem združene Evrope, temveč tudi njenih perifernih delov. V tem pa je še eden od razlogov, zakaj je smiselno obravnavati to izjemno raznoliko regijo v primerjalni perspektivi.

Policy kolonije ali *policy* avtarkije?

Obstaja dokaj razširjeno splošno prepričanje (ali je upravičeno ali ne, to tu ni posebej pomembno vprašanje), da v današnjih močno internacionaliziranih in/ali globaliziranih visokošolskih politikah periferne države igrajo vlogo nekakšne *policy* kolonij. »Vizionarstvo« visokošolskih politik prihaja v te države iz *policy* centrov; tuji odgovori se ponujajo za domače težave. Je to res? V sklepu tega članka preverjamo, ali ni to le zunanji videz in imamo od znotraj dejansko opraviti z nekakšnimi *policy* avtarkijami.

Pred dobrimi tremi desetletji je Philip Altbach ugotavljal, da je bil »koncept o centru in periferiji uporabljen na različnih družbenih področjih, vendar šele nedavno tudi na področju izobraževanja« (Altbach, 1998 [1981]: 30). Dodal je, da se je ta uporaba dogodila pretežno v kontekstu *neokolonializma*, ki ga »izvajajo politike industrializiranih držav, ki poskušajo ohraniti svojo prevlado nad tretjim svetom« (ibid: 31). Tri desetletja pozneje je razprava o globalizmu povsem zasenčila nekdanjo razpravo o neokolonializmu, ni pa videti, da bi se uporaba koncepta o razmerju centrov in periferij na področju izobraževanja kakorkoli premaknila naprej. Ta koncept bi bilo mogoče dobro uporabiti tako pri analizi nastajajoče EHEA kot še zlasti pri obravnavi visokega šolstva na Zahodnem Balkanu.

Še en članek – ta je bil objavljen pred le enajstimi leti – nam lahko pomaga pri obravnavi tega vprašanja: Marginsonova analiza »nacionalne univerze v globalnem okolju« (Marginson, 2002). V njem je analiziral razvoj avstralskega – torej nam geografsko najbolj oddaljenega – univerzitetnega sistema druge polovice minulega stoletja in ponudil nekaj pripomb, ki so v našem kontekstu zelo pomembne. Na prelomu tisočletij, ko je razprava o globalizaciji v visokem šolstvu dosegla vrhunec, je opozoril, da pri tem ne smemo pozabiti nacionalne dimenzije: »Identiteto visokošolskih ustanov tvorijo več kot le globalni sistemi: je produkt zgodovine ter ohranja svoje nacionalne, lokalne in disciplinarne korenine. Globalna razsežnost *ne* zajema celotne nacionalne razsežnosti, ki je omogočila sodobno univerzo. [...] Stari projekt graditve nacije [*nation-building*] ni izginil, le njegov fokus je bil premeščen na položaj in strategijo v globalnem kontekstu. [...] V globalni dobi, z njenimi kratkimi roki in enim zunanjim administrativnim šokom za drugim, je postala vloga vlad in univerz pri graditvi nacije ponovno urgentno vprašanje.« (ibid: 413–414)

Novi »globalno/nacionalni svet« se vrti okrog globalnih centrov in je na poseben način izzi-valen za države v periferiji: »Ko nacije na periferiji tekmujejo z ustanovami 'jedra' v pogojih, ki jih določa jedro, izid ni globalni uspeh, ampak šibka imitacija« (ibid: 415). To je še zlasti lahko boleče v visokem šolstvu. Že Altbachu je bilo pred tremi desetletji jasno, da »so univerze [tretjega sveta], ki so v mednarodnem kontekstu nedvomno periferne, nacionalno gledano sre-

diščne, ko gre za usposabljanje, včasih pa tudi za uporabno raziskovanje« (Altbach, 1998: 41). To ugotovitev je takrat poimenoval kot »nenavaden paradoks« (ibid: 32).

Toda postneokolonialistično, globalistično oziroma neoliberalno obdobje s preloma tisočletij prinaša še težje izzive. V avstralskem primeru jih Marginson artikulira takole: »Avstralske univerze, ki se jih je nekoč obravnavalo kot investicijo v nacijo, so zdaj obravnavane predvsem kot vir proračunskih prihrankov, ki bi se lahko uporabili, da bi se poplačali dolgovi in ohranila nacionalna globalna kreditna boniteta. V skladu z neoliberalnim pogledom na svet to ni nikakršen problem: nacionalno-javni značaj univerze je zastarel; če naj preživijo in uspevajo, se morajo preoblikovati v samovzdrževane globalne korporacije.« (Marginson, 2002: 419)

Vse to danes velja tudi za vso Evropo, ne le za katero od njenih periferij. Vseeno se zadržimo le pri naši periferiji. Jugoslovanska socialistična federacija, odprta na Zahod, kot tudi avtarkični socialistični sistem v Albaniji, sta davna preteklost. V regiji obstaja osem nacionalnih držav, ki so bodisi že vstopile v Evropsko unijo ali pa je to njihov strateški cilj, ne glede na to, da se s krizo Unije njihov dejanski vstop čedalje bolj odmika. V vseh obstojijo tradicije, ki se navezujejo na koncept graditve nacije in na katere je vsaka od teh držav ponosna na svoj način, toda ob tem so prav vse, a spet vsaka na svoj način, *nacionalne države v nastajanju*, ki poteka v zelo – in ponekod v izjemno – težavnih razmerah. Težave so dvojne narave: ne le, da je regija (samo)prepoznana evropska periferija, temveč je razmerje med centri in periferijami mogoče večkratno prepoznati tudi znotraj regije same in ne le v odnosu do »Zahoda«, »Evrope«.

Pogost problem univerz v regiji je, da delujejo v šibkih nacionalnih okoljih (npr. majhne in mlade države, šibke ekonomije, identitete v oblikovanju itd.) in da se v mednarodnem okolju počutijo »neprepoznane«, če že ne prepoznane kot »periferija«. Njihov položaj dodatno zapleta dejstvo, da so hote ali nehote vpletene v konflikte med nacionalnimi elitami ter s tem povezane ideološke spopade, v katerih se najde prostor za nastajanje zasebnih visokošolskih ustanov. Po dokaj razširjenem mnenju, ki ga naša terenska raziskava potrjuje, vse to pripomore k upadanju akademskih meril, k prevladi političnih razlogov pri ocenjevanju akademskih vprašanj ipd. V obdobju, ko bi morale biti te univerze prepoznane kot eden glavnih stebrov pri graditvi novih nacionalnih držav, novega državljanstva, pa tudi pri »integraciji v Evropo« ter čezmejnem sodelovanju, se je njihova vloga v znatni meri sprevrnila v neoliberalni »vir proračunskih prihrankov«, kot pravi Marginson. To se je še posebej očitno izkazalo npr. v valu slovenskih vladnih reform leta 2012, ki so grozile z dobesednim uničenjem javnega visokošolskega sektorja. Grožnja še ni odstranjena.

V danih okoliščinah je reformiranje visokega šolstva v regiji resnično težaven proces. Tudi v naših pogovorih smo pogosto zaznali občutek, da se kolesa reform vrtijo v prostem teku: za univerze in tudi za nacionalne države strateška vprašanja ostajajo brez odgovora. Oglejmo si štiri značilne izjave:

Vedno smo začenjali znova. [...] Od devetdesetih let smo vsaka štiri leta pripravljali nove strateške dokumente. (09; 22/3/12)

V naši državi se mogoče celo preveč osredinjamo sami nase. [...] V zadnjih nekaj letih smo zelo osredinjeni na tisto, kar so naši problemi, ne pa na globalno sceno. Na ravni vse države je ta globalna slika nekoliko zapostavljena. (04; 23/3/12)

[Mednarodni vplivi na nacionalne reforme] vsekakor niso marginalni, toda na začetku so močnejši in veliko bolj izraziti kot pozneje, v položaju 'mehčanja'. (15; 29/3/12)

Dokaj formalno prepisujemo bolonjske dokumente in sprejemamo ustrezne akte in predpise – ne da bi sploh razmišljali, zakaj je to treba. [... Na drugi strani pa] obstaja prepričanje, da »smo fantastični« in da nas vsak, ki tega ne prizna, močno sovraži. PISA je »zarota Zahoda«. (18; 29/3/12)

Teza, da majhne, tranzicijske in periferne države preprosto igrajo vlogo pasivnih ozemelj in da so torej zgolj *policy* kolonije za implementacijo že pripravljenih *policy* idej iz mednarodnih in/ali nadnacionalnih krogov, prežetih z neoliberalno ideologijo, je videti močno prekratka. Toda te države tudi niso (več) *policy* avtarkije. Evropski in svetovni diskurzi so prodrli vanje, a po implementaciji pogosto postanejo bodisi močno »zmehčani« ali pa preinterpretirani do neprepoznavnosti. Kaj od obojega – vdiranje eksternih rešitev ali njihova preinterpretacija – je slabše, ostaja odprto vprašanje. Najslabša pa je gotovo njuna kombinacija.

Periferne države – v našem primeru njihovi visokošolski sistemi – se gotovo razlikujejo od (sistemov) centralnih držav. Politično pogojevanje z vnaprej pripravljenimi formulami in rešitvami, ki so uvožene od zunaj, ne rešuje problema; ravno nasprotno. Prav gotovo, da male, periferne države ne bi smele biti prepuščene sami sebi – to bi pomenilo, da se jih potiska v avtarkijo, ki v tej regiji ni neznanka. Bolj kot v centralnih državah je tu potrebno ravnovesje med mednarodnim in nacionalnim, med splošnim in posebnim: razmerje, ki ima pomembne politične posledice ne glede na to, v katero smer se nagne. Videti je, da se tega ne zavedajo niti sedanji odločevalci v globalnih centrih niti zdaj vladajoče politične elite v periferiji. Posledice tega nezavedanja so lahko za nacionalne sisteme visokega šolstva na obrobju Evrope samo slabe. Nič manj za graditev nacij.

Literatura

- ALTBACH, PHILIP (1998 [1981]): *Comparative Higher Education Knowledge, the University and Development*. Boston: CIHE, Boston College.
- DOOLAN, KARIN (2011): Reconfiguring Higher Education: Discourses and Practices. V *Contemporary Croatia: Development Challenges in a Socio-Cultural Perspective*, D. Belyaev and Z. Roca (ur.), 75–100. Lizbona: Edicoes Universitarias Lusofonas.
- FINK-HAFNER, DANICA in LAJH, DAMJAN (2002): *Analiza politik*. Ljubljana: FDV.
- FREYBURG, TINA in RICHTER, SOLVIEG (2010): National Identity Matters: The Limited Impact of EU Political Conditionality in the Western Balkans. *Journal of European Public Policy* 17(2): 263–281.
- GREGORIĆ, PAVEL (2010): Achievements and Failures of the Bologna Process to Date. Round Table *Processing the Bologna Process: Current Losses and Future Gains*. University of Zagreb, UNESCO Chair for Governance and Management of Higher Education. Zagreb, 5. in 6. marec 2010.
- IN DEFENCE OF THE UNIVERSITY (1997; 1998). *Beogradski krug / Belgrade Circle* 1-2 in 3-4.
- KURELIĆ, ZORAN (2009): How Not to Defend Your Tradition of Higher Education. V *Politička misao / Croatian Political Science Review* 46(5): 9–20.
- KURELIĆ, ZORAN in RODIN, SINIŠA (2012): Failure of the Croatian Higher Education Reform. *CEPS Journal* 2(4): 29–52.
- MARGINSON, SIMON (2002): Nation-building Universities in a Global Environment: The Case of Australia. *Higher Education* 43(3): 409–428.
- RODIN, SINIŠA (2009): Higher Education Reform in Search of Bologna. *Politička misao / Croatian Political*

- Science Review* 46(5): 21–38.
- SCOTT, PETER (2002): Reflections on the Reform of Higher Education in Central and Eastern Europe. *Higher Education in Europe* 27(1-2): 137–152.
- SUBOTIC, JELENA (2011): Europe is a State of Mind: Identity and Europeanization in the Balkans. *International Studies Quarterly* 55(2): 309–330.
- ŠOLJAN, NIKŠA NIKOLA (1991): The Saga of Higher Education in Yugoslavia: Beyond the Myths of a Self-Management Socialist Society. *Comparative Education Review* 35(1): 131–153.
- TROW, MARTIN (2000): From Mass Higher Education to Universal Access: The American Advantage. Spring 2000. Research and Occasional Paper Series: CSHE.1.00. University of California, Berkeley. Dostopno na: <http://cshe.berkeley.edu/publications/docs/PP.Trow.MassHE.1.00.pdf> (12. julij 2013).
- TURAJLIĆ, SRBIJANKA (2004): *Visoko obrazovanje u Srbiji*. Beograd: Alternativna akademska obrazovna mreža.
- UVALIĆ TRUMBIĆ, STAMENKA (1990): New Trends in Higher Education in Yugoslavia? *European Journal of Education* 25(4): 399–407.
- VUKASOVIĆ, MARTINA (2005): Visoko obrazovanje na putu ka Evropi: četiri godine kasnije. V *Visoko obrazovanje na putu ka Evropi: četiri godine kasnije*, 400–407. Beograd: Alternativna akademska obrazovna mreža.
- WEBER, LUC in BERGAN SJUR (ur.) (2005): *The Public Responsibility for Higher Education and Research*. Strasbourg: Council of Europe Publishing.
- ZGAGA, PAVEL (ur.) (1998): *Development of Higher Education in Slovenia*. Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo in šport.
- ZGAGA, PAVEL (2003): Reforming the Universities of South East Europe in View of the Bologna Process. *Higher Education in Europe* 28(3): 251–258.
- ZGAGA, PAVEL (2004): *Analiza gibanj u strukturi študentov in diplomantov v terciarnem izobraževanju (1981 – 2004)*. Raziskovalno poročilo. Ljubljana: CEPS.
- ZGAGA, PAVEL (2007): *Higher Education in Transition. Reconsiderations on Higher Education in Europe at the Turn of the Millennium*. Umea: Umea University.
- ZGAGA, PAVEL, KOMLJENOVICH, JANJA in MIKLAVIČ, KLEMEN (2008): *Thematic Review of Tempus Structural Measures. A Survey Report. Final Report to the Directorate-General for Education and Culture of the European Commission*. Ljubljana: Center for Educational Policy Studies (CEPS).
- ZGAGA, PAVEL (2010): The Role of Higher Education in National Development. South-Eastern Europe and Reconstruction of the Western Balkans. V *The Europa World of Learning 2011*, 19–24. London: Routledge. Dostopno na: <http://bit.ly/rf4MpT> (15. november 2012).
- ZGAGA, PAVEL in MIKLAVIČ, KLEMEN (2011): Reforming Higher Education in Transition. Between National and International Reform Initiatives: The Case of Slovenia. *European Education* 43(3): 13–25.
- ZGAGA, PAVEL, KLEMENČIČ, MANJA, KOMLJENOVICH, JANJA, MIKLAVIČ, KLEMEN, REPAC, IGOR in JAKAČIČ, VEDRAN (2013): *Higher education in the Western Balkans: reforms, developments, trends*. Ljubljana: Pedagoška fakulteta UL. Dostopno na: <http://ceps.pef.uni-lj.si/knjiznica/doc/hewb.pdf> (12/07/2013).

V zameno za feminizem: »uspešna« dekleta in »ospoljeni« neoliberalizem

Abstract

In Exchange for Feminism: "Successful" Girls and "Gendered" Neo-Liberalism

The aim of the article is to show predominant trends in discussions about gender equality in education today. It appears that the coordinates are more and more fixed: standardized international approaches in educational research are closely connected with political and economic imperatives. The issue of gender equality in education is put aside, as the success of girls in international testing presumably attests to the achieved gender equality. The parties in question are now the "post-feminist successful girls" on one side and the "failing boys" on the other. The author shows that the "rhetoric" of equal opportunities stems from a greatly narrowed focus on what gender means in terms of equality in education. This analysis is complemented with a wider view of the post-feminist landscape (in which feminism is seen as no longer needed), more and more marked by the neoliberal logic of practicality in the context of accountability; wider educational goals are disregarded completely. These developments toward neoliberal discourse of excellence have already been analyzed in detail in the Anglo-American tradition, but Slovenia has also followed in these footsteps, together with the promotion of the culture of standards and achievements.

Keywords: gender in education, gender equality, achievements, post-feminism, neoliberalism

Dr. Valerija Vendramin is Senior Research Fellow at the Educational Research Institute, Ljubljana. Her research fields include educational studies, gender studies and feminist theory (also feminist epistemology), and cultural studies. (valerija.vendramin@pei.si)

Povzetek

Avtoričin namen je pokazati prevladujoče težnje v razpravah o enakosti med spoloma v vzgoji in izobraževanju danes. Videti je, da so koordinate čedalje bolj ustaljene: standardizirani mednarodni pristopi k raziskovanju vzgoje in izobraževanja so tesno povezani s političnimi in gospodarskimi imperativi. Vprašanje o enakosti med spoloma je odrinjeno, saj uspeh deklet na mednarodnih testih domnevno kaže na doseženo enakost. Zdaj se govori o »postfeminističnih uspešnih dekletih« na eni strani in »neuspešnih fantih« na drugi. Avtorica pokaže, da »retorika« enakih možnosti izvira iz precej zoženega fokusa na to, kaj pomeni enakost med spoloma v izobraževanju. Ta analiza je dopolnjena s širšim pogledom na postfeministično pokrajino (kjer je feminizem viden kot nepotreben), ki jo bolj in bolj zaznamuje neoliberalna logika praktičnosti, širši edukacijski cilji pa so potisnjeni ob stran. Ta razvoj v smeri neoliberalnega diskurza odličnosti so že podrobno analizirali v anglo-ameriški teoriji. Slovenija tudi nekako že sledi tem korakom, skupaj s promocijo kulture standardov in dosežkov.

Ključne besede: spol v izobraževanju, enakost med spoloma, dosežki, postfeminizem, neoliberalizem

Dr. Valerija Vendramin, višja znanstvena sodelavka na Pedagoškem inštitutu v Ljubljani. Njena raziskovalna področja so: edukacijske študije, ženske študije in feministična teorija (tudi feministična epistemologija), kulturološke študije. (valerija.vendramin@pei.si)

Uvodne besede

Problematika vdiranja neoliberalizma v šolski sistem, akademski svet in znanstveno-raziskovalno delo je obširna in pereča. Vsa ta področja intelektualnega delovanja dobesedno preplavlja psevdoekonomski in utilitarno zveneč novorek, ki tu in tam sicer omenja tudi zmanjšanje spolnih in socialnih neenakosti, kar pa kot cilj seveda nima nikakršnih možnosti, ker je denimo poslan v paketu s povečanjem konkurenčnosti.¹ Trg in menedžerska logika ponujata tudi projekt vseživljenjskega učenja, ki ga preveva paradigma individualizirane odgovornosti za blaginjo oziroma revščino, družbeno-ekonomskih razlogov za to pa, kot da ni (Kump, 2008: 83), in še in še ... da vrednotenja znanstvenih rezultatov, v katerem vse bolj prevladujejo specifična merila učinkovitosti in uporabnosti, niti ne začnem omenjati.²

Tukaj se bom osredinila na ožjo temo, ki pa mi je raziskovalno najbližje – to so spoli v vzgoji in izobraževanju – in njeno relevantnost, kot je v zadnjem času precej omejeno dojeta. To problematiko bom analizirala prek ozkega, a precej povednega pogleda v danes preferirano raziskovanje vzgoje in izobraževanja, ki ga čedalje bolj zaznamuje neoliberalna logika praktičnosti v kontekstu (čim boljših) dosežkov (Ringrose, 2013: 149). Zanimalo me bo, kako se razume enakost med spoloma³ v vzgoji in izobraževanju in kakšne so današnje specifičnosti. V skladu s sodobnimi feminističnimi tematizacijami bom pokazala, da govor o doseženi in celo preseženi enakosti med spoloma lepo služi zamegljevanju obstoječih starih in porajajočih se novih problemov oziroma neenakosti.

Ta pogled bom dopolnjevala s širšim pogledom na »družbeno in kulturno pokrajino, ki bi ji lahko rekli postfeministična«, kot pravi Angela McRobbie, ena najpomembnejših avtoric s področja novih teorij o »gender power« in postfeminizma (McRobbie, 2009: 1).⁴ Neoliberalizem, kot pravi Jessica Ringrose, »deluje kot totalizirajoč diskurz, skozi katerega se rekonstituirajo subjektivnost v ekonomskih okvirih, kjer tržne vrednote in komodifikacija popolnoma zasitijo konstrukcijo sebstva in drugega« (Ringrose, 2013: 3). In to gre lepo z roko v roki s tezo, da sta neoliberalizem in postfeminizem diskurza, ki se vzajemno krepi, da je neoliberalizem »ospoljen«, saj so ženske v večji meri kot moški vključene v dinamiko sprememb, transformacij in samoregulacij (Gill in Scharft v Ringrose, 2013: 4).

V nadaljevanju bom najprej poskusila pokazati nekatere specifičnosti te »postfeministične pokrajine« (tu se bo treba v veliki meri opreti na anglo-ameriško literaturo, saj so feministične teoretičarke že opravile pomembne analize, ki nam kažejo natanko iste poteke, kot se danes odvijajo pri nas z nekaj zamude v primerjavi z zahodno Evropo),⁵ potem pa

---

¹ V mislih imam Berlinski komunike, ki opisuje enoten evropski visokošolski prostor. Vsi komunikeji so dostopni tule: http://europa.eu/legislation_summaries/education_training_youth/lifelong_learning/c11088_en.htm. Glede novoreka gl. tudi Krambergar in Rotar, 2010: 134. Glede novoreka kot neoliberalščine gl. Adam, 2012.

² Za nekaj več o aktualnem, »objektivnem« vrednotenju znanstvenih dosežkov, kot ga uveljavljajo tudi merila slovenske znanstvene politike, gl. Vendramin, 2013, v tisku.

³ Uporabljala bom dvojino (dva spola), čeprav je zadeva s spoli kompleksnejša, vendar tega na tem mestu ne morem razdelati. Za več prim. Vendramin in Šribar, 2010.

⁴ Njej dolgujem tudi prvi del naslova pričujočega članka (prim. McRobbie, 2009: 1).

⁵ Glede ZDA, prim. izvrstno besedilo Michaela W. Appla, ki analizira ameriški edukacijski sistem (Apple, 2000), bere

bom na hitro pogledala na domačo situacijo in domači šolski sistem, v katerega prav tako vdira kompetitivni etos, ki se osredinja na individualne dosežke. Postavljena je zahteva po hiperučinkovitosti šol, učiteljev oziroma učiteljic in učencev oziroma učenk, kar čedalje bolj postaja zaščitni znak »globaliziranih« šol ter kulture standardov in dosežkov, kot je zapisala Jessica Ringrose (2013: 23), ki je to formulirala na podlagi analize britanske *Bele knjige* iz leta 2010. V tem britanskem dokumentu se slavi kultura tekmovalnega etosa, osredinjena na individualizirane dosežke, kar je v nadaljevanju izpeljano kar v dokaz enakosti med spoloma. Beremo jo lahko, pravi avtorica na istem mestu, kot neoliberalni recept za »naredi-si-sam« sebstvo (navedena na nekatere poudarke v slovenski *Beli knjigi o vzgoji in izobraževanju* (2011) bo nemara na mestu). Temu trendu bi ob veliki restrukturaciji izobraževalnih sistemov v luči globalizacije morali namenjati primerno pozornost tudi pri nas. Ampak najprej k temu, kako je danes videna enakost med spoloma.

Postfeminizem in retorika enakih možnosti

S postfeminizmom⁶ je povezanih veliko domnevnih pridobitev za ženske, ki pa se izkažejo za problematične, in to že na sami načelni ravni, saj gre, kot to natančno ubesedi Lilijana Burcar, za strateško prisvajanje in hkrati izvotljevanje feminizma, s čimer se ustvarja iluzorična predstava, da je tu na delu progresivna drža. Z neoliberalnim prevzemom se preoblikuje tudi pojem feminističnega opolnomočenja (*empowerment*), ki je zdaj povezan z logiko individualne odgovornosti v sistemu, kjer naj bi imele ženske neomejene možnosti. Dokaz teh možnosti pa je posredovan skozi optiko procentualnega preštevanja žensk in poudarjanja dejstva, da vse večje število nadaljuje izobraževanje, kar ne pove ničesar denimo o tem, pod kakšnimi zaostrenimi pogoji in za kakšno plačilo vstopajo med delovno silo (Burcar, 2011: 28–29).

Priča smo torej momentu, ko ideološki diskurzi inkorporirajo feminizem (ali vsaj nekatere njegove dele oziroma zahteve) ter ga hkrati smešijo kot zastarelega in preživetega (McRobbie, 2009: 1). To je del taktike (ki utegne biti prepoznana tudi v našem prostoru) za odvrčanje pozornosti od posledic modernega globalnega kapitalizma ter obnovljenih in celo intenziviranih oblik (hetero)seksistične spolne politike v izobraževanju (Ringrose, 2013: 7).

Feministični ideali so depolitizirani, na delu je promocija »institucionalno priznanega in politično razvodenelega feminizma« (Burcar, 2011: 33). A o »depolitiziranem feminizmu« je pravzaprav težko govoriti (le kaj bi to bilo?), govorimo raje o »depolitizaciji feminizma«, ki vodi v nekaj, čemur res ne moremo reči feminizem – ki je družbeno transformativno in zatorej ne nepolitično gibanje. Različna politična vprašanja, povezana s feminizmom, so zdaj priznana, za nekatera so se tudi poiskale bolj ali manj ustrezne rešitve, tudi prek nekakšne

---

pa se – vsaj prvi del – natanko kot analiza slovenskih razmer. Konservativna modernizacija (izraz, kot pokaže Apple, še zdaleč ni nesmiseln) uvaja svoje vizije: zasebno je dobro, javno je slabo; javne institucije (denimo šole) so črne luknje, v katere se zliva denar, ki potem kar ponikne, pijejo finančno kri naše družbe, rezultatov pa ni; dominantni normi sta učinkovitost in »etika« stroškovne upravičenosti. Nenehni finančni rezi in nuja po čedalje tesnejših povezavah med izobraževanjem in gospodarstvom so predstavljeni kot *nujni*, kot *neogibni* (Apple, 2000: 59, 64). Žal zveni znano, šolsko področje postaja šolski trg (Adam, 2012).

⁶ Za več o terminološki problematiki izraza »postfeminizem« gl. Šribar, 2012; in Vendramin, 2012.

institucionalizacije feminizma. Toda pri tej institucionalizaciji feminizma in njegovem vključenju v *mainstream* gre za »selektivno odbiranje njegovih posameznih elementov, ki so nato dekontekstualizirani in vsebinsko preosmišljeni« (Burcar, 2011: 28). Zaradi »povsem transparentne zainteresiranosti rabe v imenu razveze od družbenih konstrukcij spola je 'postfeminizem' vaba za zlorabo epistemološke in politične moči feminizma/feminizmov« (Šribar, 2012: 121).

Od tod je le še korak do navidezno tehtne ugotovitve, da naša, sodobna družba ne potrebuje (več) feminizma oziroma da je zdaj čas za postfeminizem, ki je tu razumljen kot nekaj, kar presega nepotrebni feminizem. Tudi če sprejmemo domnevo, da ne moremo govoriti o postfeministični *clean-cut* ločitvi od feminizma (prim. npr. Genz, 2006), je konservativni obrat depolitiziranega »feminizma« (narekovaji so, kot menim, nujni) bistvena značilnost. Pojav pa, ki spremlja ta obrat, ki kooptira in depolitizira feminizem, je tudi administrativna »politika navidezno enakih možnosti« (Burcar, 2011: 34).

Postfeminizem v vzgoji in izobraževanju

Splošen vtis, ki danes prevladuje v segmentu vzgoje in izobraževanja, je, da je deklicam in ženskam omogočena mobilnost po vsej izobraževalni vertikali in tako tudi dostop do poklicev po njihovi izbiri. To naj bi bil med drugim nedvoumen dokaz postfeministične družbe, v kateri je zato feminizem nekako odvečen, (feministične) tematizacije spola pa pogosto dojete kot »luksuzno vprašanje«, ki morda lahko sicer pride na vrsto, a le takrat, ko bomo premagali druge, nujnejše probleme. In če je bil (oziroma če je) feministični projekt posvečen spopadanju z različnimi neenakostmi, to slavljenje uspeha oziroma domnevno izpolnjenega feminističnega projekta prikriva neenakosti, tako tiste, ki so bile že prej pogosto potisnjene ob stran, kot tudi tiste, ki jih porajajo nove družbene in ekonomske razmere. Kot pravi Angela McRobbie, prav ta opustitev oziroma zanikanje nujnosti ali smiselnosti feminizma omogoča subtilno oživitve spolnih neenakosti, ki jih je mogoče hitro spregledati, ker nad njimi visi senca nekakšnega obrazca vidnosti in očitnosti svobode, povezana s homogenizirano kategorijo žensk oziroma deklet (McRobbie, 2007: 720). Popularna in potrošniška kultura, ki je zlezla na področje ženske svobode ali osvobojenosti, domnevno podpira žensko uspešnost, a hkrati utesnjuje ženske v nove postfeministične odvisnosti. Res je sicer, da so določeni elementi feminizma upoštevanji in vključeni v politično in institucionalno življenje. Elementi, ki izhajajo iz besednjaka, v katerem so zdaj besede, kot je »opolnomočenje« in »izbira« (McRobbie, 2009: 1), so pretvorjeni v individualistični diskurz in uporabljeni kot nekakšen nadomestek za feminizem, nekakšen *faux-feminizem*. Hkrati pa je »pravi« feminizem predstavljen kot nekakšna monstrozna grdota, zaradi katere v grozi drgetajo mlade ženske. Obljubo svobode in neodvisnosti prinašata zmožnost služenja denarja in participacija v potrošniški kulturi. »Postfeministična maškarada« zatiranja, pravi Angela McRobbie, je zakrita kot opolnomočenje.

Enakost med spoloma je torej dosežena tako v izobraževanju kot tudi na delovnem mestu (in seveda tudi doma). Ta retorika enakih možnosti je kar dobro utrjena, a v vzgoji in izobraževanju prek precej zoženega fokusa na vse skupaj. Zato se je treba vprašati, kaj enakost med spoloma danes sploh pomeni in kaj je implicirano v pojavu »postfeminističnih uspešnih deklet«. Ta se v aktualnem sedanjem trenutku navezuje predvsem na interpretacijo uspeha deklet na različnih bolj ali manj globalnih merjenjih znanja kot znaka dosežene enakosti med

spoloma (Ringrose, 2013: 24; prim. tudi Vendramin, 2012).⁷

Uspešna dekleta pa po obstoječi logiki implicirajo neuspešne fante, neredko je interpretacija njihovega uspeha še malo premaknjena – kot da so dekleta nekako uspešna na račun fantov, kar je videno kot deviantno, in zato zdaj fantje potrebujejo posebno pozornost.⁸ To pa seveda ne velja le za vzgojo in izobraževanje, enako aktualno je na trgu dela, kjer ženske krivijo za družbene probleme, ker so (preveč?) uspešne na račun moških. V ozadju je postfeministični diskurz, ki promovira idejo, da so dekleta prehitela fante tudi zato, ker je šel feminizem s svojimi zahtevami predaleč. V tem okviru je treba razumeti diskurz o uspešnosti deklet, ki da prekašajo fante oziroma jih prehitujejo pri izobraževalnih dosežkih, kot jih kažejo specifični načini merjenja znanja.

Za izčrpno analizo tega pojava in interpretacije tule ni prostora, opozoriti pa je treba (tudi izhajajoč iz številnih anglo-ameriških feminističnih analiz), da je ta podoba »fanta, ki mu gre čedalje slabše«, vse bolj prisotna v edukacijskih politikah različnih držav in da pomembno vpliva na dodelitev sredstev in energij v šolanje (Ringrose, 2012: 21). To, kako koncipiramo problem, določa tudi njegovo reševanje: če so neuspehi fantov pripisani zunanjim dejavnikom (neustreznemu izobraževalnemu sistemu denimo ali celo feminizaciji učiteljskega poklica/učnih metod itn.), potem se problem rešuje na specifičen način in drugače, kot če bi krivca iskali kje drugje.

Ta tako imenovani *boy-turn* (obrat k fantom oz. nujnost le-tega zaradi fantov, ki jim gre čedalje slabše) je v britanskem kontekstu že dobro obdelan, pri nas pa stopa v ospredje v zadnjem času. Tudi zadnja slovenska *Bela knjiga o vzgoji in izobraževanju* zastavlja razmislek na podoben način,⁹ sprašuje se denimo, ali vzgojno-izobraževalni sistem fantom zagotavlja manj možnosti za pridobitev kakovostnega znanja in izobrazbe, in ugotavlja, da razlike v znanju po programih in stopnjah izobrazbe po spolu postajajo širši družbeni problem (Bela knjiga, 2011: 38; prim. tudi Vendramin, 2012: 117). Bi recimo vprašanje, ali vzgojno-izobraževalni sistem dekletom zagotavlja manj možnosti za pridobitev kakovostnega znanja in izobrazbe, bilo prav tako označeno za širši družbeni problem?

Ta postfeministična dinamika očitkov zoper feminizem in logike »nesreče«, ki je zadela fante, je postala že nedvoumno, nesporno »dejstvo«, zdrav razum ..., kar dodatno motivira globalizacija s svojo restrukturacijo izobraževalnih sistemov – homogenizacijo in vpeljavo nove lestvice vrednot, pri katerih specifična kulturna identiteta ni več pomembna. Države, ki so se v mednarodnih primerjalnih raziskavah merjenja različnih izobraževalnih dosežkov¹⁰ odrezale

---

⁷ Povedati moram, da se v prispevku na splošno ne opredeljujem do merjenja znanja na splošno, ne morem jim oponirati *per se*, trdim pa, da je treba biti izjemno previden pri interpretaciji in motivih za to, še bolj pa pri morebitnih ukrepih, ki bi izhajali iz ugotovitev teh merjenj.

⁸ Še ena pojasnitev mojega stališča: seveda ne pravim, da slabi ali slabši dosežki (določenih skupin) fantov (ali deklet!) niso utemeljen razlog za skrb, problem pa je, kako to interpretirati in reševati.

⁹ Priznam, da se v prispevku omejujem samo na en segment *Bele knjige* in da sem torej precej pristrana. Ne gre mi za analizo orientacije *Bele knjige* v celoti, temveč samo za del, ki se nanaša na spol v vzgoji in izobraževanju (ki je, resnici na ljubo, zelo kratek, str. 37–39), in za ugotavljanje, da je kategorijo »enakosti med spoloma« v veliki meri zavzela skrb za dosežke.

¹⁰ Npr. PISA (Programme for International Student Assessment), ki jo je »lansirala« OECD in ki evalvira izobraževalne sisteme po vsem svetu tako, da meri kompetence petnajstletnikov in petnajstletnic na ključnih področjih: branju, mate-

slabše, spreminjajo kurikulum tako, da v njem reducirajo nacionalno specifično komponento in poudarjajo univerzalna znanja (Kodelja, 2005: 215). To pa je pripeljalo do tehno-racionalistične kulture t. i. kurikularnega fundamentalizma, kjer se meri specifične, tj. kvantifikabilne različice dosežka (Sh. Benjamin v Ringrose, 2013: 24; gl. tudi Vendramin, 2009), in kjer se kaže strast do lestvic in rangiranja na njih, ne glede na to, kako sporne so lahko in kako ideološka je njihova uporaba.¹¹ Promovirana je kultura standardov in učinkovitosti tako na ravni učencev in učenk kot seveda tudi na ravni učiteljev in učiteljic.

V takem ozračju so poročila, da so dekleta boljša od dečkov na standardnih testih, uporabljena kot dokaz enakosti med spoloma. Širši vzgojno-izobraževalni cilji, kot so denimo boljše razumevanje, socialne kompetence, širjenje sposobnosti itn., so odrinjeni ob stran, ker so v danem, vedno nekako »kritičnem« trenutku nepomembni. Visoki rezultati deklet pa naj bi kazali, da so te premagale socialne ovire, kar naprej vodi v legitimacijo sistema, kar naj bi posledično nakazovalo, da so feministični cilji vendar doseženi in je delo tu potemtakem opravljeno. Testni rezultati, disgregirani po spolu, postanejo kategorije enakosti, pri katerih pač delamo kljukice (*equality tick box*), podobno kot druge politike afirmativne akcije, kar zelo zreducira naše razumevanje spola v šoli (Ringrose, 2013: 24).

Poleg tega je treba opozoriti vsaj še na nekaj stvari, ki so bistvenega pomena za razumevanje drugih nians (ne)enakosti v izobraževanju. Prvič, razlike v dosežkih med spoloma so precej manjše kot razlike, izhajajoče iz vrzeli, ki jih zaznamujejo druge družbene osi marginalizacije (rasa, razred).¹² Drugič, neenakosti lahko profiliramo še malo drugače. Geert Driessen in Annemarie van Langen (2013: 6) denimo predlagata razlikovanje med dvema oblikama izobraževalne neenakosti: vertikalno, ki pomeni neenake možnosti določenih družbenih skupin, ki ne morejo doseči višje izobraževalne ravni, in horizontalno, ki zadeva razlike med skupinami pri razporeditvi na določene izobraževalne sektorje. In naprej, nikakor ne zadošča samo ugotavljanje, kakšne so razlike v dosežkih med deklicami in dečki, saj temeljijo na statični pomembnosti (kvantifikacija je nujno treba dopolniti s kvalitativnimi metodami), če pa so pri interpretaciji preprosto vzete za »prave«, »realne«, je to že lahko podlaga za vse mogoče trditve o tem, kakšne so deklice in ženske in kaj je zanje značilno, ki se pogosto izrekajo tako v znanstvenem okviru kot tudi v vsakdanjem, zdravorazumskem govoru. In še (težav z obstoječim miselnim okvirom kar ni konec): treba je opozoriti še na očitno, a prav zaradi tega nekako »prikrito« dejstvo – da se uspeh deklet pravzaprav ne meri in ne vrednoti sam zase, ampak v luči tega, kaj nam lahko pove o uspehu ali neuspehu fantov. In končno: osredinjanje na to

---

matiki in naravoslovju, kot pravijo na <http://www.oecd.org/pisa/>. Ob tem se veliko govori o »najboljšem usposabljanju za vstop med jutrišnjo delovno silo«, povezavi izobraževanja in gospodarstva itn. Za nekaj več o problemih s PISO gl. tudi Vendramin, 2009.

¹¹ Res ne morem mimo omembe razvpite šanghajske lestvice, ki razvršča univerze po precej problematičnih merilih, kot je pokazano v Kramberger in Rotar, 2010. Poleg tega je nastala iz popolnoma lokalnega interesa. Prim. tudi Vendramin, 2013.

¹² V vseh evropskih državah dekleta denimo dosegajo pomembno boljši povprečni uspeh pri bralni pismenosti. A tu so pogosto prikrite pomembne razlike med skupinami fantov in deklet (Plevnik, 2010: 80). Spol je torej le eden od dejavnikov, ki ga je treba v zvezi z dosežki na različnih predmetnih področjih upoštevati kot spremenljivko; pogosto je socialno-ekonomski položaj pomembnejši dejavnik.

vrzel v nekaterih edukacijskih politikah na Zahodu morda tudi kaže na to, da je »spol« za vlade »lahka varianta«, ker za ukvarjanje s spolno vrzeljo (drugače kot denimo z vrzeljo, povezano z razredom) ni treba načenjati vprašanj družbene pravičnosti, distribucije bogastva ipd. (Francis in Skelton, 2005: 5). Marsikatera pomembna razlika izgine, ko se ustvarijo kategorične razlike med dečki in deklicami.

Kaj je pravzaprav implicirano v pojavu »postfeminističnih uspešnih deklet«, je pomembno, a bolj kot ne spregledano vprašanje, skupaj z drugimi pojavi seksizma v šolah. Pomeni, skratka, kot da bi akademska uspešnost pomenila, da seksizma v šolah ni več in da so dekleta (seveda, tudi fantje) zdaj v spolno nevtralnem univerzumu (prim. Vendramin, 2013: 118). Posledično, kot smo že omenili, je raziskovanje neenakosti pogosto videno kot nepomembno in tudi nepotrebno.

Poleg tega pa ta razprava o spolu in izobraževanju tudi implicira, da spričo tega, ker gre delu deklet bolje kot delu fantov, dekleta ne potrebujejo več feminističnih intervencij. Dekleta so nekje med *girl power* in neoliberalno enakostjo, kot pravita Shauna Pomerantz in Rebecca Raby, postale razstavní otroci individualiziranega uspeha. In če dekleta lahko počnejo vse, postanejo vse, kar hočejo, in imajo vse, kar hočejo, potem je feminizem svoje že opravil in ga ne potrebujemo več (Pomerantz in Raby, 2011). Strukturne omejitve so redefinirane kot osebno trpljenje, uspeh kot individualni dosežek. Tako je kolektivna narava zatiranja prikrita in ni potrebe po organizirani akciji, ki bi popravila družbeno nepravilnost (Genz, 2006: 343).

Če pa te trditve res držijo, pravi Vicki Coppock s sodelavkama (1995: 51), potem bi jih bilo mogoče dokazati in pokazati ne le z materialnim uspehom tistih žensk, ki so »profitirale« pri tem dostopu, temveč tudi z osebnimi izkušnjami na poti navzgor. Tu pa je podoba nemara drugačna, tu smo na poti razkritja vzgojno-izobraževalnega mita, saj tu, pri tovrstnem govoru o enakosti med spoloma umanjka velik diapazon vsakdanjih praks: interakcije, komunikacije, spodbude, pohvale, organizacije časa, uporabe opreme in pripomočkov ipd., kar lahko vse umestimo pod oznako prikriti kurikulum, ki je lahko edino smiselno izhodišče za razmislek o (ne)diskriminacijskih praksah in enakosti med spoloma v kontekstu vzgoje in izobraževanja.

In za konec ...

Kot torej kaže, se aktualna razprava o enakosti med spoloma (v tujini in Sloveniji) odvija med čedalje bolj ustaljenimi koordinatami. V ospredju so obsežni mednarodni standardizirani pristopi k raziskovanju izobraževanja, ki se v končni posledici iztečejo v vprašanje o kakovosti izobraževalnega sistema in bodoče uspešnosti v globalni ekonomiji, kjer se kaže vpliv političnih in gospodarskih imperativov in kjer je ena vrsta racionalnosti močnejša kot vse druge: ekonomska racionalnost. Tu je šolski sistem viden kot pač še ena vrsta produkta (Apple, 2000: 59, 60).

V nasprotju z danes splošno prevladujočo »ugotovitvijo«, da je tako v vzgoji in izobraževanju kot tudi v širšem družbenem življenju enakost med spoloma dosežena, je treba slediti malce kritičnejšemu pogledu v to problematiko. Individualni uspehi zakrivajo vsaj dvoje: osebno ceno, ki jo je bilo treba plačati za »privilegirano umestitev v konsolidaciji obstoječih oblastnih praks (v izobraževanju in drugod)« (Burman, 2005: 264) in dejstvo, da so ta mesta obkrožena s tistimi, ki jim ni uspelo – za kar so, kot jim je rečeno, odgovorni sami, saj pripoznanje strukturnih omejitev v ta okvir slavljenja individualnega uspeha seveda ni vključeno.

Z analizo razmerij med mediji, dominantnimi diskurzi spola, edukacijsko politiko in raziskovalnimi usmeritvami ter živetimi izkušnjami deklic in deklet je mogoče postaviti tezo, da postfeministično predpostavljamo enakosti med spoloma zamegljuje problematiko spolne razlike in seksizma, ki ga dekleta izkušajo v učilnicah, na igriščih in onstran njih (Ringrose, 2013: 139), da ne omenjam izobraževalne vertikale in pogosto nepredušno zaprtih vrat, steklenih stropov in puščajočih cevi¹³ in kar je še drugih takih stavbeniških metafor. Prav gotovo za to slabo gradnjo ne moremo kriviti le sedanjega trenutka.

Literatura

- ADAM, ANDREJ (2012): Neoliberalni diskurz v šoli. *Dnevnik*, 17. November. Dostopno na: <http://www.dnevnik.si/objektiv/odprta-stran/neoliberalni-diskurz-v-soli> (17. november 2012).
- APPLE, MICHAEL W. (2000): Between Neoliberalism and Neoconservatism: Education and Conservatism in a Global Context. V *Globalization and Education. Critical Perspectives*, N. C. Burbules, in C. A. Torres (ur.): 57–78. New York in London. Dostopno tudi na: <http://www.southalabama.edu/coe/faculty/fregeau/615readings/BetweenNeoliberalismNewconservatism.pdf> (24. september 2013).
- BELA KNJIGA O VZGOJI IN IZOBRAŽEVANJU V REPUBLIKI SLOVENIJI (2011). J. Krek in M. Metljak(ur.). Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo in šport.
- BURCAR, LILIJANA (2011): Post-feminizmi v službi neoliberalnega »humanizma«: obstranjevanje kritične refleksije in delegitimacija družbeno-političnega boja. *Profemina*, zima-proleće: 27–45.
- BURMAN, ERICA (2005): Childhood, Neoliberalism and the Feminization of Education. *Gender and Education* XVII (4): 251–267.
- COPPOCK, VICKI, HAYDON, DEENA in RICHTER, INGRID (1995): *The Illusions of »Post-Feminism«*. New Women, Old Myths. Abingdon: Taylor and Francis.
- DRIESSEN, GEERT in VAN LANGEN, ANNEMARIE (2013): Gender Differences in Primary and Secondary Education: Are Girls Really Outperforming Boys?. *International Review of Education* 59(1): 67–86. Dostopno na: <http://link.springer.com/article/10.1007%2Fs11159-013-9352-6#page-1>, 1–34 (18. avgust 2013).
- FRANCIS, BECKY in SKELTON, CHRISTINE (2005): *Reassessing Gender and Achievement. Questioning Contemporary Key Debates*. London in New York: Routledge.
- GENZ, STEPHANIE (2006): Third Way/ve. The Politics of Postfeminism. *Feminist Theory* VII (3): 333–353.
- KODELJA, ZDENKO (2005): Komparativne edukacijske raziskave in šolska politika. *Šolsko polje* XVI (3-4): 211–226.
- KRAMBERGER, TEJA in ROTAR, DRAGO B. (2010): Evropa gre v Šanghaj: vdor neoliberalizma v akademski svet. *Sodobna pedagogika* (4): 132–146.
- KUMP, SONJA (2008): Učenje odraslih za življenje ali za preživetje?. *Sodobna pedagogika* (3): 76–89.
- MCRROBBIE, ANGELA (2009): *The Aftermath of Feminism. Gender, Culture and Social Change*. Los Angeles, London, New Delhi, Singapore, Washington DC: Sage.
- MCRROBBIE, ANGELA. (2007): Top Girls? Young Women and the Post-Feminist Sexual Contract. *Cultural Studies* XXI (4-5): 718–737.

---

¹³ Stekleni strop (*glass ceiling*) in puščajoča cev (*leaky pipeline*) sta uveljavljeni (morda že kar preveč »ponarodeli«?) metafori za opis posledic ovir, na katere dekleta in ženske naletijo na svojih kariernih poteh.

- PLEVNIK, TATJANA (2010) (ur.): *Razlike med spoloma pri izobraževalnih dosežkih: študija o položaju v Evropi in sprejetih ukrepih*. Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo in šport. Dostopno tudi na: http://eacea.ec.europa.eu/education/eurydice/documents/thematic_reports/120SL.pdf (25. januar 2011).
- POMERANTZ, SHAUNA in RABY, REBECCA (2011): Straight A and Okay? Researching Academically Successful Girls in the Wake of Post-Feminism. Dostopno na: <http://www.genderandeducation.com/issues/straight-a-and-okay-researching-academically-successful-girls-in-the-wake-of-post-feminism/> (15. november 2012).
- RINGROSE, JESSICA (2013): *Postfeminist Education?: Girls and the Sexual Politics of Schooling*. London in New York: Routledge.
- ŠRIBAR, RENATA (2012): Zaklinjanje feminizma s »post«: realitetni učinki praznega označevalca. *Šolsko polje* XXXIII (5-6): 121–132. Dostopno tudi na: http://www.pei.si/UserFilesUpload/file/digitalna_knjiznica/SP/2012/SP_XXIII_2012_5-6/Solsko_polje_XXIII_2012_05-06.html (24. september 2013).
- VENDRAMIN, VALERIJA (2013): »Globalna« znanost in konceptualni manko: hegemonizacija znanstvenih prostorov skozi prizmo feministične teorije. *Šolsko polje* XXXIV (3-4): 183–195. Dostopno tudi na: http://www.pei.si/UserFilesUpload/file/digitalna_knjiznica/SP/2013/SP_XXIV_2013_3-4/Solsko_polje_XXIV_2013_03-04.html (8. maj 2014).
- VENDRAMIN, VALERIJA (2012): Postfeminizem: nova doba, stare težave (in kaj to pomeni za vzgojo in izobraževanje). *Šolsko polje* XXIII (5-6): 111–120. Dostopno tudi na: http://www.pei.si/UserFilesUpload/file/digitalna_knjiznica/SP/2012/SP_XXIII_2012_5-6/Solsko_polje_XXIII_2012_05-06.html (24. september 2013).
- VENDRAMIN, VALERIJA IN ŠRIBAR, RENATA (2010): Spol v raziskovanju : od binarizma in homogenosti h kompleksnosti. *Družboslovne razprave* XXVI (64): 25–43.
- VENDRAMIN, VALERIJA (2009): Razmisleki in pomisleki ob PISI: naravoslovna pismenost, kurikulum in (ne)razlike v dosežkih med spoloma. *Šolsko polje* XX (3-4): 71–85. Dostopno tudi na: http://www.pei.si/UserFilesUpload/file/digitalna_knjiznica/SP/2009/SP_XX_2009_3-4/SP_XX_2009_3-4.html (24. september 2013).

Postmodernizem in neoliberalizem: nasprotni plati iste medalje?

Abstract

Postmodernism and Neoliberalism: Opposite Sides of the Same Coin?

The purpose of the article is to (a) show and briefly explain the socio-historical conditions that gave rise to postmodernism as a discipline in the humanities, a discipline that was to become the biggest rival of Marxian sociology (i.e., materialist conception of history and class analysis) in the era of neoliberalism, which took hold at the end of 1970s; (b) to show why the postmodernist critique of such sociology is unwarranted; (c) to outline theoretical as well as political implications of the postmodernist turn and the marginalization of Marxian sociology. The conclusion is that the turn towards postmodernism is unnecessary and, in fact, regressive because of its unfounded marginalization of Marxian sociology.

Keywords: Marxism, reductionism, neoliberalism, postmodernism, post-industrial society

Tibor Rutar is a PhD candidate in sociology at the Faculty of Arts, University of Ljubljana. (tibor.rutar@gmail.com)

Povzetek

Namen članka je (a) prikazati in jedrnato pojasniti družbeno-zgodovinske pogoje vznika postmodernizma kot družboslovne paradigme, ki je od konca sedemdesetih let prejšnjega stoletja naprej – v t. i. »času neoliberalizma« – postala glavni in najpomembnejši tekmeček marksovske sociologije, tj. materialističnega pojmovanja zgodovine in razredne analize; (b) pokazati, zakaj je postmodernistična kritika takšne sociologije neupravičena; (c) nakazati teoretske in politične implikacije postmodernističnega obrata in vzajemnega marginaliziranja marksovske sociologije. Sklep članka je, da je obrat k postmodernizmu ne samo nepotreben, temveč zaradi svojega neutemeljenega izrivanja marksovske sociologije celo regresiven.

Ključne besede: marksizem, redukcionizem, neoliberalizem, postmodernizem, postindustrijska družba

Tibor Rutar je doktorski študent sociologije na Filozofski fakulteti v Ljubljani. (tibor.rutar@gmail.com)

Uvod

Derrida [tako kot Baudrillard] podpira idejo, da smo vstopili v novo obdobje – obdobje postindustrijskega informacijskega gospodarstva –, v kateri špekulativni kapital brni po zemeljski obli v mikrosekundah, neobremenjen z mejami, ki so jih nekoč postavljali narava, geografija, transportni sistemi ali uporniški delavci. (McNally, 2000: 46)

Postmodernizem¹ je po besedah postmodernistov samih (npr. Michèle Barrett) vsaj v družboslovnih vedah obče sprejeta »kulturna klima in intelektualni položaj ter politična realnost in akademska moda« (Barrett v Palmer, 1990: 127), ne glede na to, o kateri regiji, državi, celini ali politični in ideološki drži govorimo. Tudi v Sloveniji je vsaj v zadnjih desetletjih, tj. po razkroju Jugoslavije, postmodernizem »kulturna klima« in »akademska moda« (za primere gl. denimo Kurnik, 2005; Stankovič, 2010; Vezovnik, 2011), seveda z vselej obstoječo izjemo nekaterih disidentk in disidentov, ki še niso klonili tej privlačni in navidezno skrajno subverzivni »mešanici epistemološkega radikalizma, ki vključuje kritično prespraševanje 'zapuščine Razsvetljenstva', in substantivnega liberalizma, programatične odprtosti do vseh tem, disciplinarnih domen in tradicij,« kot jo v *The New Blackwell Companion to Social Theory* učbeniško, a s prav posebnim zanosom opiše Jan Pakulski (2009: 253).

Postmodernizem slovi po svoji radikalni subverzivnosti v odnosu do *statusa quo*, politični in kulturni progresivnosti, dekonstrukciji vsega in vsakogar ter nenehnem razgaljanju odnosov oblasti in moči. V nasprotju s tem neoliberalizem (tj. obdobje od konca sedemdesetih let prejšnjega stoletja naprej, ko se je po večini kapitalističnih družb docela iztekla epoha izjemne povojne gospodarske rasti, ko so je na oblast zavihtela trda desnica in ko se je zdelo, da se je čas delavske militantnosti in leve radikalnosti dodobra iztekel) poznamo predvsem kot ekonomsko ali ideološko paradigmo, ki slavi in brani *status quo* ter je po navadi kulturno konservativna in aktivno vkopava hierarhične odnose nadvlade.

Kljub polarni nasprotnosti, za katero se zdi, da vlada med obema paradigmama, je naša teza, da sta postmodernizem in neoliberalizem prej dve plati iste medalje kakor pa dve radikalno drugačni medalji. Tu imamo v mislih dva pomena. Prvič, da so isti družbeni procesi in družbene spremembe, ki so omogočili vznik neoliberalizma v osemdesetih, pripeljali tudi do vznika in naskoka postmodernizma v taistem desetletju. Torej, privlačnost in moč obeh pojavov izhajata iz istega družbeno-zgodovinskega miljeja. Drugič, da postmodernizem s svojo jedko in neizprosno kritiko materialistične sociologije in razredne analize, kakršna je marksizem, sicer verjetno nenačrtno, a hkrati tudi *neupravičeno* marginalizira prav tisto paradigmo, ki je trenutno najbolj prepričljivo teoretsko orožje za boj proti (neoliberalnemu) kapitalizmu.

V članku nameravamo prikazati premalokrat resno proučevano izbirno sorodnost, če že ne povezanost, med neoliberalizmom kot reakcionarno (ekonomsko) paradigmo in postmodernizmom kot prav tako vsaj implicitno apologetsko družboslovno paradigmo, ki z vsem svojim bleščavim teoretskim aparatom ni zmožna »dekonstruirati« sodobnega »teksta«, ki mu pravimo kapitalizem. To razmerje nas bo zanimalo predvsem zato, ker je postmodernizem iz akademije v zadnjih nekaj desetletjih uspešno, a neupravičeno izgnal paradigmo, ki je dejansko zmožna takšne »dekonstrukcije« in je zmožna razviti politično alternativo bizarni organizaciji druž-

---

¹ Postmodernistično družbeno teorijo bomo v članku obravnavali predvsem negativno, tj. glede na to, kar ni. V tem smislu postmodernizem pomeni zavračanje materialistične sociologije, kritike politične ekonomije in razredne analize.

benega življenja, v kateri vladajo »stvarna razmerja med osebami in družbena razmerja med stvarmi« (Marx, 1986: 73).

Ker je bilo o zgodovinskih in družbenih pogojih nastanka postmodernizma kot intelektualne mode, estetike ali teoretske paradigme spisanih že veliko študij (Anderson, 1984; Anderson, 1998; Harvey, 1990; Palmer, 1990; Wood, 1998), se zdi zgolj ponoviti te že velikokrat slišane ugotovitve povsem odveč. Zato ni namen naše razprave preprosto umestiti postmodernizem v milje svojega rojstva, marveč pokazati, kako je njegova geneza intimno prepletena z določeno implicitno apologijo neoliberalizma. Čeprav bomo poskušali pokazati, da obstaja povezava med postmodernizmom in neoliberalizmom, bi bilo zelo zmotno meniti, da je obrat k postmodernizmu preprosto posledica t. i. neoliberalnega obrata.

Nasprotno, razložiti nameravamo, da čeprav med fenomenoma ne vlada kakšna preprosta vzročnost, odnos med njima vseeno ni zgolj naključna korelacija.

Prihod postmoderne?

Postmodernizem kot teoretska paradigma v najbolj radikalnih pričevanjih izraža oziroma razlaga pojav postmoderne, tj. dobe, ki naj bi pomenila – kot pravi eden bolj znanih postmodernistov – »epohalni premik stran od moderne ali prelom z moderno in vključuje vznik nove družbene totalitete s svojimi distinktivnimi organizacijskimi principi« (Featherstone v Pakulski, 2009: 259). V zmernejših opisih postmodernističnih sociologov, kot je denimo Jan Pakulski, postmoderna pomeni vsaj intenziviranje, zaostrovanje moderne (popularno je dodajanje predpone *hiper* k raznovrstnim modernim pojavom, kot npr. hiperpotrošnja, hiperkapitalizem, hiperrealnost). Pomeni torej brisanje meja med realnim in virtualnim, nadomeščanje statičnega z dinamičnim oziroma fragmentiranim in nastop cele vrste »koncev«.² Navsezadnje pomeni razkroj modernističnih, razsvetljskih, t. i. »velikopripovednih« družbenih teorij za pojmovanje družbenega življenja (gl. Pakulski, 2009: 161). Zato se postmodernizem v tem primeru po mnenju postmodernistov kaže kot svež, gibki teoretski odrešenik zatohlih in anahronih modernističnih paradigem, kakršen je marksizem. Te trditve, ki se sicer morda zdijo samoumevne, vseeno takoj začnejo porajati vsaj eno temeljno vprašanje: Kakšne so družbeno-zgodovinske okoliščine, ki so sprožile vznik postmodernizma kot teoretskega zapopadanja postmoderne, oziroma zakaj naj bi sploh prišlo do premika od moderne k postmoderni?

Desetletja po 2. svetovni vojni (sploh petdeseta, šestdeseta in prva polovica sedemdesetih) so bila v zgodovini kapitalizma vsaj nekoliko idiosinkratična. To je bilo (a) obdobje velikega gospodarskega razcveta (1947–1973) v zahodnih kapitalističnih gospodarstvih, (b) dokončnega obupa še zadnjih zahodnih socialističnih radikalcev nad t. i. realno obstoječimi socializmi, ki so vsaj od vojne naprej implementirali čedalje več odkrito blagovnih oziroma tržnih principov koordiniranja gospodarstva, (c) razočaranja nad delavsko militantnostjo, ki ji ni in ni uspelo izgotoviti množične delavske mobilizacije ali celo revolucije na Zahodu,

---

² Baudrillard (1994; 1988) – konec zgodovine, konec produkcije, konec politične ekonomije; Lyotard (1984 [1979]) – konec »velikih pripovedi«; Pakulski in Waters (1996) – konec (smrt) razreda; Bell (1960) – konec ideologije; Foucault – konec politike (v Anderson, 1984: 30).

in (č) zmedenega soočenja z omenjenim epohalnim premikom od moderne k postmoderni, tj. z nastopom t. i. postindustrijske, informacijske družbe znanja, v kateri naj bi se razredna polarizacija končno razblinila, tradicionalno *ekonomsko* izkoriščanje naj bi odstopilo svoje mesto *političnemu*, čedalje več vrednosti pa naj bi ustvarjale razteletšene ideje, ne delavstvo.

To je rodovitni družbeni milje, v katerem je postmodernistična paradigma, ki je v embriu prisotna že pri Stirnerju, Nietzscheju in Heideggerju, lahko končno vzbrstela v vsej svoji navidezni (pre)moči. Med zgoraj naštetimi je verjetno najvplivnejši dejavnik za razraščanje in dozdevno legitimnost postmodernističnih teorij (in njihovo izrivanje modernističnih paradigem, kakršna je marksovska) prav prihod *virtualne postindustrijske družbe*, teoretsko halucinacijo katerega je v dobršni meri sprožil veliki razcvet. To konjunktorno obdobje je namreč videlo povečanje t. i. srednjega razreda, razširjanja univerzitetne izobrazbe, posplošitev množične porabe in širitev storitvenega sektorja. Vse to je spontani sociološki zavesti dajalo vtis prehoda v novo, kvalitativno drugačno, z materijo nezamejeno akumulacijsko fazo, ki ne sledi zakonom kapitalističnega razvoja, kot jih je v drugi polovici 19. stoletja razdelal Marx.³ Tako začno nastajati vulgarnoekonomске analize, ki celo trdijo, da se izvajajo v imenu tega misleca, in ki z apropiacijo terminov in metod buržoazne ekonomije poskušajo pokazati, da je Marxovega konkurenčnega kapitalizma že davno konec (npr. Baran in Sweezy, 1966). Obenem začne mrgoleti razprav buržoaznih sociologov in liberalnih futurologov (npr. Bell, 1973; Drucker, 1959), ki trdijo, da jim je uspelo zajeti ta neverjetno bliskoviti izhod iz klasičnega kapitalizma, v katerem sta obstajala razred izkoriščanih in razred izkoriščevalcev, v novo, postmoderno epoho, kjer smo vsi predvsem potrošniki. V obeh primerih so postmodernistični teoretiki tisti, ki svoja teoretska izvajanja nemalokrat legitimirajo s pomočjo teh del in nazorov.⁴

Paradokсно, prav Marxova teorija vrednosti, ki jo postmodernisti tako zajedljivo in zviška zavračajo, je bila (in je še danes) najmočnejše orožje zoper takšno apologetsko in naivno slavljenje t. i. novih akumulacijskih faz in družb znanja ter predteoretsko pojmovanje razraščanja storitvenega sektorja ali t. i. srednjega razreda kot prelamljanja s kapitalističnim produkcijskim načinom. To se simptomatično kaže na primer pri Negriju, čigar teoretska izvajanja so kljub značilnemu marksovskemu zvenu pravzaprav negacija Marxa. Negri (2008: 21–22) v svojih delih že desetletja zmotno zatrjuje, da temeljni princip delovanja kapitalističnega gospodarstva, ki ima osrednjo vlogo v marksovski teoriji vrednosti, tj. zakon vrednosti, zaradi prihoda postindustrijske družbe (in primata nematerialnega dela)⁵ ne deluje več.⁶

---

³ Foucault (1974: 262) je takrat zapisal, da »[m]arksizem obstaja v 19. stoletju kot riba v vodi: tj., nezmožen je dihati kjerkoli drugje.« Baudrillard (1993: 34) pa, da je »gospodarstvo osvobojeno 'Ekonomije'« in da se je »virtualno gospodarstvo emancipiralo od realnih gospodarstev«.

⁴ Pakulski in Waters (1996) navajata tako Bella kot Sweezyja in Barana, da bi upravičila svojo razglasitev smrti razreda, pripadnost postmodernizmu in zavračanje marksovske analize.

⁵ Za temeljito marksovsko kritiko koncepta nematerialnega dela gl. Carchedi (2011: 183–271).

⁶ Gl. Rutar (2013a; 2014) za kritiko Negrijeve interpretacije teorije vrednosti.

Kot smo omenili, sta imela pomembno vlogo pri nenadnem in popolnem zavračanju marksizma in sprejemanju postmodernizma v sedemdesetih (in še bolj v osemdesetih) letih 20. stoletja še dva pojava. Razočaranje nad delavsko militantnostjo in čedalje bolj otipljivo spoznavanje bede tega, kar se je kazalo kot edina kapitalizmu alternativna družbena organizacija, je radikalce in marksiste potiskala v smer iskanja novih subjektov revolucije in opuščanja socialistične vizije prihodnosti, v kateri bi živeli človeka vredno življenje (v tem kontekstu je mogoče iskati rojstni kraj postmarksizma, ki se mu bomo posvetili v naslednjem razdelku). Ker je bil poglobljen študij povezave teh dveh dejavnikov in posledičnega teoretskega teženja nekdanjih marksistov in socialistov k maoizmu in evrokomunizmu, torej stran od materialistične sociologije in radikalno leve politike h kulturalistični filozofiji in sredinski politiki, ne bomo utrujali z enoličnim ponavljanjem argumentov, ki so zapisani že drugje (gl. Anderson, 1984: 16–30; Callinicos, 1990; Eagleton, 1996; Wood, 1998).

Sklenemo pa lahko, da je sunkovit in vztrajen zaton materialistične sociologije, katere krona je bila marksovska razredna analiza, v sedemdesetih in osemdesetih letih prejšnjega stoletja, popolnoma razumljiv (četudi tako teoretsko kot politično regresiven) pojav, če upoštevamo širši družbeni kontekst v teh letih. Obenem v luči teh družbenih sprememb in procesov (tj. upadanje delavske militantnosti, razočaranje nad bedo in reformističnostjo realsocializma, širjenje množične produkcije in t. i. srednjega razreda, vznikom identitetnih politik oziroma novih družbenih gibanj, ki niso imela veliko skupnega s projektom socializma) ni presenetljivo, da je v istem času materialistično sociologijo nadomestila radikalno relativistična filozofija, ki je bila slepa za razredne delitve (te naj bi se v postmoderni čedalje bolj razkrajale) in fiksne družbene strukture ter je zavračala vsakršen govor o ključni vlogi ekonomske sfere in socialistične politike in je poudarjala neskončnost identitetnih razlik, neodvisnost (in ključno vlogo) kulture in ideologije *vis-a-vis* ekonomskega ter že skoraj mistično moč diskurza in interpelacije, ki pri ustvarjanju zavesti in človeške dejavnosti dozdevno podirata vsakršne materialne ovire in zamejitve.

Postmodernistična »kritika« razredne analize in kritike politične ekonomije

Hegemonija in socialistična strategija Laclaua in Mouffe (1987) je paradigmatično postmodernistično delo, v katerem so na enem mestu zbrani vsi temeljni stebri postmodernizma, tj. opuščanje razredne analize in iskanje novega revolucionarnega subjekta, zavračanje materializma, slamnata kritika marksovske paradigme, sesutje družbenega v diskurzivno in popolna avtonomizacija politike oziroma ideologije. Zato bo kratek pregled tega dela mikrokozmična kritika postmodernistične kritike marksovske pripovedi.

Najprej priznajmo, da se vsekakor strinjamo z banalno truiističnim spoznanjem Laclaua in Mouffove (1987: 138), ki pravi, da »[n]i ene same privilegirane pozicije, iz katere se enolično drug za drugim porajajo učinki, ki bi naposled pripeljali do spremembe družbe kot celote«. To je nesporni truizem, ki ga ne zanika noben resen družboslovni znanstvenik ali znanstvenica. Zanimivo je, da so takšni redundantni truizmi v delih, ki kritizirajo marksizem⁷ oziroma

---

⁷ Zavoljo preprostosti bomo v članku uporabljali izraz marksizem ali razredna analiza takrat, ko mislimo na Marxov (ne

razredno analizo, vseprisotni. Pakulski in Waters, na primer, zapišeta naslednje: »[kar pravi razredna analiza,] nedvoumno drži v razredni družbi: posameznikova celotna identiteta – preference, življenjske priložnosti, dostop do moči, svoboda od prisile, življenjski stil in politično obnašanje – je določena z njegovimi ekonomskimi odnosi.« (Pakulski in Waters, 1996: 69) Takšno redukcioniistično pojmovanje odnosnosti med posameznikovim objektivnim družbenim položajem, ki ga ustvarja njegovo družbeno razmerje do produkcijskih sredstev/pogojev, in posameznikovo (politično) subjektiviteto je tako napačno kot zavajajoče. Napačno je zato, ker že zgodovinske izkušnje kažejo, da prvo nikoli mehansko ne določa drugega, zavajajoče pa zato, ker marksovska razredna analiza nikakor ne trdi česa podobnega, prej nasprotno.

Osrednji cilj Laclaua in Mouffe je, da vzpostavi teorijo, ki bi pokazala, da delavski razred ni nujno, *ali celo verjetno*, revolucionarni subjekt. Ta želja ju, kot bomo videli, pelje daleč stran od marksizma in materializma ter ju nazadnje docela loči od socialističnega/marksističnega projekta. Proces izvzemanja delavskega razreda iz vloge revolucionarnega subjekta od njiju namreč zahteva, da se povsem odrečeta materialistični sociologiji, tj. sociologiji, ki za svoje raziskovalno izhodišče vzame materialne interese različnih družbenih agensov ali skupin agensov in se vpraša, kako so ti interesi povezani s človeško dejavnostjo ter prek nje z družbenim življenjem in družbenimi spremembami. Od njiju zahteva, da se odrečeta kakršnikoli teoriji, ki proučuje vzročni odnos med družbenimi strukturami in družbeno dejavnostjo/zavestjo. Ker marksizem ne zahteva enosmernosti, teleološkosti in determinizma (ene skrajnosti), ampak je dovolj sofisticirana teorija, da se odreče obema skrajnostma, mu lahko Laclau in Mouffe nasprotujeta zgolj tako, da ga karikirata kot determinističnega in zavzame drugo – nasprotno – skrajnost (gl. Laclau in Mouffe, 1987: 75), ki je tako nespravljiva z marksizmom kot prva, deterministična. Ta druga skrajnost (voluntarizem) je popolna kontingentnost, zanikanje materialističnega pojmovanja zgodovine in družbenega življenja, odrekanje dihotomiji ideologija/znanost, kakor da sta evulucijska teorija in kreacionizem enakovredna nabora trditev o stvarnosti, sprejetje kulturnega relativizma in reduciranje družbenih struktur in družbenih agensov v diskurz in nedoločene »diskurzivne prakse«. Svet Laclaua in Mouffe je svet, v katerem sta ideologija in politika absolutno avtonomni (gl. Mouffe, 1983). Vsak družbeni agens lahko izvaja vsakršno dejavnost in sprejme vsakršen ideološki položaj, ne glede na materialne okoliščine (tj. družbene odnose in družbene položaje), v katerih biva – če je le ustrezno diskurzivno »interpeliran« v to ali ono dejavnost, ta ali oni ideološki položaj. Materialni interesi ali individualna psihologija so le lingvistični trik, *anything goes*.

Vendar zakaj bi izbirali med dvema enako absurdnima in naivnima skrajnostma, tj. med determinizmom in voluntarizmom? Menda bi bilo bolje ubrati zmernejšo (metodološko) pot, po kateri poleg množstva kontingenc in naključnosti v resničnem svetu obstaja tudi veliko teženj, verjetnosti, zamejevanja in pogojevanja, posledic in vzrokov. Pot, po kateri zgodovina ni popolno in nezvedljivo prosto lebdeča in nedoločena, temveč je v vsakem zgodovinskem trenutku bolj ali manj verjetna, vsekakor pa ni zgolj množica med seboj neprimerljivih »diskurzov« in

---

Feuerbachov) materialistični koncept zgodovine in njegovo teorijo vrednosti, tj. kritiko politične ekonomije. Marksizem v tem pomenu ni marksizem, ki začne nastajati po Marxovi smrti (npr. teleološki *Weltanschauung* marksizem druge internacionale, ki je preprečen s tehnološkim determinizmom in raznimi redukcionizmi) in ki je skoraj brez izjeme tarča t. i. Marxovih kritikov.

avtonomnih »oblastnih odnosov«. Vsega resda ne moremo spoznati, lahko pa identificiramo in teoretiziramo marsikatero verjetnost, težnjo in pogojevanje. Če se odločimo za to pot, je vsaj za današnji čas marksovska razredna analiza nepogrešljiva. Preden začnemo konkretnjšo kritiko Laclaua in Mouffe, spomnimo še na Engelsov (2000 [1890]; poudarek dodan) odziv na svoje in Marxove »kritike« iz 19. stoletja, za katerega bi se lahko zdelo, kot da ga je napisal z Laclauom in Mouffe v mislih:

[N]ajino pojmovanje zgodovine je predvsem vodnik k proučevanju, ne vzvod za graditev po heglovskem zgledu. Vso zgodovino je treba proučevati na novo, pogoje obstoja različnih družbenih formacij je treba proučevati posamič in preden jih poskušamo deducirati iz političnih, civilnopravnih, estetičnih, filozofskih, religioznih itd. nazorov, ki jim ustrezajo. Do zdaj je bilo [na tem področju] narejenega malo, ker so se tega resno lotili le redki.

Marx svoje materialistično pojmovanje zgodovine in družbenega življenja povzema takole:

Specifična ekonomska oblika [tj. 'odnosi, v katere stopajo ljudje v procesu svojega družbenega življenja, v ustvarjanju svojega družbenega življenja' (Marx, 1973: 978)], v kateri se neplačano presežno delo izžema iz neposrednih producentov, določa odnos gospodovanja in hlapčevanja, kot raste neposredno iz produkcije same in *sam spet odločujoče* *vzvratno vpliva nanjo*.⁸ (Marx, 1973: 882; poudarek dodan)

V tem družbenem odnosu oziroma v njegovi formi, pravi Marx (ibid), »najdemo vsakokrat najglobljo skrivnost, skriti temelj celotne družbene zgradbe«. Poved, ki neposredno sledi zgornji, je v luči nenehnih obtožb determinizma in redukcionizma izjemno pomembna: »To ni ovira, da ne bi mogel isti ekonomski temelj – isti po glavnih pogojih – zaradi nešteto različnih empiričnih okoliščin, naravnih pogojev, rasnih odnosov, od zunaj delujočih zgodovinskih vplivov itd. kazati v svojem pojavu neskončnih variacij in stopenj, ki jih je mogoče razumeti samo, če analiziramo te empirično dane okoliščine«. (ibid; poudarka dodana) Marxova teorija ne homogenizira in reducira družbenega življenja, saj izrecno poudarja, da se to življenje izraža v neskončnih variacijah in stopnjah ter da konkreten primer lahko razumemo le z edinstveno analizo empirično danih okoliščin (gl. tudi Marx, 1986: 586). »Ekonomija« po Marxu torej ni niti nekakšen neodvisen, od družbenih kompleksnosti ločen prostor, niti ni neodvisna od dejanj ljudi (ravno obratno je res) in vseh drugih družbenih in naravnih naključij, niti ni prostor, ki enovzročno in z železno nujnostjo ustvarja določene subjektivite in identitete, kot trdita Laclau in Mouffe, ampak je – nasprotno – *neločljivi* del družbe. Marxova teoretska revolucionarnost – v nasprotju z denimo klasičnimi političnimi ekonomisti ali Maxom Webrom – je ravno v tem, da v »ekonomskih« kategorijah vidi *družbene, politične kategorije*, da na primer

---

⁸ Da »[s]pecifična ekonomska oblika [tj. 'odnosi, v katere stopajo ljudje v procesu svojega družbenega življenja, v ustvarjanju svojega družbenega življenja' (Marx, 1973: 978)], v kateri se neplačano presežno delo izžema iz neposrednih producentov, določa odnos gospodovanja in hlapčevanja«, (Marx, 1973: 882) verjetno ni treba posebej pojasnjevati, saj že rudimentarno poznavanje obče zgodovine družbenega razvoja nazorno demonstrira, da je obstoj oziroma vzdrževanje tudi 'neekonomskih' odnosov gospodovanja in hlapčevanja v vsaki zgodovinski epohi in družbeni formaciji temeljno odvisno od (ne)uspešnosti prisvajanja in ustvarjanja bogastva. Za več gl. Wood, (1984).

vrednost ali kapital prepozna kot določen, zgodovinsko specifičen *družbeni odnos med ljudmi*, ne kot naturaliziran tehnični koeficient ali produkcijski faktor.

Poglejmo nekoliko konkretnje, na kako trhljih tleh stoji – ali bolje, sloni – njuna kritika. Glede marksovskega obravnavanja »ekonomije« pravita takole: »[N]jeni [tj. ekonomski] gibalni zakoni morajo biti strogo imanentni in morajo izključiti vsako nedoločnost, ki bi utegnila biti posledica političnih ali drugih zunanjih posegov.« (Laclau in Mouffe, 1987: 68) To je seveda lahko teoretska drža Laclaua in Mouffove, če že hočeta, nikakor pa ni Marxova, kot jasno kaže zgornji citat iz tretjega zvezka *Kapitala*. Nato citirata znanega tehnološkega determinista in analitičnega »marksista« G. A. Cohena (ibid: 69),⁹ namesto da bi navedla Marxa, in napadeta teleološko zablodo, po kateri je prihod socializma »nujen« (ibid). Spet smo lahko razočarani, da nismo dobili kritike Marxa, ampak povsem truiistično kritiko njegovih vulgarnih epigonov, s katero se seveda strinjamo. Naposled preberemo naslednje: »Če ima zgodovina smisel in racionalno podlago, potem ju ima glede na to stališče zaradi običih razvojnih zakonov produktivnih sil. Ekonomijo je zato mogoče razumeti kot družbeni mehanizem, ki deluje na objektivne pojave, neodvisno od človeške dejavnosti.« (ibid) Absurdnost »kritike«, ki je zdaj očitno postala le še nizanje predteoretskih nazorov, katerih veljavnosti ne zatrjuje nihče, je na tem mestu pripeljana do viška. Komentar na kaj takšnega bi moral biti odveč, zato naj bralko ali bralca le napotimo na Marxov *Osemnajsti brumaire Ludvika Bonaparta* ali *Državljanstvo vojno v Franciji*, da si za trenutek odpočijeta od te za razum moreče in utrujajoče blatne ceste, na katero nas je pahnila ihla Marxovih »kritikov«, in za vsak primer spomnimo na za nekatere očitno zelo presenetljivo in ne samoumevno dejstvo, da *zgodovino dela samo človeška dejavnost* in da zato – kot je Marx pojasnjeval znova in znova – ni pojavov, ki bi bili neodvisni od te dejavnosti.¹⁰ (Glede na to, da je subjekt po postmodernistih mrtev oziroma da je le skupek diskurzivnih praks, pa ni jasno, ali bi bili *oni* pripravljeni priznati dejstvo, da zgodovino ustvarja le človeška dejavnost.)

Kljub temu se spet zmedeno sprašujemo, *kdo* je v tej debati dejansko redukcionist. Očitno tisti, ki za svojo kritiko Marxa namesto njegove dejanske teorije potrebujejo slamnate vadbene tarče, ki jih z lahkoto skladi kdorkoli in ki niti na daleč niso podobne tistemu, ki naj bi ga imitirale. Takole namreč nadaljujeta Laclau in Mouffe (1987: 72): »Teza, da so produktivne sile nevtralne in da je njihov razvoj mogoče dojeti kot naraven in enosmeren, je torej popolnoma neutemeljena. To pa tudi spodnese edino podlago, na kateri je mogoče razumeti ekonomijo kot avtonomen in samoregulativen univerzum.« Mar je bilo res potrebnega 72 strani relativno

---

⁹ V nasprotju s kakršnikoli (tehno)loškim determinizmom Marx opozarja: »Načina produkcije ne gre gledati samo po tej plati, da je reprodukcija fizične eksistence individuov. To je marveč določen način dejavnosti teh individuov, določen način, da izražajo svoje življenje, njihovo določen način življenja.« (Marx in Engels, 1979: 18–19; poudarka dodana) In: »Razmerje produkcijskih sil do oblik občevanja je razmerje oblike občevanja do dejavnosti ali udejstvovanja individuov.« (ibid: 85) Ko torej Marx govori o 'načinu produkcije', govori o njem na družbeni, ne 'ekonomski' (karkoli že to pomeni) način, s 'produkcijskimi silami' pa preprosto misli na preteklo človeško (družbeno) udejstvovanje.

¹⁰ »[Č]loveška zgodovina [se] razlikuje od zgodovine narave po tem, da smo prvo naredili mi, druge pa nismo.« (Marx, 1986: 340) Oziroma, natančneje: »Zgodovino je mogoče opazovati z dveh strani, razdeliti na zgodovino narave in zgodovino ljudi. Obeh strani pa ne gre ločevati: kar obstoje ljudje, se zgodovina narave in zgodovina ljudi medsebojno pogojujeta.« (Marx in Engels, 1979: 17; poudarek dodan) »Vse zgodovinopisje mora izhajati iz [...] naravnih osnov in iz njihove modifikacije v teku zgodovine zaradi akcije ljudi.« (Marx in Engels, 1979: 18; poudarek dodan)

zapletenega teoretskega razpravljanja, da smo prišli do tako samoumevnega sklepa, ki ga ne zanika nihče? Pomembnejše: mar ni ravno Marx tisti, ki je več kakor sto let pred Laclauom in Mouffe opozarjal ravno zoper takšna slaboumja,¹¹ ki jih danes onadva pripisujeta njemu, ko je neizprosno (in z neprimerljivo več uvida) kritiziral klasične politične in vulgarne ekonomiste, v katerih delih je ekonomija abstrahirana od zgodovinsko specifičnih družbenih odnosov, ter teleologe vseh filozofskih barv? Mar ni bil prav Marx najbolj neizprosen kritik feuerbachovskega kontemplativnega, abstraktnega in esencialističnega materializma, ko je v središče človeka na mesto (in namesto) Feuerbachove ahistorične in fiksne »človeške esence« postavil vselej specifične družbene odnose in ko je znova in znova zatrjeval, da čutnost, ki je predmet našega proučevanja, ni nič drugega kakor *človeška* čutna dejavnost, *praksa*? »Predpostavke, s katerimi začenjamo, niso samovoljne, niso nikakršne dogme, so dejanske predpostavke, od katerih lahko abstrahiraš samo v domišljiji. To so dejanski individui, njihova akcija in njihove materialne življenjske razmere, tako tiste, na katere so naleteli, kot tiste, ki so jih ustvarili s svojo lastno akcijo.« (Marx in Engels, 1979: 17–18)

Tako sta, ironično, Laclau in Mouffe (1987: 76–78) tista, ki postulirata »neodvisno«, določajočo metasfero ideologije/politike oziroma diskurza, ki ni samo ločena od družbe, ampak je družba. Družba zanju ni nič drugega (vsaj nič materialistično drugega) kakor diskurz, vse druge oblike družbenega življenja se sesujejo v eno; niti *Weltanschauung* marksisti druge internacionale niso bili tako redukcionistični, kot sta v svoji dozdevni kritiki Marxovega redukcionizma Laclau in Mouffe.

Identitetne politike ali razredni boj?

Identitetne politike so izjemno pomemben element boja za človeško emancipacijo, vendar če niso povezane z razredno analizo in kritiko politične ekonomije, ostajajo prekratke, saj nimajo orodja, s katerim bi lahko prespraševale kapitalizem kot produkcijski način. (In v kapitalizmu družbeni agensi nikakor ne morejo zaživeti v popolnem razcvetu, tj. v vseh svojih bogatih individualnih razlikah in subjektivitetah, o katerih govorijo identitetne politike in postmodernisti). Kapitalistični produkcijski način namreč oblikuje spolno neenakost (in druge odnose nadvlade, ki jih naslavljajo identitetne politike) na specifičen način – spolne neenakosti ne določa (zato je ta *nezvedljiva na razred*), pogojuje pa njeno izrazno obliko. Spolna neenakost v fevdalizmu in spolna neenakost v kapitalizmu sta sicer isti pojav, ki izvorno nima nikakršne povezave z omenjenima produkcijskima načinoma, a ta isti pojav se v obeh produkcijskih načinih (torej v kontekstu različnih materialnih okoliščin) izraža izrazito drugače. Spolne neenakosti zato ne moremo razumeti v popolnosti, če je ne prepletemo z marksovsko analizo (gl. npr. Brown, 2012; Federici, 2004; Gimenez, 2005; Kelly, 2002; Rutar, 2013b). *Identitetne politike brez razrednega boja (razredne analize) so prav tako konservativne in impotentne, kot je razredni boj (razredna analiza) brez identitetnih politik.*

Ironično, Laclau in Mouffe v svojem delu natančno, četudi nevede predstavita, zakaj je

---

¹¹ »Če ima zgodovina smisel in racionalno podlago, potem ju ima glede na to stališče zaradi običajnih razvojnih zakonov produktivnih sil.« (Laclau in Mouffe, 1987: 69; poudarek dodan)

marksizem danes tako potreben in zakaj so postmarksistične paradigme, zavračanje razreda in nekritično slavljenje »identitet« in »razlik« tako problematični; obenem torej kritizirata sebe in potrđita svoje nasprotnike. Takole pravita: »Dejstvo, da so ti 'novi antagonizmi' [identitetne politike] izraz oblik upiranja poblagovljenju, birokratizaciji in vedno večji homogenizaciji družbenega življenja, nam pomaga dojeti, zakaj se pogosto kažejo kot vedno večja partikularizacija in se kristalizirajo v zahtevi po avtonomiji. Zato lahko tudi opazimo očitno težnjo po valorizaciji 'razlik' in ustvarjanju novih identitet, ki dajejo prednost 'kulturnim kriterijem' (občila, glasba, govornica, regionalna tradicija itn.).« (Laclau in Mouffe, 1987: 134)

Prvič, drži, »ti 'novi antagonizmi'« (ibid) so zares »izraz oblik upiranja *poblagovljenju, birokratizaciji in vedno večji homogenizaciji družbenega življenja*« (ibid; poudarek dodan) – ti novi antagonizmi so v bistvenem smislu (nikakor pa ne *izključno*) upiranje zahtevam kapitala, ki poblagovlja čedalje več družbenega življenja s tem ko zahteva, da je čim več človeške dejavnosti in človeških odnosov integriranih v sfero tržne konkurence, kjer te dejavnosti ustvarjajo presežno vrednost, investiranje katere nato žene gospodarsko rast. Marksovska analiza je zato danes ne le bolj smiselna kot nekoč, temveč je smiselna celo za proučevanje »novih antagonizmov«, kot jim pravita Laclau in Mouffe. Drugič, ravno zato je težnja po »valorizaciji 'razlik' in ustvarjanju novih identitet, ki dajejo prednost 'kulturnim kriterijem'«, ki jo slavi postmodernizem, sama po sebi tako prekratka in apologetska. Ravno z vztrajanjem pod kapitalističnim produkcijskim načinom, ki poblagovlja družbeno življenje, s tem ko vceplja kapitalsko logiko v čim večje število družbenih por, zgolj razvijanje »novih identitet« in poudarjanje »razlik« ni veliko drugega kot nehoteno ustvarjanje družbeno-politične amnezije in naivno slavljenje emancipacije v času, ko te »nove identitete« kapital rade volje poblagovi in jih trži. Kapital nima predsodkov, dokler ni ogrožen. Če je bolj dobičkonosno ustvarjati nekaj, kar slavi homoseksualnost, produkcija pač ne bo homofobna – pomemben je le dobiček. Vsa konservativna ideologija in zarjavele tradicionalne prakse se nemudoma razblinijo, če stojijo na poti dobička (žal drži tudi nasprotno, kapitalisti rade volje izrabijo arhaične prakse in odnose nadvlade, če jim te omogočajo spodjedati delavsko solidarnost ali kovati več dobička). Če je bilo kdaj jasno, da kapital brez težav sprejme še tako obskurne, marginalizirane in navidezno subverzivne kulturne prakse ter jih predela v blago in s tem v zadnjo *hip-alter-organsko modo*, ki se kaj kmalu sveti z jumboplakatom in blešči na velikanskih oglasnih zaslonih, bi to moralo biti danes, ko je kulturna levica ne le psevdosubverziva, temveč celo reakcionarna. Dokler ostajamo za zapahi kapitalizma, je boj za absolutno avtonomnost (in s tem neutrudno slavljene »identitet« in »razlik«) absolutno nemogoč, saj v kapitalizmu svoboden razvoj vsakogar ni temeljni pogoj za svoboden razvoj vseh, temveč je sebičen razvoj nekaterih temeljni pogoj za hlapčevski razvoj večine.

Dilema ni med individualističnimi, avtonomnimi »vsak zase« boji identitetnih politik in nekakšnim redukcioniističnim in kolektivističnim razrednim bojem. Prava dilema je med, na eni strani, razdrobljenimi in separatističnimi boji, ki spodjedajo solidarnost, in bogatim, vseobsegajočim bojem veliko raznoterosti, ki se medsebojno oplajajo in prepletajo, na drugi strani. Kot se izkaže, je marksizem ta druga stran, ki ji uspeva združevati teoretiziranje ekološke problematike, spolne neenakosti, rasističnega in kolonialističnega podjarmljenja, ekonomskih vprašanj in drugih progresivnih političnih agend, ne da bi katerokoli od teh enako pomembnih področij zreducirala ali homogenizirala (gl. npr. Foster 2000; Hill et al., 2002).

Politične implikacije postmodernizma so tako problematične zato, ker ta paradigma ne le nima ustrezne ekonomske (razredne) analize globalnega kapitalizma (ali celo prepričljivega odgovora nanje) in posledično ne more mobilizirati upora zoper to živo nevarnost, marveč celo aktivno izriva edino paradigmo, ki je zmožna obojega. Postmodernisti so skupaj z levimi liberalci in celotno desno reakcijo povsem nemočni ob trenutni kapitalistični krizi, saj kljub svojemu osebnostnemu (moralnemu) nasprotovanju antisocialnim politikam kapitala nimajo teoretskega aparata, s katerim bi tem politikam lahko zadali zares smrtonosni udarec vsaj na teoretski ravni. Tako prvim kot drugim je skupno, da zaradi odrivanja kritike politične ekonomije in razredne analize ne vedo, da so poslovni cikli v kapitalizmu endogeni in da kriza temeljno ne nastane (ali se konča) zaradi subjektivne volje politikov, bankirjev in kapitalistov. Pri svojem neutrudnem (in vedno enako utrujajočem) moralnem zgražanju nad ekscesi filistrskih politikov, neodgovornimi špekulacijami bankirjev in sebično pasivnostjo oligarhičnih kapitalistov, ki nočejo investirati in ustvarjati delovnih mest, so povsem nemočni podati prepričljivo, nemoralistično kritiko kapitalističnega razvoja, ki tendenčno vodi v monopolizacijo trga, nastanek velikanske rezervne armade delavstva, rast fiktivnega kapitala in razmah kredita, neenak razvoj regij in celih celin, centralizacijo in koncentracijo kapitala ter, navsezadnje, periodične ekonomske krize (gl. Marx, 1986: 23. poglavje). Ker se zgražajo nad pojavnostmi kapitalizma (monopoli, kreditom, fiktivnim kapitalom, stagnacijo investicij ipd.) in jih predstavljajo kot anomalije, medtem ko so povsem dosleden izraz delovanja tega produkcijskega načina, preusmerjajo pozornost od pravega problema in s tem – tako kot utopični socialisti 19. stoletja – posplošeno blagovno produkcijo legitimirajo.

Sklep

Na začetku smo omenili, da je izrivanje marksovske paradigme prek slamnate postmodernistične »kritike« prisotno tudi v slovenskem prostoru, kjer sicer obstajajo redke izjeme, ki temu procesu kljubujejo. Prav to ugotavlja Rastko Močnik (2013: 105–106) v nedavnem prispevku, kjer pravi, da so sociologija kulture in njene sorodne discipline še eden zadnjih slovenskih otočkov radikalne teorije »v času, ko se na subverzivnost teoretske analize sistem odziva s hiperprodukcijo akademskih ideologij v ideološki paradigmi 'študijev'«. Te otočke neguje peščica teoretičark in teoretikov, ki pa so ravno zaradi tega potisnjeni na skrajni rob akademije in morajo zato raziskovati »brez institucionalne podpore« (Močnik, 2013: 100). Da na hitro ponazorimo, kako se kaže ta regresivni trend pri nas, vzemimo za primer nekoliko mlajšo, a zelo priljubljeno družboslovno smer kulturologije (natančneje, kulturnih študij), eno redkih smeri, ki si še vedno upa izrecno priznati svoje marksovske korenine, a ki prav tako kot ostale smeri zelo hitro povsem podleže sirenski uspavanki postmodernizma.

V edinem slovenskem učbeniku, ki je namenjen uvajanju študentk in študentov prvega letnika dodiplomskega študija na področje kulturnih študij, je Marx na pičlih treh straneh obtožen kar sedmih do zdaj že dobro poznanih teoretskih zločinov: tehnološkega determinizma (Stankovič, 2010: 37), hegeljanstva, determinizma sploh, mesijanstva, teleološkosti (ibid: 38), ekonomskega determinizma in redukcionizma (ibid: 47). Pri tem je, kot smo poudarili že zgoraj, zelo sporna ne le sama neupravičena evakuacija marksovske paradigme, temveč predvsem posledica te evakuacije, tj. omejenost kulturnih študij na proučevanje

kulturnih pojavov in artefaktov ne glede na strukturni okvir, na zgodovinsko specifično, materialno obliko družbenih odnosov med ljudmi, v katerem nastajajo. Raziskovalni predmet kulturnih študij in sociologije kulture je načeloma enak, vendar njuna temeljno drugačna pristopa k obravnavanju tega predmeta pomenljivo pričata o tezi, ki smo jo poskušali dokazati v članku. Četudi naj bi kulturne študije poskušale »identificirati predvsem različne politične razsežnosti popularne kulture ter [sic] nanje opozarjati na način, ki bi odprl možnosti za oblikovanje bolj emancipiranih praks vsakdanjega življenja za vse nas« (Stanković, 2010: 11), je ta projekt svoji dobronamernosti navkljub kompromitiran v samem izhodišču, saj kulturne študije brezkompromisno zavračajo materialistično sociologijo, razredno analizo in kritiko politične ekonomije. S tem zavračajo edino paradigmo, ki prepozna razredni boj in njegove učinke tudi v sferi kulture in ki je zmožna razložiti, zakaj v obstoječih družbah čedalje večji del družbenega življenja prvič v zgodovini človeštva poteka po nečloveškem principu, ki ga je Marx (1986: 541) poimenoval »[a]kumulacija zaradi akumulacije, produkcija zaradi produkcije.«

Čeprav je veliko postmodernistov v odnosu do kapitalizma osebno radikalnih, pa ta radikalnost ne izhaja organsko iz njihove teorije. Le-ta je zaradi v zadnji analizi nekritičnega odnosa do obstoječega produkcijskega načina in poistovetenja z liberalnim ideološkim konstruktom, češ da živimo v dobi idej, informacij in postindustrije (t. i. družba znanja), kjer zakonov kapitalističnega razvoja ni več, četudi so nekoč obstajali, zelo podobna tisti, ob katero se je v *Bedi filozofije* obregnil Marx pred dvema stoletjema:

Nato pride na vrsto humanitarna šola, ki si žene k srcu slabo stran današnjih produkcijskih razmerij. Da bi si pomirila vest, skuša vsaj malo ublažiti dejanska nasprotja; iskreno obžaluje stiske proletariata in nebrzdano konkurenco med buržuji; delavcem svetuje, naj bodo zmerni, naj pridno delajo in naj rode malo otrok; buržujem priporoča preudarnost v njihovi produkcijski vnemi. Vsa teorija te šole je obsežena v neskončnem razlikovanju med teorijo in prakso, med načeli in rezultati, med idejo in uporabo, med vsebino in obliko, med bistvom in dejanskostjo, med pravico in dejstvom, med dobro in slabo stranjo. [...] *Domišljajo si, da resno pobijajo meščansko prakso, pa so bolj buržuji kot drugi.* (Marx, 1979: 492; poudarek dodan)

Literatura

- ANDERSON, PERRY (1984): *In the Tracks of Historical Materialism*. Chicago: University of Chicago Press.
- ANDERSON, PERRY (1998): *The Origins of Postmodernity*. New York: Verso.
- BARAN, PAUL in SWEEZY, PAUL M. (1966): *Monopoly Capital: An Essay on the American Economic and Social Order*. New York: Monthly Review Press.
- BAUDRILLARD, JEAN (1988): Symbolic Exchange and Death. V *Jean Baudrillard: Selected Writings*, M. Postner (ur.), 119–148. Stanford: Stanford University Press.
- BAUDRILLARD, JEAN (1993): *The Transparency of Evil: Essays on Extreme Phenomena*. New York: Verso.
- BAUDRILLARD, JEAN (1994): *The Illusions of the End*. Stanford: Stanford University Press.
- BELL, DANIEL (1960): *The End of Ideology*. Harvard: Harvard University Press.
- BROWN, HEATHER (2012): *Marx on Gender and the Family: A Critical Study*. Boston: Brill.
- CALLINICOS, ALEX (1991): *Against Postmodernism: A Marxist Critique*. US: St. Martin's Press.
- CARCHEDI, GUGLIELMO (2011): *Behind the Crisis: Marx's Dialectics of Value and Knowledge*. Leiden: Brill.

- DRUCKER, PETER (1959): *Landmarks of Tomorrow*. New York: Harper & Brothers.
- EAGLETON, TERRY (1996): *The Illusions of Postmodernism*. Oxford: Blackwell Publishing.
- ENGELS, FRIEDRICH (2000 [1890]): *Engels to C. Schmidt In Berlin*. Dostopno na: www.marxists.org/archive/marx/works/1890/letters/90_08_05.htm (10. julij 2013).
- FEDERICI, SILVIA (2004): *Caliban and the Witch*. Brooklyn: Autonomedia.
- FOSTER, JOHN BELLAMY (2001): *Marx's Ecology*. New York: Monthly Review Press.
- FOUCAULT, MICHEL (1974): *The Order of Things: An Archaeology of the Human Sciences*. London: Tavistock Publications Ltd.
- GIMENEZ, MARTHA E. (2005): Capitalism and the Oppression of Women: Marx Revisited. *Science & Society*, 69(1): 11–32.
- HARVEY, DAVID (1990): *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change*. Oxford: Blackwell Publishers.
- HILL, DAVE, MCLAREN, PETER, COLE, MIKE in RIKOWSKI, GLENN (ur.) (2002): *Marxism Against Postmodernism in Educational Theory*. Oxford: Lexington books.
- KELLY, JANE (2002): Women, Work and the Family: Or Why Postmodernism Cannot Explain the Links. V *Marxism Against Postmodernism in Educational Theory*, D. Hill, P. McLaren, M. Cole in G. Rikowski (ur.), 211–235. Oxford: Lexington books.
- KURNIK, ANDREJ (2005): *Biopolitika: novi družbeni boji na horizontu*. Ljubljana: Sophia.
- LACLAU, ERNESTO in MOUFFE, CHANTAL (1987): *Hegemonija in socialistična strategija: k radikalni demokratični politiki*. Ljubljana: Partizanska knjiga.
- LYOTARD, JEAN-FRANCOIS. (1984): *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*. Minnesota: University of Minnesota Press.
- MARX, KARL (1973): *Kapital III*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- MARX, KARL (1979): Beda filozofije. V *Izbrana dela II*, B. Zihel (ur.), 395–540. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- MARX, KARL (1986): *Kapital I*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- MARX, KARL in ENGELS, FRIEDRICH (1979): Nemška ideologija. V *Izbrana dela II*, B. Zihel (ur.), 5–332. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- MCNALLY, DAVID (2000): *Bodies of Meaning: Studies on Language, Labor and Liberation*. New York: State University of New York Press.
- MOČNIK, RASTKO (2013): Oris problematik v sociologiji kulture. *Ars & Humanitas* VII(1): 100–110.
- MOUFFE, CHANTAL (1983): Working Class Hegemony and the Struggle for Socialism. *Studies in Political Economy* 12: 7–26.
- NEGRI, ANTONIO (2008): *The Porcelain Workshop: For a New Grammar of Politics*. New York: Semiotext(e).
- PAKULSKI, JAN (2009): Postmodern Social Theory. V *The New Blackwell Companion to Social Theory*, B. S. Turner (ur.), 251–280. West Sussex: Blackwell Publishing Ltd.
- PAKULSKI, JAN in WATERS MALCOLM (1996): *The Death of Class*. London: SAGE.
- PALMER, BRYAN D. (1990): The Eclipse of Materialism: Marxism and the Writing of Social History in the 1980s. *Socialist Register* (26): 111–146.
- RUTAR, TIBOR (2013a): Marx postmarksizma. *Ars & Humanitas* VII(1): 88–99.
- RUTAR, TIBOR (2013b): Prispevek k historičnomaterialističnemu pojmovanju družbenega položaja žensk v kapitalizmu. *Družboslovne razprave* XXIX(74): 89–106.
- RUTAR, TIBOR (2014): Je mogoče biti marksist brez Marxa?. *Borec*. (v tisku).
- SOKAL, A. in BRICMONT, J. (1998): *Fashionable Nonsense: Postmodern Intellectuals' Abuse of Science*. New York, Picador.

- STANKOVIĆ, PETER (2010): *Politike popa: uvod v kulturne študije*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- VEZOVNIK, ANDREJA (2011): »Kaj je z razredom?«: postmarksistični obrat v razumevanju razreda. *Teorija in praksa* (48)4: 1039–1055.
- WOOD, ELLEN M. (1998): *The Retreat from Class. A New 'True' Socialism*. New York: Verso.
- WOOD, ELLEN M. (1984): Marxism and the Course of History. *New Left Review* I(147): 95–107.

Človeški in nečloveški kapital in šola

Abstract

Human and Inhuman Capital, and Schooling

Theories of human capital are becoming an increasingly common reference in both newer pedagogical theories as well as political documents, outlining the plans for reforms of science and education. As a part of broader ideology of knowledge society, human capital theories represent ideological legitimation of neoliberal trends in science and education policies. Increased investment in human capital on both social and individual level is supposed to increase the competitiveness of the economy as a whole as well as employability and welfare of individuals. In the first part of the article, we sketch the intellectual history and the socio-political context of the development of theories of human capital. The second part is dedicated to a critique of characteristically neoliberal equalization of labor with capital and of a theory, according to which investment in human capital brings profits to individual workers. In the third part, we outline a general socio-historical dynamics of the development of high-tech capitalism and show that "investments in human capital" and economic innovations do not bring about increased social welfare. In the fourth, final part, we analyze in detail how current educational reforms impact the learning process and working conditions at public universities.

Keywords: human capital, knowledge society, capitalism, profit, university

Primož Krašovec (1979), PhD in sociology, is an adjunct lecturer at the Faculty of Arts, Ljubljana, where he is teaching a course on theories of ideology. He makes his living by writing, translating and editing (mainly at the Borec journal and the Sophia publishing house). His research interests are the Marxist theory of value, theory of fetishism and ideology, theory of the state and social reproduction. (primoz.krasovec@gmail.com)

Povzetek

Teorije človeškega kapitala postajajo čedalje pogostejša referenca tako novejših pedagoških teorij kot političnih načrtov reform znanosti in izobraževanja. Kot del splošne ideologije družbe znanja, teorije človeškega kapitala pomenijo ideološko apologijo neoliberalnih trendov na področju znanstvenih in izobraževalnih politik. Povečanje vlaganja v človeški kapital na družbeni in individualni ravni naj bi povečalo tako konkurenčnost gospodarstva kot zaposljivost in blaginjo posameznikov.

V prvem delu članka orišemo intelektualno zgodovino in družbeno-politični kontekst razvoja teorij človeškega kapitala. Drugi del je namenjen kritiki neoliberalnega enačenja dela s kapitalom ter teorije, po kateri investicije v človeški kapital prinašajo dobiček tudi posameznim delavcem. V tretjem delu opišemo splošno družbeno-zgodovinsko dinamiko razvoja visokotehnološkega kapitalizma in pokažemo, da "investicije v človeški kapital" in ekonomske inovacije ne pomenijo povečanja splošne družbene blaginje. V zadnjem, četrtem delu se podrobneje ukvarjamo z učinki aktualnih visokošolskih reform na izobraževalni proces in delovne razmere na javnih univerzah.

Ključne besede: človeški kapital, družba znanja, kapitalizem, profit, univerza

Primož Krašovec (1979), dr. soc., je honorarni predavatelj na Filozofski fakulteti pri predmetu Teorije ideologije. Preživlja se s pisanjem, prevajanjem in urejanjem (predusem pri reviji Borec in založbi Sophia). Njegovi raziskovalni interesi so: marksistična teorija vrednosti, teorija fetišizma in ideologije, teorija države in družbena reprodukcija. (primoz.krasovec@gmail.com)

Teoretska zgodovina in politični učinki teorij človeškega kapitala

Medtem ko so “teorije” družbe znanja deklarirana osnova novejših izobraževalnih politik in je sama družba znanja v njih ena najpogosteje uporabljenih fraz, človeški kapital deluje kot nekakšen molčeč in skrivnosten spremljevalec gospe družbe znanja. Čeprav imajo teorije človeškega kapitala bogato intelektualno in politično zgodovino so, vsaj v strateških političnih dokumentih, redko eksplicirane in nastopajo kot samoumevna podlaga inovacijskih in drugih “družbenoznanjskih” strategij in načrtov – predpostavlja se, da vsi vemo, kaj pomeni povečanje zalog in kakovosti človeškega kapitala in, kar je še pomembnejše, da vemo, da je to nekaj dobrega. Nekoliko poenostavljeno rečeno gre osnovna logika teorij človeškega kapitala nekako takole: človeški kapital so znanje in uporabne veščine posameznikov in, če povečujemo količino in kakovost obeh, bodo posamezniki bolj zaposljivi in bodo več zaslužili, družba kot celota pa bo bolj inovativna in s tem konkurenčna. Tako torej brez stranskih ali negativnih učinkov pridobimo na individualni in na kolektivni, družbeni ravni. Ključno vlogo pri tem ima izobraževalni sistem – naloga tega je, da, prvič, v času formalnega šolanja posameznikom prenese čim večjo količino človeškega kapitala in, drugič, da jih “naučiti učiti se”, da bodo lahko to prvotno zalogo človeškega kapitala plemenitili še samostojno tudi potem, ko bodo zapustili formalni del šolanja. Tako se teorije človeškega kapitala v praksi vežejo predvsem na spremembe šolske politike.

A teorije človeškega kapitala, če jih obravnavamo kot take in ne le zgolj njihovo današnjo aplikacijo na šolskem polju, so teoretsko in politično veliko bolj ambiciozne – in problematične. Prvič se pojavijo v ZDA konec petdesetih in v začetku šestdesetih let 20. stoletja, v času uveljavljanja množičnega šolstva, ko ne le nižje stopnje izobraževanja, temveč tudi univerze postajajo dostopne čedalje širšim množicam, in v splošnem družbenem kontekstu gospodarskega vzpona in relativne družbene blaginje. So, z izjemo dveh po poreklu srednjeevropskih avtorjev Machlupa (1984) in Druckerja (2009), del specifično ameriške oziroma čikaške različice neoliberalnega intelektualnega projekta, katerega cilj je, ob izkušnji dekadence klasičnega liberalizma in v nasprotju s socialdemokratskimi ali socialističnimi videnji in načini urejanja družbe, izdelati celostno družbeno in moralno filozofijo za svobodno družbo, ki temelji na svobodi trga in prosti (potrošniški) izbiri posameznika.

Zgodovinsko se umeščajo med zgodnjo neoliberalno epistemologijo, ki se je začela na Dunaju v tridesetih, in sodobno novo teorijo (gospodarske) rasti, ki se je začela v osemdesetih letih 20. stoletja v ZDA. Neoliberalna epistemologija, katere prvi in najpomembnejši predstavnik je bil Hayek, izvira iz polemike o socialističnem računu med (neo)liberalnimi in socialističnimi ekonomisti. Ko je Langeju uspelo z neoklasično argumentacijo pokazati, da je centralno planiranje ekonomsko racionalnejše in učinkovitejše od prostega trga, je moral Hayek, da bi obranil čast prostega trga, teren razprave premakniti iz ekonomije v epistemologijo. Njegov ključni argument proti centralnemu planiranju je bil, da je znanje po definiciji subjektivno, fragmentirano in razpršeno, zato nobena, še tako dobronamerna, centralnoplanska agencija ne more posedovati vsega znanja, potrebnega za učinkovito upravljanje kompleksnih sodobnih gospodarstev. Po Hayeku lahko to doseže le spontana koordinacija svobodnih posameznikov na prostem trgu. S poznejšim razvojem neoliberalne epistemologije sta družbena produkcija in distribucija znanja postali osrednji temi neoliberalne misli, a sta ostali na ravni splošnih socialno in moralno filozofskih razmišljanj (Krašovec, 2013a). Šele s teorijami človeškega kapitala postane neoliberalna teorija znanja uporabna za konkretne analize konkretnih situacij razvitega kapitalizma. V osemdesetih se teorijam človeškega kapitala, ki temeljijo na mikroekonomski

perspektivi in se omejujejo na vlogo izobraževanja v razvoju produktivnosti delovne sile, pridružijo še nove teorije rasti, ki mikroekonomske "uvide" teorij človeškega kapitala razširijo na makroekonomsko raven ter upoštevajo tudi vpliv razvoja znanosti in tehnologije na zmogljivost fiksnega kapitala ter stopnjo rasti in konkurenčnost nacionalnih gospodarstev (Smith, 2009).

Vsi trije teoretski sklopi sestavljajo neoliberalno teorijo družbe znanja: hayekovska epistemologija je splošna filozofska podlaga, teorije človeškega kapitala aplikacija te podlage na konkretne analize izobraževalnih sistemov in vedenja delovne sile ter nihanja njihovih dohodkov, nove teorije rasti pa analiza učinkov razvoja znanosti in tehnologije na nečloveški del kapitala. Vsi trije tudi – čeprav vsak na svoj način in iz svoje perspektive –, ko presežejo strogo akademske okvire, pomembno (in problematično) vplivajo na izobraževalne in znanstvene politike, saj pomenijo ideološko apologijo za podrejanje šolstva in znanosti kapitalu. Med njimi po tem najbolj izstopajo ravno teorije človeškega kapitala, ki se tudi najbolj intenzivno ukvarjajo z ekonomskim vrednotenjem izobraževanja.

Po premiku težišča neoliberalne teoretske produkcije iz srednje Evrope v ZDA sredi 20. stoletja so neoliberalne teorije sprva zgolj ekonomske, kar precej omejuje njihove ambicije postati celostni svetovni nazor. A ravno teorija človeškega kapitala pomeni določen prelom v neoliberalni misli, saj ji omogoči preboj na področja, ki so bila prej v domeni drugih disciplin in strogo ekonomskim analizam nedostopna (Foucault, 2008: 219). Prve empirične raziskave, ki so postale temelj poznejših teorij človeškega kapitala, so izhajale iz preprostega empiričnega dejstva, ki je bilo v šestdesetih v ZDA zlahka preverljivo – višja izobrazba je pozitivno povezana z višjimi osebnimi dohodki (Becker, 1993: 12). To je usmerilo pozornost neoliberalnih teoretikov na tri osnovne elemente, ki lahko pojasnijo to korelacijo: proces izobraževanja in način organizacije izobraževalnih institucij ter povezanost tega s povečanjem produktivnosti in kvalificiranosti delovne sile; kvalitativne spremembe v delavčevem načinu dela in produktivnosti, ki izhajajo iz višje izobrazbenosti in kvalificiranosti; in razmerje med višjo kvalificiranostjo in produktivnostjo delavcev ter višino osebnih dohodkov.

Raziskava teh treh elementov in njihove medsebojne povezanosti je, čeprav se ta (danes) zdi linearna in samoumevna, v ekonomski vedi sprožila malo revolucijo. Delo ni bilo več videno kot zgolj kvantitativni produkcijski faktor (merjen v delovnih urah), temveč kot kvalitativna spremenljivka, ki variira glede na svojo kvalificiranost. Te kvalitativne variacije dela, ki jim ustrezajo variacije v osebnih dohodkih, so neoliberalnim teoretikom omogočile, da v delu oziroma v posameznih delavcih zagledajo neko posebno vrsto kapitala z variirajočimi donosi. Plača tako ni več videna kot plačilo za delo, temveč kot donos na kapital, ki so ga poimenovali človeški kapital. In če upoštevamo, da razlike v kvalificiranosti in produktivnosti delavcev izhajajo iz njihove izobrazbenosti in drugih neekonomskih dejavnikov (osebne etike, zdravja, socialnih veščin ipd.), to odpre nova družbena področja in jih naredi ekonomsko "berljiva". Ekonomska veda s tem dobi razlog in motivacijo za širitev na področja, ki so bila prej domena pedagogike, sociologije, psihologije in drugih družbenih ved. Ravno s teorijami človeškega kapitala lahko začne postajati neoliberalizem iz ozko ekonomske teorije obče družbena teorija in politična ideologija.

Ključna metodološka inovacija teorij človeškega kapitala je, da zato, ker dela ne vidi več kot agregatni produkcijski faktor, spremeni teoretsko perspektivo iz družbene v individualno. Pri teorijah človeškega kapitala ne gre več za raziskovanje ekonomskih procesov, temveč za perspektivo strateške racionalnosti posameznikov (Foucault, 2008: 223). Ta strateška racionalnost

se nanaša predvsem na izbiro študijskih smeri, poklica in delovnih mest s stališča posameznega delavca, ki hkrati išče najboljše možnosti za akumulacijo svojega človeškega kapitala (izbira izobraževalnih smeri in institucij) in najvišje donose nanj (izbira delovnega mesta).

Ta sprememba perspektive ni le teoretska, temveč je hkrati tudi politična. Bodoči delavec je v procesu izobraževanja predstavljen kot individualni potrošnik, ki izbira na "trgu" izobraževalnih storitev. S tem se zakrije razsežnost izobraževanja *kot produkcije*, kot specifičnega družbenega procesa, ki deluje po relativno avtonomni logiki. To teorij človeškega kapitala niti najmanj ne zanima, saj se proces izobraževanja omeji na ponudbo storitev, ki posameznim potrošnikom omogočajo (večjo ali manjšo) akumulacijo človeškega kapitala. Tržna logika se tako v obravnavo izobraževanja pritihotapi skozi stranska vrata – ne kot deklaracija kapitala, da se mu mora šolstvo podrediti, temveč kot populistični zagovor proste potrošniške izbire. To je morda še najbolj očitno pri Friedmanovi (1982: 85–107) obravnavi šolske politike, v kateri je osnovno načelo strateška potrošniška kalkulacija in v kateri se avtonomni razvoj šolskega polja, neekonomski vidiki izobraževanja ali interesi in potrebe učiteljev in učiteljic sploh ne pojavijo. Friedmana zanima le, kako organizirati izobraževalne institucije tako, da bodo potrošnikom izobraževalnih storitev zagotavljale učinkovito in nemoteno izbiro. Učiteljski sindikati, togi plačni sistemi, poklicna etika, zagotovljeno javno financiranje šolstva in avtonomna pravila delovanja so pri tem le v napoto, saj ovirajo vzpostavljanje povsem tržnih razmerij, ki bi omogočala povsem prosto potrošniško izbiro, ki, seveda povsem naključno, natanko sovпада s hkratno ekspanzijo kapitalne logike na prej (deloma) zaščiteno področje izobraževanja. Friedmanova prosta izbira posameznika je hkrati ideološka mistifikacija procesa neoliberalnega napada na poklicno avtonomijo in materialni standard učiteljev in učiteljic ter podreditve izobraževalnih institucij potrebam in zahtevam kapitala.

Druga politična razsežnost – oziroma, natančneje rečeno, ideološka razsežnost, ki ima politične učinke – teorij človeškega kapitala je videnje delavca kot podjetnika. Medtem ko je bodoči delavec viden kot individualni potrošnik izobraževalnih storitev, delujoči delavec v neoliberalni teoriji ni več mezdni delavec v klasičnem pomenu, tj. nekdo, ki je, ko dela, podrejen objektivnemu imperativu kapitalističnega načina produkcije, temveč podjetnik, ki strateško kalkulira med različnimi možnostmi *investicij* svojega človeškega kapitala. Na ravni ekonomske analize ni več razlike med upravami posameznih podjetij in posameznimi delavci – oboji razpolagajo z določenimi količinami kapitala, ki ga investirajo po svojih najboljših zmožnostih, razlika je le v vrsti kapitala. Medtem ko klasični podjetniki investirajo denar ter razpolagajo s produkcijskimi sredstvi, delavski podjetniki investirajo svoja znanja in večine, donos obojih pa ni odvisen od kolektivnih družbenih razmerij, temveč od individualne spretnosti pri investiranju in upravljanju svojih investicij. V tej perspektivi ne izgine le koncept razrednega boja, ki ga, da bi opisale odnos med delavci in kapitalisti, uporabljajo marksistične ekonomske teorije, temveč tudi bolj zadržani opisi družbenih antagonizmov na delovnem mestu, ki jih uporabljajo neneoliberalne meščanske ekonomske in sociološke teorije, ki se ne odpovejo kolektivnim družbenim kategorijam.

Če uporabljamo katerikoli kolektivni in zgodovinski pristop, se, ne glede na "politiko" te ali one teorije, ne moremo izogniti ugotovitvi, da med razredoma (oziroma, rečeno evfemistično, družbenima skupinama) podjetnikov in delavcev obstaja določen družbeni antagonizem. Tudi če ne pristajamo na marksistično teorijo eksploatacije, moramo, če gledamo z vidika kapitalistične ekonomije kot celote, priznati, da se delavci, ko vstopijo v delovno mesto, odpovejo

svoji osebni avtonomiji, se podredijo diktatu menedžerjev in ne morejo prosto razpolagati ne s svojim časom ne s svojo kreativnostjo in veščinami. Šele z neoliberalnim obratom perspektive in obravnavo delavca kot podjetnika lahko objektivni despotizem kapitalističnega načina produkcije vidimo kot skupek strateških odločitev posameznega delavca in šele ko (kvalitativno diferencirano) zmožnost za delo vidimo kot kapital, lahko specifičen družbeni antagonizem (razredni boj), ki je v kapitalizmu značilen za razmerje med razredom kapitalistov in delavskim razredom, reinterpretiramo kot razmerje konkurence. Če so v ekonomski analizi vse osnovne enote, tako firme kot posamezni delavci, podjetja, potem je edino družbeno ekonomsko razmerje, ki še ostane, konkurenca in lahko odnose tako med posameznimi delavci kot med delavci in podjetniki obravnavamo s tem konceptom, se pravi tako, kot so se pred neoliberalnim teoretskim obratom obravnavali odnosi med posameznimi podjetji oziroma individualnimi kapitali. Razredna razsežnost kapitalistične družbe v neoliberalnih teorijah ni le mistificirana ali prikrita, temveč povsem izgine (Bowles in Gintis, 1975: 74). Ideološki učinek te elipse je, da je kapitalizem videti kot egalitarna družba enakih možnosti.

Razlika med človeškim in nečloveškim kapitalom

Meščanska ekonomska veda ne pozna razlike med konceptoma (konkretnega) dela in delovne sile (kot zmožnosti za delo), zaradi česar delo ni, vsaj v njeni perspektivi, nič drugačno kot preostala dva produkcijska dejavnika, kapital in zemlja. Teorija zemljiške rente nas tu ne zanima, a značilno je, da neoklasične ekonomske teorije ne vidijo bistvene razlike med delom in kapitalom oziroma jo obrnejo na glavo. Namreč, tako iz spontane ideološke perspektive kapitalista kot tudi delavca je mezda plačilo za delo in ne najem delovne sile kot blaga, katerega specifična in unikatna uporabna vrednost je, da lahko v procesu produkcije ustvari novo vrednost. Če ne upoštevamo te specifičnosti delovne sile in ne ločimo med delom in delovno silo, je mezda videti kot pravično plačilo za opravljeno delo (Heinrich, 2012: 97–98).

Ta obrat je osnova vseh drugih značilno kapitalističnih mistifikacij produkcijskega procesa. Če vidimo mezdo kot pravično plačilo delu za njegov prispevek k produkciji, je vir vse nove vrednosti lahko le kapital. Tako imamo opravka s hkratnim obratom (kapital kot vir nove vrednosti) in redukcijo, saj se delovna sila izenači s konkretnim delom. Ker je meščanska ekonomska veda ahistorična, se ne ukvarja s problemom *specifično kapitalističnih* oblik organizacije družbene produkcije, reprodukcije in distribucije produktov. Prav tako se ne ukvarja z vrednostjo kot specifično družbeno *formo*, ki obstaja le v kapitalizmu. Zato je zanjo teorija vrednosti obrobna (vrednost poskuša določati subjektivno, skozi potrošniške preference oziroma mejno koristnost nekega blaga), proces eksploatacije oziroma produkcije presežne vrednosti pa neviden (Heinrich, 2012: 182–183).

Neoklasična ekonomska teorija ne “reificira” le kapitala, ki ga ne vidi kot družbeni odnos, temveč le v njegovi čutno-materialni razsežnosti, temveč “reificira” tudi delo, ki ga vidi le v njegovi konkretni razsežnosti, pri čemer ne upošteva najpomembnejše specifičnosti dela v kapitalizmu. Namreč, v tržno-blagovni produkciji, ki temelji na ločenosti posameznih produkcijskih enot, ki producirajo zasebno in se ne koordinirajo druga z drugo neposredno, temveč le prek tržne mediacije, je delo le posredno družbeno ter se lahko “socializira” le tako, da “postane” abstraktno, ločeno od svojih konkretnih, materialnih značilnosti (Rubin, 1990: 97–98).

Neoklasičnih ekonomskih teorij ta abstraktna razsežnost oziroma *specifična družbena forma* dela v kapitalizmu – ki je ključna, če kapitalizem vidimo kot *zgodovinsko specifičen* način produkcije, ki temelji na produkciji presežne vrednosti – ne zanima. Tudi delo je zanje le “stvar” oziroma le konkretna opravila konkretnih delavcev, ki so z mezdo ustrezno poplačana.

Teorije človeškega kapitala so še bolj konsekvantne in ta proces redukcionistične mistifikacije zaostrijo do konca. Če ne upoštevamo – ali nismo sposobni videti –, da je kapitalizem zgodovinsko specifičen način produkcije, ki temelji na produkciji presežne vrednosti in da ta presežna vrednost izvira iz specifične uporabne vrednosti delovne sile, in če je potemtakem vir nove (ali “dodane”) vrednosti kapital, potem lahko definicijo kapitala temu ustrezno razširimo. Neoklasična definicija kapitala je: kapital je vse, vsaka “stvar”, ki lahko prinese dobiček, tj. donos, ki je višji od stroškov prvotne investicije (Becker, 1993: 15). Vsaka pozitivna razlika v donosu je po tej definiciji že dobiček. Ko zgodnji teoretiki človeškega kapitala v svojih raziskavah razmerja med izobrazbo in osebnimi dohodki opazijo, da bolj izobraženi delavci praviloma prejema višje plače, je do vključitve dela v definicijo kapitala le še korak – treba je ugotoviti, kaj je prvotna investicija, kateri nadpovprečne plače pomenijo pozitivni donos. Ta prvotna investicija je (denarna) investicija v izobraževanje in razlika v osebnih dohodkih med visoko in nizko izobraženimi delavci je, ko pokrije oziroma preseže stroške prvotne investicije, videna kot donos na človeški kapital. Izobraženi oziroma kvalificirani delavci s tem postanejo kapitalisti, saj imajo tudi sami dobiček.

S tem postopkom lahko izenačimo fiksni in človeški kapital (Friedman, 1982: 100–101) ter neoklasični oziroma predneoliberalni meščanski ekonomski teoriji očitamo nedoslednost, saj razlikuje med delom in kapitalom kot dvema ločenima produkcijskima dejavnikoma. V teoriji človeškega kapitala ta ločitev ni več upravičena, tako kot ni upravičena humanistična kritika takšnega izenačevanja ljudi in strojev, saj “reifikacija” človeških bitij v kapitalizmu ni produkt cinizma neoliberalnih teoretikov, temveč je dejanski družbeni proces. Medtem ko je na trgu delovne sile posamezen delavec svoboden pravni subjekt, je v trenutku, ko začne delati, podrejen objektivnemu imperativu kapitala, na katerega ne more vplivati. Redukcija dela na produkcijski faktor je v kapitalizmu dejansko družbeno dejstvo (Blanke, Jürgens in Kastendiek, 1978: 127–128) in razlika med posameznimi nekritičnimi ekonomskimi teorijami je le v tem, ali delu kot produkcijskemu faktorju priznajo neko specifičnost (neoklasične teorije) ali pa ga glede na to, da je v svoji kvalificirani obliki domnevno sposobno “realizirati dobiček”, izenačijo s fiksnim kapitalom (neoliberalne oziroma teorije človeškega kapitala).

Takšna teoretska zastavitev ima, kot smo že omenili, določene potencialno egalitarne politične implikacije. Ravno latentni “egalitarizem” neoliberalnih teorij je poglavitni razlog njihove ideološke prepričljivosti. Namreč, če so delavci kapitalisti ne le formalno – se pravi, da se na trgu delovne sile lahko obnašajo kot podjetniki in skrbno tehtajo prednosti in slabosti različnih zaposlitvenih možnosti –, temveč tudi vsebinsko, tj. da lahko, čeprav so delavci in ne kapitalisti v klasičnem pomenu (lastniki oziroma upravljavci produkcijskih sredstev), vseeno realizirajo pozitivne donose na svoj človeški kapital, potem rešitev ni v napornih in tveganih družbenih revolucijah, kot so mislili marksisti, temveč v premišljeni izobraževalni politiki in vzpostavitvi trgov človeškega kapitala, kar bi dalo vsem enake možnosti za “prvotno akumulacijo” človeškega kapitala (Friedman, 1982: 105–107).

Tako bi po mirni in relativno preprosti poti prišli do egalitarne in pravične, a hkrati svobodne, dinamične in konkurenčne družbe. Ravno ta populistična razsežnost teorij človeškega

kapitala je najbolj problematična, saj bi bile drugače le še eno številnih čudaštev iz repertoarja meščanske ekonomske vede. Tako pa je glede na njihovo razširjenost in vpliv na sodobne izobraževalne politike in pedagoške teorije kritika teorij človeškega kapitala nujna in njena učinkovitost odvisna od tega, kako prepričljivo ji uspe pokazati, da, prvič, v kapitalistični družbi nič razen kapitala samega ni zares kapital in, drugič, da razlika med povprečnimi in mezdami visokokvalificiranih delavcev ni zares dobiček.

Vrnimo se k osnovnim definicijam. Kaj je kapital? So kapital res materialna proizvodna sredstva (stroji oziroma fiksni kapital) kot takšna? Res je sicer, da poseben način uporabe strojev lahko proizvede “donos” za kapitalista, a ključen je ravno ta *posebni* način uporabe strojev. Stroji sami po sebi, če so izključeni in jih nihče ne upravlja, ne proizvajajo vrednosti. Potemtakem kapital ni stvar, temveč družbeni odnos, poseben *način* organizacije produkcije. “Donos” nad stroški produkcije je sicer značilnost kapitala oziroma kapitalskega odnosa, a ni značilnost, ki bi ga definirala. Tudi če najdem na cesti pet evrov, je to donos, saj pomeni presežek nad vloženimi sredstvi (ki v tem primeru pomenijo obrabo podplatov in izgubo nekaj kalorij), a vseeno pohajkovanja ne moremo definirati kot posebno obliko kapitala. Tisto, kar definira kapital *kot* kapital, kot specifičen zgodovinsko določen družbeni odnos, je, da ima v kapitalizmu “donos” na kapital obliko dobička, ta pa je odvisna od produkcije presežne vrednosti. Le dobiček je sistematična in zagotovljena oblika donosa, ki v nasprotju z iskanjem denarja na cesti ni odvisna od srečnega naključja, temveč od načina organizacije produkcije. Le podjetje, ki je organizirano na kapitalističen način, kar pomeni, da skrbi za svojo učinkovitost in konkurenčnost, da spremlja razmere na trgu in stopnjo povpraševanja, da uporablja sodobne proizvodne tehnologije itd., lahko računa na konsistenten dobiček. Ni vsak donos dobiček in dobiček je vrsta donosa, ki je mogoča le v kapitalizmu oziroma načinu produkcije, ki temelji na produkciji presežne vrednosti.

Dobička v nasprotju z neoliberalnimi teoretiki torej ne moremo preprosto definirati kot donos, ki presega vložena sredstva. Je posebna, sistematična oblika donosa, ki je mogoča le pri kapitalističnem načinu organizacije produkcije. To pomeni tudi, da kapital ni vsaka stvar ali dejavnost, ki prinaša takšen ali drugačen donos, temveč le tisto, kar omogoča dobiček (Krašovec, 2013b). Zunaj kapitalskega odnosa ne stroj ne produktivna človeška dejavnost nista kapital – to postaneta le, ko sta podrejena kapitalu, ko kot konstantni in variabilni kapital postaneta momenta specifično kapitalističnega načina produkcije. Najosnovnejša definicija kapitala je vrednost, ki povečuje samo sebe. Vrednost, izražena v denarju, ki se po vsakem proizvodnem ciklu oziroma po uspešni prodaji proizvedenih blag na trgu vrne kapitalistom, je v primeru uspešnega kapitalističnega podjetja večja od prvotno vložene. Če na primer podjetnik investira določeno vsoto denarja v nakup tako proizvodnih sredstev (strojev) kot delovne sile, bo vsota, ki jo bo prejel, ko bo prodal proizvode (pod pogojem, da upošteva pravila konkurenčnosti), večja od vložene. Ta razlika se podjetniku prikazuje kot dobiček.

Od kod izvira dobiček oziroma kako je mogoče, da je končna vrednost produktov, izražena v denarju, višja od začetno vložene? Zaradi prej omenjene redukcije delovne sile na delo, ko se mezda kaže kot pravično plačilo za delo, se tako podjetniku kot delavcem dobiček kaže kot “sadež” kapitala, kot mistična lastnost kapitala, ki je sicer ne znajo pojasniti (tako kot je ne zna pojasniti meščanska ekonomska veda), a to za uspešno delovanje kapitalističnih podjetij niti ni pomembno. Ker je mezda videna kot poplačilo vrednosti *dela*, je presežek tržno realizirane vrednosti nad vloženo lahko viden le kot produkt kapitala (Heinrich, 2012: 143–144).

A nova vrednost, ustvarjena v procesu kapitalistične produkcije, ni produkt kapitala, temveč prispevek živega dela, tj. uporabne vrednosti delovne sile (za kapital). Kapital kot družbeni odnos je le osnovni družbeni pogoj ustvarjanja nove, presežne vrednosti, ne pa tudi njen vir. Zmožnost živega dela, da proizvede več vrednosti, kot je prejme v obliki mezde, po drugi strani ne izvira iz te ali one mistične lastnosti delovne sile, temveč iz dejstva, da v kapitalizmu delavci *ravno niso* kapitalisti.

Zmešnjava v glavah meščanskih ekonomistov in spontana ideologija tako delavcev kot kapitalistov izvirata iz redukcije delovne sile na delo in videnja mezde kot plačila vrednosti *dela*. A tisto, kar mezda plačuje, ni vrednost dela, temveč vrednost delovne sile. Ta je določena družbeno-zgodovinsko in pomeni skupek potrošnih blag, ki so delovni sili potrebna za lastno reprodukcijo. Višina vrednosti delovne sile je vedno določena s konkretnim zgodovinskim stanjem razrednega boja, saj potrošniška pričakovanja in materialni standard delavskega razreda niso fiksna, temveč variirajo glede na politično moč in ideološko ozaveščenost delavcev. A v vsakem primeru vrednost delovne sile ni odvisna od njenega (potencialnega) prispevka k vrednosti blag, temveč od družbeno-zgodovinsko določenega standarda porabe delavskega razreda. Osnovna motivacija za mezдно delo ni dodajanje vrednosti v procesu produkcije, temveč zadovoljevanje vsakdanjih potreb delavcev. Če mezda ustreza tako definirani vrednosti delovne sile, je *neodvisna* od količine vrednosti, ki jo delovna sila ustvari, ko je vpeta v produkcijski proces. Uspešnost kapitalističnih podjetij je torej odvisna predvsem od tega, ali jim uspe produkcijo organizirati tako, da je razlika med vrednostjo, ki jo živo delo doda produktom, in vrednostjo delovne sile *pozitivna*. Osnovni družbeni pogoj za takšno organizacijo produkcije je, da delavec za določeno časovno obdobje proda svojo *delovno silo* in ne določeno količino dela ter da torej kapitalist kot začasni lastnik delovne sile lahko prosto razpolaga z njo (Lebowitz, 2009: 13). Ni naključje, da v kapitalizmu lastniki oziroma upravljalci produkcijskih sredstev teh ne dajejo v najem delavcem, temveč najemajo delovno silo in njeno uporabo organizirajo tako, da omogoča dobiček. Specifičnost kapitalistične eksploatacije je, da poteka v obliki ekvivalentne menjave (kapitalist plača delovno silo po njeni vrednosti) in je zato v nasprotju z eksploatacijo, denimo suženjskega ali tlačanskega dela, nevidna, tako neposrednim udeležencem v produkcijskem procesu kot meščanskim ekonomistom.

Produktivna človeška dejavnost sama po sebi ne vsebuje nobene mistične lastnosti, ki bi se lahko prevedla v presežno vrednost – presežno vrednost ustvarja le znotraj kapitalističnega produkcijskega načina, v katerem so delavci hkrati ločeni od produkcijskih sredstev in “osvojenosti” možnosti, da bi svoje vsakdanje potrebe zadovoljevali neodvisno od mezdnega dela. Kapitalistični sistem torej lahko deluje le, če delavci niso kapitalisti in se njihova mezda, čeprav pomeni svojevrsten donos (zaposleni delavec ima več denarja, kot če bi bil brezposeln), izčrpa v zadovoljevanju vsakdanjih potreb oziroma enostavni porabi ter torej nima značilnosti kapitala, ki po vsakem produkcijskem ciklu poveča svojo vrednost, izraženo v denarju, kar mu omogoča razširjeno reprodukcijo (akumulacija kapitala). Drugi nujni pogoj uspešnega in nemotenega delovanja kapitalističnega sistema je, da konkretni kapitalisti niso le ljudje, ki realizirajo takšne ali drugačne donose, ki se pozitivno razlikujejo od vložkov, temveč so hkrati tisti, ki nadzorujejo in upravljajo produkcijski proces tako, da ta ohranja specifično kapitalistično naravo (Heinrich, 2012: 88).

Delo torej ni kapital in delavci niso kapitalisti. Toda, ali lahko nadpovprečne mezde visoko izobraženih delavcev vseeno pomenijo nekakšen poseben, “delavski” dobiček? Da bi odgovorili

na to vprašanje, moramo najprej obravnavati nekaj splošnih značilnosti "družbe znanja".

Človeški kapital v družbi znanja

Kaj je družba znanja? Na najbolj površni ravni – ki jo uradna ideološka propaganda družbe znanja, tako državna kot tista v stroki, redko zapusti – lahko rečemo, da gre za družbo, v kateri tako posamezniki kot družba sama vsebujejo vedno več znanja oziroma gre za družbo, katere uspešnost je odvisna od hitrosti povečevanja količine znanja. A ne gre za katerokoli znanje, saj v kapitalizmu niso vsa znanja enako vredna. Če je družba znanja hkrati kapitalistična, štejejo le nekatera, specifična znanja. Politična razsežnost vse bolj razširjenih razmišljanj o investicijah v človeški kapital je ravno spodbujanje produkcije in diseminacije specifičnih, za kapital uporabnih znanj. V kapitalizmu ne gre za to, da bi bili pametnejši zaradi pameti same, temveč šteje le znanje, ki povečuje tako osebno konkurenčnost kot konkurenčnost družbe kot celote.

Za kakšno vrsto znanj gre? Predvsem za znanja, ki omogočajo inovacije tako v procesu produkcije kot v produktih samih, se pravi izboljšave proizvodnih tehnik in kakovosti ter privlačnosti različnih potrošnih blag (ali storitev). Za to je potrebno znanje znanstvenikov, inženirjev, oblikovalcev, tržnikov itn., ki mora biti podrejeno dvojnemu imperativu neskončnega večanja produktivnosti (zmožnosti proizvodnje več blag v dani časovni enoti) in tržne "realizacije" (saj je vso to ogromno zbirko blag treba s pomočjo trženja in oglaševanja tudi nekako prodati). V družbi znanja "štejejo" (tj. so pozitivno denarno ovrednotena) le znanja, ki pripomorejo bodisi k povečanju produktivnosti in učinkovitosti procesa produkcije (izboljšave strojev, nove tehnike organiziranja delovnega procesa, nove tehnologije, ki omogočajo boljši nadzor nad delavci, nove tehnike discipliniranja delavcev) bodisi k učinkovitejši prodaji proizvodov.

Nobenega dvoma ni, da je kapitalizem tehnološko najbolj dinamičen produkcijski način v zgodovini. A od kod ta nuja nenehno revolucionirati produkcijski proces? Kaj je logika in motivacija tega vrtoglavega tempa neskončnih inovacij?

S stališča posameznega kapitalističnega podjetja uspešna inovacija pomeni pocenitev proizvodnje. To je mogoče doseči na tri osnovne načine. Prvi je uvedba boljših strojev, ki omogočajo hitrejšo proizvodnjo ob danih (ali ne pretirano višjih) stroških. To posamezne proizvode poceni, a dokler ima določeno podjetje monopol nad novo proizvodno tehniko, lahko svoje proizvode prodaja po enaki (ali za malenkost nižji) ceni kot konkurenčna podjetja, pri čemer jih lahko hkrati na trg pošlje več, saj jih proizvaja hitreje. Če je to podjetje pri prodaji uspešno, lahko proda več blag, ki jih proizvaja ceneje kot konkurenca, in si s tem zagotovi presežni dobiček. Ravno presežni dobiček je osnovna pozitivna motivacija podjetnikov za nenehno iskanje novih inovacij. Njihova negativna motivacija je strah pred bankrotom. Uspešna inovativna podjetja lahko blaga prodajajo nad vrednostjo, medtem ko morajo tista, ki jim ne uspe uloviti ritma tehnoloških inovacij in splošne družbene norme produktivnosti, svoje proizvode prodajati pod njihovo vrednostjo in sčasoma propadejo. Tako si posamezna podjetja obenem želijo inovacij (da bi pridobila prednost pred konkurenco) in so hkrati vanje prisiljena (saj bi jih drugače konkurenca uničila) (Smith, 2009).

Drugi način, ki je povezan s prvim in ki ga žene enaka motivacija, je uvedba strojev, ki poenostavijo proizvodnjo tako, da lahko v njej sodeluje manj kvalificirana delovna sila. Tako podjetje prihrani pri plačah, saj lahko manj kvalificirane delavce plača manj. Klasičen primer

je uvedba tekočega traku v avtomobilskih tovarnah v ZDA na začetku 20. stoletja, ki je s tem, da je izjemno poenostavila proizvodnjo avtomobilov, omogočila, da so visokokvalificirane in sindikalno dobro organizirane industrijske delavce zamenjali veliko cenejši migrantski delavci, kar je avtomobilskim podjetnikom zelo znižalo stroške dela (Gambino, 1996).

Tretji način je uvajanje novih, inovativnih načinov organizacije dela in novih tehnologij discipliniranja in nadzora. Klasičen primer iz (ponovno) avtomobilske industrije je japonski "toyotizem" iz sedemdesetih let 20. stoletja, kjer je japonskim podjetnikom, ki so sprva po strojni tehnologiji zaostajali za ameriško in evropsko konkurenco, uvedba novih menedžerskih tehnik omogočila, da so iz delavcev ob danih proizvodnih tehnikah iztisnili več. Z drobljenjem in rekombiniranjem delovnega procesa, uvajanjem strožjega nadzora nad delavci ter vključevanjem delavske kreativnosti in samoiniciativnosti v načrtovanje proizvodnje jim je uspelo doseči večjo učinkovitost dela in s tem višjo produktivnost ter kakovost izdelkov (Head, 2005).

V vseh treh primerih je osnovna motivacija enaka – narediti več v krajšem času z manjšimi stroški. Ni težko videti, zakaj podjetnikom družba znanja ustreza. Če se povečajo investicije v znanost in izobraževanje ter se znanost tesneje poveže s potrebami in zahtevami "gospodarstva", lahko računajo na stalen dotok znanstvenih in tehnoloških inovacij, ki so, dokler se proizvajajo v javnih institucijah, za kapital brezplačne. Če se razvoj izobraževalnih institucij orientira glede na potrebe kapitala po določenih vrstah delovne sile, pa lahko računajo tudi na stalen dotok visokokvalificiranih delavcev, ki so zmožni te inovacije prenašati v (proizvodno) prakso.

A vprašanje, kaj imajo od vsega tega delavci, ostaja odprto – nanj splošna teorija družbe znanja ne odgovarja, saj na družbeni razvoj gleda izključno s stališča kapitala. To pomanjkljivost splošne teorije družbe znanja zapolnjujejo teorije človeškega kapitala. Gledano z mikroekonomskega stališča oziroma s stališča posameznega delavca, naj bi ti v družbi znanja pridobili predvsem z višjimi plačami, ki bi ustrezale stopnji akumulacije posameznikovega človeškega kapitala. Z razvojem družbe znanja naj bi bilo čedalje več visoko plačanih delovnih mest, kjer bi se lahko zaposlili ljudje z visoko vsebnostjo človeškega kapitala. Delavci bi tako pridobili z višjimi plačami, pa tudi z bolj stimulativnim in kreativnim delovnim okoljem (OECD, 1996). Hkrati bi delavci pridobili tudi v sferi porabe, saj nenehne inovacije v proizvodnji pomenijo, da je poraba blaga čedalje cenejša in s tem splošno dostopna (Smith, 2009). Družba znanja naj bi tako pomenila višanje delavskega materialnega standarda na obeh ravneh, z višanjem plač in pocenitvijo potrošnih blag. Na prvi pogled tako v družbi znanja pridobijo vsi – podjetniki s presežnim dobičkom in delavci z višjimi plačami ter nižjimi cenami potrošnih blag.

A višanje osebnih dohodkov delavcev je vse prej kot univerzalna razsežnost "družbe znanja" oziroma visokotehnološkega kapitalizma. Čeprav to ni zavestna motivacija posameznih podjetnikov (ki inovacije uvajajo zaradi želje po presežnem dobičku ali strahu pred konkurenco), ima splošno družbeno večanje produktivnosti še en za podjetnike ugoden učinek – nižanje splošne vrednosti delovne sile. Če se poveča produktivnost v vseh panogah produkcije, se pravi tudi v produkciji blag za vsakdanjo porabo, to pomeni, da njihova vrednost (in sčasoma tudi cena) pade. To tudi pomeni, da delovna sila za lastno reprodukcijo (ob danem "zgodovinsko-moralnem" standardu delavske porabe) za lastno reprodukcijo potrebuje manj denarja. Če ji uspe obdržati enako raven denarnih mezd, si s tem avtomatično zviša standard porabe (Lebowitz, 2003: 27–50), a največkrat sama narava tehnološkega razvoja v kapitalizmu omogoča napad na denarne mezde ter s tem znižanje delavskega standarda pod možnosti, ki jih razvoj produkcijskih sil v določenem zgodovinskem trenutku drugače omogoča. Če vrednost delovne sile pada,

se temu ustrezno zmanjša količina časa, v katerem delavci delajo za lastno reprodukcijo, in poveča količina časa, v katerem delajo za kapitalista. Poveča se količina presežnega delovnega časa ter s tem stopnja eksploatacije, kar je (za kapitaliste) dobrodošel stranski učinek tehnološke dinamike kapitalističnega razvoja.

Zakaj je tako? Kako to, da tehnološka dinamika kapitalizma, ki poceni potrošna blaga, obenem onemogoča delavcem temu ustrezno povečati obseg njihove vsakdanje porabe? Osnovno dinamiko tega procesa smo opisali že zgoraj, pri primeru uvedbe tekočega traku. Uvedba novih, zmogljivejših strojev v večini primerov pomeni, da je za proizvodnjo potrebnih manj delavcev, in če se tehnična "virtuoznost" produkcije prenaša na vse bolj izpopolnjene in zmogljive stroje, da so preostali delavci lahko manj izobraženi in kvalificirani. Tako je treba plačati manj delavcev in preostale nadomeščati z manj kvalificiranimi, ki so pripravljeni delati za nižje mezde. Hkrati se – vsaj začasno, dokler je nove panoge, ki se razvijajo kot stranski učinek razvoja novih tehnologij, niso sposobne absorbirati – poveča obseg "rezervne armade" nezaposlenih delavcev, ki že s tem, da obstaja, omogoča podjetnikom, da blokirajo zahteve po zviševanju mezd zaposlenih ali jih celo znižujejo ob grožnjah, da bodo trenutno zaposlene nadomestili obupani in revni nezaposleni, ki so pripravljeni delati ceneje (Endnotes, 2010). Hkrati so tako novi stroji kot obupani nezaposleni potencialni stavkokazi, saj lahko hitro in učinkovito nadomestijo stavkajoče delavce. Vsi trije naštetih dejavniki tehnološkega razvoja v kapitalizmu negativno vplivajo na rast delavskih dohodkov, kar pomeni, da tehnološke inovacije podjetnikom koristijo dvojno – omogočajo jih presežni dobiček in hkrati znižujejo vrednost delovne sile ter ji otežujejo pogoje boja za višje mezde (Smith, 2009: 119–120).

Za delavski razred uvajanje "družbe znanja" ne pomeni avtomatičnega povišanja mezd ali standarda. A tudi če do obojega pride, rast materialnega standarda delavcev v kapitalizmu vedno zaostaja za *splošnimi družbenimi možnostmi*, ki jih odpira razvoj novih tehnologij in splošne družbene produktivnosti. Tudi če standard delavskega razreda raste, to ne pomeni, da je osnovni antagonizem kapitalizma odpravljen ali da, kot pogosto trdijo apologeti in apologetke družbe znanja, razrednega boja ni več. Ravno nasprotno, stopnja eksploatacije in materialni standard delavskega razreda se lahko pod pogojem nagle rasti splošne družbene produktivnosti in zaostajanja stopnje rasti mezd za stopnjo rasti produktivnosti zvišujeta sočasno (Heinrich, 2012: 119–120). Poleg tega osnovna motivacija produkcije v kapitalizmu niso dejanske človeške potrebe, temveč maksimizacija dobička, tako da ne glede na produktivnost kapitalistične produkcije ta še vedno, tudi v "družbi znanja", po definiciji odstopa od razvoja dejanskih človeških potreb (Lebowitz, 2003: 32–44).

Obenem za večino delavcev uvajanje novih tehnologij namesto povečanja kreativnosti in vključenosti v proces načrtovanja in organizacije dela pomeni povečanje nadzora, discipline in intenzivnosti dela. Več možnosti za izražanje kreativnosti, več avtonomije in višje mezde ima le malo visoko izobraženih in visoko kvalificiranih delavcev – tistih, katerih kvalifikacije in veščine so nujne za uvajanje in izvajanje tehnoloških inovacij ter načinov organizacije dela.

Ali lahko vseeno vsaj v tem, omejenem primeru govorimo o "delavskem dobičku"?

Poleg tega, da je nadpovprečni mezdi reči dobiček neumnost, saj ne gre za donos produkcijskega procesa, v katerem bi nastala presežna vrednost, temveč za razliko v mezdi, ki jo omogoča razlika v kvalificiranosti med visoko izobraženim in povprečnim delavcem (ki zaradi tega ni nič bolj kapitalist in njegov osebni dohodek nič manj mezda in nič bolj dobiček – Krašovec, 2013b), je propaganda o visokih dohodkih in stimulativnem delovnem okolju za visokokvali-

ficirane “znanjske delavce” problematična tudi, če upoštevamo, da ti pomenijo le majhen del delavskega razreda in da je njihov dohodek le nadpovprečna mezda in ne dobiček. Ideologija družbe znanja in teorije človeškega kapitala namreč temeljijo na tezi, da ima v družbi znanja vsak posameznik enake možnosti prebiti se iz sivega povprečja in postati dobro plačan in kreativen “znanjski delavec”, in na futurološki obljubi, da, čeprav ti “znanjski delavci” danes pomenijo manjšino delavskega razreda kot celote, bo sčasoma “znanjsko delo” postalo družbeno prevladujoče ter bodo osebni dohodki in družbeni status “znanjskih delavcev” le še rasli – da bo torej družba znanja, če se bomo vestno držali neoliberalnih napotkov, v bližnji prihodnosti postala egalitarna družba visokih delavskih dohodkov in kreativnega dela.

A v kapitalizmu sta kvantitativni obseg visokokvalificirane delovne sile in višina njenih osebnih dohodkov odvisna od splošnega ekonomskega imperativa maksimizacije dobička. Vse dokler osnovna motivacija družbeno-ekonomskega razvoja ni dobro življenje kot tako, temveč povečati kapitalske donose, sta tako povpraševanje po visokokvalificirani delovni sili kot njena vrednost omejeni. V kapitalizmu podjetniki zaposlujejo visokokvalificirane delavce le pod določenimi pogoji. Prvi je, da so stroški njihovih plač nižji, kot bi bili stroški uvedbe nove strojne tehnologije, ki bi jih lahko nadomestila. V trenutku, ko je za podjetnike ceneje uvesti nove stroje, ki naredijo delavce za odvečne, to tudi storijo. Pri visokokvalificiranih delavcih je to le nekoliko bolj zapleteno, saj morajo biti tudi stroji, ki naj bi nadomestili visokokvalificirano delo, temu ustrezno kompleksni in dragi, zato lahko kvalificirani delavci zahtevajo nekoliko nadpovprečne mezde (Heinrich, 2012: 112–114). Drugi primer, v katerem podjetniki tolerirajo visoke mezde “znanjskih delavcev”, je, ko tehnologija, ki bi jih lahko nadomestila, še ne obstaja. A v tem primeru ravno tista dejavnost “znanjskih delavcev”, ki jih dela zanimive za podjetnike (razvoj inovacij, ki povečujejo produktivnost in učinkovitost produkcijskega procesa), hkrati spodkopava njihov privilegirani status, saj na določeni točki razvoja te inovacije tudi njih naredijo za odvečne in omogočijo, da delo, ki so ga prej opravljali visokokvalificirani, zdaj opravljajo tudi povprečno izobraženi in usposobljeni delavci. Iz tega sledi tretji pogoj – visoka kvalificiranost ni absolutna, temveč družbeno in zgodovinsko določena in pogojena kategorija. Visokokvalificirani delavci so nadpovprečno plačani le, dokler imajo monopol nad določenimi veščini. Takoj ko razvoj tehnologije omogoča, da njihovo delo opravljajo tudi manj kvalificirani delavci ali pa takoj, ko inovacija, z izvajanjem katere so podjetju omogočali realizacijo presežnega dobička, postane splošno razširjena, so objektivno *dekvalificirani* in temu ustrezno njihove mezde padejo na raven povprečja.

Hkrati sam razvoj izobraževalnih sistemov v poznem kapitalizmu, ko tudi visoko izobraževanje postane dostopno širšim slojem prebivalstva in ko se tudi prenos zahtevnih veščin in znanj sistematizira in poenostavi, pomeni sistematično erozijo monopolov na določene veščine in kvalifikacije, saj se prej izjemne veščine in znanja s širjenjem in razvojem izobraževalnih sistemov univerzalizirajo, postopek njihovega pridobivanja pa poceni in poenostavi. Z množičnim dostopom do izobraževanja seveda ni nič narobe samo po sebi in tu nam ne gre za to, da bi branili privilegije tistih poklicev oziroma oblik kvalificiranega dela, ki so svoje “primerjalne prednosti” lahko zadrževali le, dokler je bila univerzitetna izobrazba privilegij manjšine. A v kapitalizmu to vseeno pomeni objektivno “devalvacijo” visoko kvalificirane delovne sile in posledično “težnjo k upadanju stopnje relativne mezde” (Bellofiore, 2011: 86). Nadpovprečno visoke mezde visokokvalificiranih delavcev so v kapitalizmu vedno omejen, začasen in krhek pojav (Rubin, 1990: 171).

Medtem ko so v šestdesetih teoretiki človeškega kapitala še lahko izhajali iz empirično zaznane pozitivne korelacije med stopnjo izobrazbe in višino dohodkov, se je ta korelacija najpozneje v osemdesetih letih 20. stoletja podrla. Novejše empirične raziskave kažejo, da je danes tudi visoko izobražena in kvalificirana delovna sila čedalje slabše plačana, čedalje bolj pogosto brezposelna in dela v čedalje bolj prekernih razmerah, kar tudi empirično postavlja na laž teorije delavca-kot-vlagatelja-svojega-človeškega-kapitala in, da bi ta proces lahko pojasnili, zahteva uporabo kritične makroekonomske perspektive (Livingstone, 1997). Ideologija družbe znanja je privlačna le, dokler verjamemo njenim futurološkim projekcijam in privolimo v njeno redukcionistično in enostransko prikazovanje sedanosti, se pravi, dokler ne ugotovimo, da za devetimi gorami in devetimi vodami ni nekega boljšega ali lepšega kapitalizma, temveč da družbo znanja v njeni razviti obliki, ki se konkretno manifestira v naraščajoči fragmentaciji in segmentaciji delavskega razreda, čedalje večji dohodkovni neenakosti in povečevanju kapitalistične discipline in nadzora, že živimo.

Izobraževanje kot akumulacija človeškega kapitala

Osnovno načelo in motivacija kapitalistične produkcije je maksimiziranje dobička. Posamezni kapitali se, po vsakem produkcijskem ciklu, reproducirajo tako, da del dobička namenijo novim investicijam (v širitev obsega ali intenzivnosti proizvodnje, posodobitev strojne tehnologije, najem novih delavcev itn.). Hkrati obstajajo dejavnosti, ki jih je nemogoče ali (na dani točki zgodovinskega razvoja) težko opravljati tako, da prinašajo dobiček, in investicije, ki so za posamezne kapitale prevelike, a so vseeno nujne za njihovo reprodukcijo.

Značilen primer prvega so dejavnosti reprodukcije delovne sile (zdravstvo, šolstvo, socialno delo), ki jih sicer lahko izvajajo tudi zasebna podjetja, a jih zaradi njihove zahtevnosti, potrebe po visokokvalificirani delovni sili in drage opreme ni lahko organizirati tako, da bodo tudi dobičkonosne. Poleg tega je težnja posameznih kapitalov, da delavcem plačajo čim manj (tudi če to delavcem onemogoča preživetje) ter da povečujejo intenzivnost dela in trajanje delovnega dneva, kolikor je to mogoče (tudi do točke popolne izčrpanosti delavcev), s čimer spontano spodkopavajo pogoje lastne reprodukcije, saj je proizvodnjo brez delavcev ali pa s povsem izčrpanimi, lačnimi in neprespanimi delavci nemogoče zagnati.

Značilen primer drugega so velike infrastrukturne investicije, denimo v transport (ceste, železnice, pristanišča in letališča) ali komunalno infrastrukturo (napeljava ogrevanja, elektrike, vode in interneta), ki so za posamezne kapitale predrage in se jih ne lotevajo, hkrati pa so tudi te pogoj reprodukcije tako posameznih kapitalov kot družbene reprodukcije kapitalistične produkcije kot celote. Posamezni kapitali niso sposobni avtonomne reprodukcije, saj način produkcije, ki temelji na ločenih in neodvisnih zasebnih produkcijskih enotah (ki so medsebojno povezane le prek mediacije trga), ki producirajo ne za dejanske družbene in individualne potrebe, temveč za dobiček, ne omogoča koordiniranega razvoja družbene infrastrukture. Ta tudi, ker (vsaj kratkoročno) ni dobičkonosen, ni v interesu posameznih kapitalov. Hkrati je spontana težnja posameznih kapitalov uničevanje delovne sile. Gre za eno osnovnih protislovij kapitalizma – spontane kratkoročne težnje posameznih kapitalov uničujejo ali onemogočajo dolgoročno reprodukcijo kapitalističnega načina produkcije kot celote.

To protislovje v razvitem kapitalizmu delno rešuje (oziroma vsaj blaži) država. Država je

tista, ki prevzame nase velike infrastrukturne investicije, in tista, ki (delno – upoštevati moramo tudi individualno porabo in neplačano žensko delo v gospodinjstvih) skrbi za reprodukcijo delovne sile, zakonsko omejuje dolžino delovnega dneva ter določa minimalne standarde varovanja zdravja in varnosti delavcev. Tako kljub temu, da deluje proti neposrednim interesom posameznih kapitalov (ti davke, potrebne za financiranje infrastrukturnih investicij in socialnih institucij, ter minimalno zaščito delavcev vidijo kot “obremenitev”, ki “gospodarstvu ne pusti dihati”), skrbi za reprodukcijo družbenega kapitala kot celote. To “državno upravljanje” družbenega kapitala seveda ne poteka brez napetosti, ne odpravlja značilno kapitalističnih kriz in je odvisno od konkretnih razmerij moči med posameznimi frakcijami kapitala ter od stanja razrednega boja, a brez državnih “posegov” bi se kapital samouničil (Hirsch, 1978).

Znanost in izobraževanje sta hkrati del družbene infrastrukture in procesa reprodukcije delovne sile, zato je njuno izvajanje v veliki meri prepuščeno državi. Razvoj znanosti zahteva velikanske investicije v, prvič, drago materialno infrastrukturo (laboratoriji, pospeševalniki delcev, materiali za poskuse) in, drugič, v visokokvalificirano delovno silo. Poleg tega so rezultati znanstvenih poskusov nepredvidljivi in niso vedno neposredno ekonomsko uporabni, zato je nemogoče natančno načrtovati pozitivne “donose” na investicije v znanost. A razvoj znanosti je za razviti kapitalizem nepogrešljiv, saj so nova znanstvena odkritja pogoj inovacij, ki posameznim podjetjem omogočajo povečati svojo konkurenčnost in “racionalizirati” proces produkcije.

Tudi izobraževanje in usposabljanje znanstvenikov (oziroma visokokvalificirane delovne sile na splošno) je drago, dolgotrajno in zahtevno, zato njegovo izvajanje in financiranje kapital prav tako socializira oziroma prenaša na državo. A hkrati nova znanstvena odkritja, ko se sistematizirajo, razširijo in postanejo splošno sprejeta in uveljavljena, postanejo del splošnega (visoko)šolskega kurikulumu, njihov prenos na nove generacije pa je preprost, relativno poceni in množičen, kar pomeni, da splošni razvoj znanosti v družbah z razvitim množičnim izobraževalnim sistemom hkrati dviga stopnjo kvalificiranosti in niža vrednost delovne sile. Ko včerajšnje prelomno znanstveno odkritje postane običajen del šolskega programa in se relativno na preprost način in poceni prenaša na množice učencev, se s tem tudi zmanjšajo stroški usposabljanja kvalificirane delovne sile in dvigne stopnja njene povprečne kvalificiranosti.

Znanost tako kot stranski produkt svojega razvoja producira odkritja, ki se lahko prevedejo v gospodarstvu koristne inovacije, medtem ko izobraževalni sistem s tem, ko množično prenaša znanstvena odkritja na nove generacije bodočih delavcev, producira relativno kvalificirano delovno silo, ki je (njen najvišje kvalificiran del) nato sposobna producirati nova znanstvena odkritja in jih prevajati v komercialne inovacije oziroma (njen povprečno kvalificiran del) rokovati z zahtevno novo tehnologijo. A v tem ni nič posebno neoliberalnega in za kapitalizem velja že vsaj zadnjih sto let. Tudi v času keynesijanskega kapitalizma v drugi polovici 20. stoletja je obstaja ta osnovna povezava med razvojem znanosti, “pomnoženjem” izobraževalnih sistemov ter zahtevami in potrebami gospodarstev in trgov delovne sile. Kaj je torej v novejših šolskih in znanstvenih politikah specifično neoliberalnega in kaj imajo s tem teorije človeškega kapitala?

Za neoliberalno znanstveno in izobraževalno politiko sta značilna predvsem dva procesa, ki nista vedno in povsod enako močna in izrazita, a sta, tako ali drugače, v Evropi prisotna že vsaj trideset let. Prvi izvira iz naraščajoče kompleksnosti sodobne kapitalistične produkcije, naraščajoče hitrosti razvoja znanosti in zaostrenega mednarodnega konkurenčnega boja. Drugi

je učinek neoliberalnih makroekonomskih politik, predvsem liberalizacije tako posameznih nacionalnih trgov kot mednarodne trgovine, in financializacije, ki z razvojem izvedenih finančnih instrumentov kapitalistom omogoča večji nadzor nad učinkovitostjo in produktivnostjo tako posameznih podjetij kot posameznih elementov produkcijskega procesa (Bryan, Martin in Rafferty, 2009). Medtem ko so v preteklosti posamezna podjetja računala na (več ali manj) stalen dotok splošnih znanstvenih odkritij iz javnih raziskovalnih institucij in univerz, ki so jih v tehnološke aplikacije prevajali notranji oddelki za raziskave in razvoj, je ob zaostrenih konkurenčnih pogojih, ki so začeli narekovati čedalje hitrejši tempo inovacij (ki so same postajale vse kompleksnejše), v nekem trenutku tudi tehnološko apliciranje rezultatov temeljnih znanstvenih raziskav postalo prezahtevno in predrago, še zlasti v tehnološko najbolj naprednih in intenzivnih panogah (kot so biotehnologija ali razvoj telekomunikacij in računalniške tehnologije).

Specifično neoliberalna znanstvena politika pomeni pritisk na javne znanstvene institucije, naj prevzamejo nase tudi dejavnosti tehnološkega apliciranja znanstvenih odkritij in s tem dodatno "razbremenijo" gospodarstvo, ter poskuse neposrednega diktiranja znanstvene politike skozi vsiljevanje predstavnikov industrije v vodilne organe javnih znanstvenih institucij. To pomeni, da ne le splošni razvoj znanosti, temveč tudi proces njenih konkretnih tehnoloških aplikacij za posamezne kapitale postaja predrag in prezahteven, da torej postaja del splošne družbene infrastrukture, ki omogoča reprodukcijo družbenega kapitala kot celote, ter se temu ustrezno v čedalje večji meri prenaša na javne znanstvene institucije (tako na univerzo kot na raziskovalne inštitute) (Hirsch, 1978: 80). Za te institucije to pomeni začetek konca njihove tradicionalne avtonomije, ki je deloma temeljila na predmodernih statusih in hierarhijah, deloma pa na načinu razvoja znanosti, ki ni bil neposredno podrejen potrebam in zahtevam kapitala, temveč je temeljil na modernih avtonomnih pravilih in načinih organizacije znanstvenega raziskovanja. Teorije človeškega kapitala v ideološki apologiji tega procesa nastopajo v svoji "makro" različici – kot pozivi k investicijam v človeški kapital tokrat ne posameznikov, temveč družbe kot celote ter kot kritike zgolj akademskega in do gospodarstva indiferentnega znanja (saj takšno znanje ne omogoča donosov in ga ni mogoče produktivno investirati).

Drugi sodobni in značilno neoliberalni proces so reforme izobraževalnih institucij, predvsem pedagoškega dela univerze. Obliko teh reform bi lahko po analogiji z vitko produkcijo ali vitko državo imenovali vitka univerza. To pomeni pritisk za povečanje učinkovitosti visokega izobraževanja in skrajšanje njegovega trajanja, kar oboje v osnovi pomeni zmanjševanje stroškov. Hkrati pa pomeni tudi povečanje nadzora tako nad študenti kot nad profesorji ter uvajanje elementov kapitalistične discipline na univerzo, kar bi lahko, ker (za zdaj) javna univerza ni neposredno podrejena kapitalu, imenovali imaginarna subsumpcija (Roberts, 2012). Učinek povečane skrbi za učinkovitost univerze je tudi nenadzorovano množenje birokratskih pravil, količine administrativnega dela ter kvantitativnega preverjanja produktivnosti študentov (ECTS točke) in profesorjev (akademske točke, faktorji *impact*).

Vsebinsko neoliberalnih reform pedagoškega dela javnih univerz lahko strnemo v koncept "zaposljivosti". Tu se vklopita individualni del teorij človeškega kapitala in značilno neoliberalna potrošniška perspektiva – izobraževanje mora postati strogo podrejeno potrebam in zahtevam trga delovne sile in usmerjeno v čim večjo produktivnost in učinkovitost bodočih delavcev oziroma človeških kapitalistov. A ker bodo tisti, ki bodo med študijem "vlagali" v pravšnja znanja in veščine ter pridno kopičili svoj človeški kapital, pozneje nagrajeni s temu ustreznimi donosi, ni nikakršnega razloga za to, da bi bili stroški investicij v *individualni*

človeški kapital socializirani, temveč naj jih nosi vsak posameznik sam. Teorije človeškega kapitala so nepogrešljiv del ideološke apologije uvajanja ali zviševanja šolnin, saj izobraževanje ni več videno kot univerzalna družbena pravica, temveč kot kombinacija potrošniške izbire in individualne (denarne) investicije v človeški kapital. Pri tem je ideologija človeškega kapitala veliko strožja do študentov kot do podjetij – ker bodo prvi (morda) zaradi svoje izobraženosti imeli nadpovprečne mezde, je prav, da sami nosijo stroške študija (s čimer se finančna sredstva, prej namenjena pedagoškemu delu univerze, lahko “sprostijo” za financiranje gospodarstvu neposredno uporabnih aplikativno-tehnoloških raziskav), medtem ko po drugi strani dejstvo, da imajo posamezna visokotehnološka podjetja že *zdaj* realno obstoječi dobiček, te iste ideologije ne ovira pri pozivanju k socializaciji stroškov znanstveno-tehnoloških inovacij.

Skupni učinek neoliberalnih formalnih in vsebinskih reform visokega šolstva je devalvacija visokokvalificirane delovne sile. Z uvajanjem strožjega nadzora nad in discipliniranjem tako študentov kot raziskovalcev in profesorjev se (vsaj na papirju) poveča produktivnost obojih in skrajša čas izobraževanja in usposabljanja kvalificirane delovne sile ter temu ustrezno zmanjša profesionalna avtonomija in poslabšajo delovne in študijske razmere na univerzi. Konkretno to pomeni naraščajočo prekarizacijo in podplačanost tako univerzitetnih delavcev in delavk kot tudi številnih drugih intelektualnih poklicev, denimo novinarjev, grafičnih oblikovalcev, kulturnih delavcev in delavk itn. V nasprotju z obljubami teorij človeškega kapitala o zložni splošni rasti družbene blaginje, ki naj bi bila pozitivno povezana z večanjem vsebnosti znanja v gospodarstvu ter količine človeškega kapitala posameznih delavcev in delavk, realnost *kapitalistične družbe* znanja pomeni devalvacijo večine kvalificirane delovne sile. Razvoj intelektualnih zmožnosti človeštva bo neposredno povezan z univerzalno blaginjo le v družbi, v kateri družbena produkcija ne bo namenjena maksimizaciji zasebnega dobička, temveč neposrednemu zadovoljevanju dejanskih družbenih in individualnih potreb (Lebowitz, 2004).

Dodatek: nekaj značilnih primerov delovanja ideologije človeškega kapitala v lokalnem pedagoškem diskurzu

Kot smo že omenili, sta splošni ideologiji družbe znanja in človeškega kapitala zelo razširjeni in vplivni tako v lokalni šolski politiki kot v strokovnem pedagoškem diskurzu. Podrobni kritiki njune vloge v oblikovanju državnih izobraževalnih in raziskovalnih strategij smo se posvetili drugje (Krašovec, 2012), zato se bomo tokrat osredinili le na nekaj značilnih primerov iz novejše znanstvene literature s področja pedagoške in andragoške vede.

Ana Kranjc, ki je morda najpomembnejša glasnica omenjenih ideologij, tako predstavi tezo, da je človeški kapital danes ključno sredstvo in mehanizem družbenega vključevanja in izključevanja, da so bolj izobraženi delavci, ki so vključeni v programe vseživljenjskega izobraževanja oziroma učenja, bolj sposobni poskrbeti sami zase in niso odvisni od pomoči drugih oziroma od socialnih transferjev (Krajnc, 2010b: 15). Tudi tu gre za klasično individualno-investitorsko perspektivo, značilno tudi za čikaško šolo, le da je motivacijski poudarek drugačen oziroma nasproten – pri upravljanju človeškega kapitala ne gre več za iskanje individualnih konkurenčnih prednosti in večjega zaslužka, temveč za izogibanje revščini in družbeni izključenosti. A takšna individualistična perspektiva ni nič manj problematična kot v bolj optimističnih neoliberalnih teorijah. Vsa krivda in odgovornost za položaj na trgu dela in tako družbeno

vklučenost kot izključenost se prenaša na posameznika in na individualno spretnost pri vlaganju in plemenitjenju osebnega človeškega kapitala. Družba nastopa le – skozi (re)organizacijo formalnega šolskega sistema in spodbujanje neformalnih oblik “vseživljenjskega učenja” – kot instanca omogočanja in evalvacije te individualne aktivnosti. Razsežnosti izobraževanja, ki ne povečujejo posameznikove konkurenčnosti na trgu delovne sile in produktivnosti v produkcijskem procesu, niso tematizirane. Prav tako izostane analiza strukturne razvojne dinamike kapitalizma – ekonomske spremembe in novo stanje zaostrene globalne konkurenčnosti ter slabšanje delovnih razmer in zaposlovanja so pač tu, kot naravno stanje, ki nima svojih notranjih zakonov in se ga ne da ne pojasniti, niti nanj vplivati. Vse, kar posameznikom preostane, je povečati svojo prilagodljivost in svoje konkurenčne prednosti. Možnosti kolektivne spremembe življenjskih in delovnih razmer skozi družbene boje niso omenjene, saj, po Ani Krajnc (2010b: 18) niso problem zgoraj analizirane spremembe v kapitalističnem načinu organizacije produkcije, temveč množica “funkcionalno nepismenih”, ki se nanj ni sposobna prilagoditi. “Samo če bomo zmogli radikalne in nagle spremembe na področju izobraževanja in razvoja človeškega kapitala, bomo ujeli razvoj in se ohranili na svetovnem trgu.” (Krajnc, 2010a: 15)

Podobno razmišlja Magda Zupančič (2008; 2009a; 2009b), ki vseživljenjsko učenje (kar je pedagoški prevod ekonomskega pridobivanja in razvoja človeškega kapitala) umesti v kontekst evropskih ekonomskih politik. Vseživljenjsko učenje je prilagoditev evropskih izobraževalnih sistemov ekonomski zahtevi, kodificirani najprej v Lizbonski in nato v strategiji Evropa 2020: fleksibilizacija trgov delovne sile ter povečanje tako medsebojne konkurence med posamezniki delavci (discipliniranje delavskega razreda) kot produktivnosti delovne sile na splošno.

... načelo prožne varnosti predstavlja odgovor na vse višje zahteve globalizacije, konkurenčnosti in vse večje zahteve po prilagodljivosti zaposlenih ... V svoji vsebini povezuje fleksibilnost trga dela (zunanja fleksibilnost), organizacije dela (notranja fleksibilnost) ter pogodbenih razmerij, predvsem v okviru štirih komponent, ki načelo prožne varnosti sestavljajo v celoto, in sicer: fleksibilne oblike delovnih razmerij, aktivne politike zaposlovanja, vseživljenjsko učenje ter modernizacija socialnih sistemov. (Zupančič, 2008: 49)

Splošni ekonomski kontekst, v katerega se umešča pritisk na delavce, naj prevzamejo osebno odgovornost in pohitijo z vključitvijo v programe vseživljenjskega učenja (ter naj, če bodo zaradi kriznih makroekonomskih gibanj in investicijskega krča še vedno brezposelni, za to krivijo sebe), tudi tu ostaja netematiziran in jasno se pokaže ena ključnih ideoloških funkcij teorij človeškega kapitala: prikrivanje razrednih razmerij v sodobnih kapitalističnih družbah in blokiranje njihove kritične analize. V tem je Magda Zupančič zelo jasna in odločna: “Vseživljenjsko učenje ne pomeni možnosti, temveč imperativ prihodnosti ...” (Zupančič, 2008: 55), “Sodobni čas zahteva od posameznika intenzivnejše prilagajanje trenutnim zahtevam na trgu dela, ki sledijo in se odzivajo na specifičnosti vse ostrejšje globalne konkurenčnosti in se izražajo v zahtevah po večji konkurenčnosti in usposobljenosti posameznika” (Zupančič, 2009a: 25), “... uvajanje prožne varnosti v sedanjih gospodarskih razmerah ni ena od možnosti, temveč pogoj konkurenčnosti in dviga gospodarske rasti in razvoja.” (Zupančič, 2009a: 29) “Izzivi prihodnosti” in “sodobni čas” – in ne denimo večanje stopnje eksploatacije ali imperativ maksimizacije dobička – so tisti, ki narekujejo nujne spremembe. Delovanje kapitalistične ekonomije nastopa kot objektivna nujnost in ne kot stvar družbenega razvoja in rezultat družbenih bojev. Takšna sta pač čas in realnost.

Medtem ko Krajnc in Zupančič namesto motivacije z “dobički” od investiranja človeškega kapitala uvajata zastraševanje s posledicami njegovega nezadostnega investiranja, je Marjan Blažič bolj klasično beckerjevski oziroma neoliberalen: “Intelektualni oziroma človeški kapital je daleč najpomembnejša oblika in vir konkurenčnih prednosti v ekonomiji znanja ...” (Blažič, 2008: 76), “državni izobraževalni cilji se čedalje bolj usmerjajo v izpolnjevanje zahtev ekonomskega sektorja glede na dejavnike svetovne konkurenčnosti.” (Blažič, 2008: 79) Iz potreb individualne in družbene konkurenčnosti izhajata tudi Olga Dečman Dobrnjič in Metod Černetič: “Zanimanje za učeče se organizacije se je povečalo zaradi potrebe po konkurenčnosti, kajti na učenje gledamo kot na edini način pridobivanja in ohranjanja konkurenčne ostrine.” (Dečman Dobrnjič, 2008: 65) (Enako trdi Černetič tudi v članku *Družba znanja in učenja* (2009: 36), kar pomeni, da si je pedagoška stroka vzela k srcu osnovno ekonomsko načelo družbe znanja, tj. da se znanje ob večkratni rabi ne izčrpa, kar morda najlepše ilustrira kar nabiranje referenc in s tem akademskih točk s *copy-paste* lastnih preteklih besedil).

Na splošno za lokalno pedagoško in andragoško “aplikacijo” teorij človeškega kapitala velja, da ne gre do konca v tehničnih detajlih te teorije ter ostaja na ravni pozivov k večji prilagodljivosti in učljivosti posameznika (ter družbe kot celote) v razmerah zaostrene konkurenčnosti. A ravno ta delnost te aplikacije je simptomatična, saj jim onemogoča dejansko teoretsko analizo aktualnih sprememb kapitalizma, ki vodijo v zaostrene razmere mednarodne konkurenčnosti, kar bi omogočalo tudi zamišljanje alternativnih politik, ki bi potencialno vodile v njeno zmanjšanje in s tem k dejanskemu povečanju družbene blaginje ter hkrati razbremenile družbeno produkcijo znanja imperativa poslušnosti zahtevam kapitala. V svoji sedANJI obliki lahko lokalne različice ideologije človeškega kapitala, nasprotno, delujejo le kot psevdoznanstvena podlaga in retroaktivna apologija družbeno destruktivnih neoliberalnih izobraževalnih politik.

Literatura

- BECKER, GARY S. (1993): *Human Capital*. Chicago: University of Chicago Press.
- BELLOFIORE, RICCARDO (2011): Crisis Theory and the Great Recession. *Research in Political Economy* 27: 81–120.
- BLANKE, BERNHARD, JÜRGENS, ULRICH in KASTENDIEK, HANS (1978): On the Current Marxist Discussion on the Analysis of Form and Function of the Bourgeois State. V *State and Capital*, J. Holloway in S. Picciotto (ur.), 108–147. London, Edward Arnold.
- BOWLES, SAMUEL in GINTIS, HERBERT (1975): The Problem with Human Capital Theory. *The American Economic Review* 65: 74–82.
- BRYAN, DICK, MARTIN, RANDY in RAFFERTY, MIKE (2009): Financialization and Marx. *Review of Radical Political Economics* 41: 458–472.
- DRUCKER, PETER (2009): *Landmarks of Tomorrow*. Piscataway: Transaction Publishers.
- ENDNOTES (2010): *Misery and Debt*. Dostopno na: <http://endnotes.org.uk/articles/1> (27. september 2013).
- FOUCAULT, MICHEL (2008): *The Birth of Biopolitics*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- FRIEDMAN, MILTON (1982): *Capitalism and Freedom*. Chicago: University of Chicago Press.
- GAMBINO, FERRUCCIO (1996): A Critique of the Fordism of the Regulation School. *Common Sense* 19: 42–64.
- HEAD, SIMON (2005): *The New Ruthless Economy*. Oxford: Oxford University Press.

- HEINRICH, MICHAEL (2012): *An Introduction to the Three Volumes of Marx's Capital*. New York: Monthly Review Press.
- HIRSCH, JOACHIM (1978): The State Apparatus and Social Reproduction. V *State and Capital*, J. Holloway in S. Picciotto (ur.), 57–107. London: Edward Arnold.
- KRAŠOVEC, PRIMOŽ (2012): Ekspropriacija črne škatle. *Borec* 64 (685-689): 201–230.
- KRAŠOVEC, PRIMOŽ (2013a): Neoliberalna epistemologija. V *Drugo pedagoškega diskurza*, V. Pobežin (ur.), 77–105. Ljubljana: Pedagoški inštitut.
- KRAŠOVEC, PRIMOŽ (2013b): Družbena reprodukcija in človeški kapital. V pripravi na objavo v reviji *Borec*.
- LEBOWITZ, MICHAEL (2003): *Beyond Capital*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- LEBOWITZ, MICHAEL (2004): *Rich Human Being*. Dostopno na: http://www.nodo50.org/cubasigloXXI/congreso04/lebowitz_300404.pdf (27. september 2013).
- LEBOWITZ, MICHAEL (2009): *Following Marx*. Boston, Leiden: Brill.
- LIVINGSTONE, DAVID W. (1997): The Limits of Human Capital Theory. *Policy Options*, julij-avgust 1997: 9–13. Dostopno na: <http://archive.irpp.org/po/archive/jul97/livingst.pdf> (27. september 2013).
- MACHLUP, FRITZ (1984): *The Economics of Information and Human Capital*. Princeton: Princeton University Press.
- OECD (1996): *The Knowledge-Based Economy*. Dostopno na: <http://www.oecd.org/science/sci-tech/1913021.pdf> (27. september 2013).
- ROBERTS, WILLIAM CLARE (2012): What Can Quebec Teach Us? *Viewpoint Magazine*, 5. junij 2012. Dostopno na: <http://viewpointmag.com/2012/06/05/what-can-quebec-teach-us-a-preliminary-analysis-of-the-university-as-a-site-of-struggle/> (27. september 2013).
- RUBIN, ISAAK ILLICH (1990): *Essays on Marx's Theory of Value*. Montreal: Black Rose Books.
- SMITH, TONY (2009): The Chapters on Machinery in 1861–1863 Manuscripts. V *Re-reading Marx*, R. Bellofiore in R. Fineschi (ur.), 112–127. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Viri

- BLAŽIČ, MARJAN (2008): Izobraževanje in globalizacijski procesi. *Pedagoška obzorja* 23 (1): 74–85.
- ČERNETIČ, METOD (2009): Družba znanja in učenja. *Iskanja* 27(33–34): 36–42.
- DEČMAN DOBRNJIČ, OLGA in ČERNETIČ, METOD (2008): Merjenje znanja v globalni družbi. *Iskanja* 26 (29–30): 65–73.
- KRAJNC, ANA (2010a): Kakovostno in pospešeno izobraževanje odraslih je pot iz gospodarske krize. *Andragoška spoznanja* 16(1): 10–22.
- KRAJNC, ANA (2010b): Spreminjanje družbene strukture in vseživljenjsko izobraževanje – iz industrijske v družbo znanja. *Andragoška spoznanja* 16(2): 12–25.
- ZUPANČIČ, MAGDA (2008): Prožna varnost in dohitevanje znanja ter usposobljenosti starejših delavcev. *Andragoška spoznanja* 14(1-2): 48–56.
- ZUPANČIČ, MAGDA (2009a): Prožna varnost (flexicurity) kot izziv realnosti. *Andragoška spoznanja* 15(1): 25–30.
- ZUPANČIČ, MAGDA (2009b): Usposobljenost in potrebe trga dela prihodnosti – odgovornost sedanjosti. *Andragoška spoznanja* 15(4): 66–73.

Avtoriteta, avtonomija univerze in neoliberalna politika¹

Abstract

Authority, Autonomy of University and Neoliberal Policy

The main purpose for the translation of the present paper is not to give a comprehensive explanation of the impact of neoliberal ideas and politics on authority (in all of its forms) of universities and their professors. It is much more modest: to sketch a theoretical framework for a better understanding of what the essence of authority is; to show that the relation between authority and trust is the key to the explanation of the impact of neoliberal politics on the authority of the university and university professors; to discuss professors' autonomy predominantly as epistemic authority, and to point out that what makes them an epistemic authority is not the truth of what they say, but rather the students' belief that it is true; and to disclose some problems related to authority, university autonomy, and neoliberal politics.

Keywords: authority, epistemic authority, autonomy of university, neoliberal politics

Povzetek

Osrednji cilj prevoda tega prispevka ni podajanje obširne razlage vpliva neoliberalnih idej in neoliberalne politike na avtoriteto (v vseh njenih oblikah) univerze in univerzitetnih profesorjev. Cilj je precej skromnejši: zarisati osnutek teoretičnega ogrodja, ki nam bo pomagal razumeti, kaj je bistvo avtoritete; pokazati, da ima odnos med avtoriteto in zaupanjem ključno vlogo pri razumevanju vpliva neoliberalne politike na avtoriteto univerze in univerzitetnih profesorjev; razmisliti o avtonomiji profesorjev predvsem kot spoznavnih avtoritet in poudariti, da to, kar profesorja naredi za spoznavno avtoriteto, ni resnica tega, kar reče, ampak verjetje študentov, da je resnično; in razkriti nekaj problemov, povezanih z avtoriteto, avtonomijo univerze in neoliberalno politiko.

Ključne besede: avtoriteta, spoznavna avtoriteta, avtonomija univerze, neoliberalna politika

---

¹ Prispevek je bil objavljen v Kodelja, Zdenko (2013): Authority, the autonomy of the university, and neoliberal politics. *Educational Theory* 63(3): 317–330.

Osrednji cilj tega prispevka je premislek o nekaterih problemih, povezanih z avtoriteto, avtonomijo univerze in neoliberalno politiko. Vendar pa to ne bi bilo smiselno, če bi držalo to, kar je pred več kot pol stoletja zapisala Hannah Arendt v svojem slavnem eseju *Kaj je avtoriteta?*, namreč da je »avtoriteta iz modernega sveta izginila« (2006: 97).² Tudi Alain Renaut je pred nekaj leti napisal knjigo z naslovom *Konec avtoritete*.³ V sodobnih družbah pa najdemo tudi nasprotna mnenja o stanju avtoritete. Paul Ricoeur (2011: 111–140) in Marcel Gauchet (2007: 91–105) na primer zagovarjata teorijo, da se danes ne spopadamo s koncem avtoritete, ampak s preoblikovanjem ali metamorfozo le-te.⁴ Prav ta, druga teorija, če je pravilna, deloma upravičuje mojo namero raziskati domnevan vpliv neoliberalne politike na odnos med avtoriteto in univerzo. To, da imamo o sedanjem obstoju avtoritete dve nasprotujoči si tezi, lahko vidimo bodisi kot dve tezi o isti stvari bodisi kot dve tezi o različnih stvareh. Če drži prvo, mora biti ena od tez o položaju avtoritete napačna; če pa drži drugo, je mogoče, da sta resnični obe tezi, le da se ena nanaša na eno vrsto avtoritete in druga na drugo.

Predpostavimo, da vsaj nekatere vrste avtoritete še vedno obstajajo in da so med njimi spoznavna, izvršilna in pravna, ki jih, kot pravi Richard De George (1985), lahko najdemo na sodobnih univerzah.⁵ Moj namen ni proučiti vse te vrste avtoritete. Osredinil se bom na spoznavno avtoriteto, ker univerzitetne profesorje običajno razumemo predvsem kot spoznavne avtoritete. Poleg tega pa je, kot bomo videli, spoznavna avtoriteta bistveno povezana s pedagoškimi odnosi, če te odnose razumemo, kakor jih razlaga Morwenna Griffiths (2013: 221–236), kot odnose med ljudmi, ki nastanejo, ko ljudje vstopijo v odnos med učiteljem in učencem, in na drugi strani v odnos do tistega, kar se poučuje in česar se uči. Univerzitetni profesor je na primer spoznavna avtoriteta v odnosu do svojih študentov, obenem pa so tako profesor kot njegovi študenti v odnosu do znanja kot spoznavne avtoritete materializirane v slovarju ali v drugem viru znanja (De George, 1985: 44). V preteklosti so nekatera dela, med drugim *Biblija* in Aristotelova dela, imela status vrhovne spoznavne avtoritete. Kot lahko vidimo, je spoznavna avtoriteta lahko oseba, knjiga, ali kaj drugega, a v prvem delu besedila bom sledil De Georgeevi interpretaciji, kar osebo ali knjigo naredi za spoznavno avtoriteto, ni resnica tega, kar je bilo

---

² Po njenem mnenju je »izguba avtoritete zgolj končna, čeprav odločilna stopnja razvoja, ki je že stoletja spodkopaval predvsem religijo in tradicijo« (ibid: 99). Ker vidi avtoriteto, religijo in tradicijo kot neločljive, je izguba tradicije in religije v modernem svetu povzročila tudi izgubo avtoritete (ibid: 99–101). A na drugi strani, ko govori o vzgoji, kot pokaže Alison Assiter, govori o avtoriteti kot o nečem, kar še ni izgubljeno (Assiter, 2013: 253–263).

³ Renaut pravi, da z vidika logike v demokraciji ni primerna nobena oblika avtoritete, ker v demokraciji nobena legitima moč ne more biti vsiljena na neizpodbiten način. Vsak ukaz mora temeljiti na racionalni utemeljitvi, ker mora biti vsak odnos, ki vključuje ukaz in poslušnost, sprejet prostovoljno.

⁴ Zdi se, da tudi Arendt misli enako, vsaj v besedilu *Kriza v vzgoji*, kjer pravi, z »emacipacijo od avtoritete odraslih se otrok torej ni osvobodil avtoritete, pač pa je bil izpostavljen veliko bolj grozljivi in resnično tiranski avtoriteti, tiraniji večine«, torej avtoriteti skupine otrok (Arendt, 2006: 186–187).

⁵ Po njegovem mnenju moralna, paternalistična, karizmatična in druge oblike avtoritete obstajajo znotraj univerze, ni pa »izobraževalne avtoritete kot posebne vrste avtoritete« (ibid). Ker nekateri drugi avtorji uporabljajo termin »izobraževalna avtoriteta«, se postavi vprašanje, ali je izobraževalna avtoriteta edino splošno ime za eno ali več od prej omenjenih oblik avtoritete, ali pa je nasprotno nekaj drugačnega, posebna vrsta avtoritete. Poleg tega pa, ali je avtoriteta učitelja, ki je, če sledimo Aislinn O'Donnell (2013: 278–279), »razvidna iz praktične modrosti ali *phronesis*«, isto kot izobraževalna avtoriteta ali ne?

rečeno ali zapisano, ampak verjetje poslušalca ali bralca, da je to resnično. V drugem delu te analize bom pokazal, da igra odnos med avtoriteto in zaupanjem ključno vlogo pri razlaganju vpliva neoliberalne politike na avtoriteto univerze in univerzitetnih profesorjev.

A če hočemo razumeti specifično naravo spoznavne in drugih vrst avtoritete, moramo najprej razumeti, kaj avtoriteta je in kateri problemi nastajajo pri opredeljevanju, definiranju avtoritete. Žal na to vprašanje ni preprostega odgovora. Da to drži, ne potrjuje le naslov Ricoeurovega predavanja *Paradoksi avtoritete*, ampak tudi njegova opomba, da je omahoval med naslovoma *Uganka avtoritete* in *Aporija avtoritete*: »... enigma zato, ker ostaja v ideji avtoritete navkljub analizi nekaj nerazumljivega; aporija zato, ker je nekakšno nerešeno nasprotje, povezano s težavnostjo, celo nemožnostjo legitimiranja avtoritete v polni meri« (Riceour, 2007: 91).⁶

Kljub navedenim resnim problemom Ricoeur priznava, da je »v grobem pojem avtoritete relativno preprosto opredeliti« (ibid). Prevzame definicijo znanega francoskega *Robert slovarja*, to je: »... pravica ukazovati, poveljevati oz. (priznana ali ne) moč uveljavljanja poslušnosti.«⁷

Avtoriteta med močjo in prepričevanjem

Avtoriteto pogosto definiramo kot specifično obliko moči, namreč kot moč uveljavljanja poslušnosti.⁸ Ker to moč razumemo kot sposobnost za to, da »druge pripravimo do tega, da naredijo to, kar hočemo« (Raphael, 1990: 165–166), se zdi, da avtoriteta ni nič drugega kot takšna sposobnost. A v resnici je ta sposobnost – če avtoriteto razumemo kot moč uveljavljanja poslušnosti – le nujni, ne pa zadostni pogoj za obstoj avtoritete. Če na primer nekdo uporablja svojo izredno moč, silo, da druge pripravi do tega, da storijo, kar hoče, potem njihova ubogljivost ni rezultat njegove avtoritete, ampak bolj njegove moči prisile. Vendar pa, kot pravi Arendt, »kjer se uporablja sila, je avtoriteta odpovedala« (Arendt, 2006: 98). Zato avtoritete ne smemo enačiti z močjo uveljavljanja poslušnosti, če poslušnost dosežemo s prisilo.⁹ Toda David D. Raphael in nekateri drugi avtorji pravijo, da tisti, ki dosežejo poslušnost, niso le zmožni uvelja-

---

⁶ Ricoeur razlikuje paradoks od antinomije. Paradoks pomeni, da dve tezi »nasprotujeta druga drugi na istem področju tako, da ena postane predpostavka druge«. To pomeni, da moramo »ohraniti ali zavreči obe«. Pri antinomiji pa gre za nasprotno, »ti dve tezi lahko prerazporedimo v dve različni polji diskurza, kar naredi Kant s tezo in antitezo na področju konfrontacije med svobodo in determinizmom« (ibid: 19).

⁷ Problem te in podobnih definicij avtoritete je, da ne držijo, ker je, kot poudari Joseph Raz, »avtoriteta pravica početi tudi druge stvari. Lahko je pravica do sprejemanja zakonov, do dajanja dovoljenja za avtoritativen nasvet, do razsojanja in tako naprej. Zato je napačno razumeti vse to kot zgolj ukazovanje.« (Raz, 1979: 11) Vendar pa to ne pomeni, da so takšne definicije napačne v vseh primerih, temveč da jih ne moremo uporabiti pri vseh oblikah avtoritete. Primerne so predvsem za politično avtoriteto, ki jo pogosto razumemo kot paradigmatičen primer avtoritete. Amy Shuffelton (2013: 301–316) v svojem prispevku uporablja tudi izraz »moč« v smislu avtoritete.

⁸ A Arendt poudarja, da se avtoriteta – preprosto zato, ker vselej zahteva poslušnost – »običajno zamenjuje z neko obliko oblasti in nasilja« (Arendt, 2006: 98). Po njenem mnenju moramo zato moč ločiti od avtoritete. Takšno mnenje je bilo razširjeno, odkar sta pojem in koncept avtoritete nastala v času starega Rima, kjer sta si ideja moči (*potestas*) in ideja avtoritete (*auctoritas*) vzajemno nasprotovali.

⁹ V tem primeru je poslušnost tistih, ki morajo ubogati, dosežena, kot poudari Raphael, »ker se bojijo posledic neposlušnosti. 'Prisiljeni' so 'ubogati', čeprav še vedno imajo možnost zavrniti ukaz in sprejeti posledice ... A ker so posledice

viti poslušnosti, ampak imajo do tega celo pravico. Gre za domnevo, da je »avtoriteta za nekaj narediti« isto kot »imeti pravico nekaj narediti« (Raphael, 1990: 166). Ta pravica pomeni dvoje. Na eni strani to pomeni, da tisti, ki ima pravico do poveljevanja, ukazovanja drugim, oziroma tisti, ki ima do tega pravico, to sme zato, ker »njegovih dejanj ne prepoveduje noben zakon ali moralno pravilo«, ali pa zato, »ker mu pravico do ravnanja daje določen zakon.« (ibid) Na drugi strani pa to pomeni tudi, da ima pravico »doseči poslušnost« (ibid: 167). Torej pravica do uveljavljanja poslušnosti »sovpada z dolžnostjo tistega, od katerega se pričakuje poslušnost« (ibid). To pomeni, da tisti, ki so dolžni biti poslušni, priznavajo avtoriteto tistega, ki ima pravico doseči poslušnost. Z drugimi besedami: moč, s katero lahko nekdo doseže poslušnost, ni moč prisile, ki jo ima in izvaja, ampak je moč, ki jo je pridobil s tem, da so mu drugi priznali njegovo avtoriteto. Njegova »avtoriteta in njihovo sprejemanje avtoritete mu dajeta« moč, da doseže, kar hoče (ibid: 168). Povzamemo lahko, da je poslušnost bodisi rezultat prisile bodisi avtoritete. V prvem primeru je poslušnost odvisna od človeka, ki ima moč, v drugem pa je nasprotno odvisna od ljudi, ki priznavajo in prepoznavajo avtoriteto osebe, ki ima pravico do uveljavljanja poslušnosti. Razliko med močjo in avtoriteto lahko bolje razumemo, če si pobliže ogledamo, s čim sta povezani. Moč je povezana s poslušnostjo in avtoriteta z zaupanjem (Krieger, 1968: 146). To pomeni, da kadar »avtoriteta deluje prek bolečine in strahu ... in ne prek zaupanja in spoštovanja, ni več avtoriteta in postane ... prisila« (Lincoln, 1994: 6). Zato je zmotno avtoriteto enačiti z močjo uveljavljanja poslušnosti.

Če sledimo Hannah Arendt, avtoritete prav tako ne smemo enačiti niti »s prepričevanjem, ki predvideva enakost in deluje skozi proces argumentacije.« (Arendt, 2006: 98) Tega ne smemo storiti, ker avtoriteta predvideva hierarhični in ne egalitarni odnos med »tistim, ki ukazuje, in tistim, ki uboga« (ibid). Trditev, da sta avtoriteta in prepričevanje dve povsem različni stvari, lahko podkrepimo z naslednjim: »Celo ko avtoriteta deluje s pomočjo besed, to počne povsem drugače kot prepričevanje«, ker »nekoga prepričamo z zagovarjanjem, podajanjem razumnih trditev« in tako naprej. Nasprotno pa avtoriteto lahko uveljavljamo »brez pomoči argumentacije« in lahko vztrajamo pri tem, da to drži preprosto zato, ker je tako izjavila avtoriteta (Lincoln, 1994: 5).¹⁰ Ali to pomeni, da mora tisti, ki je podrejen avtoriteti, sprejeti vse, kar avtoriteta reče, ne glede na svojo sodbo in vrednote? Nekateri filozofi se s tem strinjajo. Po njihovem mnenju, pravi Raz, »je narava avtoritete takšna, da zahteva podreitev celo takrat, ko nekdo misli, da je to, kar se od njega pričakuje, nesmiselno« (Raz, 1979: 3). Če drži takšno razumevanje avtoritete, je vsako podrejanje avtoriteti nekaj nerazumnega, neracionalnega.

Prav nasprotno meni Hans-Georg Gadamer. Pravi, da avtoriteta nekoga »nima svoj poslednji temelj v aktu podrejanja in abdikacije uma, temveč v aktu pri(po)znavanja in spoznanja – namreč spoznanja, da je drugi v sodbi in uvidu boljši od nas in da ima zato njegova sodba prednost pred našo lastno«, ali drugače, sodba ima prednost, ker drugi »ve bolje« (Gadamer,

---

neposlušnosti ... pogosto še manj zaželene kot alternativno delovanje, pravimo, da smo v dejanje 'prisiljeni' ali da nam je 'vsiljeno'. Odločili smo se delovati tako, čeprav le neradi, zato, ker je ponujena alternativa tako drugačna od tega, kar bi želeli storiti, da je nimamo za pravo alternativo in pravimo, da smo v svoje delovanje prisiljeni, ali da smo to dolžni storiti«. (Raphael, 1990: 171)

¹⁰ Paradigmatičen primer takšne avtoritete je »klasična izjava starševske avtoritete *in extremis*: 'Ker sem jaz tako rekel'« (ibid).

2001: 233). Pravi tudi, da je s tem »povezano, da avtoritete ni mogoče dodeliti, temveč je pridobljena in mora biti pridobljena, če naj jo upoštevamo. Temelji na pripoznanju, s tem pa na dejanju samega uma, ki zavedajoč se lastnih meja, drugim zaupa, da imajo boljši uvid.« (ibid) Če avtoriteto razumemo v tem smislu, potem ima Gadamer prav, ko pravi, da »nima avtoriteta sploh nič opraviti s poslušnostjo, temveč s spoznanjem.« (ibid)¹¹ Priznava, da »je res, da avtoriteta pomeni zmožnost ukazovanja in poslušnost drugih. A to izhaja le iz avtoritete, ki jo nekdo ima«. Po njegovem mnenju celo »anonimna in neosebna avtoriteta predpostavljene, ki se izpeljuje iz družbenega reda, nazadnje ne izhaja iz tega reda, temveč ga omogoča. Njen pravi temelj je tudi tu dejanje svobode in uma, ki nadrejenemu zato, ker ima boljši pregled ali je bolje seznanjen, načelno priznava avtoriteto, se pravi, tudi tu torej zato, ker bolje ve.« (ibid)¹² Zato je priznavanje avtoritete po Gadamerju (ibid: 233–234) »tako vedno povezano z mislijo, da to, kar izreka avtoriteta, ni nespametna samovolja, temveč je načeloma to mogoče uvideti. V tem je bistvo avtoritete, ki jo imajo vzgojitelji, nadrejeni, strokovnjak.«

Če je to bistvo njihove avtoritete, potem je to tudi bistvo avtoritete univerzitetnih profesorjev, ki so obenem učitelji in strokovnjaki, včasih pa tudi nadrejeni. V prvem primeru so spoznavne avtoritete, torej avtoritete na določenem znanstvenem področju. Ta avtoriteta je primer nevodstvene avtoritete in kot takšna »ne vključuje pravice do ukazovanja« (De George, 1985: 262). V drugem primeru gre za deontološko ali izvršilno avtoriteto, torej avtoriteto tistih, ki imajo moč ali pravico ravnati na določen način, ker zasedajo določeno mesto na univerzi, »ki prinaša določene pravice ali moči« (ibid: 13).¹³ Vendar pa ti dve obliki avtoritete lahko sovpadata: univerzitetni profesor, »ki je primarno spoznavna avtoriteta za študente, je obenem deontološka avtoriteta na področju pravil, ki veljajo pri delu v laboratoriju« (Bochenski v Walton: 1997: 77). Univerzitetni profesorji imajo deontološko ali izvršilno avtoriteto, ki jim jo

---

¹¹ Zdi se mi, da »znanje« v tem kontekstu ne pomeni nekakšnega faktičnega znanja, ampak prej nekaj, kar je podobno prepoznanju ali bolj ali manj utemeljenemu verjetju. Torej verjetju, da, kot pravi Gadamer, drugi »ve bolje« oziroma »ima boljši pregled ali je bolje seznanjen« (ibid). Zato to znanje ni znanje, ki ga ima avtoriteta. Gre za znanje ali verjetje v superiornost znanja nekoga, torej znanje ali verjetje, ki ga ima nekdo, ki avtoriteto sprejema. Če to drži, potem znanje ni nujno resnično znanje. Dovolj je, da gre za domnevano znanje ali za verjetje, da nekdo to znanje ima.

¹² Toda če si poglobljeva ogledamo hierarhijo na univerzi, vidimo, da univerzitetni profesorji niso vedno avtoriteta zato, ker vedo več. Izvršilna moč univerzitetnega profesorja, ki jo ima kot nadrejeni in ki izhaja iz njegovega položaja v univerzitetni hierarhiji, ne temelji na večjem znanju. Vsaj v Sloveniji profesor, ki so ga njegovi kolegi izvolili na položaj rektorja univerze, dekana fakultete ali predstojnika oddelka, običajno ni bil izvoljen zato, ker ve več kot drugi kandidati. Včasih je izvoljen zaradi drugih osebnostnih lastnosti in vrlin (nepriustranskost, resnicoljubnost, poštenost, predanost zadolžitvam, učinkovitost itn.); včasih zato, ker se predpostavlja, da je zmožen braniti določene interese oddelka, fakultete ali univerze bolje kot drugi kandidati. A to ne pomeni, da znanje za izvršilno avtoriteto ni pomembno. Na znanju temelji druga hierarhija na univerzi, hierarhija položaja učiteljev, ki se odraža v njihovih akademskih nazivih (asistent, docent, profesor). To hierarhijo lahko v določeni meri vidimo kot hierarhijo znanja: profesor naj bi, če upoštevamo določene kriterije, ki jih je treba izpolniti, za dosego vsakega od navedenih nazivov, imel več znanja, oziroma vedel več, kot asistent.

¹³ Razlika med spoznavno in izvršilno avtoriteto, znano po De Georgevi analizi avtoritete, temelji na podobni razliki med dvema vrstama avtoritete, ki jima Jozef M. Bochenski (1974) pravi spoznavna in deontološka avtoriteta. *Spoznavna avtoriteta* je zanj »strokovnjak na področju znanja, torej 'tisti, ki ve več'«. *Deontološka avtoriteta* je nadrejeni »... ki določa pravila tega, kar mora biti naredeno.« John Woods in Douglas Walton na podoben način razlikujeta med avtoriteto *de facto* in *de jure*. Prva je »avtoriteta stroke, ki temelji na prisvajanju posebnega znanja na področju spretnosti, kompetenc ali faktičnega znanja«, medtem pa je avtoriteta *de jure* »avtoriteta delovanja ali razsojanja na podlagi

podeli univerza, da lahko med predavanji določijo, kaj se od študentov pričakuje pri določenem predmetu, vrednotijo delo študentov in podeljujejo ocene, a to le takrat, ko so profesorji pred tem prepoznani kot spoznavne avtoritete.

Opazili smo že, da je nekdo spoznavna avtoriteta, če je avtoriteta na specifičnem znanstvenem področju. Ker je univerzitetni profesor avtoriteta na specifičnem področju znanja, je obenem tudi spoznavna avtoriteta. Po navadi mislimo, da je to, kar ga naredi za spoznavno avtoriteto, njegovo *de facto* znanje. A samo znanje ni dovolj, da nekdo postane spoznavna avtoriteta, ali natančneje, za to, da je *de facto* spoznavna avtoriteta, kot jo razume De George. Po njegovem mnenju »nekoga naredimo za *de facto* avtoriteto s tem, da verjamemo temu, kar govori« (De George, 1985: 29). Zato je univerzitetni profesor za študenta *de facto* spoznavna avtoriteta takrat in samo takrat, ko študent verjame – vsaj v določeni meri – »temu, kar pravi, ko uči. Če ni takega« študenta, »potem ne glede na« profesorjevo znanje profesor »ni *de facto* spoznavna avtoriteta.« (ibid) Torej to, kar profesorja naredi za *de facto* spoznavno avtoriteto, ni njegovo znanje, ampak verjetje njegovih študentov. Vendar pa študenti profesorju ne bi verjeli, če bi vedeli, da nima znanja, ki naj bi ga imel.

Avtoriteto mu zato podelijo, ker verjamejo, da ima domnevano znanje. Ali je njihovo verjetje upravičeno, je že drugo vprašanje.¹⁴ Kakorkoli, njegova *de facto* spoznavna avtoriteta je mogoča le, če študenti verjamejo v verodostojnost tega, kar govori zato, ker mu zaupajo. Kadar avtoriteto prosimo, naj pojasni, zakaj je nekaj tako, kot pravi, »in odgovori na to prošnjo z iskrenim zagovorom in ne le s potrjevanjem sebe«, torej ne reče samo, da je nekaj tako preprosto zato, ker je tako rekel, »avtoriteta ni več avtoriteta ... in postane ... prepričevanje.« (Lincoln, 1994: 6) Tu moramo poudariti dvoje. Najprej, da v takšnih primerih univerzitetni profesor preneha biti samo spoznavna avtoriteta, ne pa tudi moralna, izvršilna ali druga vrsta avtoritete. In drugič, po navadi preneha biti spoznavna avtoriteta zgolj začasno, ker »kadar je razlaga potrebna ... odnos zaupanja ... značilnosti avtoritete izginejo, vsaj začasno, za tisti trenutek« (ibid). Zato to ne pomeni, da profesor preneha biti spoznavna avtoriteta za svoje študente za vselej. Če njegovi odgovori na vprašanja študentov temeljijo na dobrih in prepričljivih argumentih, ki pokažejo, da ima izčrpno in globoko znanje o obravnavani temi; da se to, kar trdi, sklada z dejstvi, sledi pravilom logike in tako naprej, takrat taka začasna izguba spoznavne avtoritete ne more voditi niti k trajni (ne glede na to, kako pogosto je izgubljena) niti avtoriteta ne more biti zmanjšana. Nasprotno se s tem avtoriteta lahko še poveča, saj s tem profesorji potrdijo verjetje študentov v to, da so zares zaupanja vredne spoznavne avtoritete. Profesorji tako dajo dober razlog za zaupanje in verjetje v to, kar rečejo. Torej čeprav drži, da univerzitetni profesor začasno spodkoplje svojo spoznavno avtoriteto, ko s svojimi študenti vstopi v kritičen dialog o bistvenih problemih, bi naredil napako, če bi se trudil izogniti takšnim dialogom ali polemikam zgolj zato, da bi ubranil svojo avtoriteto. To bi bilo napačno ne le zato, ker bi tako lahko spodbudil nezaupanje študentov in posledično padec svoje spoznavne avtoritete, ampak predvsem zato, ker glavni cilj univerzitetnega izobraževanja ni to, da študenti verjamejo, da je to, kar je profesor rekel, resnič-

---

titularnega ali administrativnega položaja ali vloge« (Woods in Walton, 1974: 146). Richard S. Peters (1980: 259–265) pravi, da »imeti avtoriteto« ni isto kot »biti avtoriteta«, vendar pa lahko tisti, ki *ima* avtoriteto, obenem tudi *je* avtoriteta in nasprotno (ibid: 240, 245, 252–253), s tem poudarja podobno razliko med dvema oblikama avtoritete.

¹⁴ O tem problemu na primer razpravlja De George, 1985: 38–42.

no, preprosto zato, ker profesor pravi, da je resnično. Prav nasprotno, glavni cilj univerzitetnega izobraževanja, kot pravi Kant, ni študenta učiti »*misliti*, temveč *misliti*« (Kant, 2010: 329–341).

A avtoriteta ne izgine le takrat, ko postane prepričevanje, ampak tudi takrat, ko ne temelji na zaupanju, ampak na moči sile, ker takrat ni več avtoriteta, temveč postane prisila (Lincoln, 1994: 6). A ta kratka in delna analiza nekaterih vidikov avtoritete in njenih odnosov do moči in prepričevanja je lahko zavajajoča, če vodi do sklepa, da sta moč in prepričevanje nekaj ločenega od avtoritete, ker se avtoriteta nahaja nekje med obema. V resnici tako moč kot prepričevanje »obstajata kot zmožnosti ali potenciala, ki sta prisotna znotraj avtoritete, a sta aktualizirana le takrat, ko tisti, ki uveljavljajo avtoriteto, čutijo, da so začeli izgubljati zaupanje v te konstitutivne dele avtoritete, a ko so enkrat jasno aktualizirani in izvedeni, so ... njena negacija« (ibid).

Ta interpretacija nas vodi bliže razumevanju prej navedenih trditev, da z avtoriteto ni povezana poslušnost, ampak zaupanje. Celo kadar poslušnost dosežemo s pomočjo priznavanja avtoritete, to priznavanje ne bi bilo mogoče, če nosilcu avtoritete ne bi zaupali. Osebi in instituciji pa lahko zaupamo le, kadar sta zanesljivi, zaupanja vredni.

Vpliv neoliberalne politike na avtoriteto univerze in univerzitetnih profesorjev

Menim, da je prav ta odnos med avtoriteto in zaupanjem ključen za razlago vpliva neoliberalne politike na avtoriteto univerze in univerzitetnih profesorjev. Naj to grobo pojasnilo začnem s tezo, da je avtonomija univerze sama na sebi dokaz za to, da je vredna zaupanja. Če vlade ne bi verjele, da univerza kot institucionalna oblika akademske svobode (pravica univerzitetnih profesorjev do svobodnega raziskovanja, poučevanja in objavljanja) daje »potrben predpogoj za zagotavljanje ustreznih izpolnitev nalog, ki jih zaupamo« univerzitetnim profesorjem in univerzam (UNESCO: 18. točka), potem vlade ne bi varovale univerzitetne avtonomije z zakoni in v nekaterih državah, vključno s Slovenijo, tudi s svojo ustavo. Tako vlade zaupajo univerzam bolj ali manj tisto »raven samoupravljanja«, ki je, če sledimo Unescovim definicijam univerzitetne avtonomije, »potrebna za učinkovito odločanje institucij višjega šolstva o stvareh, ki zadevajo njihovo akademsko delo, standarde, poslovanje in podobne aktivnosti v skladu s sistemom odgovornosti javnosti, še posebej glede na financiranje, ki ga omogoča država in glede na akademsko svobodo in človekove pravice« (ibid: 17. točka). A v zadnjih treh ali štirih desetletjih je v številnih državah akademsko svobodo in avtonomijo univerz pomembno omejila uvedba nekaterih ukrepov, ki so jih navdihnile neoliberalne ideje. V Evropi se je ta proces, ki se še vedno odvija v številnih državah, začel v Veliki Britaniji, ko se je vlada Margaret Thatcher odločila »pripisati večjo vlogo odgovornosti univerz glede na nacionalni ekonomski in socialni napredek in njihovo odgovornost do javnosti.« (Barendt, 2010: 27) Posledično se je na modernih univerzah pomembnost filozofskega znanja (kot ga definira Josef Pieper, torej znanja, ki je »vredno samo po sebi« in »ne potrebuje legitimacije z vidika uporabnosti in koristnosti« (Pieper, 2010: 37)), zmanjšala. Ker po Pieperjevem mnenju »zahteva po akademski svobodi lahko strogo gledano obstaja le, če je »akademskost« sama realizirana v 'filozofskem smislu', je akademska svoboda s historičnega vidika »izgubljena prav v takšni meri, kot je filozofski značaj akademskih študij izgubljen, ali povedano drugače, v enaki meri kot totalitarna zahteva sveta-dela premaguje svet-univerze« (ibid: 38). Čeprav takšno interpretacijo filozofske-

ga znanja in akademske svobode lahko spodbijamo, vodi k pravilnemu sklepu, torej da z vidika neoliberalizma primarna naloga univerze ni brezinteresno iskanje resnice in lov za znanjem zavoljo znanja. Nasprotno se zdi, da je glavna naloga, ali pa bi vsaj morala biti, priskrbeti koristno pomoč, podporo ekonomiji. Zato nas ne sme presenetiti, da se pomen filozofskega znanja in filozofije kot akademske discipline zmanjšuje.¹⁵ Namesto kultiviranja ljubezni do vednosti in znanja zaradi znanja samega sodobne univerze in višje izobraževalne institucije, navdihnjene z neoliberalnimi idejami, raje kultivirajo ljubezen do znanja kot surovine in – v nasprotju z razglašnim ciljem, da si prizadevajo ustvariti družbo in ekonomijo na podlagi znanja, znanje znižujejo na raven kompetenc.¹⁶

Druga stran tega večanja pomembnosti instrumentalne vrednosti znanja je zmanjšana pomembnost pridobivanja znanja zavoljo znanja samega. To spremembo, ki jo v veliki meri povzroča neoliberalna politika, lahko vidimo tudi kot razlog za zmanjšanje družbenega pomena in vrednosti avtoritete. Seveda pod pogojem, da ima R. S. Peters prav, ko pravi, da razliko med avtoriteto in strokovnjaki najdemo »v vidiku, s katerega gledamo na znanje. Če ga razumemo kot instrument za doseganje določenega cilja in ne kot nekaj, za kar si prizadevamo zaradi njega samega, potem o osebi pogosto govorimo kot o 'strokovnjaku'.« (Peters, 1980:240) Če sprejmemo to interpretacijo, potem je rezultat spremembe, o kateri govorimo, prav povečanje ugleda strokovnjakov in zmanjševanje vrednosti statusa avtoritete.¹⁷

Na drugi strani pa so neoliberalne politike vodile k »iskanju večje odgovornosti« in, če sledimo Onori O'Neill, ta »nova kultura odgovornosti«, ki je »promovirana kot poskus zmanjšanja nezanesljivosti« univerz in drugih javnih institucij »vodi k vedno bolj popolnemu administrativnemu nadzoru« univerz (O'Neill, 2007: 45–46).¹⁸ Na primer v Sloveniji je bila pred dvema letoma ustanovljena Nacionalna agencija Republike Slovenije za kakovost v visokem šolstvu. Njen glavni namen je opravljanje regulatornih nalog za zunanje zagotavljanje kako-

---

¹⁵ Zmanjšanje pomembnosti filozofije, ki je bila temeljna, bistvena disciplina na tradicionalnih univerzah, lahko vidimo v težnji po zapiranju oddelkov za filozofijo.

¹⁶ Ta poudarek na kompetencah ni značilen le za višje izobraževanje. Pdraig Hogan v svojem prispevku kritično obravnava »takšna pedagoška stališča, prakse in profesionalne kulture, ki jih je predanost politiki kompetenc promovirala v šolah na mednarodni ravni v zadnjih desetletjih.« (2013: 238)

¹⁷ Ta sklep je lahko problematičen, ker razlika med strokovnjakom (tistim, ki lahko uporabi, uveljavi znanje, ki ga ima) in avtoriteto (tistim, ki 'zgolj' ima znanje) ni univerzalno sprejeta. Videli smo že, da za Bochenskega strokovnjak na nekem področju ni nič drugega kot spoznavna avtoriteta. V tem primeru lahko tudi razrešimo razliko med strokovnjakom in avtoriteto, če razumemo – po analogiji z De Georgevim razlikovanjem med kompetenčno avtoriteto in spoznavno avtoriteto – strokovnjaka kot posebno obliko spoznavne avtoritete (De George 1985: 29). Tako kompetenca kot strokovnost vključujeta znanje in sta razumljeni kot zmožnost uveljavljanja tega znanja. Vendar pa znanje tu ni enako znanju, na katerem, v širšem pomenu, temelji spoznavna avtoriteta. Če bi bilo enako, bi bil strokovnjak le spoznavna avtoriteta in ne posebna oblika takšne avtoritete. Nasprotno, če bi spoznavna avtoriteta, razumljena v širšem pomenu, imela (ali morala imeti) le tisto znanje, ki ga je mogoče uporabiti, uveljaviti, potem ne bi bilo razlike med tema dvema oblikama spoznavne avtoritete.

¹⁸ »Izvedbo nadzorujemo in podrejamo nadzoru kvalitete in zagotavljanju kvalitete. Ideja revizije izvira iz finančnega konteksta in pokriva podrobnejše preiskovanje nefinančnih procesov in sistemov. Indikatorje izvedbe uporabljamo za vrednotenje ustreznih in neustreznih izvedb.« Ta nova odgovornost »je pogosto premaknila ali potisnila starejše sisteme odgovornosti v ozadje. Na univerzah so zunanji ocenjevalci izgubili vpliv takrat, ko je bil vsiljen centralni načrt za vrednotenje kakovosti učenja ... Univerze so ocenjene in financirane glede na njihov položaj v tabeli indikatorjev izvedbe. Odgovornost vodstva za doseganje ciljev je prav tako vsiljena« univerzam, »čeprav imajo malo institucionalne svobode.

vosti visokega šolstva, kar vključuje zunanje evalvacije in akreditacije visokošolskih zavodov in študijskih programov. V *Resoluciji o Nacionalnem programu visokega šolstva 2011–2020* je poudarjeno, da bo »/tako zunanja kot notranja institucionalna odgovornost okrepljena« in da bodo univerze in druge visokošolske institucije izkazovale »večjo odgovornost do družbenih pričakovanj pri izvajanju svoje vloge in doseganju rezultatov« (ReNPVŠ11, 2011: 5353). Ta zahteva po večji odgovornosti univerz kaže, da čeprav so univerze prepoznane kot avtonomne institucije, niso videne kot zaupanja vredne, zanesljive, namreč kot institucije, ki jim lahko zaupamo, da so zmožne in voljne same zagotoviti pričakovano kakovost in učinkovitost visokega šolstva. Vprašanje, ki se tukaj zastavlja, je, zakaj vlada univerz ne vidi kot zaupanja vrednih? Razumljivo bi bilo predpostaviti, da je tako predvsem zaradi bolj ali manj vidnih znamenj padca akademskih standardov in kakovosti višjega izobraževanja. A presenetljivo vlada teh znamenj ni uporabila za upravičevanje svojega nezaupanja in ustanovitev posebne agencije za nadzor kakovosti. Pravzaprav vlada svojega nezaupanja sploh ni eksplicitno izrazila. Dokažemo ga lahko le s pomočjo naslednjega sklepanja: če univerzam zaupamo, da so same sposobne in voljne zagotoviti pričakovano kakovost in učinkovitost visokega šolstva, ustanovitev posebne agencije za nadzor kakovosti ni potrebna. In, če dopolnimo, ni dokaza za to, da je ta nova nacionalna agencija sposobna zagotoviti pričakovano kakovost in učinkovitost visokega šolstva. Posledično se zdi, da lahko odločitev vlade, da ustanovi takšno agencijo za nadzor kakovosti, razumemo na podlagi tega posebnega tipa teleološke razlage, ki ima logično obliko praktičnega silogizma: (1) A hoče B; (2) A verjame, da do B ne bo prišlo, če ne stori C; (3) Zato A stori C. V našem primeru silogizem, ki ga pripisujejo Aristotelu in ki so ga pozneje razvili drugi filozofi,¹⁹ kot vrsta teleološke razlage pojasnjuje, zakaj se je vlada odločila ustanoviti omenjeno agencijo, ki bo sledila ciljem in nalogam, ki jih bo določila vlada. To kaže, da je vlada storila, kar je storila, zato, ker je želela doseči določen cilj (zagotovitev pričakovane kakovosti in učinkovitosti visokega šolstva) in ker je verjela, da so določena sredstva (ustanovitev omenjene agencije) potrebna za doseg tega cilja.

Tukaj moramo poudariti, da ne vemo, ali bo ustanovljena agencija omogočila doseg želenega cilja, saj za teleološko razlago sploh ni pomembno, ali so sredstva vzročno povezana s ciljem ali ne. Edino, kar je tu pomembno, je, da vlada verjame, da je ustanovitev potrebna za doseg tega cilja. Zato je mogoče, da ustanovitev agencije ne bo vodila do želenih pozitivnih posledic. In še več, mogoče je, da bo vodila do negativnih posledic. Na primer nekatere analize rabe študentskih evalvacij poučevanja, ki so po navadi ena od oblik zunanje in notranje evalvacije univerze, kažejo, da imajo vsaj nekatere oblike takšnih evalvacij (osnovanih na standardiziranih vprašalnikih) negativne posledice.²⁰ Ena takšnih analiz, če sledimo Woodhousu, je naslednja: »Profesorji, ki si prizadevajo dobiti mandat ali doseči napredovanje, lahko začnejo

---

Univerze naj bi bile še vedno avtonomne, a nimajo izbire in so prisiljene skrčiti ali zapreti oddelke, ki so na lestvici raziskovanja nižje uvrščeni in ki pomenijo finančno izgubo.« (O'Neill, 2007: 47–48)

¹⁹ Za Aristotelovo razumevanje praktičnega silogizma glej: Berti, Enrico (1989): *Le ragioni di Aristotele*: 139–152. Roma-Bari: Laterza. Ena najbolj znanih sodobnih teorij praktičnega silogizma, ki je eksplicitno povezana z Aristotelovim delom, je razvita v: von Wright, Georg H. (1971): *Explanation and Understanding*. New York: Cornell University Press.

²⁰ Christiane Thompson (2013: 284–285) je v svojem prispevku pokazala, »kako študentska evalvacija učenja (*student evaluation of teaching SET*) ponovno določa pozornost, ki je namenjena izobraževalnemu procesu: univerzitetno

poučevati tako, da izboljšajo svojo oceno« na študentski evalvaciji poučevanja. »Posledično 'postanejo tako prijazni, kot je mogoče, vodijo lahke kurze, dajejo visoke ocene, vključujejo čim manj ocenjevanja in ne zahtevajo samostojnega dela.'« (Woodhouse, 2009: 214) Obenem pa evalvacije poučevanja krepijo »vidik študentov kot potrošnikov« in odražajo »širšo potrošniško mentaliteto sodobne družbe, ... ki spodbuja razumevanje, da morajo profesorji zadovoljiti pričakovanja študentov in izpolniti vlogo 'predstavnik zveze potrošnikov'« (ibid: 220).

Še več, prek procesa zunanje evalvacije univerz, ki jo izvaja ta posebna agencija za zagotavljanje kakovosti, je moč (politična ali administrativna), »umeščena kot moč, ki naj bi vedela«, kaj je prava kakovost, in s tem sama sebi podeljuje »status avtoritete«. Ker evalvacije agencije po navadi niso ovrednotene, je ta avtoriteta v resnici nenadzorovana (Zarka, 2009a: 3–4). Evalvacija pa tudi ni zgolj preiskava, raziskava kakovosti in učinkovitosti univerz. Je primer disciplinske moči. Saj vključuje nagrade in kazni (Zarka 2009b: 121–122). Če želijo univerze in profesorji doseči takšne nagrade in se izogniti kaznim, morajo zadostiti vsem zahtevam evalvacije, s tem pa se prostovoljno deloma odpovedo univerzitetni avtonomiji in akademski svobodi. Še več, kot je pokazala Christiane Thompson v svojem prispevku, je rast poudarjanja evalvacij, odgovornosti in uvedba nekaterih drugih ukrepov, značilnih tudi za univerze v Sloveniji, vplivala na to, čemur ona pravi »razkroj pedagoških odnosov« (Thomson, 2013: 283–298).

V vseh teh primerih je predpostavljeno, da bo večanje zahtev po nadzoru in odgovornosti povečalo odgovornost in s tem zanesljivost univerz. A paradoks je v tem, da nova kultura odgovornosti, kot poudarja O'Neill, »ni zmanjšala nezaupljivosti, ampak okrepila kulturo sumničavosti« (O'Neill, 2005: 134). Z drugimi besedami, prav ti ukrepi, ki naj bi okrepili zaupanje, ga zmanjšujejo (O'Neill, 2007: 58). Poleg tega pa takšni ukrepi niso pogosto le neučinkoviti,²¹ ampak bodo celo tedaj, ko so uspešni, »stvari kvečjemu naredili za zaupanja vredne, ne bodo pa proizvedli zaupanja« (O'Neill, 2005: 134). Dobro je biti vreden zaupanja, priznava O'Neill, a to za »nastanek zaupanja« ni dovolj zaradi dveh razlogov: najprej, institucijam ali osebam, ki so zaupanja vredne, »ne zaupamo vedno«; in drugo, »pri zaupanju se oziram v prihodnost in pretekla dejanja so le eden od dejavnikov, ki jih pri tem upoštevamo« (ibid: 14–15). Ko zaupamo drugim, pravi O'Neill, »vemo, da ni zagotovila, da bodo delovali v skladu z našim zaupanjem. Zaupanje ni odziv na nujnost, gotovost prihodnjih dejanj. Nasprotno zaupanje potrebujemo prav takrat, ko nam manjka gotovosti o tem, kakšna bodo dejanja v prihodnje: zaupanje je odveč, kadar so dejanja ali izidi zagotovljeni. Zato nam je težko in je pomembno, razumno položiti zaupanje v nekoga ali nekaj« (ibid: 12–13). Da pokažemo, da so takšni neoliberalni politični ukrepi, ki zahtevajo večjo odgovornost univerz in njihovih profesorjev, da bi jih s tem naredili vredne zaupanja, nezadostni za dosego teh ciljev, O'Neill uporabi tudi naslednji prepričljiv argument: takšni ukrepi »niso zdravilo za izgubo zaupanja, ker jim premalo zaupamo: kako bi lahko podelili kredibilnost, ki je njim samim primanjkuje? Zakaj bi kdorkoli zaupal« univerzam in univerzitetnim profesorjem »zgolj zato, ker jih je vlada (ki ji tako malo zaupamo)

---

učenje je privedeno do ideje odgovornosti, torej do dolžnosti, prisojanja in zagotavljanja učenja in poučevanja« in kako te »oblike prispevajo« k temu, čemur pravi »'razkroj' pedagoškega odnosa«.

²¹ Nekateri med njimi so takšni zaradi notranje inkohrentnih ciljev: univerze morajo na primer sprejeti višji odstotek »starostne skupine, a ohraniti trenutne standarde« ali »kandidate obravnavati pravično na podlagi zmožnosti in obetov: a obenem morajo sprejeti socialno bolj reprezentativno število« in tako naprej (ibid: 53).

podredila nerazumljivim in nejasnim zahtevam za ureditve in revizije?» (ibid: 38)²²

Če upoštevamo te argumente in pred tem predstavljene teorije o povezavi med avtoriteto in zaupanjem, pridemo do naslednjega sklepa: vpliv večanja zahtev po nadzoru in odgovornosti – ki so bistvene lastnosti neoliberalne politike – na avtoriteto univerze in njenih profesorjev je, ali bi vsaj lahko bil, v tem, da zmanjšuje zaupanje v oboje in posledično v njuno avtoriteto. Ker do tega lahko pride, tudi če neoliberalna politika poveča zanesljivost univerz in njihovih profesorjev oziroma jih naredi bolj zaupanja vredne, je jasno, da takšna politika ne more zagotoviti zaupanja vanje. Zmanjša lahko zmotno zaupanje vanje. Z drugimi besedami, lahko zmanjša možnost, da bi jim drugi zaupali, čeprav si tega zaupanja ne zaslužijo. V najboljšem primeru lahko pomaga pri tem, da univerze in profesorji pritegnejo zaupanje drugih zaradi dokazane odgovornosti. A na drugi strani lahko takšna politika tudi poveča možnost, da univerzam in profesorjem, ki so zaupanja vredni, ne zaupamo. Ker je avtoriteta povezana z zaupanjem in ker univerzi in profesorjem ne zaupamo več, smo s tem zmanjšali tudi njuno avtoriteto.

Ta sklep je lahko varljiv, če bi na podlagi povedanega sklepali, da padec avtoritete univerz in univerzitetnih profesorjev lahko v celoti pripisemo izgubi zaupanja vanje, do katerega je privedla neoliberalna politika. Seveda so še drugi razlogi za izgubo njihove avtoritete. Nekateri od njih so predhodni neoliberalni dobi; drugi so neodvisni od neoliberalne politike. Dodajmo, da osrednji cilj tega prispevka ni podajanje obširne razlage vpliva neoliberalnih idej in neoliberalne politike na avtoriteto (v vseh njenih oblikah) univerze in univerzitetnih profesorjev. Cilj je precej skromnejši: zarisati osnutek teoretičnega ogrodja, ki nam bo pomagal razumeti, kaj je bistvo avtoritete; pokazati, da ima odnos med avtoriteto in zaupanjem ključno vlogo pri razumevanju vpliva neoliberalne politike na avtoriteto univerze in univerzitetnih profesorjev; razmisliti o avtonomiji profesorjev predvsem kot spoznavnih avtoritet in poudariti, da to, kar profesorja naredi za spoznavno avtoriteto, ni resnica tega, kar reče, ampak verjetje študentov, da je resnično; in razkriti nekaj problemov, povezanih z avtoriteto, avtonomijo univerze in neoliberalno politiko.

O enem teh problemov smo že na kratko razpravljali, namreč o vplivu ustanovitve agencije za zagotovitev kakovosti, na nacionalni in evropski ravni, na avtonomijo univerze in avtoriteto. Zdi se mi, da ustanovitev – ki naj bi povečala zaupanje v univerze – pomembno prispeva k zmanjšanju avtoritete in avtonomije univerze, celo če povečuje kakovost in učinkovitost visokega šolstva. Videli smo, da imajo lahko nekatera orodja, kot je »študentska evalvacija poučevanja«, negativne posledice za poučevanje in odnose med profesorjem in študenti. Eno negativnih posledic smo že omenili. A mogoče je, da takšne in druge oblike evalvacije, ki jih uporablja agencija za zagotovitev kvalitete, imajo in tudi bodo imele pozitiven vpliv na avtoriteto univerz in njihovih profesorjev. To se lahko zgodi, če bodo rezultati tovrstnih evalvacij izboljšali zaupanje v univerze in zaupanje študentov v njihove profesorje s tem, da bodo študentom dale dober razlog za verjetje, da profesorji niso le *de facto* spoznavne avtoritete, ampak tudi legitimne spoznavne avtoritete, torej da zares imajo znanje, za katero se domneva, da ga imajo.

Prevedla: Eva Zakšek

---

²¹ To je velik problem tudi v Sloveniji, kjer so na primer ankete o zaupanju v institucije (2006) pokazale, da je bila vlada predzadnja na lestvici zaupanja, šole pa so bile na drugem mestu.

Literatura

- ASSITER, ALISON (2013): Love, Socrates, and Pedagogy. *Educational Theory* 63(3): 253–263.
- ARENDT, HANNAH (2006): *Med preteklostjo in prihodnostjo*. Ljubljana: Krtina.
- BARENDT, ERIC (2010): *Academic Freedom and the Law*. Oxford: Hart Publishing.
- BERTI, ENRICO (1989): *Le ragioni di Aristotele*. Roma-Bari: Laterza.
- BOCHENSKI, JOZEF M. (1974): *Was ist Autorität?* Freiburg: Herderbücherei.
- BOCHENSKI, JOZEF M. (1997): *Was ist Autorität? V Appeal to Expert Opinion – Arguments from Authority*, D. Walton. Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press.
- GADAMER, HANS GEORG (2001): *Resnica in metoda*. Ljubljana: Literarno-umetniško društvo Literatura.
- GAUCHET, MARCEL (2011): Avtoriteta: konec ali preobrazba? V *O pogojih vzgoje*, M. C. Blais, M. Gauchet, D. Ottavi: 111–140. Ljubljana: Krtina.
- DE GEORGE, RICHARD T. (1985): *The Nature and Limits of Authority*. Lawrence: University Press of Kansas.
- GRIFFITH, MORWENNA (2013): Critically Adaptive Pedagogical Relations: The Relevance for Education Policy and Practice. *Educational Theory* 63(3): 221–236.
- HOGAN, PÁDRAIG (2013): Cultivating Human Capabilities in Venturesome Learning Environments. *Educational Theory* 63(3): 237–252.
- KANT, IMMANUEL (2010): Najava magistra Immanuela Kanta o poteku njegovih predavanj v zimskem semestru 1765–1766. V *Predkritični spisi*: 329–341. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- KRIEGER, LEONARD (1968): Authority. V P. Weiner: *Dictionary of the History of Ideas: Studies of Selected Pivotal Ideas*, zv. I. New York: Charles Scribner's Sons.
- LINCOLN, BRUCE (1994): *Authority: Construction and Corrosion*. Chicago: University of Chicago Press.
- O'DONNELL, AISLINN (2013): Unpredictability, Transformation, and the Pedagogical Encounter: Reflections on 'What Is Effective' in Education. *Educational Theory* 63(3): 265–282.
- O'NEILL, ONORA (2005): *Autonomy and Trust in Bioethics*, Cambridge: Cambridge University Press.
- O'NEILL, ONORA (2007): *A Question of Trust*. Cambridge: Cambridge University Press.
- PETERS, RICHARD S. (1980): *Ethics and Education*. London: George Allen and Unwin.
- PIEPER, JOSEF (2006): *For the Love of Wisdom*. San Francisco: Ignatious Press.
- RAZ, JOSEPH (1979): *Authority of Law*. Oxford: Clarendon Press.
- RAPHAEL, DAVID D. (1990): *Problems of Political Philosophy*. London: MacMillan.
- RENAUT, ALAIN (2004): *La Fin de l'autorité*. Paris: Flammarion.
- RESOLUCIJA O NACIONALNEM PROGRAMU VISOKEGA ŠOLSTVA 2011–2020 (ReNPVŠ11-20). Uradni list RS 41/2011: 5353.
- RICOEUR, PAUL (2007): *Reflections on the Just*. Chicago: University of Chicago Press.
- SHUFFELTON, AMY (2013): A Matter of Friendship: Educational Interventions into Culture and Poverty. *Educational Theory* 63(3): 299–316.
- THOMPSON, CHRISTIANE (2013): Evaluations and the Forgetfulness of Pedagogical Relation. *Educational Theory* 63(3): 283–298.
- UNESCO: *Recommendation Concerning the Status of Higher-Education Teaching Personnel*, point 18.
- WALTON, DOUGLAS (1997): *Appeal to Expert Opinion – Arguments from Authority*. Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press.
- VON WRIGHT, GEORG H. (1971): *Explanation and Understanding*. New York: Cornell University Press.
- WOODHOUSE, HOWARD (2009): *Selling out. Academic Freedom and the Corporate Market*. Montreal in Kingston: McGill Queen's University Press.
- WOODS, JOHN in WALTON, DOUGLAS (1974): Argumentum Ad Verecundiam. V *Philosophy and Rhetoric*.

ZARKA, YVES CHARLES (2009a): Qu'est-ce que tyranniser le savoir? *Cités* 37: 3–4.

ZARKA, YVES CHARLES (2009b): L'évaluation ; un pouvoir supposé savoir. *Cités* 37: 121–122.

Aktualni problemi šole

Abstract

Current Problems in Schooling

In this article, we try to analyze two concepts: (1) the characteristics of the neoliberal attack on school in general, in the age of "human capital", and (2) what form this attack has acquired in our society. Today, one can see the subjugation of the school to the economy in all developed capitalist countries, but if this subjugation is going on in some of the most developed countries, with unabated investment in education, then this attack is much more direct and raw in our society, where government expects the subjugation of the school to the market while minimizing input into it. In both cases, it is a fact that this attack, which subordinates school to capital, could not have happened, or at least would have been less likely to occur, if it had not been accompanied by a new school discourse to which teachers themselves contribute, either by remaining passive or by misunderstanding the contemporary school reality. The article mainly relies on the work of Christian Laval – *L'École n'est pas une entreprise: Le néo-libéralisme à l'assaut de l'enseignement public*.

Keywords: human capital, neoliberal discourse, education, libertinism, reforms of school

Andrej Adam is a professor of philosophy. He has published a number of scientific and professional articles in the field of educational philosophy, teaching, and critical thought. (andrej.adam@guest.arnes.si)

Povzetek

V članku poskušamo razumeti dvojice: (1) najprej na splošno, kako v dobi »človeškega kapitala« poteka neoliberalni napad na šolo, in nato (2), kakšno obliko je ta napad dobil pri nas. Danes lahko v vseh razvitih kapitalističnih državah opazujemo podrejanje šole ekonomiji, a medtem ko se v nekaterih najbolj razvitih državah to podrejanje dogaja ob nezmanjšanih vlaganjih v šolo, je ta napad pri nas veliko bolj neposreden in surov – oblast pričakuje podrejanje šole trgu ob hkratnem manjšanju vložkov vanjo. V obeh primerih pa velja, da do napada, ki šolo podreja kapitalu, ne bi prišlo, ali bi se zgodil veliko težje, če ga ne bi spremljal novi šolski diskurz, h kateremu veliko prispevajo sami učitelji, bodisi s pasivnostjo bodisi z nerazumevanjem sodobne šolske stvarnosti. V članku se pretežno opiramo na delo Christiana Lavala *Šola ni podjetje*.

Ključne besede: človeški kapital, neoliberalni diskurz, izobraževanje, libertarizem, reforme šole

Andrej Adam je profesor filozofije, pisec znanstvenih in strokovnih člankov s področja filozofije vzgoje, poučevanja in kritičnega mišljenja. (andrej.adam@guest.arnes.si)

Šolsko leto 2013/2014 se izteka. Učitelji izvajamo svoje naloge, snujemo različne projekte, tesnobno čakamo na nove vladne predloge, ki nam bodo spremenili normative dela in nam znova zategnili pas. V naši majhni državi je takšno zategovanje pasu šolnikom in drugim javnim uslužbencem predstavljeno kot del svežnja varčevanja, kot nuja, kot pogoj preživetja. Blagajna je prazna, denarja ni niti za plače, nas prepričuje vladna retorika in učitelji se molče, brez odvečnega spraševanja vdajamo v usodo, sprijaznjeni se zapiramo za zidove šol, se zatekamo v tekoče delo, v »strokovnost«; nekoliko sicer godrmjamo, rožljamo s stavko, a ne preveč, kolikor se pač spodobi in sploh, na koncu bo tako in tako obveljala retorika krize, kajti ta retorika se slovenskemu učitelju, ki je iz dneva v dan bolj podoben cankarjanskemu junaku, prikazuje kot naravni zakon.

Učitelji v veliki večini ne pomislimo, da s svojo pasivno, apolitično držo, s svojim sklicevanjem na strokovnost, v resnici delujemo še kako politično: s svojo pasivnostjo dopuščamo tisto, čemur Christian Laval v knjigi *Šola ni podjetje* (2005) pravi neoliberalni napad na javno šolstvo.

V nadaljevanju bomo – v prvem delu – s pomočjo omenjene knjige poskušali razumeti dvojce: (1) kako v dobi »človeškega kapitala« poteka neoliberalni napad, in (2) kakšno obliko je ta napad dobil pri nas. Zunanja najbolj očitna razlika je naslednja: razvite kapitalistične države podrejajo šolo ekonomiji, kar je sicer vredno vse kritike, vendar to počnejo ob sočasnem večanju vložkov v šolo, medtem ko je napad pri nas veliko bolj neposreden in surov – oblast pričakuje podrejanje šole ob hkratnem manjšanju vložkov vanjo. V drugem delu se bomo podrobneje posvetili logiki novega šolskega diskurza, ki šolo podreja ekonomiji.

O učenju učenja in »človeškem kapitalu«

Najprej nekaj besed o »človeškem kapitalu«. Po Lavalu »ekonomisti s človeškim kapitalom označujejo zalogo znanj, ki jih je mogoče ekonomsko ovrednotiti in so jih posamezniki usvojili.« (2005: 46–47) Po mnenju OECD – in to mnenje je sveto tudi za naše usmerjevalce šolske politike – naj bi človeški kapital združeval »znanja, kvalifikacije, kompetence in individualne značilnosti, ki olajšujejo ustvarjanje osebne, družbene in ekonomske blaginje.« (ibid) Kakor koli obrnemo, diskurz, ki uporablja besedne zveze, kot je »človeški kapital«, povsem odkrito podreja vložke v šolski sistem ekonomiji oziroma gospodarski rasti. A pozor, za zdaj imamo še vedno opraviti s politiko vlaganja v šolo in ne s krčenjem.

Verniki prostega trga bi dejali, da so vložki v izobraževanje v redu. V »družbi znanja«, če uporabimo še eno besedno zvezo taistega diskurza, so investicije v izobrazbo delovne sile nujne. Visokotehnološka podjetja in podjetja, ki dajejo na stotine izdelkov in storitev, bodo tržno uspešna samo, če bodo zaposleni producirali nove ideje, nove rešitve, nove patente, nove izume itd. Kapitalu ne preostane drugega kakor vlagati v razvoj takšne, visoko usposobljene delovne sile. Pojem človeški kapital je tako »omogočil premik nekdanjega mnenja o stroških šolanja tako, da jih je postavil med investicije in ne med porabo.« (ibid)

Če pristanemo na diskurz, ki v vlaganju v »človeški kapital« ne vidi nič spornega, privolimo v to, da se morajo izobraževalne institucije prej ali slej podrediti pridobivanju dobička; navsezadnje je prav dobiček mera tržne uspešnosti in smisel kapitalističnega podjetništva. Zato, pravi Laval, ni v produkciji človeškega kapitala nič nezainteresiranega. »Ta koncept zahteva, da je

»izbira poklica« enodimenzionalna: pomemben je zgolj dohodek, ki ga bo prinašal izbrani poklic.« (ibid: 48) To naprej pomeni, da se morajo mladi že zgodaj odločiti, kje se bodo šolali in ali se – od neke stopnje naprej – sploh bodo šolali. »Najbolj nadarjenim [...] se spleča nadaljevati študij, saj je investicija v tem primeru zelo rentabilna, manj nadarjenim pa se prej spleča opustiti študij in se čim prej vključiti v poklicno življenje.« (ibid: 49)

Že zgolj teh nekaj navedkov iz Lavalove knjige kaže, da ima širjenje libertarističnega diskurza in njegovih nevprašljivih pojmov odločilne družbene posledice. Prvo, kar opazimo, je, da »teorija človeškega kapitala ni prav nič egalitarna.« (ibid) Če dobro premislimo, je določena enakost med ljudmi, zlasti enakost možnosti, nujni pogoj družbene pravičnosti. Nekdo bi na tej točki dejal, da imajo tudi v kontekstu libertarizma vsi ljudje enake izhodiščne možnosti, toda ob tem pozablja, da je pravično upoštevati tudi zasluge (trud ljudi). Mnogi sicer menijo, da se trdo delo in trud vselej povrneta, toda ne bi smeli ostati neobčutljivi za dejstvo, da teorija človeškega kapitala stavi zlasti na najbolj nadarjene – prav njim se najbolj spleča vlagati vase. Težava tega stališča je, da darovi dejansko niso plod truda, nekdo, ki je za nekaj nadarjen, ni storil prav nič, da je nadarjen; nadarjenost ni njegova zasluga. Ločevanje med ljudmi na podlagi dejavnikov, ki so stvar čistega naključja, je nepravično.

Nekateri se na tej točki tolažijo, da je vsakdo za kaj nadarjen, a to je precej naivno. Družba, ki se peha za dobičkom, nagrajuje le zelo ozek nabor darov. To je razvidno že, če se sprehodimo po katerikoli povprečni osnovni ali srednji šoli pri nas, kjer bomo pod krinko izbirnosti ali nivojskega pouka priča »krepitvi pouka več hitrosti, [...], v katerem so najbolj »rentabilni« učenci deležni večjih investicij kakor manj »konkurenčni.« (ibid: 50)

Znova velja opozoriti, da imamo še vedno opravka s politiko, ki vlaga v izobraževanje. Kar je bilo in je pri tej politiki sporno, sicer niso vložki, temveč vzroki in načini vlaganja. Na tej točki zagovarjam stališče, da bi se morali učitelji že zdavnaj vprašati o smeri razvoja našega šolstva, ali dejansko hočemo šolo, ki bo do zadnjega člana, do zadnjega projekta podrejena ekonomiji. Učitelji se tega nismo vprašali. Namesto tega smo se navdušeno lotevali projektov, katerih pravi smisel, smisel, ki se ga nismo zavedali, je prav podrejanje šole ekonomiji. Začeli smo govoriti o človeških virih, kompetencah, vseživljenjskem učenju, učenju učenja, če omenim le nekaj ključnih pojmov, ki jih uporablja diskurz ekonomskega podrejanja. S tem smo še kako dejavno, brigadirsko pomagali zgraditi svet, ki mu vladata dobiček in zasebna pobuda na eni strani, na drugi strani pa disciplina, značilna za nekdanje industrijske obrate, okrepljena prisila, povečan nadzor administracije in zmanjšana avtonomija.

Tukaj si lahko samo zelo na hitro ogledamo, kako omenjeni diskurz s svojimi pojmi podreja šolo kapitalu. Za primer vzemimo pojem *učenje učenja*. Koncept oziroma zdaj že kar človeška lastnost, ki povezuje učenje učenja s človeškim kapitalom, je fleksibilnost. O fleksibilnem, za vlagatelje privlačnem trgu delovne sile smo se v zadnjih letih veliko naposlušali. Toda takšno delovno silo je treba šele ustvariti. Zato mora pouk po novem »učence narediti organizacijsko, komunikacijsko kompetentne, prilagodljive, zmožne skupinskega dela, premagovanja problemov v negotovih kontekstih. Prva kompetenca, metakompetenca, naj bi bila v tem, da se »naučimo učiti«, tako da se lahko spopademo z negotovostjo.« (ibid: 37–38) Če še kdo dvomi in se vpraša, zakaj naj bi pouk zagotavljal te kompetence, mu Laval ponuja naslednji odgovor: »Prilagodljivost, sposobnost komuniciranja, dela v ekipi, dokazovanja iniciative – te lastnosti in druge 'generične' kompetence – so zdaj bistvene za zagotavljanje konkurenčnosti podjetij.« (ibid: 77) Na vsebinski ravni oziroma na ravni prenove učnih načrtov se to kaže kot opuščanje

tradicije, »po kateri naj bi [učitelji] predvsem prenašali znanja svojim učencem, raje jih učijo razmišljati in tega, da se sami učijo.« (ibid) Vse več je namreč vsebin, ki pri prihajajočih generacijah izgubljajo smisel (denimo branje klasične literature) in vse bolj te vsebine zamenjuje projektno vcepljanje temeljnih kompetenc, nečesa, kaj je mogoče vselej spremeniti v tržno blago. Bistvo generičnih kompetenc, ki jih proizvaja *učenje učenja*, je potemtakem njihova zmožnost, da jih je v konkretnih razmerah na tekmovalnih trgih vselej mogoče spremeniti v tržno blago in v dobiček.

Menim, da je to prava resnica »učenja učenja« in večine projektov, ki smo se jih učitelji hlastno lotevali v zadnjih dveh desetletjih v okviru prenavljanja šole: v ljudi vcepiti zavest, da morebitna izguba službe ni problem, temveč nova priložnost; oblikovati ljudi, ki bodo vselej pripravljeni usvojiti nove veščine, nove kompetence, se povezovati, plesti socialne mreže, se podrežati nareku menedžerske administracije in hkrati (ali ni to protislovno?) »avtonomno« proizvajati zanimive ideje, seveda tržno zanimive ideje. Če bi zdaj kdo pomislil, da je nenehna pripravljenost na učenje in povezovanje z drugimi ljudmi zaželena in dobra, naj ne pozabi, da ne gre za pristno učenje in povezovanje, temveč za takšno, ki je namenjeno kovanju dobička. »Če posamezniki v družbi, kjer je tveganje marginaliziranja in izključevanja čedalje večje, ne bodo sposobni »ravnati z negotovostjo« in »zagotoviti svoje zaposljivosti«, se bo zmanjšala učinkovitost gospodarstva.« (ibid: 70–71)

A kot rečeno, vsa ta politika podrejanja šole gospodarski uspešnosti oziroma kapitalu še vedno ohranja vložke v šolo ali jih celo povečuje, in to celo v času sedanje globoke finančne in ekonomske krize, kar dokazuje večina evropskih držav, ki so se znašle v krizi. Ta prizadevanja na šolskem področju in vlaganje v šolo je treba kritizirati zato, ker so enodimenzionalna, ker spreminjajo ljudi v človeški kapital, v človeške vire oziroma predvidevajo, da se bo šola osredinjala le še na »spretnosti in koristne vednosti, ki [...] ustrezajo potrebam podjetij. Potemtakem imamo opraviti z dvema zahtevama: na eni strani z zahtevo v prid velikega vzgojno-izobraževalnega investiranja, na drugi pa v prid reduciranja znanj, ki veljajo za nekoristna in odvečna, kadar niso očitno povezana s kakšno [ekonomsko] prakso ali kakšnim [ekonomskim] interesom.« (ibid: 46)

Kako se Lavalova kritika neoliberalnega napada na javno šolo nanaša na slovensko šolstvo? Predvsem nam kaže resnico reformiranja našega šolstva v zadnjih dveh desetletjih, ne zadene pa povsem najnovejših dogajanj v slovenskem šolstvu. Pod sedanjo vlado imamo sicer še vedno opravka z neoliberalnim napadom na šolo, toda ta ne poteka ob hkratnem večanju vložkov v šolstvo kakor drugod po Evropi ali kakor pod prejšnjimi slovenskimi vladami, temveč z občutnim krčenjem teh vložkov in prizadevanj. V Lavalovi knjigi obstaja en sam namig, ki nam lahko pomaga razumeti trenutno domače dogajanje: »Nekateri delodajalski ali politični krogi v imenu proračunskih omejitev, za katere so krive liberalne politike [...], še vedno podpirajo in izvajajo vzgojno-izobraževalno malthusovstvo, katerega namen je doseči, da prizadevanja na področju šolstva popustijo.« (ibid: 45–46)

Kako to razumeti? Se še spomnite gromkih gesel, s katerimi so nas poskušale politične elite zazibati v apolitični sen: biti na vrhu sveta, biti svetilnik ipd.? Jasno, gesla so bila popolnoma ideološka, obljubljala so Slovenijo na vrhu marketiziranega, finančnega kapitalizma. Zgoraj smo videli, da so nekatere spremembe v šoli in vložki v šolstvo dokazovali, da so – kakor koli že je to čudno – elite vzele to geslo zares. Biti na vrhu sodobnega sveta namreč implicira pospešeno proizvodnjanje fleksibilne, vsega hudega vajene in do prizadetosti vzhicene delovne sile;

implicira torej vlaganje v šolstvo. Iz tega zornega kota se tako zdi, da so slovenske elite (ali vsaj en njen znaten del) dvignile roke od prvotnih »svetlih« namenov in od lastnega ljudstva. Zdi se, da nimajo več volje do moči, kajti brez vložkov v šolstvo ne bomo fleksibilni na vrhu sveta, temveč fleksibilni na dnu, potilnica na sončni strani Alp. Rečeno drugače, Slovenijo je zadela usoda drugih perifernih držav: vsesplošna razprodaja neodvisnih virov za preživetje, vključno s »človeškimi viri«. Slovensko šolstvo se s tem spreminja v potilnico, ki ustvarja peščico kadrov, ki bodo našli svoj prostor tam, kjer je še mogoče ustvarjati presežno vrednost (večinoma v tujini), vsi drugi so vzgajani v prekerno delovno silo, ki ji bo odvzet prevratniški, revolucionarni potencial, ki bo verjela, da je edina prava pot v življenju nabiranje kompetenc, spreminjanje samih sebe v podjetnike za začasna, slabo plačana dela.

Od znanja do vseživljenjskega učenja/usposabljanja

Zgoraj smo na hitro predstavili pojem *učenje učenja* z intenco pokazati, kako diskurz, ki šolo podreja kapitalu, s svojo terminologijo izvaja to podrejanje. Poglejmo zdaj ta moment podrejanja skozi terminologijo nekoliko podrobneje. Laval se v svoji knjigi temu posveti v tretjem poglavju, ki nosi naslov *Novi jezik šole*.

Bistvo tega poglavja bi interpretiral takole: učitelji se iz dneva v dan lotevamo na prvi pogled povsem nedolžnih, celo smiselnih projektov, toda kar s temi projekti dejansko počnemo, je radikalno preoblikovanje šolskega polja in skozi čas tudi sebe (svoje vsakdanje, spontane ideologije). Kar spregledamo, je, da ima uporabljana terminologija v neoliberalnem kontekstu točno določen pomen in točno določene dolgoročne učinke; spregledamo, da s tem, ko nekaj delamo, proizvajamo tudi nekaj sebi tujega, nekaj mimo sebe; ta novi proizvod, nam samim tuj proizvod, pa je prav šola po meri kapitala. Četudi torej delamo z dobrimi nameni, dejansko zgolj prepuščamo zgodovinsko izbrjeno javno šolo diktatom trga. Šole torej tudi zaradi našega vložka vedno bolj služijo kapitalu in so tudi same vedno bolj podobne podjetjem, šolske administracije pa se vse bolj spogledujejo s korporativnimi načini vodenja.

»Novi ljudje, ki jih je treba izoblikovati,« so tako, »če dobro poslušamo najbolj običajne besede, najprej bodoči delavci in potrošniki. Po vermiku, po državljanu države, po kultiviranem človeku humanističnega ideala, industrializacija in poblagovljenje eksistence človeka opredeljujeta kot bistveno ekonomsko bitje in kot bistveno zasebnega posameznika.« (ibid: 63)

Se pravi, če hočemo razumeti duha sodobnega »vzgojno-izobraževalnega sistema, se moramo obrniti k ekonomskim kategorijam, s katerimi lahko človeško osebo mislimo kot »človeški vir« in potrošnika, ki ga je treba zadovoljiti.« (ibid: 64) K temu nemara velja dodati, da se temu duhu šolskega sistema ne izognemo niti s projekti, ki se želijo temu upreti, se pravi, ki skušajo mlade ozavestiti, da jih šolski sistem onkraj vsega, kar učitelji in odgovorni govorimo, oblikuje kot človeške vire in potrošnike. Se pravi, celo govor o potrošništvu v danem kontekstu dolgoročno ne proizvaja drugega kot potrošnike.

Če bi pomislili, da je slednje vendarle pretiravanje, ki jemlje zagon slehernemu pedagoškemu prizadevanju, bi lahko odvrnili, da je duh, kontekst, tok tako vseprisoten, da so idealistični projekti točno to – idealistični, obravnavani kot takšni, kar jim jemlje prevratniško naravo, hkrati pa pri samoutemeljevanju uporabljajo pojme diskurza, ki šolo podrejuje kapitalu.

Ne smemo torej spregledati, da je šolska institucija v imenu rentabilnosti in produktivnosti

»doživela pravi »terminološki transfer«, ki je vnaprej pripravil liberalno navdahnjene reforme« (ibid: 64) Tako bi lahko rekli, da je spremenjena terminologija pripravljala teren za spremembe v delovanju šole, njenega financiranja in organizacije, upravljanja, ki je vse bolj piramidalno, birokratsko in tehnokratsko in končno tudi njenega poslanstva (ibid).

»Za prvi vtis o tem pojavu je dovolj, da opozorimo na podivjano inflacijo leksike upravljanja v novem jeziku šole. Na koncu osemdesetih let 20. stoletja pedagogika celo postane »upravljanje«, pa tudi »mentalno upravljanje«, nekateri pa predlagajo, da bi profesorja imeli za »managerja svojega razreda«. [...] Zaradi teh besed je bilo mogoče šolsko institucijo simbolno postaviti pod oblast upravne logike, ki je tuja njeni nekdanji kulturni in politični referenci, [...] jo podvreči pritisku družbenih in ekonomskih logik.« (ibid: 65)

Velik zagovornik takšnega trenda je, denimo, tudi v slovenskem šolskem prostoru znani W. Glasser. V knjigi *Dobra šola* pravi tole: »Vodstvena metoda, ki jo predlagam, se močno razlikuje od tega, kar se sedaj odvija v večini šol. Temelji na kontrolni teoriji in na preizkušenih metodah Deminga. V šolah je skoraj neznana, z velikim uspehom pa so jo uporabile nekatere korporacije, kot npr. družba Ford Motor.« (Glasser, 1994: 11)

Danes seveda njegova metoda ni več nepoznana v šolskem prostoru, nasprotno, postala je temeljni princip delovanja šol. Po Lavalu je korporativni model vodenja prešel na šolsko področje zlasti s pomočjo pojma *vseživljenjsko učenje* in drugih pojmov, ki oblikujejo skupno pojmovno mrežo. Laval našteje pojme kot so *učinkovitost*, *uspešnost*, *učenje učenja* in zlasti *kompetence* (Laval, 2005: 66).

Kaj se zgodi z uveljavitvijo pojma *vseživljenjsko učenje*? Prva stvar je, da »šolski pouk čedalje bolj velja za »začetno usposabljanje«, se pravi za pripravo na poklicno usposabljanje.« (ibid) To tudi pomeni, da postane naloga šole nekakšna prvotna akumulacija kapitala, ki ne posreduje več predvsem znanja, temveč zahteva pedagogiko, ki privzga čas in prostoru primerne oblike vedenja: sposobnost poklicnega vključevanja, komuniciranje znotraj skupine, predstavljanja sebe, reševanje problemov v negotovih okoliščinah, fleksibilnost, ustvarjalnost, uporaba temeljnih kodov, zadovoljstvo v skupini, pripravljenost na samousposabljanje itd. (ibid). Ker gre za oblike vedenja, ki jih potrebujejo podjetja za uspešno tekmo na trgu, to pomeni, da je postalo usposabljanje zanje nekaj, kar podjetja tudi diktirajo:

Pouk, prenovljen v skladu z željami vodij podjetij, mora delavcu omogočiti, da asimilira diskurze in jih reproducira v interakciji med člani podjetja ali v razmerjih s strankami ali dobavitelji; omogočiti mu mora, da usvoji mobilizirajočo retoriko; omogočiti mu mora, da je sposoben ustrezati zahtevam po nadzorovani avtonomiji, ki jo organizacija pričakuje od zaposlenega. (ibid: 67)

OECD in Evropska komisija – obe sprejemata in v temeljnih dokumentih zagovarjata ta novi odnos med šolo in gospodarstvom – poslej pričakujeta, da bo »prva« šola »mlademu človeku ponudila »paket temeljnih kompetenc« in da ga bo naučila učenja (ibid: 68).

Zaradi tega – in to je druga stvar – kakovost in količina znanj nista več pomembni, ker so ta znanja postala nekoristna in celo moteča (ibid: 69). Tako interes za znanje postane podrejen produktivni učinkovitosti in osebnim interesom: vselej mora obstajati možnost, da se temeljne kompetence lahko spremenijo v trgovsko blago (ibid).

Pojem »vseživljenjsko učenje« tako omogoča sintetično artikulacijo dviga ravni kompetenc zaposlenih in fleksibilnosti načinov pridobivanja vednosti, kar ustreza hitrim

tehnološkimi in ekonomskimi spremembami modernega kapitalizma. [...] Vzgojno-izobraževalna politika Evropske komisije je v resnici podrejena ciljem prilagajanja delovne sile novim razmeram na trgu dela, kakor kaže *Memorandum o vseživljenjskem učenju* (30. oktober 2000), ki vzgojo in izobraževanje ter usposabljanje vse življenje hote postavlja v logiko zaposlovanja. (ibid)

Tretja stvar je, da zaradi spremenjenega odnosa do znanja, ki mora biti praktično v smislu takojšnje donosnosti (učenje za življenje), vstopajo v igro novi dejavniki: družine, lokalni kolektivi, podjetja, ki postajajo učeče organizacije in prav tako posredujejo vednosti. Šolsko izobraževanje kot začetno začenja vse bolj veljati za formalno, medtem ko tržne razmere zahtevajo zgoraj omenjene splošne kompetence (v tem kontekstu neformalna znanja). »Družinski, lokalni in poklicni svet se morajo prepletati, denimo tako, da v običajnih programih okrepijo praktično uvajanje v delo ter povečajo število ponudb za usposabljanje za že zaposlene delavce.« (Memorandum v Laval: 70). Tako postane izobraževalni sistem podoben trgu, postaja fleksibilen, na njem se pojavljajo novi in vedno številnejši ponudniki. Tako imenovano formalno izobraževanje se s tem despecializira, ker v kognitivni družbi ne more več biti noben kraj ločen od poklicnega sveta, posvečen izključno akademski vednosti. Obstajajo lahko samo mreže učenja, partnerstva itd.

Resnica vseh teh realnih premikov, ki jih implicira pojem vseživljenjsko učenje, je po Lavalu naslednja: »Ta »nova paradigma« namerava »ozavestiti 'državljanje', da je njihova dolžnost se učiti«. S pedagogizacijo eksistence tako prej upravlja obveznost preživetja na trgu dela kakor pa odgovor na potrebe po avtonomiji in osebnem uspehu. Tako se dopolnjujeta samodisciplina in samoučenje.« (Memorandum v Laval: 70) Navedek je zanimiv zlasti zato, ker kaže, da neki ekonomski trend (interes) zahteva tudi sebi lastno osebno moralno odgovornost. Če se zdaj prestavimo v posameznika, ki zaradi notranje in tiščeče odgovornosti, da se mora učiti, izbira med številnimi ponudniki izobraževanja, nam ne sme uiti, da ta, z vidika kapitalistične družbe nemara hvalevredna lastnost, vendarle ni nič drugega kot ideologija tega posameznika, postvarjena zavest, ki s svojo realno, objektivno dejavnostjo (izbiranjem in učenjem v danih razmerah) reproducira postvarjen, njej tuj in sčasoma sovražen svet, svet, ki jo utegne prav kmalu odpraviti. Hkrati ne smemo spregledati, da to dogajanje (preoblikovanje družbe in posameznih zavesti) spremljajo še drugi pojavi preoblikovanja. Ker se na trgu izobraževanja nenadoma začnajo pojavljati številni ponudniki, se preoblikuje tudi formalni šolski sistem, ki sam postaja vedno bolj fleksibilen, se pravi, ki sam podleže tej pospešeni ponudbi številnih programov, smeri itd.

Podkrepimo zgornjo trditev z navedkom, ki še poudarja ta moment:

Vseživljenjsko učenje [...] je povsod in nikjer, meša se z življenjem večnega učenca, ki je »odgovoren« zaradi svoje stalne dolžnosti učiti se. To je jedro deregulativne strategije, ki izenačuje šolske institucije, podjetja, gospodinjstva (učenje na domu), pojem, ki sprejema vse in namerava v imenu posameznikovih potreb in logike povpraševanja ustvariti velik trg za vzgojo in izobraževanje, na katerem bodo ponudbe in financiranja čedalje bolj številni in različni. (ibid: 71)

Ob tem pa ne smemo spregledati niti sočasne individualizacije pouka, ki se lahko prikazuje kot lažna svoboda. Gre za trend, ki ga vsi poznamo in ga tudi dejavno reproduciramo in spodbujamo, ko se zavzemamo za pouk, osredinjen na učenca, ko se permisivno prilagajamo

njegovim potrebam in mu v skrajnih libertarističnih variantah splošnega izobraževanja (denimo na Finskem) ponudimo možnost izbiranja predmetov glede na njegove trenutne interese (pri čemer ga pomaga usmerjati tutor). Ta trend, ki ga OECD in Evropska komisija še zlasti podpirata in katerega odmev je tudi zloglasni poskus, ki trenutno poteka v slovenski gimnaziji, sijajno osvetli naslednji navedek:

Posameznik, ki je »spoznal svojo odgovornost«, se pravi, ki se zaveda prednosti in cene učenja, je tisti, ki mora za lastno dobro sprejeti najboljše odločitve v zvezi z usposabljanjem. Da lahko razumno izbere, kaj se mora naučiti, naj bi ga »službe za poklicno usmerjanje« dobro obveščale. Te agencije bodo sprostile posameznikovo motivacijo, mu priskrbele pertinentne [primerne] informacije ter mu »olajšale sprejemanje odločitev«. Učitelji pa bodo postali »vodniki, mentorji in posredniki«, ki bodo morali vsakega posameznika posebej spremljati na njegovi poti usposabljanja. (Memorandum v Laval: 72)

Videli smo, da pojem *vseživljenjsko učenje* implicira temeljne spremembe v organizaciji šolanja, v dojemanju drugih z izobraževanjem povezanih pojmov in tudi novo, trgu primerno zasebno ideologijo.

Laval v nadaljevanju pokaže, kako se v izobraževanju pod logiko vseživljenjskega učenja spreminjajo tudi drugi pojmi. Ena izmed značilnosti izobraževanja kot vseživljenjskega učenja je namreč, da uvaja svoj posebni besednjak (diskurz), z Orwelom bi lahko rekli – novorek. Laval raziše, kaj se zgodi, če besedo *znanje* nadomestimo z besedo *kompetenca*. Za nas to utegne biti še zlasti zanimivo, saj je beseda kompetenca eden ključnih terminov vseh učnih načrtov, ki so doživeli prenovu v letu 2008. V vseh je med prvim in tretjim poglavjem drugo poglavje, kar ni presenetljivo, presenetljivo pa je, da je naslov drugega v vseh *Splošni cilji/kompetence*. Za namček imajo mnogi na koncu orisane tudi metode, kako zagotoviti (usvojiti) te kompetence. Se pravi, diktatura besednjaka vseživljenjskega učenja je veselo (odgovorno) na delu tudi pri nas.

Toda, kot pravi Laval, besede niso nevtralne, seveda pa jih moramo gledati v kontekstu z drugimi, sosednjimi besedami in že orisanimi trendi, ki nam spreminjajo javno šolo. Glede na to, znova navajam, »strateške rabe tega termina – do katere prihaja tako v podjetjih kakor v šolah – ni mogoče ločiti od novega »upravljanja človeških virov«, v katerem šola igra prvotno vlogo. Namen te rabe so [...] podvomiti o tradicionalni nalogi šole, prenašanju znanja ter intelektualno in kulturno izobraževanje v najširšem pomenu izraza.« (ibid: 73)

To omogočajo strateške odločitve v šolskem in širšem družbenem prostoru, katerih posledica je, da pojem *kompetenca* nadomešča pojem *kvalifikacija*. Kvalifikacija, ki jo je še nedavno podeljevala šola, je bila neposredno družbena kategorija – nanjo so se vezale garancije in pravice (ibid: 74), pa tudi status, družbena moč itd. »Kvalifikacija, ki jo je potrjevala diploma, je tako vzgojno-izobraževalni državi priskrbel funkcijo poslednje garancije za osebno varnost.« V nasprotju s tem pa je kompetenca »tesno povezana z zahtevo po učinkovitosti in fleksibilnosti, ki ju v »informacijski družbi« zahtevajo od delavcev.« (ibid) In naprej, z uvajanjem diskurza, v katerem ima pojem kompetenca tako pomembno mesto, država izgublja pomen garanta kvalificiranosti: »Delodajalci poslej z nezaupanjem govorijo o šolskih naslovih. Po njihovem mnenju diploma hromi poklicno hierarhijo, ovira mobilnost in stalno obnavljanje spretnosti, moti evalviranje in nagrajevanje dejanskih rezultatov.« (ibid: 75)

»Kompetence ne validira toliko naslov, s katerim bi lahko zanesljivo in stabilno uveljavili

njeno vrednost, temveč prej upravičuje nenehno evalviranje v okviru neegalitarnega razmerja med delodajalcem in zaposlenim. Tako od sistema, v katerem je bilo presojanje o vrednosti neke osebe delo javne institucije, preidemo v sistem, v katerem evalvacija bolj neposredno pripada delovanju trga dela. Tako trg namesto države postane posredniška instanca, ki naj bi določala poklicne vrednosti posameznikov.« (ibid)

Uveljavljanje pojma kompetenca tako implicitno krepi evalvacijsko funkcijo trga, poleg tega pa evolucija tehnologij omogoča izmeriti dejansko donosnost zaposlenih. Bistveno pa je, da se iz kompetenc želi »narediti orodje, ki bi omogočalo natančno analiziranje zaposljivosti, stalno nadziranje delovne sile in bolj tesen nadzor nad delom.« (ibid)

Ob tem je pomembna še individualizacijska funkcija diskurza kompetenc. Kompetenca je namreč »osebna kvaliteta, priznana v danem trenutku, ki ni podlaga za nikakršno pravico, delavca ne povezuje z nikakršno skupino, z nikakršno kolektivno zgodovino, prej teži k njegovi izolaciji in razdrobljenosti njegove poklicne poti.« (ibid)

To vpliva tudi na pedagoško kompetenc:

Prilagodljivost, sposobnost komuniciranja, dela v ekipi, dokazovanja iniciative – te lastnosti in druge 'generične' kompetence – so sedaj bistvene za zagotavljanje konkurenčnosti podjetij. Ta težnja pa ustreza evoluciji, ki jo je sicer doživela pedagogika. Številni učitelji si želijo opustiti tradicijo, po kateri naj bi predvsem prenašali znanja svojim učencem, ter jih raje učijo razmišljati in tega, da se sami učijo. (ibid: 77)

Po *Memorandumu o vseživljenjskem učenju* Evropske komisije se bodo morali učitelji, od katerih se vedno bolj zahteva, da so vodniki, mentorji, posredniki pri učenju, tutorji ipd., prilagoditi zelo različnim zahtevam posameznikov in skupin ter spremeniti cilje in metode pouka (ibid).

Laval v nadaljevanju predstavi, da svet dela od zaposlenih pričakuje pet osnovnih kompetenc, ki so pogoj za delo v ekipi, pridobivanje in uporabo informacij, upravljanje sredstev, razumevanje kompleksnih razmerij, rabo tehnologij: »branje, pisanje, štetje so kompetence, nujne za posredovanje sporočil«. Razmišljanje je pomembna kompetenca zato, ker tako laže »rešujemo probleme« in se naučimo učiti. Pridobljene moralne kvalitete nam morajo omogočiti, da se vključimo v skupino. Gre za vcepljanje »podjetniškega duha«, kar neko poročilo OECD opredeljuje kot pridobivanje »določenih dispozicij, sposobnosti in kompetentnosti pri posamezniku: ustvarjalnost, pobuda, sposobnost reševanja problemov, vodljivost, sposobnost prilagajanja, opravljanje obveznosti, sposobnost učenja in recikliranja« (ibid: 77–78).

Očitno je, da je poanta teh poklicnih kompetenc vcepljanje določenih načinov vedenja in zmožnosti za delovanje, a pretežno takšnih, ki jih je mogoče kapitalizirati na trgu delovne sile. Spogledovanje z drugačnimi načini vedenja in delovanja je v tem, vnaprej danem kontekstu, nerentabilno, nesmiselno, z vidika voljne in samozvane skupine (ekipe, *teama*) celo neumno, neznosno itd. Kako je v tem kontekstu z vednostjo? Ni odpravljena, a postane le še orodje, zalog operativnih znanj, »ki jih je mogoče mobilizirati za reševanje nekega problema, za obdelavo informacij, za realizacijo nekega projekta.« (ibid: 78)

Logika kompetence potemtakem »daje prednost neposredno koristnim kvalitetaм zaposljive osebnosti in ne zares pridobljenim znanjem, ki pa ne bi bila nujno in neposredno ekonomsko koristna.« A to pomeni »resno tveganje za deintelektualizacijo in deformacijo učnih procesov.« (ibid: 80)

Lavalov sklep glede pedagogike kompetenc je tale:

Po mnenju tistih, ki jo promovirajo, naj bi pedagogika kompetenc ustrezala splošnemu imperativu natančnega nadzora in rigorozne evalvacije po normah, enakih za vse, in bi potemtakem odstranila vse, kar bi utegnilo biti razredna poteza ali kod, impliciten družbenemu okolju. Vendar uvedba pojma kompetenca v šolo ne pripomore nujno k izboljšanju odnosa, ki ga imajo do vednosti otroci iz ljudskih družin: te kompetence so v resnici bodisi preveč specializirane, tako da izgubijo ves intelektualni pomen, bodisi preobširne (znati govoriti, delati v ekipi...), zaradi česar se znova vračajo k implicitnim načinom življenja, k družbeno podedovanim kompetencam. (ibid: 81)

Sklep

Podrobnejša analiza učinkov novega šolskega diskurza, ki se širi s pojmi, kot so *kompetence*, *vseživljenjsko učenje* itd., zadošča za sklep, da imamo opraviti z ekonomiji podrejenim diskurzom in njegovimi objektivnimi družbenimi posledicami.

Če hočemo razumeti duha sodobnega »vzgojno-izobraževalnega sistema, se moramo obrniti k ekonomskim kategorijam, s katerimi lahko človeško osebo mislimo kot »človeški vir« in potrošnika, ki ga je treba zadovoljiti.« (ibid: 64)

Na koncu se še enkrat ozrimo k dogajanjem pri nas. Vzemimo kakšen učni načrt, vseeno katerega, a tisti za matematiko v gimnaziji (2008) je simptomatičen. Gre namreč za predmet, ki se ne bi smel opravičevati zaradi nepraktičnosti, ki bi moral biti nanjo celo ponosen. In vendar se avtorji učnega načrta z vso resnostjo lotijo prav tega opravičevanja – morda zato, ker si želijo zagotoviti obstoj, dokazati svoj pomen oziroma koristnost v novem tržnem kontekstu. Pri tem samoprepričevanju o lastni tržni vrednosti ne zmorejo brez uporabe pojma kompetence. Tako lahko po nekaj alinejah ožjih matematičnih kompetenc, kot so poznavanje, razumevanje in uporaba matematičnih pojmov, sklepanje, posploševanje, abstrahiranje in reflektiranje na konkretni in splošni ravni, razumevanje in uporaba matematičnega jezika itd., preberemo tudi naslednje:

Poleg matematične kompetence, ki je pri pouku matematike seveda najbolj poudarjena, pa učitelji in učiteljice matematike lahko z ustreznimi načini dela spodbujajo razvoj še drugih kompetenc:

- sporazumevanje v maternem jeziku (slušno razumevanje, govorno sporočanje, bralno razumevanje, pisno sporočanje);
- sporazumevanje v tujih jezikih (predstaviti osnovno matematično besedilo v enem tujem jeziku);
- učenje učenja (načrtovanje lastnih aktivnosti, odgovornost za lastno znanje, samostojno učenje, razvijanje metakognitivnih znanj, delovne navade);
- samoiniciativnost in podjetnost (ustvarjalnost, dajanje pobud, ocena tveganj, sprejemanje odločitev);
- razvijanje osebnostnih kvalitativ (socialnost, medsebojne vrednote, obvladovanje čustev) in razvijanje pozitivne samopodobe. (Učni načrt: Matematika 2008, 6-7).

Je treba še kaj dodati? Levičarski poskus ohraniti šolo kot javno storitev tako, da vanjo vnese-mo kategorije iz sveta podjetij in liberalne teorije, je naiven. S temi kategorijami šele omogoči-mo dojetje šole kot institucije, ki opravlja storitev za ekonomske subjekte.

Literatura

GLASER; WILLIAM (1994): *Dobra šola*. Radovljica: Regionalni Izobraževalni center Radovljica.

DOLORES, JACQUES (1996): *Učenje – skriti zaklad*. Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo in šport.

LAVAL, CHRISTIAN (2005): *Šola ni podjetje*. Ljubljana: Založba Krtina.

MEMORANDUM O VSEŽIVLJENJSKEM UČENJU. Bruselj: Komisija Evropske skupnosti, 30. oktober 2000.

Dostopno na: <http://linux.acs.si/memorandum/html/> (15. 5. 2014).

UČNI NAČRT. MATEMATIKA: GIMNAZIJA. Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo in šport, Zavod RS za šolstvo.

Dostopno na: http://eportal.mss.edus.si/msswww/programi2008/programi/media/pdf/un_gimnazija/un_matematika_gimn.pdf (15. 5. 2014).

Paradoks(i) enakih možnosti

Abstract

The Paradox of Equal Opportunities

The basic assumption of the idea of equal opportunities is based on the assertion that all individuals competing for an advantaged social position should have equal opportunities, i.e., that each and every one of them should have *fair* opportunities to achieve a particular goal. Despite the fact that equal opportunities is one of the basic mechanisms for a just distribution of advantageous social positions, the idea of fair equality of opportunity remains divided between different competing political projects, e.g., egalitarian liberalism, libertarian political theory, multiculturalism, etc. This paper examines two basic dimensions of equal opportunities to which existing conceptions fail to offer a unanimous answer, i.e., a) the issue of *fairness* and b) the issue of the currency of fairness. The concluding part of this paper presents two basic paradoxes that determine both the direction of the discussion as well as the possible solutions to the achievement of fair equal opportunities as part of any process for competing for advantageous social positions.

Keywords: equality of opportunity, fairness, currency of equal opportunities, meritocracy, egalitarian liberalism, libertarianism, neoliberalism

Dr. Mitja Sardoč is Senior Research Fellow at the Pedagogical Research Institute, Ljubljana. Editor-in-chief of Theory and Research in Education. Author of the monograph Multikulturalizem: pro et contra; editor of Citizenship, Inclusion and Democracy and Toleration, Respect and Recognition in Education. (mitja.sardoc@pei.si)

Povzetek

Osnovna predpostavka ideje enakih možnosti je, da so priložnosti za doseganje zastavljenega cilja med vsemi posamezniki, ki konkurirajo za določen selektivni položaj, enake oz. da imajo posamezniki za uresničitev zastavljenega cilja *poštene* enake možnosti. Čeprav velja, da so enake možnosti eden osnovnih mehanizmov pravične oz. poštene distribucije selektivnih družbenih položajev ter s tem povezane socialne mobilnosti, ostaja ideja *poštenih* enakih možnosti razpeta med vrsto konkurenčnih političnih projektov, npr. egalitarni liberalizem, libertarna politična teorija, multikulturalizem itn. Pričujoči prispevek problematizira dve osnovni razsežnosti problematike enakih možnosti, na katera obstoječe razprave o enakih možnostih ne ponujajo enoznačnega odgovora, in sicer problematiko poštenosti enakih možnosti in problematiko merila oz. valute poštenosti. V sklepnem delu prispevka sta predstavljena osnovna paradoksa, ki določata tako smer razprave kakor tudi morebitnih rešitev zagotavljanja poštenih enakih možnosti v okviru procesa konkuriranja za selektivne družbene položaje.

Ključne besede: enake možnosti, poštenost, valuta enakih možnosti, meritokracija, egalitarni liberalizem, libertarna politična teorija, neoliberalizem

Dr. Mitja Sardoč, raziskovalec na Pedagoškem inštitutu. Avtor znanstvenih in strokovnih člankov s področja filozofije vzgoje. Odgovorni urednik revije Theory and Research in Education. Avtor znanstvene monografije Multikulturalizem: pro et contra ter urednik dveh zbornikov, ki sta izšli pri založbi Blackwell. (mitja.sardoc@pei.si)

Uvod in opredelitev problematike

Britanski filozof prava H. L. A. Hart je v svojem morda najbolj znanem eseju o kaznovanju in odgovornosti *Prolegomenon to the Principles of Punishment* podal zanimiv komentar o problematiki kaznovanja, ki je v 50. letih 20. stoletja (vsaj v Veliki Britaniji) veljala za eno družbeno najbolj izpostavljenih tematik, in sicer da »[s]plošno zanimanje za temo kaznovanja še nikoli ni bilo večje, kot je trenutno, in dvomim, da je bila javna razprava o tem kdaj bolj zmedena« (Hart, 2008: 1). Kljub svoji časovni oddaljenosti, družbeno-političnemu kontekstu in vsebini same razprave osnovno sporočilo Hartovega komentarja ostaja aktualno tudi danes, saj so številne javne razprave pogosto v veliki meri nejasne. To nesporno velja tudi za problematiko enakih (izobraževalnih) možnosti, ki je kljub svojemu – vsaj na prvi pogled – preprostem sporočilu in emancipatorični naravi vse prej kot enoznačna in neproblematična.

Medtem ko imamo na eni strani pojme, kjer je določitev usmerjenosti določene teorije ter s tem povezanih politik (v veliki meri) nedvoumna, npr. pri toleranci ali pri patriotizmu, je pri enakih možnostih – podobno kakor pri problematiki multikulturalizma¹ – ta meja zabrisana, saj jo zagovarjajo tako na t. i. 'levi' kakor tudi na t. i. 'desni' strani oz. tako zagovorniki egalitarnega liberalizma (npr. Rawls, 1971) kakor tudi zagovorniki libertarne politične teorije (npr. Friedman, 1980; Nozick, 1974). Kakor sta v predgovoru v zbornik o enakosti zapisala Louis P. Pojman in Robert Westmoreland (1997), je koncept enakih možnosti »v sodobni družbi široko sprejet, vendar po navadi ni natančno pojasnjen« oz. kakor je v svojem članku *Equality of Opportunity, and Beyond* zapisal John H. Schaar, ima ideja enakih možnosti »malo sovražnikov – politiki, poslovneži, družbeni teoretiki in demonstranti z njo soglašajo – in je zato le redko izpostavljena intelektualnim izzivom« (Schaar, 1997 [1967]: 137). Pravzaprav je del privlačnosti ideje enakih možnosti nedvomno povezan z njeno navidezno preprosto retoriko in jasnim sporočilom.

Eden od vzrokov je tudi vrsta (vsaj navideznih) protislovij oz. paradoksov na širšem področju problematike družbene neenakosti, ki smo jim priča. Na empirični ravni se predvsem od 70. let 20. stoletja naprej soočamo z (empiričnim) paradoksom enakih možnosti, in sicer prvič, čedalje večjo neenakostjo ter čedalje večjo razliko med tistimi, ki imajo, in tistimi, ki so deprivilegirani, ter drugič, vse manjšim številom tistih, ki niso deprivilegirani.² Gre torej za tri ločene dejavnike, zaradi katerih je ideja enakih možnosti oz. njena egalitarnost postavljena v negotovost. Soočamo se torej s protislovjem, da je rezultat procesa konkuriranja za selektivne družbene položaje čedalje manj pomemben, kar hkrati relativizira enake možnosti kot eno osnovnih

---

¹ Čeprav retorika multikulturalizma temelji na uskladitvi zahtev po zagotavljanju enakosti ter sprejemanju in spoštovanju različnosti, se v okviru razprav o multikulturalizmu oz. politikah sprejemanja in vključevanja različnosti meja med t. i. 'levim' in 'desnim' polom sprevrne, saj se emancipatoričnost politik spoštovanja, sprejemanja in vključevanja kulturnih razlik – kakor opozarjajo zagovorniki egalitarnega liberalizma (npr. Barry, 2001) in liberalne feministične teorije (npr. Okin, 1998) – lahko sprevrže v ohranjanje 'oblastnih' razmerij znotraj manjšin in drugih nedominantnih družbenih skupin, ki tako ali drugače niso del mainstreama oz. večinske populacije. Po nekaterih interpretacijah naj bi bil multikulturalizem prej dedič komunitarne ali celo konservativne politične teorije in ne liberalizma oz. emancipatorične levece. Za podrobnejšo predstavitev posameznih paradoksov multikulturalizma glej Sarđoč (2011).

² Na problem naraščajoče neenakosti je v dokumentarnem filmu *Inequality for All* opozoril tudi nekdanji ameriški državni sekretar za delo (v času prve administracije Billa Clintona med letoma 1993–1997) in ekonomist Robert Reich. Dokumentarni film je dostopen na spletni strani <http://inequalityforall.com>.

oblik zagotavljanja pravičnosti. Drugi paradoks je povezan z uresničitvijo ideala poštenih oz. resničnih enakih možnosti: če bi v okviru tega procesa nevtralizirali t. i. 'transmisijsko' vrednost družine, aspiracij, motivacije, prepričan in navad, družbenih povezav ter genetskih dejavnikov posameznika, bi nevtraliziranje teh dejavnikov v končni posledici privedlo do opustitve družine kot osnovne družbene enote oz. kot »osnovne enote družbene organizacije« (Coleman, 1967: 1). »Če nočemo uničiti družine«, poudarja Zdenko Kodelja (2004: 397), »potem moramo sprejeti stališče, da je socialne neenakosti mogoče korigirati le deloma«.

Ob primerjavi obeh paradoksov pridemo do protislovnega rezultata. Na eni strani imamo situacijo, kjer ideja enakih možnosti ter neenakost nista medsebojno izključujoča oz. obenem je razlika med njima čedalje večja, medtem ko na drugi strani uresničitev ideala enakih možnosti privede do rezultatov, ki se jih ne bi sramovala nobena totalitaristična politična ureditev.³ Kako torej misliti koncept, ki je poleg idej o 'vitki' državi, privatizaciji, zasebni lastnini,⁴ odgovornosti posameznika, učinkovitosti, svobodnem trgu itn. del železnega repertoarja libertarne politične teorije (in ideologije neoliberalizma) ter hkrati eden temeljnih kamnov egalitarnega liberalizma ter s tem povezanih idealov, npr. pravičnosti, poštenosti, spoštovanja, enakosti itn.

Pričujoči prispevek problematizira dve osnovni razsežnosti problematike enakih možnosti, na katera obstoječe razprave o enakih možnostih ne ponujajo enoznačnega odgovora, in sicer problematiko poštenosti enakih možnosti in problematiko merila oz. valute enakosti. Sklepni del prispevka predstavi dva osnovna paradoksa, ki določata tako smer razprave kakor tudi mogočih rešitev zagotavljanja poštenih enakih možnosti v okviru procesa konkuriranja za selektivne družbene položaje.

Enake možnosti in poštenost

Čeprav je poštenost ena osnovnih lastnosti vsakega pojmovanja enakih možnosti in ne nazadnje tudi pravičnosti sploh (Rawls, 1971), sta njena vloga in pomen v okviru procesa konkuriranja za selektivne družbene položaje v veliki meri nejasna oz. neustrezno artikulirana. Vsako od različnih pojmovanj enakih možnosti namreč poštenost zagotavljanja enakih možnosti interpretira na svoj način, npr. libertarno in egalitarno pojmovanje enakih možnosti

---

³ Temu ustrezno je razdeljena tudi kritika ideje enakih možnosti. Na eni strani imamo kritiko ter s tem povezane očitke in ugovore, da so enake možnosti neučinkovite, saj naj bi politike, ki temeljijo na tem mehanizmu distribucije selektivnih družbenih položajev, velik del sredstev in virov namenile zagotavljanju enakih možnosti. Hkrati naj bi bilo na meritokraciji temelječe pojmovanje enakih možnosti deterministično, saj kljub formalni odpravi ovir proces konkuriranja za selektivne družbene položaje vso 'krivdo' za rezultat procesa konkuriranja preloži na posameznika. Prav kritika, da enake možnosti pomenijo zgolj in samo »enake možnosti, da postanemo neenaki« (Jacobs, 2004: 4), je privedla do očitka, da gre v tem primeru za posredno oz. prikrito obliko socialnega darvinizma ter v najboljšem primeru za ohranjanje obstoječega družbenega reda oz. načel in vrednot (Schaar, 1967). Za podrobnejšo predstavitev kritike enakih možnosti glej Sardoč (2013a).

⁴ Za zagovornike libertarne politične teorije – tako 'desne' kot tudi 'leve' politične provenience – je zasebna lastnina najpomembnejša pravica posameznika, saj jim zagotavlja »področja osebne svobode, v okviru katerih lahko vsak upošteva svoje pojmovanje dobrega življenja« (Vallentyne in Steiner, 2001: 1). Za predstavitev razlike med različicami libertarizma kot tudi samega pojmovanja 'levega' libertarizma glej Vallentyne in Steiner [ur.] (2001).

se tako razlikuje predvsem glede na pojmovanje poštenosti procesa konkuriranja za selektivne družbene položaje.⁵ Da bi lahko primerjali poštenost različnih pojmovanj enakih možnosti, je treba vpeljati dve osnovni razsežnosti poštenosti, in sicer obseg poštenosti enakih možnosti (*kontekst poštenosti*) in kaj v okviru procesa konkuriranja za selektivne družbene položaje šteje kot merilo oz. valuta poštenosti (*merilo oz. valuta poštenosti*).

Kontekst poštenosti

Obseg poštenosti procesa konkuriranja za selektivne družbene položaje je večplasten, saj je poštenost v vsaki izmed t. i. okoliščin lahko več ali manj. Klasičen primer takega pojmovanja t. i. konteksta poštenosti je tristopenjski model poštenih enakih možnosti, ki ga je v svoji knjigi *Pursuing Equal Opportunities* artikularil Lesley A. Jacobs, in sicer: poštenost ozadja; proceduralna poštenost; ter poštenost rezultatov.

Proceduralna poštenost

Rezultat procesa konkuriranja za selektivne družbene položaje je legitimen, v kolikor je posledica poštenih postopkov (Brighouse, 2010: 27). Proceduralna poštenost procesa konkuriranja za selektivne družbene položaje, v okviru katere se izvede »dodelitev oseb neenakim položajem na podlagi poštenega tekmovanja« (Fishkin, 1983: 6), je torej pravičen v kolikor so izpolnjeni naslednji pogoji: prvič, vsak posameznik ima enak dostop do procesa konkuriranja za selektivne družbene položaje; drugič, (a) pravila so enaka za vse in (b) so znana vnaprej ter so (c) povezana s ciljem procesa konkuriranja za selektivne družbene položaje (npr. z opravljanjem določenega poklica); tretjič, najboljši kandidat je zmagovalec ('najboljši kandidat vselej dobi službo').⁶

Proceduralna poštenost enakih možnosti je torej zagotovljena, če so izpolnjeni naslednji pogoji oz. zahteve: da je dostop do konkuriranja za selektivne družbene položaje pošten oz. da so v njem imeli vsi pošteno priložnost tekmovati; da so kriteriji za selekcijo znani ter povezani

---

⁵ V nasprotju z distinkcijo med libertarnim in egalitarnim pojmovanjem enakih možnosti pa je osnovna distinkcija med egalitarnim in multikulturnim pojmovanjem enakih možnosti osredinjena okoli distinkcije upravičenosti tistih oblik neenakosti, ki so legitima podlaga za politike kompenziranja neenakosti. Kakor je indikativno poudaril Brian Barry, »Invalidnost – na primer, pomanjkanje telesne mobilnosti zaradi poškodbe ali bolezni – *prima facie* močno podpira zahtevo po kompenziranju, saj omejuje možnosti, da opravljajo dejavnosti, v katerih drugi lahko sodelujejo. V nasprotju s tem pa je učinek posebnega prepičanja ali preference v tem, da prinese določen vzorec izbir med naborom možnosti, ki so na voljo vsem, ki imajo podoben telesni ali finančni položaj. Položaj nekoga, ki zaradi telesne invalidnosti ne more voziti avtomobila, je popolnoma drugačen od nekoga, ki avtomobila ne more voziti zato, ker bi bilo to v nasprotju z načeli njegove vere. Trditi, da sta položaja podobna, je žaljivo za obe strani.« (Barry, 2001: 36–37) Za podrobnejšo obravnavo kritike multikulturalizma glej Sarđoč (2011).

⁶ Razlika med libertarnim in egalitarnim pojmovanjem enakih možnosti je tudi v veljavnosti osnovne predpostavke na meritokraciji temelječega pojmovanja enakih možnosti ('najboljši kandidat vselej dobi službo'). Za zagovornike libertarnega pojmovanja je to načelo absolutno: najboljši kandidat ima pri konkuriranju za selektivne družbene položaje vselej prednost pred vsemi drugimi kandidati. Za zagovornike egalitarnega pojmovanja enakih možnosti je to načelo veljavno zgolj pod določenimi pogoji. Najboljši kandidat ima prednost zgolj in samo tedaj, ko so imeli vsi posamezniki pošten

zgolj in samo z uspešnim opravljanjem nalog, ki ga zahteva določen selektivni družbeni položaj; ter da kriteriji veljajo za vse enako. Kakor poudarja Brian Barry, so

z egalitarno liberalnega stališča enake možnosti tisto, kar je pomembno. Če enotna pravila ustvarijo enake nize izbir, so možnosti potemtakem enake. Pričakujemo namreč lahko, da bodo ljudje glede na svoje želje po rezultatih ter glede na svoja prepričanja o odnosu ukrepov za zadovoljitev svojih preferenc iz teh nizov izbir opravili različne izbire. Nekatere od teh preferenc in prepričanj bodo izpeljane z vidikov kulture, ki si jo delijo z drugimi; nekatere bodo idiosinkratične. Ampak to nima nikakršnega pomena: tako ali tako za morebitne zahteve, ki temeljijo na pravičnosti, to ni pomembno, saj je pravičnost zagotovljena z enakimi možnostmi. (Barry, 2001: 32)

Kljub temu velja poudariti, da je brez upoštevanja vseh tistih dejavnikov, ki lahko vplivajo na proces konkuriranja za selektivne družbene položaje, t.i. 'proceduralna' razsežnost enakih možnosti – kakor poudarjajo zagovorniki egalitarnega liberalizma – nepopolna.

Poštenost ozadja

Na pomen distinkcije med proceduralno poštenostjo, ki je povezana z idejo o 'odprti tekmi',⁷ ter poštenostjo ozadja je v svoji knjigi *Political Argument* opozoril Brian Barry, kjer skozi posamezne prispodobe navaja, da

proceduralna poštenost izključi boksarja, ki ima v svojih rokavicah košček svinca, poštenost ozadja pa bi izključila tudi vsakršno neupravičeno razliko v teži boksarjev. Podobno poštenost ozadja izključi jadrnice in avtomobile različnih velikosti, ki dirkajo drug proti drugemu, razen če so primerno ovirani. V sodnem primeru bi bilo dejstvo, da je zagovornik ene strani pokazal veliko večjo spretnost, podlaga za pritožbo v rubriki poštenosti ozadja in ne proceduralne poštenosti. (Barry, 2011 [1965]: 98–99)

Zagovorniki egalitarnega pojmovanja enakih možnosti kot pogoj legitimnosti rezultata procesa konkuriranja za selektivne družbene položaje poudarjajo izhodiščno enakost oz. poštenost dostopa do procesa konkuriranja, saj bi morali imeti posamezniki »z enako stopnjo nadarjenosti in sposobnosti«, kakor poudarja Rawls (2001: 44), »enake možnosti za uspeh, ne glede na poreklo njihovega družbenega razreda.«⁸ Enakost statusa »kot načelo poštenosti ozadja«, poudarja

---

dostop do kvalifikacij. Za prve je poštenost dostopa zadovoljena takoj, ko imajo vsi posamezniki dostop do kvalifikacij. Za druge enakost dostopa ni zgolj in samo v tem, da moralno arbitrarni dejavniki nimajo vpliva na proces konkuriranja za selektivne družbene položaje, temveč da se pri doseganju določenega cilja vsi posamezniki (vsaj približno) soočajo z enakimi ovirami. Za podrobnejšo predstavitev primerjave različnih modelov enakih možnosti glej Cavanagh (2002); Squires (2006: 473–477) in Swift (2001).

⁷ Kakor opozarja Andrew Mason, je »tekma je odprta zgolj in samo, če nikomur ni onemogočeno vstopanje, tekma je široko oglaševana in pravila tekme so ustrezno zasnovana, da izbejo najbolj usposobljenega kandidata« (Mason, 2006: 16).

⁸ Tukaj Rawls loči družbeno neenakost od naravne, kar je tudi ena od kritik oz. očitkov njegovemu pojmovanju pravičnosti kot poštenosti.

Lesley A. Jacobs (2004: 29), »zahteva, da imajo v tekmi vsi posamezniki enak položaj«. V ta namen je treba tako pozitivne kakor tudi negativne razlike ter s tem povezano neenakost nevtralizirati in tako zagotoviti poštenost ozadja. Čeprav med zagovorniki egalitarnega liberalizma obstaja soglasje izravnave igralnega polja, ostaja v veliki meri nedorečeno, do kod naj izravnava poteka ter kako naj se izvede, saj je za izravnavo igralnega polja mogoče uporabiti različne mehanizme.

Poštenost rezultata

Tretja razsežnost egalitarnega modela enakih možnosti ima za svoj cilj tudi poštenost samega rezultata procesa konkuriranja za selektivne družbene položaje. Od vseh preostalih modelov enakih možnosti, npr. libertarnega oz. klasičnega liberalnega ter egalitarnega, se to pojmovanje razlikuje po dodatni razsežnosti, kjer naj bi bili pozorni na poštenost samega konteksta poštenosti, saj *proceduralna* poštenost in poštenost *ozadja* – tako zagovorniki tristopenjskega modela enakih možnosti, npr. Lesley A. Jacobs (2004) – v nezadostni meri skrbita za poštenost procesa konkuriranja za selektivne družbene položaje oz. t. i. 'resnične' enake možnosti. Kar se v okviru določenega postopka šteje kot pošteno, kakor poudarja Lesley A. Jacobs (2004: 16), »je pogosto povezano s tem, kar je v tekmovanju na kocki«. Prav zato, ker je rezultat procesa konkuriranja neenakost, bi jo bilo treba omejiti, tako da razlike med posamezniki ne bi bile prevelike.

Čedalje večja neenakost namreč vodi tudi v proces prekarizacije, ki ga praviloma spremlja tudi zmanjševanje ugodnosti oz. koristi, ki so povezani z določenim družbenim položajem oz. statusom. Hkrati se posredno tudi razvrednoti sam proces konkuriranja za selektivne družbene položaje oz. enakih možnosti na splošno. S prekarizacijo imamo torej dva ločena negativna rezultata, in sicer razvrednoti se sam proces konkuriranja ter dejstvo, da je tudi zmagovalec na slabšem. Iz te perspektive se tako postavlja vprašanje, ali je zagotavljanje enakih možnosti sploh še smiselno, saj je končni rezultat procesa konkuriranja za selektivne družbene položaje v veliki meri že nerelevanten. Neenakost, ki je rezultat procesa konkuriranja za selektivne družbene položaje, bi bilo po tej interpretaciji treba omejiti, saj bi s tem zmanjšali potencialno intersekcionalnost ter s tem povezano multipliciranje neenakosti. V procesu prekarizacije naj bi bila namreč razlika med tistimi, ki so 'zmagali' ter tistimi, ki so 'izgubili' vse večja. Kljub temu je treba poudariti, da se s povečano senzibilnostjo za vprašanje poštenosti in problematiko neenakosti povečuje tudi redistributivna funkcija države in njenega institucionalnega okvira ter potencialnega vpliva na svobodo posameznika oz. poseganja v njegovo zasebnost. Prav zato je mogoče socialne neenakosti, poudarja Zdenko Kodelja (2004: 397), »korigirati le deloma«.

Enake možnosti in problem merila

V samem izhodišču razprav o družbeni neenakosti je pomembno omeniti distinkcijo, ki v veliki meri določa vso nadaljnjo razpravo o neenakosti, in sicer distinkcijo o naravi neenakosti, saj je bila enakost – kakor opozarja Larry S. Temkin (2000: 327), »med najbolj obširno obravnavanimi ideali in je hkrati tudi med najmanj razumljenimi«. Kakor je v svojem predavanju *Equality or Priority* trdil Derek Parfit, je treba med zagovorniki egalitarizma ločiti dve različici, in sicer 'telično' različico egalitarizma oz. 'telični' egalitarizem ter 'deontično' različico

egalitarizma oz. 'deontični' egalitarizem. 'Telična' različica egalitarizma zagovarja pozicijo, da je neenakost sama po sebi nekaj slabega oz. da »je samo po sebi slabo, če so nekateri ljudje na slabšem kot drugi« (Mason, 2001a: 246), kar Parfit poimenuje *načelo enakosti*. V nasprotju s 'telično' različico egalitarizma pa t. i. 'deontična' različica egalitarizma oz. 'deontični' egalitarizem neenakosti ne jemlje kot nekaj negativnega na sebi, temveč se temeljni ugovor zoper neenakost primarno nanaša na njeno nepravilnost (ibid) oz. različne negativne učinke, ki izhajajo iz neenakosti. To lahko imenujemo *predpostavka o nepravilnosti neenakosti*. Osnovna teza t. i. 'deontičnega' egalitarizma temelji na predpostavki, da je odprava neenakosti upravičena samo tedaj, pravi Parfit (1997: 18), ko le-ta »koristi ljudem, ki so na slabšem«.

Če je razprava okoli vprašanja 'zakaj enakost' v veliki meri osredinjena primarno na kavzalno problematiko enakosti, je razprava 'enakost česa' veliko bolj kompleksna, saj je prevladujoči del problematike osredinjen okoli osnovnega merila tistega, kar je merilo enakosti, npr. pravice, lastnina, talenti, svoboda, osnovne dobrine itn.⁹ To odpira dve ločeni problematiki, in sicer problematiko meritokracije (*kako meriti*) in problematiko merila enakosti (*kaj meriti*).

Enake možnosti in meritokracija

V okviru institucionalnega okvira sodobne pluralne družbe je meritokracija¹⁰ oz. na meritokraciji temelječe pojmovanje enakih možnosti sprejeto kot osnovni mehanizem, kakor pravi David Miller (1999: 177), »v kateri so priložnosti vsake osebe, da pridobi privilegirane položaje in s tem povezane koristi, popolnoma odvisne od njegovega ali njenega talenta in truda«. Distribucija selektivnih družbenih položajev ter s tem povezanih prednosti tako temelji na podlagi posameznikovih zaslug in ne na katerem od moralno arbitrarnih dejavnikov, npr. spola, rase, veroizpovedi, družbeno-ekonomskega položaja posameznika ali na podedovanih privilegijih oz. položajih, prijateljstvu. »Načelo zasluge«, pravi Iris Marion Young (1990: 200), temelji na predpostavki, da je treba »položaje podeliti najbolj usposobljenim posameznikom, torej tistim, ki so najbolj usposobljeni in spretni za opravljanje nalog, ki jih zahtevajo ti položaji«. Meritokracija tako temelji na intuitivni ideji, da vsakdo dobi tisto, kar si zasluži.

Osnovna ideja meritokracije, opozarja Matt Cavanagh (2002: 33), je, da mora »najboljša oseba vselej dobiti službo«, kar je osnovna predpostavka kateregakoli pojmovanja meritokracije oz. na meritokraciji temelječega pojmovanja enakih možnosti. Kljub svoji neposrednosti in

---

⁹ Medtem ko je prva razprava v veliki meri osredinjena primarno na kavzalno problematiko enakosti, je druga veliko bolj kompleksna, saj je prevladujoči del problematike osredinjen okoli osnovnega merila tistega, kar velja kot merilo enakosti, npr. pravice, viri, lastnina, svoboda, osnovne dobrine itn. V okviru teh razprav velja splošno sprejeta predpostavka, da je osnovna smer te problematike usmerjena od vprašanja 'zakaj enakost' k vprašanju 'enakost česa' (npr. Sen, 1992; Dworkin, 2002). Problematičnost tega trenda, kakor je poudaril Paul Kelly (2010: 56), je v tem, »da namenja premalo pozornosti tradicionalnim vprašanjem o podlagi temeljne enakosti oz. zakaj nas bi morala enakost na prvem mestu sploh zanimati«.

¹⁰ Pojem meritokracije je leta 1958 vpeljal britanski sociolog Michael Young v svoji knjigi *The Rise of The Meritocracy* (1958). Čeprav je Youngov satirični esej *The Rise of Meritocracy* – vsaj širši javnosti – manj znan kot Orwellov roman *1984* ali pa Huxleyjev roman *Krasni novi svet*, njegov vpliv ni nič manj prisoten, saj se je z artikulacijo pojma meritokracija neizbrisno vpisal v besednjak tako družboslovja kakor tudi humanistike.

preprostosti pa je njen pomen vse prej kot enoznačen in preprost, saj je ideja zasluge (merit) – kakor poudarja Amartya Sen (1999: 5) – derivativne narave oz. je odvisna od »naših stališč o dobri družbi«. Prav zato Cavanagh navaja dve različni razumevanji tega pojmovanja meritokracije, in sicer kot na proces usmerjeno pojmovanje in na cilj usmerjeno pojmovanje. Obe pojmovanji – tako pravi Cavanagh – zaobsegata pojmovanje tekmovanja, ki pa ga pojmuteta različno. Prvo pojmovanje meritokracije tako poudarja vlogo in pomen tekmovanja oz. procesa konkuriranja, v okviru katerega imajo vsi enake možnosti doseči najboljši rezultat oz. zmagati. Drugo pojmovanje pa kot osnovno vodilo meritokracije navaja primarno izkupiček samega tekmovanja oz. procesa konkuriranja, in sicer dobiti najboljšega kandidata za določeno funkcijo. Osrednji cilj tega pojmovanja meritokracije tako ni »ustvarjati zmagovalce in poražence«, temveč »odkriti, kdo je najboljši posameznik« (ibid). Kakor navaja Matt Cavanagh (2002: 4), ima meritokracija oz. ideja, da naj bodo izbrani tisti, ki so najboljši, dve mogoči razlagi. Na eni strani naj imajo vsi posamezniki, ki so vključeni v proces konkuriranja za selektivne družbene položaje, priložnost, da določen položaj pridobijo, medtem ko se druga razlaga primarno osredinja na problematiko tega, da dobimo najboljšega kandidata, ki bo določeno mesto zasedel.¹¹

Kljub temu pa je treba poudariti, da na meritokraciji temelječe pojmovanje enakih možnosti primarno ni povezano z zagotavljanjem enakosti dostopa, temveč v artikulaciji procesa selekcije najustreznjšega oz. najbolj kvalificiranega kandidata, saj ideja enakih možnosti med drugim temelji na dveh ločenih predpostavkah, in sicer na predpostavki o omejenosti materialnih in človeških virov in predpostavki o učinkovitosti podelitve selektivnih družbenih položajev tistim, ki so najuspešnejši. Roland Benabou pravi, da se v razpravah o meritokraciji ponavlja tema

o enakih možnostih, kar pomeni, da družinsko ozadje ne bi smelo biti pomembna prednost ali hendikep pri prizadevanju za ekonomsko uspešnost. Eno intuitivnih meril je delež variance v prihodkih, ki so posledica posameznikovih lastnosti, ali njihove odsotnosti, ne pa njegovega ali njenega ozadja. (Benabou, 1999: 319)

Osnovno vprašanje meritokracije¹² je osredinjeno okoli problematike narave zaslug, na podlagi katerih meritokracija kot sistem ugotovi, kdo je najustreznjši oz. najbolj zaslužen kandidat za določen selektiven družbeni položaj. Zasluge, kakor poudarja Lesley A. Jacobs, so »standardi, ki odslukujejo tisto, kar maksimira interese največjega števila posameznikov v družbi« (Jacobs, 2004: 20). Meritokracija, kakor poudarja David Miller, je »v določenem smislu globoko nenaraven način dodeljevanja družbenih ugodnosti« (Miller, 1999: 178), saj je – na zdravorazumski ravni – v nasprotju z osnovnimi socialnimi stiki prijateljstva, družinskega življenja, ljubezni. Osnovno vprašanje, ki se odpira tukaj, je, kaj pravzaprav meriti oz. katera je t. i. 'valuta' procesa konkuriranja za selektivne družbene položaje kakor tudi enakih možnosti na splošno? Je to npr. zgolj in samo dosežek oz. rezultat v okviru procesa konkuriranja za selektivni družbeni položaj ali pa je to lahko tudi vloženi trud, talenti, odrekanje, tveganje itn.?

---

¹¹ Za podrobnejšo predstavitev vloge in pomena odličnosti v okviru na meritokraciji temelječem pojmovanju enakih možnosti glej Lampert (2012).

¹² Kakor opozarja David Miller (1999: 181–185), je treba pri argumentih zoper meritokracijo, ki jih navaja libertarna politična teorija, ločiti tri mogoče podlage za zasluge, in sicer moralni motiv; trud; ter bolečino (npr. odrekanje).

Problem merila poštenosti

Kljub različnim izpeljavam oz. različicam egalitarnega liberalizma jih združuje – kakor je poudaril Samuel Scheffler (2003: 5) – skupna ideja, »da so neenakosti v prednostih, ki jih ljudje uživajo, sprejemljive, če izhajajo iz prostovoljnih izbir, medtem ko so neenakosti, ki izhajajo iz neizbranih lastnosti okoliščin ljudi nepravične« oz. kakor je poudaril Larry Temkin (2003: 62), da »je *nezaslužena* neenakost nepoštena, medtem ko zaslužena neenakost ni«. Kakor pravi Shlomi Segall (2008: 10), temelji ta ideja na predpostavki, »da je za posameznika nepošteno, da je v slabšem položaju kot drugi zaradi razlogov, ki so zunaj njegovega nadzora« ter da naj se od posameznika upravičeno zahteva, kakor poudarja Andrew Mason (2001b: 763), »da nosi stroške (ali dovoli, da uživa koristi) posledic svojega ravnanja, katerih proizvodnja je pod njegovim nadzorom, ne pa tudi tistih, katerih proizvodnja je onkraj njega«. Teoretični in tudi politični pomen distinkcije med obema oblikama neenakosti je ključna ločnica v sodobni teoriji pravičnosti. Vse od izida Rawlsove knjige *A Theory of Justice* oz. artikulacije teorije pravičnosti kot poštenosti¹³ velja, da se najpomembnejša distinkcija v egalitarnem liberalizmu nanaša na samo naravo različnosti oz. potencialnih neenakosti, in sicer na različnost oz. neenakost, ki je rezultat okoliščin; ter različnost oz. neenakost, ki je rezultat izbire. Kakor je pravil Will Kymlicka (1989: 186), je »razlikovanje med izbirami in okoliščinami pravzaprav popolnoma osrednje za liberalni projekt«.

Osnovno vprašanje, ki se torej odpira, je, »katere dejavnike je treba šteti med okoliščine ljudi in katere je mogoče vključiti znotraj kategorije izbir« (Scheffler, 2005: 6).¹⁴ Ali so torej talenti posameznikov oz. njihove sposobnosti lahko legitimni temelj razlik med posamezniki ter s tem povezano neenakostjo, saj si nihče, kakor opozarja Rawls (1971: 101–102), »ne zasluži svojih večjih naravnih sposobnosti, niti ni upravičen do ugodnejšega začetnega položaja v družbi. Tisti, ki jim je bila narava bolj naklonjena, kdorkoli že so, lahko pridobijo iz svoje sreče samo pod pogoji, ki izboljšujejo položaj tistih, ki so izgubili«. Okoliščine so torej vsi tisti dejavniki, nad katerimi posameznik nima nadzora in zanje potemtakem ni odgovoren in ga torej ne moremo šteti med valuto enakih možnosti (Nagel, 1979).

Kljub deklarirani egalitarnosti se posamezna pojmovanja enakih možnosti in tudi enakih izobraževalnih možnosti med seboj razlikujejo glede na številne vidike. Med najpomembnejše spada utemeljitev narave posameznih oblik neenakosti, in sicer tiste oblike neenakosti, ki so rezultat okoliščin oz. dejavnikov zunaj posameznikove volje ali nadzora (nevoluntaristični vidik neenakosti) ter tiste oblike neenakosti, ki so rezultat posameznikovih izbir, odločitev ali dejanj.¹⁵ Prav distinkcija dejavnikov, ki jih je treba šteti med okoliščine posameznikov, in tiste,

---

¹³ Kakor poudarja Brian Barry (2001: 35), se temeljna premisa poštenosti nanaša na »distribucijo pravic, virov in možnosti«.

¹⁴ To pojmovanje distinkcije med danostjo in izbiro (*taksonomija narave neenakosti*) ter s tem povezano zahtevo po kompenziranju vseh tistih oblik neenakosti, nad katerimi posameznik nima vpliva, temelji na predpostavki, da so dejavniki, ki so zunaj posameznikovega nadzora, v zunanjem odnosu s posameznikovimi izbirami oz. nanje nimajo vpliva (*predpostavka o zunanjem odnosu izbire in okoliščin*).

¹⁵ Za kritiko distinkcije neenakosti in s tem povezanih dejavnikov, ki so zunaj posameznikovega nadzora, ter tistimi, ki katere je posameznik odgovoren oz. da »so nekateri v slabšem položaju kot drugi, ne po lastni krivdi (ali izbiri)« (Temkin, 1993: 13), glej Sher (2011). Hkrati je treba poudariti tudi ugovor zoper predpostavko o nepovezanosti talentov

ki jih je mogoče vključiti znotraj kategorije izbir posameznikov, je eden osnovnih teoretičnih temeljev egalitarnega liberalizma ter loči različna pojmovanja enakosti in enakih izobraževalnih možnosti, ki se med seboj razlikujejo predvsem glede na dve nesoglasji, in sicer »kateri vidiki posameznikovega vedenja so zunaj njegovega nadzora ter jih je tako treba pripisati učinkom okoliščin«; in »ali naj se enaki pogoji zagotovijo delno ali v celoti« (Roemer, 1998: 8).

Problematiko obsega zagotavljanja enakih možnosti lahko najbolj ponazorimo skozi scenarije, ki se ponujajo. Scenarije zagotavljanja enakih pogojev v okviru procesa konkuriranja za selektivne družbene položaje lahko delimo v dve ločeni skupini, in sicer absolutno skupino ter relativno skupino. Absolutna skupina se zavzema za izenačevanje vseh pogojev, ki lahko vplivajo na proces konkuriranja za selektivne družbene položaje. S tem naj bi vsem posameznikom zagotovili *resnično* enake možnosti. Relativna skupina ima naslednje mogoče scenarije: minimalnega, prioritarnega in suficientarnega. Minimalni scenarij zagotavljanja enakih možnosti temelji izključno na načelu nediskriminiranja in tako zagotavlja zgolj in samo enak oz. odprt dostop.¹⁶ Prioritarni scenarij daje prednost tistim, ki so najbolj deprivilegirani (npr. učenci z učnimi težavami oz. tistim, ki so najbolj deprivilegirani), medtem ko suficientarni scenarij priložnosti posameznikom izenačuje zgolj in samo do določenega praga.

V okviru različnih pojmovanj enakih možnosti in meritokracije oz. na meritokraciji temelječega pojmovanja enakih možnosti lahko torej ločimo dve pojmovanji: t. i. 'klasično' pojmovanje in t. i. 'radikalno' pojmovanje enakih možnosti (Brighouse, 2010). Klasično pojmovanje enakih možnosti kot merilo zasluge praviloma izključuje tiste dejavnike, ki so rezultat posameznikovih okoliščin oz. dejavnikov, na katere posameznik nima vpliva in zanje ni odgovoren, ne pa tudi posameznikovega talenta, izbir oz. njegovega truda. Radikalno pojmovanje enakih možnosti pa kot merilo zaslug ne upošteva posameznikovih talentov, saj le-ti niso povezani s posameznikovimi izbirami in trudom oz. posameznik nanje naj ne bi imel vpliva. To pojmovanje zaslug naj bi upoštevalo zgolj in samo trud kot »edino legitimno podlago in merilo zaslug« (Sadurski, 1985: 116).¹⁷ To pojmovanje naj bi bilo tako povezano s tremi očitki zoper upoštevanje talentov kot merila na meritokraciji temelječega pojmovanja enakih možnosti iz treh ločenih razlogov, in sicer zaradi nevoluntaristične narave talentov; kulturne oz. družbene pogojenosti talentov; ter distributivnih omejitev talentov.

Prvi razlog za 'nevtalizacijo' talentov oz. naravnih sposobnosti naj bi bila njihova nevoluntaristična narava, saj posamezniki naj ne bi imeli vpliva na talente, ki naj bi jih imeli.

---

in izbir oz. neodvisnosti samih izbir, ker ji kljubuje tudi vrsta empiričnih ugotovitev, saj so »neenakosti v aspiracijah« – kakor opozarja Zdenko Kodelja – povezane »s socialnim izvorom« (Kodelja, 2004: 399), npr. da si otroci priseljencev ali (deprivilegiranih) manjšin, ženske itn. v disproporcionalno večji meri izbirajo poklice kakor predstavniki večinske populacije oz. t. i. *mainstreama*. Sher (2011: 2–3) hkrati tudi loči časovno razsežnost obeh 'meril', saj so »talenti trajne sposobnosti, ki jih je mogoče izvrševati ob različnih priložnostih, medtem ko so izbire enkratni dogodki«.

¹⁶ Za distinkcijo med pojmom enakih možnosti in odprtih možnosti glej Hansson (2004). Na distinkcijo med enakimi oz. odprtimi možnostmi ter potencialno problematično naravo ideje enakih možnosti je opozoril že Anthony Flew v svoji knjigi *The Politics of Procrustes* (1981).

¹⁷ Tukaj seveda ostaja odprto vprašanje razmerja med trudom in dosežkom ter s tem povezano 'nagrado', saj lahko imamo v okviru procesa konkuriranja za selektivne družbene položaje različne 'scenarije', npr. trud brez dosežka; dosežek brez truda ter trud in dosežek (*intersekcionalnost truda in dosežka*). Za podrobnejšo predstavitev tega razmerja glej Mason (2006: 46–48).

Vsak talent posameznika naj bi bil primarno ali vsaj v veliki meri rezultat dejavnikov, ki so zunaj njegove volje oz. vpliva in so hkrati med posamezniki neenako porazdeljeni. Drugi razlog zoper upoštevanje talentov kot merila na meritokraciji temelječega pojmovanja enakih možnosti sta sama vrednost in družbena vloga oz. status posameznega talenta posameznika, na katerega posameznik prav tako nima vpliva, saj so del drugih dejavnikov in družbenih okoliščin, npr. igranje nekega inštrumenta, določena rokodelska spretnost ali sposobnost analitičnega mišljenja. Neenakost talentov, opozarja Douglas Rae (1983: 70), »ni fenomen narave, ampak fenomen narave, kakor ga posreduje in konkretizira človeška kultura. Narava ustvarja široko paleto človeških sposobnosti, kultura pa izbere nekatere od teh zmožnosti, s katerimi ravna kot z relevantnimi ali pomembnimi.« [avtorjevi poudarki]¹⁸ Tretji ugovor zoper talente kot merila na meritokraciji temelječega pojmovanja enakih možnosti je njihova neprenosljivost z enega posameznika na drugega, kar je z vidika njihovega distributivnega pomena problematično. V nasprotju z npr. materialnimi in finančnimi viri, ki jih posameznik lahko prenese, proda, posodi ali podari, so talenti neprenosljivi in potemtakem – vsaj v okviru te interpretacije – ne veljajo kot legitimno merilo na meritokraciji temelječega pojmovanja enakih možnosti,¹⁹ saj bi bilo nepravilno, opozarja S. J. D. Green (1988: 8), »da se nagradi posameznika zgolj zaradi posedovanja talenta ali talentov«. »[N]ajvečja nepravilnost« – opozarja Thomas Nagel (1979: 99) – torej »ni ne rasna ali spolna, temveč intelektualna«.

Kakor navaja Lesley A. Jacobs (2004: 53), si različni modeli enakih možnosti »prizadevajo odpraviti arbitrarno distribucijo, ki temelji na socialnih naključjih, vendar prezrejo učinke naravne loterije«. Prav zato je treba omeniti osnovne ugovore zoper talente kot del merila, na podlagi katerega je treba ločiti med dvema različnima razsežnostma, in sicer da si npr. nadarjeni svojih prednosti niso zaslužili (*ugovor o arbitrarnosti naravne loterije*) in da so talenti, ki v posamezni družbi nekaj štejejo bolj ali manj stvar selekcije, okoliščin, nuje ali celo naključja (*ugovor o moralni arbitrarnosti družbenega statusa določenega talenta*).²⁰ Ideja enakih možnosti, pravi S. J. D. Green (1988: 1–2), naj bi torej temeljila na filozofsko neutemeljeni predpostavki, da lahko »različne zasluge izpeljemo iz moralno arbitrarne distribucije človekovih sposobnosti«. »Kar se zdi slabo,« poudarja Thomas Nagel v svoji knjigi *Equality and Partiality* (1989: 71), »ni to, da bi morali biti ljudje neenaki v prednostih ali pomanjkljivostih na splošno, temveč da morajo biti neenaki v prednostih ali pomanjkljivostih, za katere niso odgovorni«.

Na drugi strani so očitki in ugovori zoper ideal enakih možnosti usmerjeni v kritiko o nepravilnosti in konformizmu standardnega pojmovanja enakih možnosti, kakor je v svoji knjigi *Justice and the Politics of Difference* (1990: 7. poglavje) opozorila Iris Marion

---

¹⁸ Kot dober primer tako 'diahrono' kot tudi 'sinhrono' arbitrarnosti talentov, ki so v določeni družbi pomembni, npr. John Schaar navaja primer bojevanja v starogrški Šparti (Schaar, 1967). Prav zaradi arbitrarnosti talentov v določeni družbi ponuja revidirano različico formule enakih možnosti, ki se glasi: »enake možnosti, da vsi lahko razvijejo tiste talente, ki so v določenem času visoko cenjeni« (ibid: 231).

¹⁹ Za podrobnejšo predstavitev vloge in vpliva talentov v okviru procesa konkuriranja za selektivne družbene položaje ter s tem povezan 'problem prikrivanja' glej Green (1988: 9–10).

²⁰ Kljub temu ostaja odprto vprašanje, kakšna je vloga talentov in s tem povezanih rezultatov v okviru procesa konkuriranja za selektivne družbene položaje. Za analizo problematike talentov v okviru Rawlsove teorije pravičnosti kot poštenosti ter načela razlike glej Kodelja (2004: 398–399).

Young.²¹ Hkrati naj bi bilo na meritokraciji utemeljeno pojmovanje enakih možnosti deterministično, saj kljub formalni odpravi ovir proces konkuriranja za selektivne družbene položaje vso 'krivdo' za rezultat procesa konkuriranja preloži na posameznika. Sočasno na posameznika prenese tudi celotno 'tveganje' za rezultat, saj zmagovalec procesa konkuriranja za selektivne družbene položaje ni znan vnaprej.²² Prav kritika, da enake možnosti pomenijo zgolj in samo 'enake možnosti, da postanemo neenaki' (Jacobs, 2004: 4), je privedla do ugovora, da gre v tem primeru za posredno oz. prikrito obliko socialnega darvinizma²³ ter (v najboljšem primeru) za ohranjanje obstoječega družbenega reda oz. načel in vrednot (Schaar, 1967).

Sklep: problemi, možnosti in izzivi

Na podlagi predstavljenih razsežnosti poštenosti različnih pojmovanj enakih možnosti in problematike merila oz. valute enakih možnosti ugotavljamo, da ima ideja enakih možnosti dve prevladujoči obliki oz. modela, in sicer libertarno (*tehnokratski model*) in egalitarno pojmovanje (*populistični model*). Način, kako je ta razprava artikulirana, kakor opozarja Kenneth R. Howe (1992: 458), je – v svoji skrajni meri – dopuščala dva odgovora, in sicer »opustitev svobode in izbire« ali »opustitev enakosti rezultatov«.²⁴ S prvo izbiro tvegamo potencialno vpeljavo 'totalitarnega' egalitarizma in s tem povezano ukinitve družine (vsaj takšne, kakršno poznamo), medtem ko ima lahko druga izbira za posledico radikalno povečanje neenakosti, ki temelji na ideji socialnega darvinizma oz. determinizma. Prav zato v okviru problematike enakih možnosti prevladujejo razprave o njihovem pomenu in ne njihove zaželenosti (Jencks, 1988). Čeprav obe pojmovanji ponujata – vsaj intuitivno – privlačen zagovor ideje enakih možnosti, obe pojmovanji – paradoksalno – trčita ob lastno mejo zagovora enakih možnosti, kar v končni posledici pripelje do sklepa, da je treba oba modela zavrniti.

Tehnokratsko pojmovanje oz. interpretacija ideje enakih možnosti poudarja legitimnost

---

²¹ Iris Young v svoji knjigi *Justice and the Politics of Difference* (1990) podvomi o dveh temeljnih predpostavkah na meritokraciji temelječega pojmovanja enakih možnosti, in sicer predpostavki o upravičnosti distribucije selektivnih položajev najboljšemu kandidatu in predpostavki o pravičnosti hierarhične družbene delitve dela (Young, 1990: 200–206).

²² Jonathan Wolff in Avner de Shalit v svoji knjigi *Disadvantage* tveganje opredelita kot eno izmed razsežnosti izbire, ki jo zagovorniki egalitarnega liberalizma vzamejo za izhodiščno predpostavko svojega pojmovanja enakih možnosti oz. družbene neenakosti sploh (2007: 4. poglavje).

²³ Za argumente socialnega darvinizma, ki zagovarjajo prevlado trga kot 'najbolj »naravne« oblike družbene organizacije' ter kritiko le-teh, glej Buchanan (1985: 3. poglavje). Buchanan argumente, ki trdijo, da redistributivni aranžmaji socialne države 'posegajo v naravni boj za preživetje' in jih je kot take treba odstraniti, v celoti zavrne, saj »temeljijo na več napačnih predstavah« (ibid: 49).

²⁴ Na podlagi te distinkcije Kenneth R. Howe za analizo problematike enakih možnosti predlaga t. i. 'interpretativni' pristop, ki ga povzame po Michaelu Walzerju (1983). Le-ta – v nasprotju z Rawlsovo teorijo pravičnosti kot poštenosti, ki ima podlago v idealni oz. abstraktni teoriji – izhaja iz neposrednih družbenih okoliščin. Hkrati naj bi ta pristop k problematiki enakih možnosti skozi t. i. 'konceptualni revizionizem' raziskal skupna načela in njihove posledice ter kazal na nasprotja in neskladja ter se tako odzival na spreminjajoče se okoliščine in vednost (Howe, 1992: 459). Tudi nekateri drugi avtorji, npr. Matthew Clayton (2006), zagovarjajo pristop t. i. 'neidealne teorije' (*non-ideal theory*), ki ima kot izhodišče Walzerjev prisop.

procesa konkuriranja za selektivne družbene položaje oz. rezultat tega procesa. V nasprotju s tem pa populistično pojmovanje oz. interpretacija ideje enakih možnosti pušča ob strani najmočnejši argument, in sicer, da zahteva nevtralizirano posameznikovega socialno-ekonomskega položaja itn., preveliko intervencijo države in njenega institucionalnega okvira. Uresničitev ideala enakih možnosti (v okviru populistične interpretacije) – tako kot v primeru velike večine drugih egalitarnih politik²⁵ – lahko potencialno privede do prevelike intervencije države oz. v končni instanci do odprave družine (Fishkin, 1983), saj ima egalitarizem kot oblika 'abolicionistične politike' za svoj cilj, kakor opozarja Michael Walzer (1983: xii), odpravo posameznih razlik, in sicer »aristokratske privilegije, kapitalistično bogastvo, birokratsko moč ter rasno ali spolno prevlado«. Elizabeth Anderson (1999: 288) trdi, da egalitarizem »v svoji odločenosti, da popravi nepravilnost [...], napade našo zasebnost ter oteži osebne vezi ljubezni in navezanosti, ki se nahajajo v središču družinskega življenja«. ²⁶ Načelo poštenih enakih možnosti, kakor opozarja John Rawls (1999: 64), se torej »lahko izvaja le nepopolno, vsaj dokler obstaja institucija družine«.

Po tej interpretaciji so torej enake možnosti – v najboljšem primeru – oblika instrumentalnega egalitarizma,²⁷ saj izenačitev priložnosti posameznikov ni cilj sam na sebi, temveč vsaj načeloma služi za pravično in učinkovito distribucijo selektivnih družbenih položajev ter s tem za vzpostavitev razmer, ki bodo v blagor vseh članov skupnosti: ne nazadnje tudi tistih, ki so kot rezultat procesa konkuriranja za selektivne družbene položaje na družbeni lestvici pristali nižje (*načelo vzajemne prednosti*). Kljub temu velja poudariti, da je ena temeljnih značilnosti politik enakih možnosti vzpostavitev legitimne neenakosti, saj temeljijo na razlikah, ki so rezultat poštenega procesa konkuriranja za selektivne družbene položaje, kar je nedvomno boljše kakor 'totalitarni' egalitarizem. Rezultat procesa konkuriranja za selektivne družbene položaje je – že zaradi redkih družbenih dobrin, ki je *conditio sine qua non* samega procesa – vselej neenakost. Kakor poudarja John Roemer (1998: 24), je tisto, »kar družba dolguje svojim članom, na podlagi politike enakih možnosti [...] enak dostop, vendar je posameznik odgovoren za spremembo dostopa v dejansko prednost z uporabo truda«.

---

²⁵ Elizabeth Anderson loči med dvema kategorijama ciljev egalitarnih politik, in sicer negativnimi in pozitivnimi. Negativni cilj egalitarnih politik oz. egalitarne pravičnosti »ni odprava posledic smole iz človeških zadev, temveč končati zatiranje, ki je po definiciji družbeno pogojeno« (Anderson, 1999: 288), medtem ko je pozitiven cilj egalitarnih politik »ustvariti skupnost, v kateri so ljudje v enakopravnih medsebojnih odnosih« (ibid: 289).

²⁶ Ena najpomembnejših razlik med egalitarnim in libertarnim pojmovanjem enakih možnosti je v povezanosti enakih možnosti z vlogo države (v primeru egalitarizma) ter svobodnega trga (v primeru libertarne politične teorije). Prav zagotavljanje enakih možnosti potrebuje namreč tudi vlogo države in njenega institucionalnega okvira, saj zahteva, kakor opozarja Michael Walzer, »izvajanje izpitov, določitev meril za usposabljanje in certificiranje, ki urejajo iskanje in postopek izbire. Samo država lahko omeji partikularne učinke individualne presoje, moč trga ter korporativne privilegije in vsem državljanom zagotovi enake možnosti za primerjavo z univerzalnimi standardi« (Walzer, 1983: 132).

²⁷ Za distinkcijo med instrumentalnim egalitarizmom in neinstrumentalnim egalitarizmom glej Temkin (2000, 2003). Za instrumentalni egalitarizem je vrednost enakosti zunanega oz. sekundarnega pomena, medtem ko je za neinstrumentalni egalitarizem vrednost enakosti pomembnejša od drugih idealov, načel ali vrednot. Hkrati Temkin (2000: 332) tudi poudarja, da neupoštevanje razlike med instrumentalnim in neinstrumentalnim egalitarizmom pomembno pripomore k zmedbi o naravi in vrednosti enakosti. Če bi to distinkcijo sprejeli, bi lahko upravičeno izpeljali sklep, da politike enakih možnosti kot oblika izenačevanja priložnosti posameznikov niso del egalitarizma, saj je izenačevanje priložnosti primarno v funkciji učinkovite in pravične distribucije selektivnih družbenih položajev.

Osnovno vprašanje problematike enakih (izobraževalnih) možnosti je torej, kako zagotoviti, da bo 'tekma' za selektivne družbene položaje pravična, neenakost, ki je rezultat procesa konkuriranja pa legitimna. Enake možnosti namreč pomeni načelo, kakor pravi S. J. D. Green (1988: 1), »ki naj bi vzpostavil pravično porazdelitev omejenih sredstev med posamezniki«. Glede na dejstvo, da ideja enakih možnosti in družbena neenakost nista medsebojno izključujoča, izku-piček procesa konkuriranja za selektivne družbene položaje pa vse prej kot zanemarljiv, bo »v stiskah drugih ljudi«, kakor je v svoji knjigi *Faces of Injustice* zapisala Judith Shklar (1990: 15), »vselej lažje videti nesrečo kakor pa nepravičnost«.

Literatura

- GANDERSON, ELIZABETH (1999): What is the Point of Equality. *Ethics*, 109(2): 287–337.
- ARROW, KENNETH, BOWLES, SAMUEL in DURLAUF, STEVEN [ur.] (1999): *Meritocracy and Economic Inequality*. Princeton: Princeton University Press.
- BARRY, BRIAN (2001): *Culturel e Equality*. Cambridge: Polity Press.
- BARRY, BRIAN (2005): *Why Social Justice Matters*. Cambridge: Polity Press.
- BARY, BRIAN (2011 [1965]): *Political Argument*. London: Routledge.
- BENABOU, RONALD (1999): Meritocracy, Redistribution and the Size of the Pie. V *Meritocracy and Economic Equality*, K. Arrow, S. Bowles in S. Durlaf (ur.), 317–339. Princeton: Princeton University Press.
- BRIGHOUSE, HARRY (2010): Educational Equality and School Reform. V *Educational Equality*, G. Haydon (ur.), 15–70. London: Continuum.
- BUCHANAN, ALLEN E. (1985): *Ethics, Efficiency and the Market*. Oxford: Clarendon Press.
- CAVANAGH, MATT (2002): *Against Equality of Opportunity*. Oxford: Oxford University Press.
- CLAYTON, MATTHEW (2006): *Justice and Legitimacy in Upbringing*. Oxford: Oxford University Press.
- COHEN, JOSHUA, HOWARD, MATTHEW in NUSSBAUM, MARTHA C. (ur.) (1999): *Is Multiculturalism Bad for Women?* Princeton: Princeton University Press.
- COLEMAN, JAMES S. (1967): The Concept of Equality of Educational Opportunity. *Harvard Educational Review* 38: 7–22
- DRYZEK, JOHN, HONIG, BONNIE in PHILLIPS, ANNE (ur.) (2006): *The Oxford Handbook of Political Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- DWORKIN, RONALD (2002): *Sovereign Virtue: The Theory and Practice of Equality*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- FISHKIN, JAMES (1983): *Justice, Equal Opportunity, and the Family*. New Haven: Yale University Press.
- FLEW, ANTHONY (1981): *The Politics of Procrustes*. London: Temple Smith.
- FRIEDMAN, MILTON in FRIEDMAN, ROSE (1980): *Free to Choose: A Personal Statement*. London: Harcourt Brace Jovanovich.
- GREEN, S. J. D. (1988): Is Equality of Opportunity a False Ideal for Society. *The British Journal of Sociology* 39(1): 1–27.
- GREEN, S. J. D. (1989): Competitive Equality of Opportunity: A Defense. *Ethics* 100(1): 5–32.
- HANSSON, SVEN OVE (2004): What are Opportunities and Why Should They be Equal. *Social Choice and Welfare* 22(2): 305–316.
- HART, HERBERT L. A. (2008): *Punishment and Responsibility: Essays in the Philosophy of Law*, 2. izdaja. Oxford: Oxford University Press

- HAYDON, GRAHAM (ur.) (2010): *Educational Equality*. London: Continuum.
- HOWE, KENNETH R. (1992): Liberal Democracy, Equal Educational Opportunity, and the Challenge of Multiculturalism. *American Educational Research Journal* 29(3): 455–470.
- JENCKS, CHRISTOPHER (1988): Whom Must We Treat Equally for Educational Opportunity to be Equal? *Ethics* 98(3): 518–533.
- KELLY, PAUL (2010): Why Equality? On Justifying Liberal Egalitarianism. *Critical Review of International Social and Political Philosophy* 13(1): 55–70.
- KODELJA, ZDENKO (2004): Izobraževanje in Rawlsova načela pravičnosti. *Časopis za kritiko znanosti*, 32(217/218): 393–401.
- KYMLICKA, WILL (1989): *Liberalism, Community and Culture*. Oxford: Clarendon Press.
- LAMPERT, KHEN (2012): *Meritocratic Education and Social Worthlessness*. London: Palgrave-Macmillan.
- MASON, ANDREW (2001a): Egalitarianism and the Levelling Down Objection. *Analysis* 61(3): 246–254.
- MASON, ANDREW (2001b): Equality of Opportunity, Old and New. *Ethics* 111(4): 760–781.
- MASON, ANDREW (2006): *Levelling the Playing Field*. Oxford: Oxford University Press.
- MILLER, DAVID (1999): *Principles of Social Justice*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- NAGEL, THOMAS (1979): *Mortal Questions*. Cambridge: Cambridge University Press.
- NAGEL, THOMAS (1989): *Equality and Partiality*. Oxford: Oxford University Press.
- NOZICK, ROBERT (1974): *Anarchy, State and Utopia*. New York: Basic Books.
- OKIN, SUSAN M. (1999): Is Multiculturalism Bad For Women? *V Is Multiculturalism Bad for Women?*, J. Cohen, M. Howard and M.C. Nussbaum (ur.), 9–24. Princeton: Princeton University Press.
- PARFIT, DEREK (1997): Equality and Priority. *Ratio (new series)*, 10(3): 202–221.
- PENNOCK, J. R. in CHAPMAN, J. W. (ur.) (1967): *Equality*. New York: Atherton Books.
- POGGE, THOMAS W. (1989): *Realizing Rawls*. Ithaca: Cornell University Press.
- POJMAN, LOUIS P. in WESTMORELAND, ROBERT (ur.) (1997): *Equality: Selected Readings*. Oxford: Oxford University Press.
- RADCLIFFE RICHARDS, JANET (2002): Equality of Opportunity. *Ratio* 10(3): 253 – 279.
- RAE, DOUGLAS W. (1983): *Equalities*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- RAWLS, JOHN (1971): *A Theory of Justice*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- RAWLS, JOHN (2001): *Justice as Fairness: A Restatement*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- ROEMER, JOHN E. (1998): *Equality of Opportunity*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- SADURSKI, WOJCEICH (1985): *Giving Desert its Due*. Dordrecht: Springer.
- SACHS, BENJAMIN (2012): The Limits of Fair Equality of Opportunity. *Philosophical Studies* 160(2): 323–343.
- SARDOČ, MITJA (2011): *Multikulturalizem: pro et contra*. Ljubljana: Pedagoški inštitut.
- SARDOČ, MITJA (2013a): Enake [izobraževalne] možnosti in družbena neenakost. *Sodobna pedagogika* 64(2): 48–62.
- SARDOČ, MITJA (2013b): Anatomija enakih možnosti. *Šolsko polje* XXIV(5/6): 145–159.
- SCHAAR, H. JOHN (1997/1967): Equality of Opportunity, and Beyond. *V Equality*, J. R. Pennock in J. W. Chapman (ur.), 228–250. New York: Atherton Books.
- SCHEFFLER, SAMUEL (2003): What is Egalitarianism? *Philosophy and Public Affairs* 31(1): 5–39.
- SCHEFFLER, SAMUEL (2005): Choice, Circumstance, and the Value of Equality? *Politics, Philosophy and Economics* 4, 5: 5–28.
- SEGALL, SHLOMI (2008): *Health, Luck and Justice*. Princeton: Princeton University Press.
- SEN, AMARTYA (1992): *Inequality Re-examined*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- SEN, AMARTYA (1999): Merit and Justice. *V Meritocracy and Economic Inequality*, K. Arrow, S. Bowles, S.

- Durlauf (ur.), 5–16. Princeton: Princeton University Press.
- SHKLAR, JUDITH (1990): *The Faces of Injustice*. New Haven: Yale University Press.
- SHER, GEORGE (2011): Talents and Choices. *Nous* 46(3): 400–417.
- SQUIRES, JUDITH (2006): Equality and Difference. V *The Oxford Handbook of Political Theory*, J. S. Dryzek, B. Honig in A. Phillips (ur.), 470–487. Oxford: Oxford University Press.
- SWIFT, ADAM (2001): *Political Philosophy: A Beginner's Guide for Students and Politicians*. Cambridge: Polity Press.
- TEMKIN, LARRY S. (1993): *Inequality*. Oxford: Oxford University Press.
- TEMKIN, LARRY S. (2000): Inequality: A Complex, Individualistic, and Comparative Notion. *Philosophical Issues* 11(1): 327–353.
- TEMKIN, LARRY S. (2003): Equality, Priority or What. *Economics and Philosophy* 19(1): 62–87.
- VALLENTYNE, PETER in STEINER, HILLEL (ur.) (2001): *Left-Libertarianism and Its Critics*. Basingstone, Hampshire: Palgrave.
- YOUNG, MICHAEL (1958): *The Rise of The Meritocracy: 1870 – 2033: An Essay on Education and Equality*. Harmondsworth: Penguin.
- YOUNG, IRIS MARION (1990): *Justice and the Politics of Difference*. Princeton: Princeton University Press.
- WALZER, MICHAEL (1983): *Spheres of Justice*. New York: Basic Books.
- WOLFF, JONATHAN in DE SHALIT, AVNER (2007): *Disadvantage*. Oxford: Oxford University Press.

ZAMOLČANE ZGODOVINE

Fotomontaža slike Jean Mammen:
Before the Performance, 1928

Neposlušne zgodovini

Kako se piše zgodovina družbenih obrobij? Kako poteka zgodovinjenje margine? Ali sploh poteka? Visoka nacionalna zgodovina, umetnostna zgodovina, literarna zgodovina, antropologija, etnologija, sociologija, arheologija in drugi akademski diskurzi, ki se ukvarjajo s človekom in družbenimi sistemi v minulih zgodovinskih obdobjih, pojem ženske homoerotike dosledno cenzurirajo. Ženskih homoerotičnih razmerij, biografij, zgodovinskih osebnosti, likov iz preteklosti itd. v uradni zgodovini bodisi sploh ni mogoče najti zaradi sistematičnega izbrisa – prezrtja, izpuščanja in zamolčevanja, bodisi znanstveni diskurz lezbištvo mutilira – zastira, kamuflira, kodira, filtrira, prirojuje in ukaluplja v *strejt* režim. Strategije skrivanja ženske homoerotike so strukturni del večinskega toka znanosti in njenega aparata.

Leta 1979 je zgodovinarica Blanche Wiesen Cook zapisala: »Stare fantazije težko umrejo; heteroseksistično zanikanje realnosti, raznolikosti, širokega razpona razmerij resničnega užitka med ženskami še naprej prevladuje.« Pravi, da se historično zanikanje lezbištva odraža kot vztrajno zavračanje prepoznanja obstoja različnih oblik emocionalnih in erotičnih izkušenj in razmerij med ženskami (Cook, 1979). Danes ji lahko le pritrdimo, a vmes je minilo petintrideset let.

Na sled odkrivanja in »izkopavanja« skrite in zamolčane zgodovine žensk se ženske študije in študije spolov¹ podajo že konec 60. let 20. stoletja. V 70. letih se jim pridružijo lezbične in gejevske študije, pozneje pa tudi queerovske študije. Večina akademskih disciplin na Zahodu se je tedaj začela ubadati z vprašanjem percepcije spolov v znanosti in s posledicami spolnih stereotipov,

---

¹ Ženske študije so vrsta *feministične perspektive*; predstavljajo žensko orientiran pogled in kritično refleksijo tradicionalnih disciplin s pozicije podrejene skupine, ki ji je bil odvzet avtonomni diskurz. Še dlje gredo študije spolov, ki ločujejo med kategorijami spola in seksualnosti ter odpravljajo tradicionalno matrico njenih medsebojnih povezav kot edino mogočo. Pristop v obliki parcialne perspektive in pogleda z roba kot znanstveno relevantne prakse za večanje objektivnosti je zavrnil tako internalistični pristop (feministični empiricizem), kakor tudi eksternalistični pristop (feministične perspektive). Opozarja, da 'obče' ženske perspektive ni, zato kot ključno dimenzijo poudari razdrobljenost identitet, multiplost pogleda in parcialno pozicijo.

predsodkov; gre za prodor marginaliziranih in parcialnih pozicij na področje znanosti, ki problematizirajo kategorijo spola kot socialno, kulturno in zgodovinsko pogojeno. Vanj vstopajo v obliki rehabilitiranja »nevidnih« družbenih segmentov, tudi s pomočjo biografskega pristopa. Še zlasti pomembna je raziskava biografije za doseganje segmenta tihega znanja (*tacit knowledge*), torej za doseganje, beleženje in dokumentiranje utišanih, »nevidnih« in zapostavljenih kategorij, kot so ženske, manjšine, zatirane skupine. To pomeni razvoj senzibilnih, necenzuriranih diskurzov, prakse in teorije odpora proti multiplim izključevalnim orientacijam. Razbijanje identitetne konsolidacije tam, kjer le-ta omejuje različnost in raznolikost, odpiranje tem, ki jih družbeni konsenz zapira: tehnologije spolov in seksualnosti, queer subkulture, trans identitet (Velikonja, 2002).

Z nastankom ženskih študij, študij spolov ter gejevskih in lezbičnih študij se ponudi možnost za rehabilitacijo »nevidnih« biografskih kategorij. Neobstoj ženske homoerotike na »zemljevidu« nacionalne zgodovine ni posledica historično neizpričanega lezbištva ali pomanjkanja zgodovinskih, arhivskih, dokumentarnih virov, temveč produkt selektivnega redukcionalizma ter interpretativne pristranskosti znanosti. Ko lezbištvo vstopa v historiografski diskurz, vstopa kot izrecno politična kategorija – kot korekcija vseobčega zanikanja ženske homoerotične eksistence, emocionalnosti in telesnosti, kot eksplicitna manifestacija estetike, ikonografije, jezika in izraza – zato je njegov vstop toliko težji.

Leksikografsko obdelani biografski podatki so eksaktni in tako jih tudi povzemamo. Datum in kraj rojstva in smrti, spol, starost, kraj bivanja, zakonski stan in poklic – vse to so enoznačna biografska dejstva. Za interpretativno prebiranje biografij, njihovo analizo in vrednotenje pa potrebujemo pristop, ki mora biti dovolj senzibilen za umeščanje partikularne, individualne dimenzije posameznika ali posameznice, in reflektiven v razmerju do pripadajočega historičnega, družbenega in ideološkega konteksta, v katerem se je neka biografija realizirala.

Zgodovinski viri, ki izpričujejo biografske podatke, so v interpretaciji pogosto uporabljene na goli faktografski ravni, s pomanjkljivim družbenozgodovinskim zaledjem, ali celo brez njega. To je težko premostljiva ovira takoj, ko želimo osvetliti osebno, zasebno, javnosti manj transparentno plat biografije; ko želimo razumeti in ovrednotiti delo in kulturno, umetniško ali drugo ustvarjalno zapuščino nekoga; in tako rekoč nemogoče, če želimo raziskovati intimno, emocionalno, seksualno življenje posameznika ali posameznice. Zgolj s faktografsko biografsko metodo se življenje, delo in ustvarjalnost zgodovinskih osebnosti razlagajo enostransko in pomanjkljivo; takšne biografije so okrnjene. Raziskovalci so pri tem lahko površni, nesenzibilni, nepozorni ali nemotivirani za biografske elemente, ki izstopajo iz tradicionalne interesne sfere znanosti. Po navadi prezrejo ali ignorirajo vsebine, ki so manj vidne, težje prepoznavne, na prvi pogled nerazumljive, ker se ne prilegajo v 'gneздо' večinske matrice. Zaznavanje, razbiranje, dojetje in razlaga biografskih elementov manjšinskih, marginaliziranih ali kakorkoli družbeno nedominantnih eksistenc, odstopajočih od univerzalnega normativa, zahteva ustrezen metodološki pristop, ki ta dostopanja dopušča in vključuje raznolikost. Nasprotno, ob zavzetju 'površinske' perspektive prihaja do simplicističnega branja biografij, do spregledovanja in potvarjanja. V obstoječih razlagah cele vrste t. i. »nenavadnih« žensk iz slovenske zgodovine literature in umetnosti – od Alme Karlin, Ljube Prener, Ivane Kobilce, Henrike Šantel, Elde Piščanec, Mire Pregelj in drugih – se odpira zanimiv diskurz, pri katerem se moramo vprašati, kako se obstoječi večinski raziskovalci, avtorji in avtorice lotevajo njihovega zasebnega in socialnega življenja, zakaj se pisci nenehno čudijo, da so bile samske, neporočene, brez otrok in družine. Ali je iz tega podatka res mogoče linearno in poenostavljeno sklepati, da niso imele

zasebnega, družinskega, ljubezenskega, intimnega življenja, da niso imele osebnih razmerij ali partnerskih zvez? Videti je, da takšne zagate vselej nastopijo v trenutku, ko ženskih likov ni mogoče umestiti v ortodoksno patriarhalni model.

Zato nas v pričujočem tematskem bloku zanima tudi, kako in zakaj obstoječe strokovne objave zastirajo sfero zasebnosti, niso odprte ali vključevalne za identitetno raznolikost. Ne dopuščajo, zamolčijo in celo zanikajo možnost, da številne ženske – umetnice, slikarke, pisateljice, pesnice, šolane, izobražene, samostojne in neodvisne ženske – morda niso bile aktivno vključene v matrico heteronormativnosti. Opcija, da morda sploh niso živele heteroseksualnih razmerij, se sploh ne zastavi. Zakaj logična, rudimentarna dedukcija ravno pri tem vprašanju ni mogoča? Zakaj nekateri avtorji in avtorice vnaprej deklarativno zavračajo možnost drugačne spolne ali seksualne identitete? Čemu so namenjene korekcijske cenzure? Kako si takšen pristop lahko razlagamo, zakaj se nekonformne ženske biografije obravnavajo tako? Po čem vendarle lahko sklepamo kaj več od zgolj ugotovitev uradnih razlag, zakaj je pomembno uporabiti spolno in seksualno inkluziven, na raznolikost spolov, spolnih identitet in spolne usmerjenosti senzibilen pristop? In naprej, zakaj je spregledovanje ključnih biografskih elementov sporno in vodi v nepopolno, pristransko znanost? Je takšna znanost zloraba? Ne nazadnje se sprašujemo tudi, kakšen je vpliv samocenzure zgodovinskih osebnosti, vpliv samozatajevanja ter samozanikanja manjšinskih identitet kot oblike preživetvene strategije v družbenem kontekstu, ki odstopom od 'normalnosti' ni naklonjen ali je celo sovražen in nevaren.

Skratka, zanima nas, zakaj se določeni elementi izpuščajo iz ženskih biografij in zakaj je pomembno, da se življenje aktivne, ustvarjalne ženske posameznice osvetli v vsej kompleksnosti in upošteva pri interpretaciji njenega dela, kreativnosti, ustvarjalne zapuščine. Naš cilj je odpreti perspektive za zaznavanje razlik, različnosti, raznolikosti, tistih biografskih točk, ki odstopajo od družbeno normiranega reda – patriarhalne heteroseksualnosti – iskati in odkrivati nove razsežnosti, najti nove podatke in alternativne razlage skozi dokumente, ki so bili prezrti, pomanjkljivo vrednoteni, nerazumljeni, slabo razloženi; slediti kazalcem, ki po novejših raziskavah in razlagah izpričujejo žensko homoerotiko in ki jih je mogoče razbrati in prepoznati v biografskem okviru.

Če je torej znanstveni diskurz pri vprašanju zgodovinske vloge, aktivnega prispevka k razvoju in sploh participacije žensk, posejan s »slepimi pegami«, je ta praznina toliko bolj očitna, ko gre za večinskemu spolnemu modelu alternativne kategorije žensk. Tematski blok *Zamolčane zgodovine* raziskuje manko reprezentacije žensk v zgodovinopisju, zlasti žensk, ki se ne prilegajo in jih ni mogoče umestiti v »spolno- seksualno-reproduktivno« matrico. Žensk, ki so izpričale odklon od meščanske ideje o ženski in ženstvenosti. Žensk, ki niso iskale svojega poslanstva v zakonski zvezi in družini. Sklop člankov na posameznih primerih analizira »izbris« – skozi osvetljene biografije »izbrisanih« in skozi zbrane preostale drobce s sitom prečiščenih biografij. Sprašujemo se, kdo, kdaj in zakaj izvaja »izbris«, čemu je namenjena biografska cenzura in kakšni so izhodi.

Članek *Življenje brez zasebnosti: teoretska slepota v polju biografskega* izhaja iz stanja, v katerem so ženske umetnice kot notranje nediferenciran, amorfni spolni monolit, v zgodovinopisju umetnosti in raziskavi umetniških praks pomanjkljivo reprezentirane. V tem navidezno homogenem miljeju so neheteronormativne ženske 'odsotna vrsta'. Bistveno je, kdaj, kako in zakaj biografski pristopi v analizi umetnosti ostajajo neodzivni na biografske specifikke zunaj glavnega toka družbeno afirmativnega in zakaj je v biografski optiki pomembno detektirati

izgubljene elemente skozi ostreje fokusiran objektiv.

Ljiljana Kolečnik v članku *Avtoportreti Naste Rojc: Zgodnji primeri prikaza lezbične seksualne identitete v hrvaški moderni umetnosti* piše o slikarki Nasti Rojc (1883–1964), ki je bila dolgo »izrezana« iz hrvaške umetnostne zgodovine. Serija avtoportretov Naste Rojc odraža kompleksni pomen, ki ga je mogoče razbrati skozi kode lezbične subkulture z začetka 20. stoletja. Z vizualno prezentacijo lezbične seksualnosti Nasta Rojc začinja prej, kot je to primer v sočasni Evropi, in s precizno metodologijo proizvodnje pomenov zaključuje v trenutku, ko ta kulminira v metropolah modernizma.

Članek Jasmine Šepetavc *Krhke zgodovine: rekonstrukcija lezbičnega subjekta v filmu Barbare Hammer* skozi primer filma *Nitratni poljubi* iz zgodovinske trilogije kulture ameriške režiserke in pionirke queerovske filmografije predstavi možnosti konceptualizacije alternativnih zgodovin. Članek raziskuje, kako je mogoče skozi filmski medij rekonstruirati fragmentirano lezbično zgodovino na način, ki sledi kontinuumu skupnosti skozi čas, kdo spada vanjo in kdo ostaja izključen.

Čudna dekleta in ljubimke iz somraka je besedilo zgodovinarke Lillian Faderman, povzeto iz istoimenske monografije o zgodovini lezbičnega življenja v Ameriki in Evropi, razvoju ljubezenskih in emocionalnih razmerij med ženskami pred začetkom modernega pojmovanja homoseksualnosti, začeni z institucijo romantičnega prijateljstva, ki je dosegla zenit na prelomu iz 19. v 20. stoletje, ko so se ženske srednjega razreda tako prvič v zgodovini lahko same preživljale in neodvisno živele.

Nataša Velikonja v prispevku *Vesela, priletna, samoživeča gospa z gradu Rauhenstein: Elementi romantičnega prijateljstva v delih Pavline Pajk* analizira delo pisateljice in pesnice Pavline Pajk (1854–1901). Njeno ustvarjanje je bilo deležno omalovaževanja in spregleda, feministke s preloma 19. v 20. stoletje so jo uvrščale med »neprimerne, pretirane emancipirane« in »georgesandistke«. Zagovarjala je spolno relativnost in se upirala konvencijam svojega časa. V njenih delih je mogoče razbrati in predhomoseksulni oziroma predlezbični diskurz v literaturi 19. stoletja na Slovenskem.

Prispevek *Alma M. Karlin – zasebno* Maje Šučur predstavlja slovensko pisateljico in popotnico Almo M. Karlin skozi prizmo javnega in zasebnega. Avtorica povzema znana dejstva o življenju in delu Alme Karlin ter hkrati predstavi prikrite, zamolčane ali namerno izpuščene dele Almine zasebnosti, na primer njen odnos do ljubezni in telesnosti, ter pomembno osvetli njeno partnersko razmerje z življenjsko sopotnico Theo Gamelin.

Kristina Hočevar je skozi intervju *V nobenem okolju se ne počutim popolnoma doma* predstavila pesnico Majdo Kne, ki je kot avtorica dveh svojstvenih pesniških zbirk (1978, 1980) zaznamovala slovensko literarno zgodovino, njene lezbične verze pa je kot take dvajset let po objavi njenega prvenca kontekstualizirala šele literarna scena revije *Lesbo*. Pogovor razgrinja pesničin literarni imaginarij, odzive na njeno pisanje, odnos do klasifikacije literature v smislu osebnih označevalcev.

Blok zaokrožuje članek *Od refleksije k spoznanju: Spol ne bo več določevalna lastnost*. V njem Nataša Velikonja analiza roman Suzane Tratnik *Ime mi je Damjan*, ki je prvič izšel leta 2001 pri Založbi Škuc, v letu 2014 pa ga je ponatisnila Založba Mladinska knjiga. Roman popisuje življenjsko pot mladega človeka s *transspolno identiteto*. Damjanova zgodba izpoveduje realnost o prisili *spolne identitete* in individualnih načinih osvobajanja od nje. Roman bo v celovečercu Maje Weiss doživel tudi filmsko upodobitev.

Literatura

COOK, BLANCHE (1979): The historical denial of lesbianism. *Radical History Review* 20: 60–64.

VELIKONJA, NATAŠA (2002): Gejevske in lezbične študije. V *Cooltura: Uvod v kulturne študije*, A. Debeljak (ur.). Ljubljana: Študentska založba.

Tatjana Greif

Življenje brez zasebnosti: teoretska slepota v polju biografskega

Abstract

Lives Without Privacy: Biographical Blindness in Theory Building

Historical discourse is covered with 'blind spots' when dealing with historical role, active contribution, and participation in general of women. This emptiness is ever more obvious with regard to categories of women alternative to the mainstream gender model. While generally women artists as internally undifferentiated and amorphous gender monolith are purely represented within art history and research of art practice, non-hetero-normative women as a deviating minority are just 'invisible'. It's not only about the heteronormativism and heterosexism of the mainstream art history but also about phobias of feminist theory. The basic question is when, how and why the biographical approach in art analysis remains unresponsive to biographical specifics outside the socially affirmative mainstream, and why is it important in the biographical optic to detect lost elements through sharper-focused lance.

Keywords: biographical approach, art history, heteronormativism, unmarried women, lesbian women

Tatjana Greif, PhD in archaeology, author, editor, activist in the area of LGBT culture, politics and human rights. (tatjana.greif@guest.arnes.si)

Povzetek

Zgodovinski diskurz je pri vprašanju zgodovinske vloge, aktivnega prispevka in sploh participacije žensk posejan s 'slepimi pegami'. Ta praznina je toliko bolj očitna, ko gre za večinskemu spolnemu modelu alternativne kategorije žensk. Če so ženske umetnice na splošno, kot notranje nediferenciran, amorfni spolni monolit, v zgodovino pisju umetnosti in raziskavi umetniških praks pomanjkljivo reprezentirane, potem so neheteronormativne ženske kot odklonska manjšina sploh 'nevidne'. Pri tem ne gre le za heteronormativizem in heteroseksizem večinske umetnostne zgodovine, temveč tudi za fobije feministične teorije. Bistveno vprašanje je, kdaj, kako in zakaj biografski pristopi v analizi umetnosti ostajajo neodzivni na biografske specifikke zunaj glavnega toka družbeno afirmativnega, in zakaj je v biografski optiki pomembno detektirati izgubljene elemente skozi ostreje fokusiran objektiv.

Ključne besede: biografski pristop, umetnostna zgodovina, heteronormativnost, neporočene ženske, lezbistvo

Tatjana Greif je doktorica arheologije, avtorica, urednica in aktivistka na področju LGBT kulture, politike in človekovih pravic. (tatjana.greif@guest.arnes.si)

»Živeti brez zgodovine pomeni živeti kot otrok, nenehno vznihan in izzvan od tujega in neimenovanega sveta. Ta vrsta eksistence je velikanski čudež, vitalna radovednosti in čut za pustolovščino, ki ju odlično obvladamo, da bi naša življenja ohranjali živa. Toda ljudje, ki se borijo proti svetu, ki jih je razglasil za obscene, potrebujejo trdnejša tla pod nogami.«
Joan Nestle: A Restricted Country

Kakšna je kultura našega spomina? Zgodovina, umetnostna zgodovina, literarna zgodovina, antropologija, etnografija, arheologija in druge vede, ki proučujejo preteklost človeka in družbe, so posejana s 'slepimi pegami', ko gre za vprašanja zgodovinske vloge in prispevka ženskega spola. Ta slepota je toliko bolj očitna, ko gre za nehomogene skupine žensk, za manjšine ali zgodovinsko zapostavljene, zatirane ali prezrte kategorije žensk.

Tako kot druge historične diskurze tudi umetnostno zgodovino zaznamuje drastičen izpad ženskih umetnic iz zgodovine umetnosti; na to 'izkrivljeno' podobo od začetka 70. let 20. stoletja opozarja zlasti feministična kritika.¹ Tudi zgodovina likovne umetnosti v Sloveniji je plejada moških protagonistov. Ženske likovne umetnice so v nacionalni umetnostni zgodovini marginalizirani spol, tovrstna tradicija pa se reproducira skozi šolski režim.² Če je vloga umetnostne zgodovine v »razumevanju kulturnega in civilizacijskega razvoja človeške družbe in pomembna za oblikovanje kulturnega obzorja« (Predmetni izpitni katalog za splošno maturo – umetnostna zgodovina, 2012), potem je zelo težko razumeti in še veliko težje sprejeti, da je ženskam ta vloga zanikana. Umetnice iz preteklih zgodovinskih obdobj so redko predmet umetnostnozgodovinskega interesa in analize in še tedaj praviloma podrejene androcentrični metodologiji, postpatriarhalnemu seksizmu ter antagonistični spolni bipolarnosti. Tak znanstveni diskurz ni objektivni, je evidentno pristranski, zavajajoč in neverodostojen.

Če so ženske umetnice na splošno, kot notranje nediferencirana, amorfna spolna celota, 'slepa pega' v zgodovinopisju umetnosti in analizi umetniških praks, so neheteroseksualne ženske kot odstopajoča in stigmatizirana manjšina v njih zapostavljene dvakrat toliko, so dvojno nevidne ali celo popolnoma nevidne. Pri tem ne gre le za heteroseksizem večinske umetnostne zgodovine, temveč tudi za homofobijo pri referenčnih feminističnih avtoricah, ki se ukvarjajo z umetniško kritiko in teorijo, kot so Linda Nochlin, Susan Gubar, Sandra M. Gilbert, Elaine Showalter in druge (Velikonja, 2002: 214).

Eden ključnih vzvodov umetnostne zgodovine, ki med znanstvenimi diskurzi ni izjema, je popolna slepota in imunost na spolno usmerjenost in spolno identiteto v biografskih pristopih tako pri analizi umetnosti, umetniških del in izraza, kot pri vrednotenju načina življenja umetnic in umetnikov. Medtem ko sta homoerotična umetniška motivika in izraz manifestna že od najzgodnejših zgodovinskih obdobj ter izpričana že v prazgodovini (Taylor, 1998: 16–18), pa teoretični in kritični koncept homoerotičnega v umetnosti formalno obstaja šele od 70. let 20. stoletja, saj so diskurzi o njem, kritika in teorija v tesni zvezi z modernimi emancipatornimi

¹ Med prvimi je bila Linda Nochlin v razpravi *Zakaj ni bilo velikih ženskih umetnic?* iz leta 1971.

² Maturitetno gradivo za predmet umetnostne zgodovine v učni načrt uvršča izbor temeljnih spomenikov, ki vključuje najpomembnejša svetovna umetnostna dela. V priporočenem izboru ni najti del umetnic, pri pregledu slovenske umetnosti je v izbor uvrščena samo Ivana Kobilca. Glej Predmetni izpitni katalog za splošno maturo – umetnostna zgodovina, RIC, 2012.

gibanji na področju spolov in seksualnosti, ki privedejo do formiranja študijev spolov, lezbičnih in gejevskih študij ter nekoliko pozneje tudi *queer* študij (Plummer, 1995).

'Slepe pege'

Kako humanistične, zgodovinske vede, feministična teorija in ženske študije v slovenskem akademskem prostoru iznajdevajo, formatirajo in distribuirajo znanje o življenju manj vidnih, marginaliziranih, samobitnih, nekonformnih, uporniških žensk iz preteklosti? Neheteroseksualna pozicija ženske pomeni tisto vrsto odstopanja, svojskosti in odklona, ki ga večinski znanstveni ustroj preprosto ni zmožen procesirati. Tudi znotraj koherentno odtujene akademske feministične znanosti segmenta lezbištva kot raziskovalne vsebine pač ni lahko najti. Sprašujemo se, kaj pomeni kolektivna amnezija, utaja, brisanje sledi, selektivni zgodovinski spomin. Kaj pomeni ta historiografski heteronormativni absolutizem? Ta biografska hierarhija? Ta stratigrafija znanstvenih informacij, ki producira prikrito manipulativen korpus vednosti?

Leta 2007 je izšel zbornik z naslovom *Pozabljena polovica*.³ Kot je zapisano v uvodnih poglavjih, je njegov cilj ovrednotiti spregledano in zamolčano zgodovino žensk v Sloveniji. Postopek ni bil zgolj leksikografski, temveč je vseboval zgodbo o posamezni ženski, njenem zasebnem, družinskem življenju, njeni osebnosti. V predgovoru glavne urednice beremo, da je »zbornik z bogatim gradivom dopolnitev dosedanjemu zgodovinopisju, ki je spregledalo, da je delež žensk v slovenski zgodovini večji, kot je bil prikazan doslej ... Zgodovina, ki se je oblikovala na ta način, je enostranska in po svoje patriarhalna – pozablja na eno polovico prebivalstva, katere vloga je bila družbeno prikrita in nepriznana.« (Šelih, 2007: 18)

Zbornik, ki zaobjema ženske, rojene od 19. stoletja do leta 1920, obravnava »življenje in delo posameznic, ki so pomembno prispevale k življenju v Sloveniji, k razvoju in napredku«, ne navaja niti ene homoseksualne ženske. To ne pomeni, da jih med liki, vključenimi v zbornik – skupaj je na skoraj 500 straneh predstavljenih kar 129 biografskih portretov –, ni bilo, pomeni pa molk, brisanje sledi, skratka, biografsko slepoto, neobčutljivost in celo cenzuro, na katero je pogosto imuna tudi feministična misel. Ne gre torej za spolno pogojen avtorski pristop – zapisovanje selektivne zgodovine ni nujno dejavnost zgolj družbeno dominantnega spola.

A znotraj 'pozabljene polovice' se dodatno pozablja na tipologijo ženske in žensk, ki niso del navidezno homogene skupine; dogaja se torej dvojna pozaba, kot pravi Audre Lorde, 'akumulirana neenakost'. Ker zbornik govori o zgodnjem obdobju emancipacije žensk v Sloveniji in trajnih razvojnih procesih – individualizaciji, subjektivizaciji in poklicni profesionalizaciji žensk –, je izpuščanje določenih kategorij še zlasti vprašljivo, krivično in zavajajoče; pomeni nevarnost iluzorne prisotnosti in reprezentacije, kar tako reprezentiranim odreka politično razsežnost.

Kljub historiografskemu zastiranjemu homoseksualnosti v biografijah žensk vendarle obstaja

---

³ To je tretji zbornik o položaju žensk na Slovenskem; prvi slovenski ženski zbornik *Slovenska žena*, ki ga je uredila Minka Govekar, je izšel leta 1926 v okviru Slovenskega ženskega društva iz Trsta. Šele leta 2003 je v izdaji Arhiva RS izšel zbornik *Splošno žensko društvo 1901–1945: od dobrih deklet do feministk*, katerega avtorici sta Nataša Budna Kodrič in Aleksandra Serše.

nekaj fragmentov, ki jih lahko označimo za prve lezbične izraze na Slovenskem. Moment lezbištva⁴ je konec 19. in v začetku 20. stoletja implicitno vsebovan v izrazih »tretji spol«, »moderna ženska« in »nova ženska« (Velikonja in Greif, 2012: 23). Vsi ti pojmi so se v slovenskem javnem prostoru pojavljali v skladu s tedanjo terminologijo in družbenimi normami. Iz feministične literature prvega vala feminizma, literarne kritike, časopisja in drugih objav je mogoče razbrati, da je bila konec 19. in v začetku 20. stoletja na Slovenskem poznana sočasna tuja, zahodna terminologija in kultura »nove ženske«, »moderne ženske« in »tretjega spola«. A ne le to. Znane so bile tudi ženske s homoerotičnimi preferencami, ki so jih zgodnje feministke (denimo Marica Nadišek Bartol in Elvira Dolinar Danica) degradirale v kategorijo 'nepravilnih emancipirank' (Velikonja in Greif, 2012: 17).

Z ustreznimi pristopi je mogoče zaslediti in izluščiti homoerotični biografski moment, kar kaže primer pesnice Ljudmile Poljanec (1874–1948), katere pesniška zbirka *Poezije*, izdana leta 1906 pri napredni Schwentnerjevi založbi v Ljubljani, vse do danes ni bila prepoznana v literarni zgodovini in teoriji, čeprav je že v tistem času potekala razprava in so njena odkrita ljubezenska nagnjenja do druge ženske že tedaj povzročala škandal; zanje sta vedeli umetniška srenja in širša okolica; skratka, viri za biografsko sliko obstajajo. Ljubezenska poezija Ljudmile Poljanec je posvečena ruski baronesi Sonji Knoop. Ljudmilo Poljanec je mogoče označiti za prvo doslej znano homoerotično pesnico na Slovenskem (Velikonja in Greif, 2012: 24). To ni edini primer zakrite, cenzurirane homoerotike v uradnih biografijah zgodovinskih osebnosti.

Revizija vidnosti

Za rehabilitacijo cenzuriranih zgodovinskih likov ter revizijo vidnosti in zgodovinske prisotnosti je pomemben biografski pristop.⁵ Ta pristop se s ciljem oporekati dominantni interpretaciji lahko učinkovito nanaša na marginalizirane skupine, zato je biografska in avtobiografska metoda priljubljena metoda feministične manjšinske perspektive. Biografska perspektiva lahko v obravnavo zgodovinskih kategorij 'utelešene neenakosti' vnese manjkajočo narativnost in pomembno izpovedno vrednost. Zgodovinski vpogled v življenja posameznikov daje trdno osnovo, da opazimo, uvidimo tiste, ki manifestirajo razliko (Chauncey in dr., 1991: 1–13).

Do 19. stoletja so bili nosilci pomembnih biografij v zgodovino pisju le moški. Šele konec

---

⁴ Pri raziskavah homoerotike v 19. stoletju in pred tem je treba upoštevati, da opisi lezbištva, kot ga razumemo danes, niso bili mogoči, ker zanj ni obstajal pojmovni koncept; pomembno je upoštevati razvoj terminologije v zvezi z naklonjenostjo do istega spola; v slovenščini se izraz 'lezbijka' pojavi leta 1936 v Kalanovem prevodu Weiningerjevega dela *Spol in značaj*, ki je izšlo pri založbi Modra ptica. Izraz 'homoseksualnost' se v slovenskem okviru pojavi v začetku 20. let 20. stoletja. Za primerjavo, pridevnika 'lezbično' in 'sapfično' kot označevalca ženske homoseksualnosti prideta v angleškem jeziku v uporabo v poznem 19. stoletju, samostalnik 'lezbijka' pa je v rabi od leta 1925. Sodobna lezbična identiteta se oblikuje v 20. stoletju skozi seksološke klasifikacije. Pred tem je bila to 'spolna disforija' (moški, ujet v žensko telo) ali 'inverzija'. Pri nas je na literarni sceni dolgo potekala 'vojna' za interpretacijo lika antične pesnice Sapfo kot heteroseksualke, med najbolj vnetimi branitelji heteroseksualnosti so bili Anton Sovre, Ivan Mrak, Vida Jeraj in Fran Bradač.

⁵ Biografski pristop kot kvalitativna raziskovalna metoda lahko proučuje življenjepis posameznika, njegovo sorodstvo in nesorodstveno omrežje, bližje in širše družbene stike in povezave, generacijske spremembe, družbeni vpliv na identiteto in spomin ter osvetli njegovo pozicijo glede na širše zgodovinske procese in družbene transformacije.

19. stoletja nastane biografski obrat, torej preobrat od zgolj moških biografij v slogu slavnega opisa pomembnih mož na meji svetniške hagiografije k usmeritvi biografske pozornosti tudi k ženskam. Le izjemoma so pred 19. stoletjem avtorji pisali o ženskah, vendar izključno zaradi rodu, lepote ali njihovih zvez z moškimi – in ne zaradi njihovih zaslug (Vernigella, 2007: 22).

Vendar niti biografski obrat, ki je sicer usmeril pozornost v dokumentiranje življenja in dela zaslužnih žensk, kakor tudi ne drugi val feminizma nista prinesla biografskega konteksta za ženske, ki so kakorkoli odstopale od heteronormativa ženske-soproge-matere. Takšno stanje ostaja nespremenjeno vse do danes. Če naj bi feminizem uporabil biografijo kot pomembno politično sredstvo, s katerim je mogoče »ženskam ustvariti prostor v zgodovini«, kot pišejo sodobne feministične avtorice, in si prizadeval »obnoviti spomin drugega spola v vseh njegovih segmentih« (Vernigella, 2007: 22), kako naj torej razumemo izostanek manjšinskih, neheteroseksualnih biografij?

Pri raziskavah homoerotične umetnosti sta revizija in rehabilitacija vidnosti poleg biografske metode vezani na analize avtorstva in zgodovine prisotnosti, vključno z analizo seksualnih politik kulturne produkcije in analizo reprezentacij, ki so odprle potrebo po dekonstrukciji zgodovine, humanističnih in družboslovnih ved, novem pozicioniranju biografskih modelov in korekciji dominantne naracije, ki utrjuje in konstantno legitimira homogenost in ekskluzivnost heteronormativnega modela.

Na tem področju je temeljno delo Emmanuela Cooperja *Sexual Perspective: Homosexuality and Art in the Last 100 Years in the West*, ki je prvič izšlo leta 1986. Cooper trdi, da se seksualna želja v umetniškem delu vidno manifestira in da je torej tudi homoseksualnost avtorja ali avtorice v umetniškem delu vselej izražena. Homoseksualne umetnike v njihovem odzivu na svet vodijo vzvodi, ki so drugačni od tistih, ki vodijo heteroseksualne interese. Umetniškemu izrazu homoseksualnosti lahko sledimo z analizo formalnih elementov, pri čemer so za prepoznavanje njene manifestacije ključni trije dejavniki: obseg in vpliv umetnikovega zavedanja o samem sebi na njegovo delo; način avtorjeve samoreprezentacije in preizpraševanja lastne seksualnosti glede na kulturne norme; ter biografski podatki in viri o življenju avtorja glede na vsakokratni družbeno-zgodovinski okvir. Avtor poudarja, da samo z biografskim pristopom ne moremo razlagati umetniških del, vendar pa biografski pristop ponuja dobro izhodišče za *reinterpretacijo* vsebin, ki so bile v zgodovini umetnosti zamolčane ali zakrite (Cooper, 1994: xv–xvi, xix–xx). *Analiza reprezentacij* vključuje dekonstrukcijo, ponovno branje, ponovno razlago kulturnih naracij, vsebinsko, tj. ikonografsko analizo, oblikovno, slogovno analizo – vse to skozi prizmo *seksualizirane perspektive*. Ta pomeni postavitev seksualne želje kot označevalca ter njeno pozicioniranje v polje označevanja tako, da zavzame vitalno pozicijo. Cilj korekcije ni ustvarjanje novih centralnih referenc, ampak umestitev v polje vidnega sploh. V liniji rehabilitiranih in rekonstruiranih biografij je danes znana vrsta slikark, kipark in likovnih umetnic, ki so svoje emocionalno in erotično naklonjenost do lastnega spola izražale neprikrito.⁶

Prvi pogoj za seksualizacijo perspektive sta denaturalizacija kategorije spola in odmik od esencializma. Kot opozarja sociologinja Nataša Velikonja (2002: 211) v razpravi *Denaturalizacija seksualnosti: procesiranje želje skozi kulturni scenarij erotike*, je za proučevanje in detektiranje

---

⁶ Rosa Bonheur (1822–1899), Ethel Walker (1861–1951), Alice Austen (1866–1952), Frances Hodgkins (1869–1947), Suzanne Valadon (1869–1938), Romaine Brooks (1874–1970), Nasta Rojc (1883–1964), Marie Laurencin (1885–

homoerotike v umetniškem izrazu ključna analiza kulturnih praks, ki proizvajajo pomene v polju seksualnega, zlasti načinov, kako kultura reprezentira seksualnost, torej odnos med kulturo in prezentacijo/reprezentacijo. *Heteronormativnost* – tj. normirana reproduktivna heteroseksualnost – je vse družbene pomene, od kulturnega scenarija erotike do procesiranja želje, prilepila samo na dva spola; konstrukcija spolov in seksualnosti, ki teče skozi proces reprezentacije, pa ni danes nič šibkejša kot v viktorijanskih časih (de Lauretis, 1998: 68). Ta programirana konstrukcija spolov in seksualnosti na vseh ravneh institucionalnih diskurzov nenehno poteka z veliko intenziteto; strogo ločeni binarni spolni sferi se sistematično gradita v razlagah razvoja človeka in družbenih formacij, od samih začetkov človeške vrste.⁷

V nadaljevanju orisujemo *javno podobo* lika Elde Piščanec, kakor se ta reprezentira v strokovnih in drugih objavah. Zanima nas, ali je biografija lahko kontekstualno izhodišče, eden od virov za vrednotenje in razumevanje opusa te slikarke. Zanima nas, kakšen je značaj predstav in trditev o liku slikarke, čemu različni avtorji in avtorice in njihove razlage pridajajo poudarke, kako interpretirajo odstopanja od heteronormativnosti, kaj je v uradnih biografijah oznanjeno in kaj morda spregledano.⁸

Življenjepis slikarke

Elda Marija Piščanec prihaja iz kroga umetnic, ki so vidno oblikovale umetniško prizorišče prve polovice 20. stoletja, ne le v slovenskem, temveč v mednarodnem prostoru. Rodila se je 2. novembra 1897 v Rojah pri Trstu. Umrta je 18. oktobra 1967 v Vinah pri Dobrmi. Rodila se je v premožni družini očeta Justa in matere Ane, skupaj s sestro Ljudmilo in bratom Justom je odraščala v Trstu. Oče je bil visok carinski uradnik. Iz Trsta se je družina leta 1908 preselila v Ljubljano. Tam je obiskovala mestni dekleški licej in državno realno gimnazijo. Ob izbruhu prve svetovne vojne je Elda kot hospitantka za izdelovanje oblek obiskovala kraljevo obrtno šolo v Ljubljani. Pri svojih dvajsetih letih se je zaposlila na pošti, kjer je delala od leta 1917 do 1923., kar pa ji ni ustrezalo. Leta 1919 se je začela učiti slikarstva v zasebni šoli Riharda Jakopiča, iz tega leta so tudi njena prva dela, in nato v letih 1921 in 1922 pri Petru Žmitku v Litiji. Leta 1923 se je pod vodstvom profesorja Ivana Tabakovića pripravljala na sprejemne izpite in se je nameravala vpisati na likovno akademijo v Zagrebu, kamor pa je niso sprejeli; ženske tedaj na akademijah niso bile zaželeni.⁹ Nato je odšla v Italijo, kjer je od leta 1924 do 1929. študirala slikarstvo in grafiko na Kraljevi akademiji umetnosti v Firencah (pri profesorjih Careni in Celestiniju). Od leta 1929 do 1933. je živela v Parizu, kjer se je slikarstva učila v ateljeju cerkvene umetnosti (Ateliers d'Art Sacré) pri Mauriceu Denisu, v Desvillieresovi šoli in

---

1956), Gladys Hynes (1888–1951), Jeanne Mammen (1890–1976), Hannah Gluckstein (1895–1978), Tamara de Lempicka (1898–1980), Dorothy Hephworth (1898–1978), Thelma Wood (1901–1970), Berenice Abbott (1901–1991), Leonor Fini (1907–1996) in druge.

⁷ Za kritiko arheologije glej: Greif, Tatjana (2007): *Arheologija in spol*. Ljubljana: Škuc.

⁸ Biografijo povzemam po več objavah, navedenih v članku in seznamu literature.

⁹ Pri tem je ključnega pomena upoštevati izrazito negativne pogoje, s katerimi so se soočale ženske, ki so se lotile ume-

šoli Andréa Lotha. Sočasno se je na Glasbeni matici v Ljubljani učila solo petja. Leta 1933 se je vrnila iz tujine. Sprva občasno, pozneje pa za stalno, je živela je na podeželski pristavi Vinegrad (Majpigl) pri Dobrni. Dolga leta je sama vodila velikansko posestvo, zaradi česar naj bi ji začelo pešati zdravje.¹⁰ Dvorec iz 18. stoletja, ki je bil nekoč last celjskih minoritov, samostan je bil razpuščen leta 1808, je njena družina kupila že leta 1922, oče pa ga je pred bankrotom prepisal na Eldino mater. Leta 1952 je Elda dvorec podedovala po materi.

Od leta 1936 in nato tudi po drugi svetovni vojni je poučevala risanje na gimnazijah in srednjih šolah, v Ljubljani (III. Realna gimnazija, Ženska realna gimnazija, II. Državna ženska gimnazija), Kranju (Državna realna gimnazija), Murski Soboti in Trbovljah. Pedagoško delo naj bi jo oddaljilo od slikarskih krogov. Med letoma 1938 in 1941 je o razstavah in umetnosti pisala za revijo *Ženski svet*. V času med vojnama se je učila kiparstva pri profesorjih Severju (ulivanje v mavec), Dremlju in Smerduju (modeliranje v glini). Tudi po drugi svetovni vojni se je preživljala s pedagoškim delom, zaradi bolezni pa se je leta 1950 invalidsko upokojila. Malo pred upokojitvijo, v letih 1948 in 1949, je delala kot restavratorka na Zavodu za zaščito in znanstveno proučevanje kulturnih spomenikov in znamenitosti Slovenije v Ljubljani in v Mestnem muzeju v Celju, leta 1951 pa tudi v Narodni galeriji v Ljubljani.

Leta 1928 je bilo ustanovljeno Društvo Moderna galerija, pozneje Umetniška matica, Elda Piščanec je bila tedaj edina ženska članica.¹¹ Med vojnama je bila članica Kluba likovnih umetnic,¹² kar ji je odprlo možnosti za razstavljanje, ter članica Združenja grafičnih umetnikov. Članica Društva likovnih umetnikov Slovenije je postala že leta 1946. Leta 1952 je prejela priznanje Društva likovnih umetnikov in naziv *senior*.

V 20. letih 20. stoletja je ustvarila nekaj najpomembnejših del, ki jih je pozneje pogosto razstavljala. V Firencah je bila leta 1929 nagrajena za grafiko *Speče device*. Elda Piščanec

---

tniškega poklica in katerih pot je bila v primerjavi z njihovimi moškimi kolegi 'posuta s trnjem'. Likovne akademije v Evropi so bile do konca 19. stoletja za ženske zaprte. Šele po letu 1896 je likovna akademija v Parizu prvič dovolila vpis študentkam (starostna omejitev je bila do 30 let), v Nemčiji se je to zgodilo leta 1914. Značilno je, da so morale ženske plačevati višjo šolnino, razpisnih mest zanje je bilo enkrat manj kot za moške. V 19. stoletju so obstajale zgolj zasebne slikarske šole in tečaji za ženske. Društvo umetnic v Münchnu je konec 19. stoletja ustanovilo Damsko akademijo, na Dunaju pa je začela delovati Umetniška šola za dekleta in žene. Poleg tega so umetniško kariero lahko uresničile le ženske višjih razredov, ki jim je finančno zaledje omogočilo zadostno mero neodvisnosti; ovira je bila dvojna, tako spol kot razredna pripadnost. Glej Mastnak, 2004.

¹⁰ Podobno je v 30. letih sama vodila veliko posestvo v Prekrižju hrvaška slikarka Vera Nikolić Podrinska.

¹¹ Poleg Franceta Kralja, Toneta Kralja, Vena Pilon, Ivana Čarga, Božidarja Jakca, Miroslava Kokolja, Gojmirja Antona Kosa, Ivana Kosa, Domicijana Serajnika, Franja Stiplovska, Antea Trstenjaka in Frana Zupana.

¹² Ustanavljanje ženskih likovnih društev je šele v dvajsetih letih 20. stoletja tudi našim umetnicam omogočilo razstavljanje. V našem prostoru je to storila hrvaška slikarka Nasta Rojc, ki je leta 1928 ustanovila Klub likovnih umetnic (Klub likovnih umjetnica), prvo poklicno združenje likovnih umetnic, katerega članice so bile tudi številne slovenske slikarke in kiparke. Klub je ustanovila po vzoru Women's International Art Club iz Londona, s katerim je Rojčeva sodelovala v letih 1924 in 1925. Klub je bil prvo poklicno žensko likovno združenje z območja tedanje Kraljevine SHS, »od Alp do Egejskega morja«, katerega namen je bil ženskam omogočiti »profesionalno razstavljanje in umetniško napredovanje v vseh likovnih vrsteh«. Kmalu po ustanovitvi se je vanj vključila tudi večina aktivnih slovenskih slikark, med njimi Henrika in Avgusta Šantel ml., Anica Zupanec Sodnik, Elda Piščanec, Mira Pregelj in Bara Remec. Zanimivo je, da so v ozadju ustanovitve tega združenja imele pomemben vpliv osebne vezi, ki jih je s srbskim dvorom oz. kraljico Marijo imela Alexandrine Onslow, partnerka Naste Rojc.

je razstavljala leta 1926 na razstavi *Slovenska žena*¹³ na Ljubljanskem velesejmu. Tam je leta 1928 na razstavi *Slovenska moderna umetnost 1918–1928* razstavila dve deli, olje *Oljke* in akvarel *Rab*. Nato je v 30. letih veliko razstavljala, zlasti pod okriljem Kluba likovnih umetnic, na številnih skupinskih in tematskih razstavah v Zagrebu, Kraljevici, Osijeku, Ljubljani, Celju, Beogradu, Odenseju, Arhusu, Kunstbygningu, Novem Sadu, Mariboru, v Firencah, Bukarešti, Cluju, Cernautzeju, Košicah, Pragi, Brnu, Bratislavi, v Saarbrücknu, Metz, Strasbourg in drugod.¹⁴

Leta 1931 je bila na razstavi slovenske umetnosti v Celju uvrščena med osemnajst najboljših likovnih umetnikov v Slovenji. Istega leta je razstavljala v Jakopičevem paviljonu v Ljubljani, kjer je bilo predstavljenih osemindvajset umetnic iz Evrope. Razstavo so skupaj organizirale hrvaške in slovenske slikarke v okviru Kluba likovnih umetnic. Leta 1938 je sodelovala na razstavi *Male ženske antante*. Maja 1940 je imela prvo samostojno razstavo v salonu Obersnel v Ljubljani, za katero je prejela ugodne kritike.¹⁵ Njen slikarski vzpon je zaustavila vojna. Po drugi vojni je manj razstavljala – v Ljubljani, Trstu, Gorici in Slovenj Gradcu. Njena dela hranijo Moderna galerija Ljubljana, Narodni muzej Slovenije, Umetnostna galerija Maribor, Pilonova galerija Ajdovščina, Gorenjski muzej Kranj, Goriški muzej grad Kromberk in zasebniki. V letih 1963 in 1964 je sodelovala na razstavah slovenskih likovnih umetnic v Slovenj Gradcu, v okviru DSLU je razstavljala v Mestni galeriji v Ljubljani. Kmalu po smrti, decembra 1967, je Likovni salon v Celju priredil njeno spominsko razstavo.

Njeno predvojno ustvarjanje umetnostna zgodovina deli v modernistično firenško in v pariško obdobje, ko naj bi se prevesila k cerkvenemu slikarstvu v slogu realizma, ekspresionizma in simbolizma.¹⁶ Z deli zgodnjega obdobja je požela največ pohval, medtem ko je s poznejšo usmeritvijo v religiozne motive naletela na zavračanje. Socializem ni vplival nanjo; je ena redkih, ki ni pripadala nareku socialističnega realizma.

Umetniška zapuščina

Za ohranjanje, dokumentiranje in vrednotenje umetniške zapuščine Elde Piščanec ima velike zasluge kustosinja Milena Koren Božiček, v zadnjem času pa so o njej pisali ali se z njenim delom ukvarjali tudi drugi.¹⁷ Osebni arhiv in obsežno umetniško zbirko slikarskih del Elde Piščanec zgledno hrani njena pranečakinja Metka Pekle.¹⁸ Ključna za oznamovanje dela Elde Piščanec je bila razstava *Elda Piščanec 1897–1967: Retrospektivna razstava*, ki jo je leta 2002 postavila Galerija Velenje in na kateri je bilo na ogled več kot sto del, v katalogu pa sestavljen

---

¹³ Značilno je, da so razstavljali t. i. žensko delovanje, med katerimi so bila literatura, likovno ustvarjanje in ročna dela.

¹⁴ Omenja se, da ni veliko razstavljala, razen na skupinskih razstavah, vendar je treba opozoriti, da so bile skupinske razstave v tistem obdobju običajna praksa in priljubljena oblika razstavljanja.

¹⁵ Glej npr. Stadler, 1940.

¹⁶ Njene oltarne podobe in reliefe najdemo v cerkvi Kristusa Kralja v Hrastniku, cerkvi Šmartno bo Savi, sv. Lovrenca pri Slovenskih Konjicah, sv. Roka na Selah pri Slovenj Gradcu, v Humu pri Ormožu, pa tudi v Borovici v Bosni.

¹⁷ Ivan Sedej, Irene Mislej, Barbara Savenc, Nataša Polajnar Frelih, Andreja Borin, Alenka Spacal.

celoten popis umetnin, ki obsega 489 del. Kustosinja razstave je bila Milena Koren Božiček. Leta 2003 je Pilonova galerija Ajdovščina postavila razstavo *Elda Piščanec. Slike, risbe in grafike* in izdala katalog. Razstava je nato romala v Trst. Leta 2004 je sledila razstava *Elda Piščanec – sakralna dela*, ob kateri je izšel je tudi razstavni katalog Slovenskega verskega muzeja Stična.

Konec leta 2006 je bila v Galeriji Mihe Maleša v Kamniku na ogled razstava *Sedem slovenskih slikark 1918–1945*, kjer je bila predstavljena tudi Elda Piščanec (poleg Henrike Šantel, Avguste Šantel ml., Helene Vurnik, Anice Zupanec Sodnik, Mire Pregelj in Bare Remec). Avtorice razstave in spremnega kataloga so bile Milena Koren Božiček, Irene Mislej, Barbara Savenc in Nadja Zgonik. Namen razstave je bil »dotakniti se tudi vzrokov, ki so iz umetnostne zgodovine izrinili razmišljanje o položaju in delovanju umetnic in njihovi vlogi v umetnosti«. Avtorice so ob razstavi opozorile: »Potrebo po takšni razstavi vidimo avtorice v dejstvu, da je vloga slovenskih slikark v obdobju med obema vojnama v uradnih likovnih zbirkah na Slovenskem praktično spregledana. Vztrajno se ponavlja mnenje, da ob številnih vrhunskih slikarjih tega obdobja ni bilo kolegic, vrednih poudarka.« (Katalog, 2006) Razstava je bila v Kamniku na ogled do februarja 2007. Že leta 1992 je ob razstavi *Elda Piščanec: Tihožitja* v galeriji Labirint v Ljubljani izšel tudi krajši katalog izpod peresa Ivana Sedeja.

Leta 2009 je Umetnostna galerija Maribor pod vodstvom kustosinje Andreje Borin oblikovala razstavo *Slovenske slikarke in kiparke 1918–1945*, na ogled je bila slaba dva meseca. Med slikarkami je bila predstavljena tudi Piščančeva.¹⁹ Razstava zajema obdobje,

ko se v slovenskem prostoru pojavijo prve likovne ustvarjalke, ki se po umetniški izrazni moči in tehničnem obvladovanju lahko brez zadržkov kosajo z moškimi umetniki. Z zelo redkimi izjemami so si ženske svoj vstop na polje umetnosti v slovenskem prostoru priborile šele po koncu prve svetovne vojne. Nekateri razlogi za pozen vstop žensk v aktivno umetniško ustvarjanje so danes dobro znani, drugi malo manj. Med znanimi naj spomnimo na stoletja veljavno delitev vlog, pri čemer je povečana vloga zakonske žene in matere vključevala pasivnost in skromnost, ki ni spodbujala individualnosti in osebnega izraza. Umetniška likovna izobrazba boljših družin pa se je pogosto omejevala na nezahtevno razvedrilo. (Umetnostna galerija Maribor, 2009)

Elda Piščanec je bila predstavljena na razstavi *Trideseta leta na Celjskem*, ki so jo leta 1997 postavili v Galeriji sodobne umetnosti v Celju. Predstavljena je tudi med portretirankami zbornika *Pozabljena polovica - Portreti žensk 19. in 20. stoletja na Slovenskem*, ki je izšel leta 2007, avtorica njenega biografskega portreta pa je pisateljica Miriam Drev. Leta 2011 je bila vključena v pregledno tematsko razstavo z obsežnim katalogom *Slovenke v dobi moderne* v Muzeju novejši zgodovine v Ljubljani.

Fragmentirani diskurzi

Faktografska biografija Elde Piščanec je torej razmeroma dobro dokumentirana in dostopna

---

¹⁸ Na tem mestu se iskreno zahvaljujem Metki Pekle za možnost dostopa do arhiva in slikarske zbirke ter za njeno nadvse prijazno pomoč.

¹⁹ Predstavljene so bile: Karla Bulovec Mrak, Milena Dolgan, Elsa Kasimir Oeltjen, Mara Kralj, Dana Pajnič, Mira Pregelj, Bara Remec, Sonja Rauter Zelenko, Henrika Šantel, Avgusta Šantel ml., Helena Vurnik, Anica Zupanec Sodnik.

v objavah, zlasti v likovnih katalogih. Prav nasprotna pa je podoba, ki jo obstoječe objave dajejo glede njenega zasebnega življenja, značajskega poteka in življenjskega sloga. V strokovni literaturi in obstoječih objavah v biografskem kontekstu ni podatkov o njeni zasebnosti, osebnih prijateljstvih, partnerstvih, zvezah in razmerjih, ljubezenskem ali čustvenem življenju. Ta vsebina v objavah bodisi popolnoma izpade bodisi se o njej ugiba s posploševanjem. Ravno ta manko je hkrati tisto, kar pritegne ali bi moralo pritegniti raziskovalno pozornost. Za vrednotenje in interpretacijo njenega dela in značaja kulturne dediščine, ki jo je zapustila bodočim rodovom, je namreč ključno celovito razumevanje biografskega konteksta kot sinteze vseh segmentov biografije, ne le izbranih poglavij.

Objave so enotne v tem, da o zasebnosti in značaju Elde Piščanec povedo dokaj malo. Beremo lahko, da »se je čutila zapostavljena in zavržena zaradi osebnega prepričanja in neuklonljivosti« in da »ni bila pripravljena sklepati razmerij, s katerimi ni soglašala.« (Koren Božiček, 2004: 6, 18) Pesnica Miriam Drev jo v biografskem portretu za zbornik *Pozabljena polovica* opiše kot »samosvojo žensko«, kot »še eno od tragičnih ženskih usod«. Piše, da je bila Elda Piščanec »posameznica, ki je račune polagala edinole sebi« in ki je »spričo svoje neprilagodljivosti tudi kot slikarka neizogibno požela grenko setev«. Na Vinegradu je »živela samotna, nenavadna, drugačna od okoličanov«. Njeno življenje je »minilo v znamenju osamljenosti in potrpežljive odpovedi. ... Živela in umrla je sama. Poročila se ni nikoli« (Drev, 2007: 323, 325). Zaradi vernosti naj bi veljala za 'farško'.

Očiten je biografski poudarek, ki se daje njeni zvestobi poklicu. Elda je bila »samosvoja ženska, ki se je, zvesta svoji umetniški poklicanosti, izpopolnjevala vse življenje, a se zaradi osebnih ovir in tudi nenaklonjenega ji časa ni uveljavila v skladu s svojim darom«. Bila je »neizprosna do sebe, oseba, posvečena umetnosti«, »vsestransko sposobna ... Njen dar se je izražal eruptivno« (Drev, 2007: 325–326). Poudarja se tudi njena neodvisnost od slikarskih tokov; bila je neodvisna od domačih likovnih smernic, ki so jih v tem času postavljali vplivni moški slikarji, in občutila je, da jo kolegi gledajo zviška (Koren Božiček, 2004: 18–19).

Zdi se, da kustosinja Milena Koren Božiček dobro zaobjame slikarkin odnos do sveta, saj piše, da je raje uhajala okvirom, kot pa se jim prilagajala: » ... to velja predvsem za umetnostnozgodovinski okvir, političnega in ideološkega pa je povsem obšla« (Koren Božiček, 2004: 6). A videti je, da je bila Elda Piščanec oseba, ki je uhajala tudi iz drugih okvirov, ki so jih narekovale družbene in moralne prisile časa.

Iz literature le bežno izvemo, da je v mladosti prijateljevala s slikarkama Miro Pregelj in Miro Šraj. Elda se je preselila k Miri Pregelj v Litijo, kjer sta se skupaj učili slikarstva pri Petru Žmitku (Koren Božiček, 2004: 10). Mira Pregelj in Elda Piščanec sta torej nekaj časa živeli skupaj v Litiji, obe sta bili članici Kluba likovnih umetnic, s katerim sta razstavljali po vsej Evropi. Elda je prijateljevala tudi s slikarko Miro Šraj, s katero sta v 50. letih pogosto skupaj slikali ob Ljubljani (Koren Božiček, 2004: 27). Mira Šraj je bila leta 1952 izključena iz Društva slovenskih likovnih umetnikov (Koren Božiček, 2004: 77).²⁰

V osebnem arhivu se nahaja zajetno število zvezkov, v katere je Elda Piščanec skrbno in obširno zapisovala svoje dnevniške zapise in z veliko natančnostjo beležila svoj svet, opre-

---

²⁰ Kljub vztrajnemu poizvedovanju in prošnjam za dostop do arhiva nam na Zvezi društev likovnih umetnikov Slovenije ni uspelo priti do podatka o razlogih za izključitev Mire Šraj iz DLUS.

mljeni so z ilustracijami, risbami, načrti, skicami. Dnevnik se nanašajo na obdobje od 40. let naprej, tisti, ki naj bi opisovali 20. in 30. leta, ko je bila v najbolj intenzivni življenjski in ustvarjalni fazi, se, razen nekaj fragmentov, niso ohranili.²¹

Med ohranjenimi odlomki najdemo razmislek o ljubezenski odločitvi, ki jo je morala sprejeti: »Razodeti se ne morem nikomur. Zaseduje me še prejšnja ljubezen, katero sem zopet znova ukinila. Bog ve, če je ukinjena in kakšne zanjke so vmes spletene, da se tako človeka primejo.« (Piščanec, 24. april 1926) V nadaljevanju beremo, da se za ceno ljubezni ni pripravljena odreči slikarski karieri, čeprav je pri tem omahovala; zanimivo je, da se nikomur ne more razodeti.

V dnevniku iz istega leta je zapisala: »Papa mi piše danes: Postala si tetka, glej, da ne postaneš še stara tetka. Neprijetno mi je to slišati. Mislim, da ni sramota biti stara tetka, če mi Bog da to srečo.« (Piščanec, 20. junij 1926) V izrazu 'stara tetka' je v tedanjem jeziku implicitno lahko vsebovano lezbištvo ali pa je sinonim za razbremenitev od nadlog zakonske zveze; vendar sama tega ne dojema kot sramoto, temveč kot srečo, dano od boga.

V zapuščini je nekaj pisem izpod peresa treh moških, ki so jo vljudnostno snubili. Videti je, da se nanje ni odzivala, v dnevnik je zapisala: »A hudo dvomim, da bi simpatija drugega spola vplivala na mojo sposobnost.« (Drev, 2007) Njen odnos do poroke je bil v tesni zvezi z dojetim umetniškega poslanstva. Za umetnika pravi, da »hodi sam zase, kakor med stenami. To je pot individualizma in pride čas, ko stene ne bodo več potrebne.« (ibid) Samoizolacija in zatekanje med stene delujeta kot strategija nekakšnega skrivanja; vprašanje je, zakaj se je treba skrivati med stenami, in kaj je mislila s tem, da pride čas, ko stene ne bodo več potrebne. Dokazovala je sebi in drugim, zakaj se ni poročila. V dnevnik je zapisala: »Zakaj se torej učejaki in duhovniki ne ženijo; zato, da svoje sile uporabijo necepljeno ter s celo močjo.« (Koren Božiček, 2004:17) »Narava ženske funkcije v življenju in rasti družine in družbe je resda često ovirala njen individualni umetniški razvoj, saj je svoji rasti na tem področju lahko posvetila v primeri s svojim moškim kolegom le malo časa in energije.« (Koren Božiček, 2004: 30)

V osebni zapuščini Elde Piščanec najdemo številna pisma prijateljic iz tujine, v italijanščini, francoščini in nemščini, zlasti iz obdobja pred vojno. Ohranjena so tudi pisma, ki sta jih Eldi pisali prijateljici Mira Pregelj in Mira Šraj. Najdemo le tri pisma, ki jih je Mira Pregelj napisala Eldi v 20. letih, v času, ko je ta študirala in živela v Firencah. Ta tri pisma izpričujejo tesno navezanost med dopisovalkama; način pisanja osem let mlajše Pregelj izpričuje dobro in bližnje poznavanje značaja in osebnosti Elde. Napisana so v šaljivem, vendar poudarjeno nežnem tonu. Previdno in šegavo ji zastavlja vprašanja o njenem življenju v Firencah, o muzejih in galerijah, pa tudi o ženskah in tamkajšnji modi. Z veliko prizanesljivostjo Pregelj Eldi očita in jo vselej blago tudi okara, češ, zakaj ji tako poredko odpiše. Iz pisem je razvidno, da je Pregelj obiskovala Eldo, ko je ta bivala v Zagrebu med študijskimi pripravami pri profesorju Ivanu Tabakoviću za vpis na zagrebško akademijo. Pregelj v pismih navrže pronicljivo kritiko ljubljanskih umetniških elit in ima sploh kozmopolitski odnos do malomeščanske, provincialne mentalitete.

Pisma, ki jih je Eldi v 50. in 60. letih namenila Mira Šraj iz Radovljice, so ohranjena v večjem številu, in sicer 48 pisem. Tudi njena pisma so pozorna in nežna, celo moledujoča, saj Elda ni vselej redno odpisovala. Pisma je vselej naslavljala z »Ljuba Elda« in se podpisovala

---

²¹ Osebna informacija Metke Pekle.

vala s »Tvoja Mira«. Šraj v pismih izraža iskreno zaskrbljenost za zdravje svoje prijateljice, jo venomer spodbuja in bodri, vabi na obisk in potovanja ter poroča o svojih potovanjih v tujini. »Ko boš Ti enkrat bliže, boš prišla včasih k meni in tudi na morje se bodeva skupaj peljale.« (Šraj, 1960, osebna korespondenca) Šraj je bila Eldina prijateljica še iz časa, ko je delala na pošti in nekaj let starejša od Elde. V 50. letih sta si delili Eldin slikarski atelje na Škofji ulici 10 v Ljubljani in skupaj slikali na prostem: »Sedaj se tako živo spominjam časa in štimunga, ko sva ob Ljubljani slikale...« (Šraj, 1963, osebna korespondenca) Iz pisem je razvidno, da sta z Eldo v času korespondence resno načrtovali, da bi živeli skupaj. Elda je načrtovala prodajo svojega velikega posestva, Mira pa je iskala lokacije za bivanje. Vendar neuspešno; Mira je ostala podnajemnica do pozne starosti, ko ji je stanodajalka zapustila hišo v Radovljici. Razvidno je, da sta si bili blizu: »Oglasi se vsaj pismeno, največ skupnih duševnih interesov imaš le Ti z menoj.« (Šraj, 1960, osebna korespondenca)

Če povzamemo biografske pristope, ki se ukvarjajo z delom Elde Piščanec, vidimo, da je zanje značilno, da poudarjajo njeno 'drugačnost'. Ta je skupni imenovalac različnih ovir, ki so krmarile Eldino 'tragično usodo' in so definirane z naslednjimi izrazi: osebne ovire, neprilagodljivost, samosvojost, nenavadnost, drugačnost, samotnost, neuklonljivost in pobožnost.

Iz biografskih karakterizacij osebnosti Elde Piščanec je razvidna tendenca, da se jo upodablja in prikazuje kot samsko, osamljeno, nesrečno in nerealizirano. Ta težnja je v nasprotju z dejstvi, o katerih pričajo njena bogata umetniška pot in nianse življenjepisa. Ženska, ki je ustvarila skoraj petsto umetniških del, potovala, spoznavala svet, si venomer vse vneto zapisovala in skicirala, nenehno načrtovala in planirala in končno sama vodila velikansko posestvo, ne more biti nerealizirana. Pač pa vitalna, ustvarjalna in močna osebnost. Živela je čas silovitega razmaha modernizma, bivala v umetniških prestolnicah Evrope, ko je tam vrelo od umetniških in družbenih sprememb. Že kot mlado dekle premožnega meščanskega porekla je bila deležna klasične vzgoje in solidnega šolanja: bila je visoko izobražena, govorila je italijansko, nemško, francosko. Igrala je orgle, klavir in se učila solo petja; njen spekter zanimanja je bil izjemno širok. Za svoje delo je dobila priznanje in bila nagrajevana.²² Še dva dni pred smrtjo je »živahno sodelovala pri pripravah za svojo jubilejno razstavo« ob 70. rojstnem dnevu v Likovnem salonu v Celju (Kislinger, 1968: 275).²³

Posamezni dnevniški pasusi iz vojnega in povojnega obdobja izpričujejo njena obdobja dvoma, krize in osebne stiske, vendar jih ne moremo posploševati kot njeno glavno značajsko potezo, temveč kot občasne situacije, pogojene z različnimi vzroki: družbeno-političnimi (obdobje pomanjkanja, materialne in duhovne krize med vojno in po njej), poklicnimi (trdživa slikarska kariera) in eksistenčnimi (težavno preživljanje). Nanje se je odzivala razumsko in kritično, a tudi čustveno in rahločutno. Te faze niso stalnica, pojavljajo se občasno, kot logičen odziv samorasle osebe, ki se prebija skozi življenje.

Opozarjamo, da se dnevnik nanašajo le na 40., 50. in 60. leta. Predhodno obdobje, ki je bilo v njenem življenju najbolj ustvarjalno razburkano, ni pospremljeno z dnevniškimi zapisi oziroma se dnevnik niso ohranili. Zatorej ne moremo enačiti povojnega obdobja s predvoj-

²² Nagrada za grafiko Speče device leta 1929; izbor med 18 najboljših umetnikov in umetnic na razstavi Slovenske umetnosti v Celju leta 1931; priznanje in naziv senior Društva slovenskih likovnih umetnikov leta 1952.

²³ Razstava je bila posmrtno odprta 8. decembra.

nim niti pri vrednotenju osebne biografije niti umetniškega dela, ne moremo torej postavljati trditev, ki se poenoteno oz. nediferencirano nanašajo na vso življenjsko dobo Elde Piščanec ali ki njen osebni in značajski specifikum definirajo kot linearen, akronološki, monoliten in statičen.

Biografske analogije – 'v senci dvoma in drugačnosti'

Na podobne značilnosti kot v primeru biografskega vrednotenja Elde Piščanec naletimo tudi v obravnavi slikark Ivane Kobilce, Henrike Šantel in Mire Pregelj. Vse štiri so bile aktivne slikarke. Vse štiri so bile neporočene. Živele so same ali z materjo ali sestro. Vse so bile zelo izobražene, govorile so več tujih jezikov, se učile tudi glasbe, vse so v določeni fazi življenja bivale v umetniških središčih Evrope. Bile so visoko omikane in razgledane. V literaturi so označene kot neprilagojene, drugačne, skrajno predane delu, bile naj bi osamljene.

O Ivani Kobilci (1861–1926) Tanja Mastnak piše, da je imela »meniško skromnost«. »Videti je, da je samo sebe doživljala skorajda meniško, v popolni predanosti delu.« Njeno slikarstvo »vedno spremlja senca dvoma in drugačnosti« (Mastnak, 2004: 106). Njen prvi, t. i. secesijski avtoportret, naslikan v letih 1894–1895, ima »proseče obupani, boleštni izraz na obrazu ... izraža emotivno in simbolno utesnjenost in zagrizeno notranjo borbo«. Avtorica piše, da je opaziti androginitet podobne in da je Ivanina »ženskost močno prikrita« ... »odpoveduje se kakršnikoli asociaciji na svoj spol.« Nenaslikane roke na lastnem portretu poudarjajo »emotivno in simbolno utesnjenost«. Kobilčin avtoportret »pripoveduje zgodbo o popolni predanosti delu, ki mu je do velike mere podredila tudi svoj življenjski slog.« Naprej piše, da je slikarka »... le redko izrazila svoje notranje boje in dileme, med katere sodi nemara tudi odpoved materinstvu in ženskosti«, ki naj bi ju družba od nje pričakovala (Mastnak, 2002: 75–76).²⁴ Mastnak omenja beg v poklicni perfekcionizem, zadržanost, povezuje androginitet in meniškost s kamuflažo spola.²⁵ Zanimivo je, da ugotovljene lastnosti – androginitet, prikrivanje ženskosti in maskulinizacija, odpoved asociaciji na lastni spol – spadajo med zgodnje načine reprezentacije lezbične identitete v likovni umetnosti (Kolešnik, 2000: 192–193).

Ivana Kobilca je v zborniku *Pozabljena polovica* opisana takole: »Na fotografijah iz tistega časa jo pogosto vidimo s cigareto v ustih ali rokah; menda ji je tudi to – poleg moškega življenja v času, ki je bolj cenil damsko slikanje za zabavo kot pa tvegano poklicno pot svobodne umetnice – prineslo zabavljivi sloves možače.« (Knop, 2007:74).

Henrika Šantel (1874–1940) v zborniku *Pozabljena polovica* sploh ni uvrščena. »Skozi vse njeno življenje ji je bila mati vzor in zanesljiva zaveznica«, svetovala ji je pri kompoziciji in izbiri motivov. Razstavljala je že leta 1904 na prvi slovenski razstavi v Beogradu. »Z več akti je v letih 1907–1908 prebila stekleni strop«, enega je celo razstavila leta 1912, v času, ko je bil akt za žensko nesprejemljiv. Kot jo je označila nečakinja Dušanka Šantel Kanoni, je živela s svojimi barvami, umetnost ji je pomenila vse – bila je življenje in bila je sveta (Savenc, 2011: 11, 14).

²⁴ Avtoportret je dobil odlične kritike; v Budimpešti ga je hotel kupiti cesar Franc Jožef, a ga Kobilca ni hotela prodati.

²⁵ Secesijska androginitet služi za poudarjanje erotičnega naboja, vključno s homoerotičnim, a se tu interpretira za skrivanje spola.

O Miri Pregelj (1905–1966) se piše, da je »ostala sama svoja, na razdalji od zapovedi časa pa sta jo držali tako gosposka družinska vzgoja kot trdni obvladani značaj.« O njej izvemo še, da je »z drugimi le redkokdaj delila svoja čustva. Njeno osebnost sta prevevali odločnost in neupogljivost« (Drev, 2007: 407). Nikoli se ni poročila. Zelo zanimivo in v interpretativnem smislu je pomembno, da med njenimi slikami ni niti enega avtoportreta, ni se marala fotografirati, svojih slik pa ni niti podpisovala niti datirala. Na spletni strani Museums.si beremo:

Zaradi svojega načina življenja je Mira Pregelj motivno zelo skromna ... Umetnica je živela precej neopazno za svojo okolico in tudi za svoje bližnje. Ustvarjala je v nenehno spreminjajočem se obdobju med obema vojnama in v letih povojne obnove. Kljub temu ostaja izrazita intimistka; Mira Pregelj je v vsem svojem likovnem ustvarjanju izstopala kot samobitna koloristka in kot presenetljivo pokončna osebnost. Njena umetnost je izrazito umirjena, samosvoja in kljub obdobju, v katerem je ustvarjala, ni družbeno angažirana. (Museums)

V biografskih tolmačenjih slovenskih umetnic, ki se niso poročile in niso rodile otrok, visita v zraku očitno nelagodje in iskanje vzrokov za ta odklon. Praviloma se uporablja argument predanosti delu, torej poklicni celibat. Hkrati nismo nikjer zasledili, da bi se biografi in drugi avtorji v primeru samskega umetnika spraševali o vzrokih za njegov samski stan, za neskladnost moški spolni vlogi – kakor se pri ženskah nenehno sprašujejo o vzrokih za neporočenost, odpoved materinstvu, družini, poroki in pomilovalno gledajo na to okoliščino kot na žrtev, ki jo je morala utrpeti ženska za ceno poklicne kariere. To kaže na interpretativno izhodišče, ki izhaja iz esencializma, iz biološkega funkcionalizma izpeljane vloge ženske. Obenem ta interpretacija ne uvidi in ne dopušča alternativnih možnosti in razlogov za neporočenost, med katere zagotovo spada odklanjanje poroke zaradi zavestne odločitve ženske, njenih nagnjenj in želja. Ta možnost individualnega odločanja o lastnem življenju v biografskih razlagah preprosto ne obstaja.

Dejstvo je, da je samski stan ženske pomenil hud odklon od družbenega in moralnega nareka. Nemška zgodovinarica Gisela Bock poudarja, da je bila ločnica med poročenimi in neporočenimi ženskami v Evropi 19. stoletja vsaj tako odločilna kot meja med razredi (Bock, 2004). Leta 1896 je bilo denimo v Franciji 34 odstotkov žensk samskih; samske ženske so zbujele dvom, neodobravanje in posmeh okolice. Karierna zgodovina kaže, da so ženske ostale samske zaradi finančne in poklicne neodvisnosti (Perrot, 1999: 254–255). Za slikarke je v vsej zgodovini značilen velik delež neporočenih, samskih ali v celibatu, prednost so dajale umetnosti in zavračale konvencionalno življenje (Vigué, 2003: 32).

Etiketiranje kot 'osamljene in samotarske' izhaja iz podatka o zakonskem stanju. Neporočeni stan – odpoved poroki in materinstvu – kot pogoj za popolno predanost delu je bil družbeno sprejemljiv način izogibanja družbeni spolni vlogi ženske. Trend zavračanja in nenaklonjenosti do poroke pri umetnicah in ženskah s poklicem je bil v tistem času povsem običajen (Faderman, 1991: 17–18).²⁶ Veliko umetnic 19. in zgodnjega 20. stoletja je bilo bolj kot poroki z moškimi naklonjenih zvezam z ženskami. Lillian Faderman opisuje prakso *romantičnega prijateljstva* med ženskami, ki ima v zahodni civilizaciji dolgo zgodovino in sega vsaj do

²⁶ Kot primer vzemimo kiparko Harriet Hosmer, ki je trdila: »Četudi je umetnica naklonjena poroki, naj tega ne stori. Za

renesanse, in na stotine primerov, ki so jih socialni zgodovinarji do danes že dodobra popisali (Faderman, 1991; 2002).²⁷ Odpoved zakonski zvezi ni pomenila tudi odpovedi razmerjem, prav tako ni dokazov, da bi ženske odpoved poroki občutile kot žrtev. Izbira, da sledijo poklicu, jim je morda celo bila opravičilo, da ostanejo heteroseksualno celibatne (Faderman, 1991: 17). V družbi, kjer sta bili zakonska zveza in kariera za žensko nezdružljivi, so tiste ženske, ki v to niso privolile, kmalu ugotovile, da lahko dobijo družbeni konsenz, da živijo po lastni izbiri, in sicer pod pogojem, da hkrati sledijo poklicu in izobrazbi.

Pri odpiranju akademskih 'klozetov', zlasti zgodovinopisnih, je pomembno, kako biografi razlagajo podatek o neporočenem, samskem stanu žensk. Gledano na splošno je značilno, da se lezbištvo pomembnih žensk v biografijah zanika ali trivializira, ali se jih etiketira kot 'osamljene in samotarske' (Cook, 1979: 61). Lillian Faderman popisuje dolg seznam pomembnih, vplivnih in izobraženih žensk, ki so živele v istospolnih zvezah – t. i. romantičnih prijateljstvih – in ki so jim »biografi 20. stoletja na vse pretege skušali pripeti heteroseksualne interese«. Mnoge med njimi so bile premožne, uglašene, »konvencionalne dame z biseri«. Enako tudi zgodovinarica Blanche Wiesen Cook opozarja, da je značilno, da biografi, zgodovinarji in drugi raziskovalci in raziskovalke skušajo nekonvencionalne ženske like prikazati kot običajne, pri čemer zanikajo, cenzurirajo, prikrivajo vsakršna odstopanja.²⁹

Ikonografija »nove ženske«

Hrvaška umetnostna zgodovinarica Ljiljana Kolečnik opisuje, kako so prve generacije emancipiranih slikark izkoristile likovni jezik za izražanje novih pogledov na spol, spolne identitete in seksualnost. Iz lastne, suvereno zavzete in prilaščene subjektne pozicije so oblikovale pogled

---

moškega je to morda dovolj dobro, a za žensko, za katero so zakonske dolžnosti in skrbi težje, je to moralna napaka, saj bo tako zanemarila bodisi svoj poklic bodisi družino in ne bo postala niti dobra žena in mati niti dobra umetnica. Moja ambicija je, da postanem slednje, zato bijem večni boj s konsolidirajočim vozlom.« Glej Faderman, 1991. Navedeni odlomek je povzet iz članka Lillian Faderman, ki ga je za pričujočo številko ČKZ prevedla Nataša Velikonja.

²⁷ Ta razmerja niso nujno vključevala seksualne komponente, kar pa ne zmanjšuje resnosti in intenzivnosti strasti med ženskami, ki so živele v takšnih zvezah. Romantičnemu prijateljstvu v zahodni družbi lahko sledimo v preteklost vsaj do renesanse. Do spremembe pride v poznem 19. stoletju, ko so seksologi ženske, ki ljubijo ženske, začeli definirati kot seksualno invertirane in nenormalne. Pred tem je, kot trdi Lillian Faderman, romantično prijateljstvo resnično cvetelo, njegovo rast je spodbujala »naraščajoča militantnost feministk 19. stoletja, ki niso agitirale le za volilno pravico«, temveč za več možnosti v izobraževanju in poklicni karieri žensk. S poklicno osamosvojitvijo žensk se ambicioznim ženskam ni bilo več treba poročiti in biti vzdrževane, ampak so se preživljale same s svojim delom. Ekonomsko samostojne so lahko živele v razmerjih po lastni izbiri. Faderman poudarja, da so bila takšna istospolna razmerja za številne ženske veliko bolj zaželena in bolj praktična od vsake oblike heteroseksualnosti. Ženske srednjega razreda, rojene v viktorijanski tradiciji, se zunaj zakonskega stanu niso mogle seksualno razvijati, od njih se je pričakovalo, da morajo obvladovati seksualni impulz. Sentimentalna razmerja so bila razvidno ljubezenska in običajno niso bila označena kot seksualna, predvsem zato, ker ni bilo pojmovnega aparata za opis ženske homoerotične prakse.

²⁸ Med njimi je denimo Jane Addams, prva Američanka, ki je prejela Nobelovo nagrado. Večina biografov skuša prikriti njeno osebno življenje. Živela v dolgotrajnem partnerstvu s premožno filantropinjo Mary Rozet Smith, ki jo biografi označijo kot 'predano tovarišico'.

²⁹ Cook je raziskala in dokumentirala številne primere istospolnih zvez med pomembnimi ženskami, ki so jih zgodovinarji in biografi cenzurirali zaradi lezbištva; glej Cook, 1979; 1979a; 1994.

na lasten spol, lastno podobo in podobo drugih žensk. Novejše umetnostnozgodovinske interpretacije zavračajo pasivno pozicijo ženskih slikark v modernizmu in v razvoju, kakršno jim vztrajno pripisuje tradicionalna umetnostna zgodovina (Kolešnik, 2000: 200), ter ugotavljajo, da likovni prikaz spola in spolne identitete ni nič manj avantgarden in nič manj pomemben za razvoj modernizma kot drugi razvojni označevalci, pripisani moškemu slikarju modernizma. Še zlasti ne zato, ker so slikarke morale najprej odpreti teme in iznajti načine, s katerimi so reprezentirale nove vsebine, ki pred tem v upodabljalni umetnosti niso obstajale. V okviru fenomena »nove ženske« so tako nastajali prvi portreti, avtoportreti in akti, ki suvereno izkazujejo neodvisno, samostojno, svobodno žensko. Prihod »nove ženske« je sprožil krizo moške identitete v Evropi (Perrot, 1999: 253).

Ikonografija »nove ženske« vključuje številne prijeme, ki na način, razumljiv v tistem času, komunicirajo z javnostjo pri sporočanju elementov, ki odstopajo od dominantne patriarhalne in heteroseksualne strukture. Pri upodabljanju nekonvencionalne ženske in ženskosti tako nastopi uporaba atributov maskulinnosti in androginnosti, psihološki portret in avtoportret ter sklicevanje na predhodne slikarske sloge oziroma pasatistična uporaba referenc simbolizma in dekadence, zlasti preoblačenje. Ena od oblik manifestacije lezbištva je bilo dandyjevstvo (ibid: 258).

Preoblačenje (motiv preoblačenja, tj. ženska podoba v moški obleki) je element prepoznavne konstrukcije lezbične seksualnosti in oblika njene kulturne identifikacije. Preoblečena ženska, ženska v moških oblačilih, z moško spolno vlogo, si jemlje pravico do moških privilegijev, javno in svobodno oznanja svojo transgresivnost. Na prehodu stoletij je bilo preoblačenje pomensko najbolj ekspliciten način izražanja drugačnosti, sredi dvajsetih let pa zavzame osrednje mesto kot označevalec lezbične identitete (Kolešnik, 2000: 193).³⁰

Te elemente »nove ženske«, od upodabljanja psihološkega portreta, akta, preoblačenja in spolnega relativizma, najdemo tudi v slikarstvu Elde Piščanec. To pravzaprav ni posebej presenetljivo, ko pa vemo, da se je v zgodnji fazi slikarskega ustvarjanja veliko gibala v tujini in bivala v evropskih prestolnicah modernizma. Slikarka Elda Piščanec je v 20. in 30. letih živela v evropskih prestolnicah, Zagrebu, Firencah in Parizu. Videti je, da je bila dobro seznanjena s sočasnimi kulturnimi in umetniškimi krogi, smernicami, estetskimi rešitvami in slikarskimi izrazi tistega razburkanega in progresivnega časa. Milena Koren Božiček sicer opaža, da je Piščančeva živela v Parizu v istem času kot Veno Pilon, vendar nikjer ni zaslediti, da sta imela stike (Koren Božiček, 2004: 15), kar je pravzaprav glede na dejstvo, da Eldini dnevniki za to obdobje manjkajo, težko ugotoviti.³¹

Vidnost lezbične subkulture je bila pred prvo svetovno vojno minimalna, vezana na višje družbene sloje. Prepoznavna postane šele v 20. letih, po zaslugi »nove ženske« (Kolešnik, 2000: 193; Cooper, 1994: 87–111; 156–182).³² Vrsta slikark, v glavnem iz evropskih metropol moder-

---

³⁰ Moško preoblačenje ni bilo le slikarski motiv, ampak tudi tedanja kulturna praksa. Faderman piše, da sta zanj dva razloga, prvi je maskulina identifikacija, drugi pa odvrčanje seksizma (Faderman, 1991).

³¹ Pilon je v tem času ustvaril znamenite erotično postavljene fotografije lezbične umetnice Leonor Fini in njene intimne prijateljice. V Argentini rojena Leonor Fini (1908–1996) je v 30. letih prejšnjega stoletja živela v Parizu; je ena vidnih predstavnic nadrealizma, eksplicitno se je lotevala ženske homoerotike, ženske seksualnosti ne idealizira, ampak odpira vprašanje njene podrejene/aktivne vloge. Leta 1935, ko je Pilon posnel njene fotografije, je bila s svojimi ekstravagantnimi nastopi del pariškega bohemskega življenja. Glej katalog Veno Pilon, 2001. Leta 2002 so bila njena dela na ogled v tržaškem Civico Museo Revoltella v okviru razstave *Da De Chirico a Leonor Fini Pittura fantastica in Italia*.

nizma – Romaine Brooks, Hanna Gluckstein, Jeanne Mammen, Nasta Rojc – se kulturne reprezentacije loti iz perspektive, ki spolno in seksualno različnost prikaže v družbeno prepoznavni obliki. Da bi bila predstava lezbične seksualnosti v celoti prezentna, se mora formulirati nasproti dominantni obliki seksualnosti, ki je moška heteroseksualnost (Kolešnik, 2000: 197).

To pomeni veliko prelomnico, prenehanje s staro formo in nastop nove paradigme. Ne gre torej le za vzpostavitev individualne pozicije, za subjektivizacijo ženske, temveč zdaj tudi za seksualizacijo ženskega subjekta in za slikarske reprezentacije tega, seksualiziranega ženskega subjekta. Slednjega sočasne heteroseksualne slikarke niso realizirale, ampak pa so ostajale znotraj kanona.

Govorica slike

V slikarstvu Elde Piščanec je izstopajoča vloga portreta, avtoportreta in akta. Kot ena prvih akademsko šolanih in emancipiranih slikark kaže suvereno izbiro motivov, odraz lastnih interesov. Dosedanja interpretacija le v enem primeru upošteva širši vidik dojemanja, razumevanja in umeščanja Elde Piščanec zunaj doslej postavljenih okvirov.³³

V trenutku, ko reprezentativni portret ni več vodilna forma portretiranja, osrednja težnja slikarjev ni predvsem izraziti način življenja modela in njegovega sveta, ampak narediti vidno njegovo eksistenco. To pomeni najti izraze, ki kažejo individualne značilnosti glede na spolno, razredno, seksualno razliko, pomeni ozavestiti 'drugačnost', ki omogoča kulturno prepoznanje, integracijo (Kolešnik, 2000: 192). Pri slikarkah je izjemno pomemben ženski psihološki portret. Ta nastane v zgodnjem modernizmu, kot nova tema evropskega slikarstva.³⁴ Povezan je s konceptom ženskega modela kot psihološkega subjekta in kot del mentalitete in prakse »nove ženskosti« pomeni rušenje konvencionalnega prikaza spolnih vlog v portretnem slikarstvu (Kolešnik, 2000: 192).

V umetnostnozgodovinskih pregledih beremo, da je bila Elda Piščanec pod močnim vplivom modernizma. Modernizem je hkrati milje, v katerem pride do razcveta fenomena »nove ženske«. Njeni modernistični portreti, avtoportreti in akti zelo nazorno odsevajo prepoznavni značaj, estetiko in duha moderne »nove ženske«. To so portreti močnih in samosvojih žensk, ki samozavestno in odločno zrejo naravnost proti pogledu gledalca (Spacal, 2011). Takšna sta portreta *Portret s psom* (ok. 1927, svinčnik-papir) in *Ženska s krznenim ovrtnikom* (1932, olje-platno). V zasebni zbirki se nahajajo tudi drugi portreti izpod čopiča Elde Piščanec, ki so videti zaznamovani z mentaliteto in estetiko »nove ženske«. Vsi ti so nastali, ko je bivala v tujini ali tik po vrnitvi domov: *Portret v rdečem I in II* (1929, olje-platno-karton); *Dekleti* (1930–1935, olje-platno); *Ženski portret V* (1935, olje-platno); *Ženski portret v rumenem* (1935, olje-platno);

---

³² V zgodnjih dekadah 20. stol. so lezbični krogi cveteli v Parizu, Firencah in na Capriju (Cooper, 1994: 86).

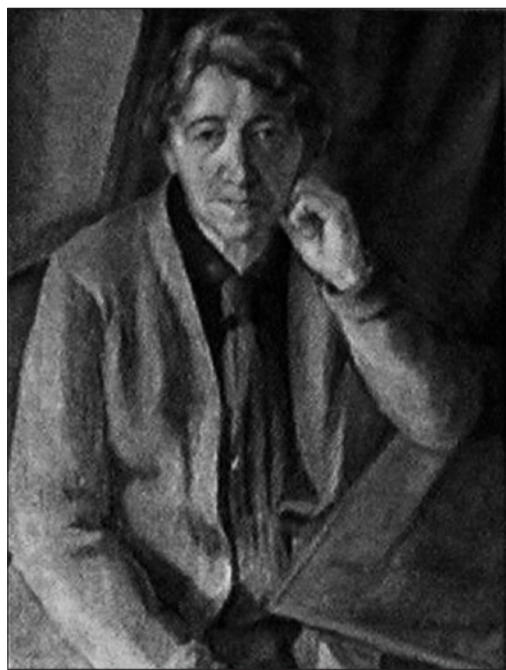
³³ Glej Spacal, 2011.

³⁴ Portretno slikarstvo so ženske slikarke že v obdobju, ko je bil dostop do akademske likovne izobrazbe, ki vključuje tudi anatomijo, nemogoč ali omejen, izrabljale kot poglobljen izrazni način, saj za portret študij anatomije ni potreben. Ob portretu je bilo priljubljeno tudi tihožitje, zlasti cvetlično tihožitje je dolgo veljalo kot najprimernejši izbor za ženske; glej Mastnak, 2002.

Dekle v poletni obleki (1935–1937, olje-platno) in številni drugi.

Slikarko Henriko Šantel je naslikala na portretu *Henrika Šantel* (1931, olje-platno), kjer jo je upodobila s kravato in v moški obleki. To delo izpričuje uporabo preoblačenja kot slikarskega izraza. Upodobljena je naslikana sedeč ob mizi, leva roka, s katero si podpira lice, je pokrčena v komolcu in oprta ob površino gole lesene mize. Druga, desna roka, počiva v naročju, vidimo le rob rokava. Obraz in torzo do bokov sta prikazana frontalno, njen pogled je usmerjen naravnost v gledalca. Izraz na obrazu portretiranke je resnoben, a skrajno umirjen. Rjavi, rahlo valoviti lasje so kratko prstriženi, segajo do ušesnih mečic. Portretiranka je brez nakita, brez vsakršnih znakov ženskosti. Oblečena je v gladek rjav suknič preprostega kroja, pod katerim nosi črno, do vratu zapeto srajco, ki jo stiska kravata steklenično zelene in rdeče barve, vzorec je progast. Kravata je edini izstopajoči barvni moment na portretu. Interjer, v katerega je umeščena sedeča figura, je brez vsake dekoracije, v ozadju je videti temno rjav, masiven zastor. Zastor in miza diagonalno delita površino slikarskega platna. Njena izrazito maskulinizirana podoba očitno odstopa od drugih upodobitev in samoupodobitev Henrike Šantel.

Tudi Šantelova je leto pred tem naslikala portret Elde Piščanec – *Portret slikarice E. P.* (1930, olje-platno), ki je bil leta 1930 razstavljen na razstavi *Kluba likovnih umetnic* v

Elda Piščanec: *Henrika Šantel* (1931, olje-platno), zasebna last

Umetniškem paviljonu v Zagrebu, leta 1932 pa tudi v Osijeku. Slikarki sta skoraj sočasno upodobili druga drugo, nobena od njiju pa ni pozirala v ženskih obleki ali z žensko pričesko.³⁵ Elda je upodobljena v dandyjevski maniri, v ležerni, sproščeni pozi, sedeč v lesenem naslanjaču. Frontalno prikazana figura, njen temni pogled, vprašujoč in porogljiv, je usmerjen neposredno v gledalca. V naročju ima odprto knjigo, desna roka se skriva pod hrbtom knjige, z levim komolcem sloni na ročaju naslanjača. Njena dlan se le s palcem dotika knjige, preostali prsti so iztegnjeni navzdol, golo zapestje sega iz rokava srajce, manšeta je razprta. Portretiranka nosi preprosto ohlapno belo srajco moškega kroja, ki ji prekriva boke in v celoti zabriše telesne poteze. Srajca je videti pomečkana, razpeti ovrtnik razkriva slikarkin goli vrat, nakita ne nosi. Rjavi lasje so kratki in gladki, segajo le do ušes, razdeljeni s prečko in počesani na stran. Nič na njeni podobi ne izpričuje znakov feminilnosti, videti je namerno brez spola. Prizor je postavljen izpred puste rjavo sivo zelenkaste stene.

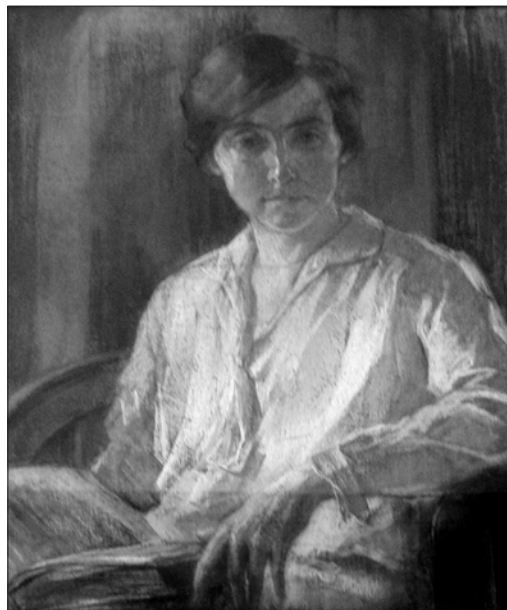
Z nastankom modernizma se tudi ženski portret z izključno reprezentančne ravni premakne na vsakdanje teme; pojavijo se upodobitve starejših žensk, rasno in etnično zaznamova-

³⁵ Med slikarkami je Henrika Šantel že leta 1904 uporabila preoblačenje, in sicer v delu *Portret dekleta s klobukom*.

nih žensk, žensk iz nižjih slojev; impresiven je portret *Osivela ženska* (1930, olje-platno). Znamenje prepoznavanja subjektivizacije žensk, spolne suverenosti žensk in individualizacije žensk je tudi upodabljanje žensk v suvereni drži, ob intelektualnem delu, na primer v pozi s knjigo. Ta motiv je Piščančeva upodobila vsaj sedemkrat; takšni so portreti *Bralka* (1922, akvarel-papir); *Blondinka s knjigo, Bralka* (ok. 1930, olje-platno); *Dekle s knjigo* (ok. 1935, olje-platno) in drugi. Podobno velja za upodabljanje ženske v intelektualni vlogi, kot nosilke samostojnega poklica ali ustvarjanja. Primer so slikarske upodobitve *Šepetalka* (1935–1937, olje-platno), *Glasbenica* (ok. 1937, olje-platno), *Harmonikarka* (1939, akvarel), *Slikarka ob morju* (ok. 1940, olje-platno).

Ženski avtoportret je zgodovinska ločnica, ki prekinja z zgodovinsko pogojen nesubjektiviteti položaj žensk v likovni umetnosti. Kot avtorefleksivna umetniška izpoved je avtoportret likovna zvrst, kjer umetnica, ki je hkrati v vlogi subjekta in objekta, reprezentira samo sebe, vzpostavi pozicijo za raziskovanje lastnega sebstva, iskanje osebne identitete, genealogije ter način za likovno reprezentacijo teh označevalcev. Avtoportret zahteva visoko stopnjo samozpraševanja in samorefleksije (Spacal, 2004: 52). Teorija povezuje žanr avtoportreta na eni strani z narcisizmom (narcisoidni *vanitas*), na drugi pa z izrazitim individualizmom (Mastnak, 2002: 66–67), ki je osnovno gibalno modernizma.³⁶ Ob tem je zanimivo opažanje, da pri nobeni od slovenskih likovnih umetnic ni zaslediti večjega avtoportretnega opusa (Spacal, 2004: 54).

Avtoportretni izraz je dobro izkoristila Elda Piščanec. V njeni zapuščini najdemo kar šest avtoportretov, ki so nastali v letih 1919–1950.³⁷ Iz tipologije avtoreprezentacije je mogoče razbrati, koliko je bilo upodabljanje same sebe pod vplivom družbeno pričakovane reprezentacije, posledica prilagajanja, in koliko dejansko odraz globoke refleksije o sebi, svojem položaju v družbi. Če avtoportret izraža celovito umetničino osebnost, torej notranjost in zunanji videz, kaj lahko sklepamo o Eldi Piščanec? Ali je, in na kakšen način, izražala svojo marginaliziranost – kot slikarka, ženska, kot netipična ženska, samska ženska? Ali je viden izraz telesnosti, emocij? Je do svoje podobe prizanesljiva ali neprizanesljiva?

Henrika Šantel: *Portret slikarice E. P.* (1930, olje-platno), zasebna last

³⁶ Feministična umetnostna zgodovina za avtoportret ugotavlja, da gre za enega bolj priljubljenih slikarskih žanrov pri slikarkah v preteklosti; ženski slikarski avtoportret velja za eno značilnih in zelo pomembnih, v določenih pogojih celo edinih mogočih oblik opredeljevanja lastne identitete in samoreprezentacije. Že sama tehnika uporabe ogledala, ki jo običajno pogojuje avtoportret, predvideva zrcaljenje lastne podobe, odsev lastnega bistva; glej Mastnak, 2002.

³⁷ *Autoportret* (ok. 1919, olje-papir), *Lastna podoba* (ok. 1920, olje-platno), *Autoportret* (ok. 1922, olje-platno), *Autoportret s knjigo in klobukom* (ok. 1931, monotipija), *Autoportret* (1931, monotipija), *Autoportret* (1950, olje-platno).

Ženski avtoportret – kot videnje in uprizarjanje osebnega, intimnega, kot samoopredelitev in samodefinicija, lastna podoba kot konstrukcija ženskosti – je eden vidnejših izrazov »nove ženske«. Takšen je tudi njen avtoportret *Lastna podoba* (ok. 1920, olje-platno), nastal na vrhuncu *femme nouvelle*. Elda Piščanec se je na *Lastni podobi*, ki spada med umetniščina zgodnja dela, upodobila kot izrazito osvobojena ženska, v slogu »nove ženske« (Spacal, 2011).

Za razliko od komunikativnih frontalnih pogledov je nekoliko nenavaden slikarčin pogled na *Lastni podobi*, naslikani okrog leta 1920. Čeprav gre za mladostno delo avtorice, stare komaj nekaj čez dvajset let, je njen slog že drzno modernističen. V svetli rožnati obleki se je naslikala pred kontrastnim ozadjem rdečkastih in sivozelenih barvnih ploskev. Do pasu se je upodobila v sedeči pozi, s prekrizanimi rokami v naročju. Čeprav je zgornji del figure naslikala od spredaj, je glavo v tričetrtinskem profilu skupaj s pogledom obrnila vstran. Gre za eno redkih samopodob, na kateri se avtorica samopreiskuje ne opazuje v zrcalu in tako ne gleda proti morebitnemu pogledu gledalca, temveč namesto tega resno in nekoliko odsotno zre v nedoločeno daljavo ali prihodnost. Pri tem je še posebej pomembna slikarčina odločna drža, saj se je upodobila kot samosvoja ženska z modno kratko pričesko in v obleki brez rokavov. Naslikala se je brez nakita in kljub globokemu dekolteju ni poudarila nobenih klasičnih ženskih atributov. Bolj spominja na podobo t. i. »nove ženske«, ki je na začetku 20. stoletja predstavljala tip mlade emancipirane, intelektualno močne ter ekonomsko, socialno in čustveno neodvisne posameznice. V takšnem stilu so svobodomiselnice slikarke tedaj pogosto upodabljale tako druge ženske kot tudi same sebe ... V tem smislu je avtoportretni izraz izkoristila tudi Elda Piščanec, ki se je na *Lastni podobi* upodobila kot izrazito osvobojena ženska, avtoportret kot tisto likovno zvrst, ki je bila v vseh zgodovinskih obdobjih še posebej pomembna za ženske, saj jim je kot samorefleksivna umetniška izpoved ponujala prostor za preiskovanje lastnih identitet in vzpostavitev subjektne pozicije. (Spacal, 2011).

Glede na to, da je tako portret kot avtoportret opis lastnih interesov, so zelo zgovorne in specifične retorične poze, ki jih ženska zavzema kot slikarka. Gre za ikonografsko profiliranost, svoboden izbor motivov, način reprezentacije drugih žensk, za lociranje narativnega akcenta na določen tip individuuma in značajske posebnosti upodobljenih ženskih modelov, način samorepresentacije, zaradi katerih Elde Piščanec ne moremo označevati zgolj kot diskretno slikarko krajin, cvetnih tihožitij in religioznih motivov. Pač pa kot ozaveščeno, samodefinirano, profilirano slikarko. Skoraj vsi njeni portreti raziskujejo žensko identiteto.³⁸

Akt je zelo pomembno zaznamoval njeno zgodnje, zlasti firenško obdobje.³⁹ Elda Piščanec pripada prvim generacijam slikark, ki so se slikanja in risanja učile po golem modelu, kar je posledično vplivalo tudi na svobodno izbiro motivov. Vse do konca 19. stoletja je bilo namreč za ženske nepremostljiva ovira slikanje po golem modelu.⁴⁰ Opus Elde Piščanec vsebuje razmeroma veliko del, na katerih je upodobila gole ženske figure. Upodobila je izključno ženski akt, in sicer enojni in tudi dvojni ženski akt, v različnih tehnikah, od olja na platnu, rdeče in rjave

³⁸ Portretno je upodobila maloštevilne moške, med katerimi so ostareli moški, deček in dva temnopolta moška.

³⁹ Po vojni je naslikala le tri akte.

⁴⁰ Na akademijah so moški slikali akt, ženske pa oblečen model; glej Mastnak, 2002. Izjema je bila Finska, kjer so

krede, perorisbe, aquatinte do grafike. Akti so prikazani stoje, sede ali sloneč, frontalno, s strani, pa tudi s hrbta, kot na primer *Akt pred paravanom* (1924–1929, olje-platno), vselej realistično in neposredno. Takšni sta jedkanici *Akt* (1924–1928) in *Akt* (ok. 1928). Motivno sugestibilni so dvojni akti, kot na primer *Dekleti* (1930, olje-platno) ali *Dva akta* (ok. 1925, perorisba tuš-papir).

Erotično dimenzijo akta kot eno vodilnih značilnosti modernizma, vsebuje tudi serija jedkanic z naslovom *Speče device* (1929), ki uprizarja skupine žensk v sproščeni, intimnih, nežnih položajih, v dotikih medsebojne vzajemnosti. Ženske postave v kompoziciji medsebojnih dotikov so odete v tančice, ki komajda prekrivajo ženske postave, puščajo impresijo intimnega in senzualnega vzdušja. Isti motiv je slikarka podvajala tudi v tehniki perorisbe in v olju na platnu. Analogije morda lahko iščemo v motivu ženske kopeli oziroma turške kopeli, ki je v slikarstvu veljal kot 'kodiran' motiv prikaza homoerotike

Elda Piščanec, *Lastna podoba* (ok. 1920, olje-platno), UGM.

(Cooper, 1994: 116).⁴¹ Karel Dobida je leta 1935 o isti grafiki pisal pod imenom *Nespametne device* (Dobida, 1935: 109).

Elda Piščanec je bila na svoji ustvarjalni poti vseskozi globoko predana religiozni motiviki, zaradi česar naj bi naletela na zavračanje.⁴² Njena odločitev za cerkveno ikonografijo morda kaže na neko vrsto ideološkega upora v času, ko je v likovni umetnosti vladal ateistični socialistični realizem. Njena pripadnost krščanski ikonografiji se manifestira že veliko prej, med šolanjem v Parizu in po vrnitvi iz Pariza. In že tedaj je viden še eden njenih odklonov; to je odklon od norme v sami krščanski ikonografiji. Zelo nenavadna sta dva primera uprizoritve Jezusa Kristusa. Gre za oltarno sliko v cerkvi v Hrastniku *Priprošnja rudarjev II* iz niza *Kristus Kralj* (1937, olje-platno). Kristus je tukaj upodobljen »z izrazito žensko modelacijo telesa, ki ga slutimo pod svetim oblačilom« (Koren Božiček, 2004: 5). Enako izrazito žensko modelacijo Kristusa vidimo tudi na oljni sliki *Jezus učitelj med otroki* (1935, olje-platno). Kritika se je odzvala zelo ostro in zgroženo, kajti – »mož ima žensko figuro« (ibid: 22).

ženske smeje slikati akt po golem modelu veliko pred preostalo Evropo (Vigué, 2003).

⁴¹ Vsebinsko, motivno in kompozicijsko podobne skupinske prizore žensk v atmosferi zaupne intimnosti so značilne za rusko-francosko slikarko Zinaido Serebriakovo (*Velika kopel*, 1912) in poljsko Tamaro de Lempicko (*Ženske v kopeli*, 1929); z orientalizmom se je slikarstvo navdihovalo tudi po literarnih opisih kopeli, haremov in drugih ženskih prostorov, kamor moški niso imeli vstopa, in ki so jih opisovale ženske, npr. Marry W. Montagu.

⁴² Religiozna motivika ni bila v času pred vojno nič posebnega, tudi druge slikarke so upodabljale krščanske motive in opremljale cerkvene interjerje, Henrika Šantel je denimo slikala oltarne podobe, npr. v cerkvi sv. Tilna v Mokronogu.

Vprašanje je, zakaj je Elda Piščanec tako drzno transformirala spol Kristusa in radikalno posegla v nedotakljivo cerkveno doktrino. Tovrstna inverzija – insertiranje spola, travestija in kamuflaža spola – je kompleksna in zahtevna za interpretacijo in bi si zaslužila samostojno analizo. Obenem pa ne pomeni odstopanja od estetike in duha časa, v katerem je nastala. Ženska modelacija Kristusovega telesa in obraza na obeh slikah je videti kot sprevračanje spolnih atributov in zamenjava spola, spolnih vlog, kjer *feminilni* atributi sprožijo motnjo v uprizarjanju *maskulnosti*. Težko je najti analogije te nenavadne slikarske feminizacije ali celo travestije v upodabljanju Kristusa.⁴³

Sklep

Slovensko zgodovinopisje – tudi feministična zgodovina in teorija ter zgodovina feminizma – je heteronormativna šola in v biografijah zgodovinsko pomembnih žensk ne odstopa od matrice o reproduktivni heteroseksualnosti, vsako morebitno odstopanje pa izpostavi filtriranju in cenzuri. Enako velja za nacionalno zgodovino likovne umetnosti. Tipologija biografskih pristopov v obravnavi zgodovinskih likov zaslužnih in pomembnih žensk, ki jih ni mogoče uvrščati v dominantni spolni in seksualni režim, kaže, kje in kako je biografija lahko mesto konflikta, kako se – kot posledica ideoloških razlik in 'obrambnih mehanizmov' znanstvenega diskurza, teorije in raziskovalne prakse – izpisujejo različne verzije biografij. Tako utečena heteronormativna perspektiva je neodzivna, imuna na vse, kar odstopa od kanoniziranih meja njenega vidnega polja. Izkazuje se potreba po biografski 'arheologiji', ki bi s precizno stratigrafsko metodo izkopavala, odkrivala in iz pozabe luščila globlje zakopane fragmente.

Zaradi ohlapnosti, nedefiniranosti in 'slepe pege' v razlagah življenja in dela slikarke Elde Piščanec se postavlja upravičen dvom o legitimnosti obstoječih biografskih pristopov. V njenem primeru lahko z veliko verjetnostjo ugotovljamo odstopanje od povprečja oziroma nepristajanje na večinske družbene norme. Eden prvih kazalcev njene nenormativnosti in nekonvencionalnosti je že sama konfrontacija s pomanjkljivo biografijo, polno vrzeli, v obstoječih objavah in strokovni literaturi. Drugi kazalec je sam način interpretacije tega manka, ki gre v smeri poenostavljanja in posploševanja. 'Enigmatična' zasebnost Elde Piščanec se razlaga z argumentom svojeglave, nerazumljene umetnice in poklicno pogojenim celibatom. Ta pristop vodi v desubjektivizacijo nosilke raziskovane biografije. Dopušča nevarnost prikrojene biografske 'koreografije', v vizuri nje kot ženske, umetnice, kot celostnega in kompleksnega človeškega individuuma.

V nasprotju z obstoječimi razlagami se nam ne zdi niti verjetno niti samoumevno, da bi oseba, ki je tako intenzivno in ustvarjalno živela sedemdeset let, ne imela prav nobenega bližnjega razmerja, nobene zasebnosti, intimne sfere. Zato se v odsotnosti, slabi izpovednosti in morda celo zamolčevanju primarnih virov poslužujemo tudi posrednih virov, znamenj in sledi. Izhajamo iz njene umetniške produkcije in specifik njenega likovnega ustvarjanja, za katere iščemo analogije v sočasnem kulturnoumetniškem in družbenem miljeju in jih skušamo brati in prepoznati v luči aktualnih tokov kritične teorije. V slikarskem opusu Elde Piščanec lahko

---

⁴³ Ena redkih, morda nekoliko drznejša kritika religije, je upodobitev Jeanne Mammen, »Ženska na križu«, iz leta 1908.

identificiramo motive, ikonografske elemente, ki so v tedanjem družbenozgodovinskem okviru pomenili zgodnji izraz in reprezentacije homoerotične identitete. Prve generacije emancipiranih, spolno ozaveščenih slikark so sprejele ženski akt, psihološki portret oziroma portret v slogu »nove ženske«, avtoportret, avtoakt, ikonografijo preoblačenja, uporabljale so maskulinizacijo in androgenost v prikazu ženskih likov, dandyjevstvo, eksotične motive z erotično simboliko, pasatiistične citate dekadence in simbolizma. Številne od teh elementov je najti v slikarski zapuščini Elde Piščanec. To pomeni, da je Piščančeva poznala in se posluževala umetniških praks svojega časa ter da ji estetika »nove ženske« ni bila tuja.

S tovrstnim pristopom ne želimo postavljati trditev o čustveni ali spolni identiteti v primeru Elde Piščanec, temveč želimo opozoriti na nujno mnogoplastnost in odprtost interpretacije. Opozoriti želimo, da je v biografskih pristopih in vrednotenju življenja in dela ter umetniške zapuščine, bogate kulturne dediščine, ki so jo za seboj pustile slikarka Elda Piščanec in njene sodobnice, nedopustno avtomatistično, apriorno posploševanje in simplistični, spolno univerzalni biografski pristop po matrici heteronormativnosti in esencializma. Nasprotno, treba je upoštevati množico identitetne raznolikost in življenjskih slogov, individualnih izbir, osebno-stnih preferenc in vrst socialnosti v okviru vsakokratne družbene paradigme. In imeti v mislih, da »nova spoznanja odpirajo nove vrzeli« (Koren Božiček, 2004).

Ali dejstvo, da Elda Piščanec in številne emancipirane, neodvisne, samostojne ženske njene generacijskega kroga ne delijo nacionalne zgodovine, pomeni, da jim pisci in piske uradne zgodovine odrekajo možnost družbenega prispevka, participacije? Večkratno marginalizirane zaradi spola in drugih osebnih okoliščin?

Pri dekonstrukciji zgodovinskih umestitev nejasnih, zamegljenih ali prikrojenih biografij je eden ključnih korakov korekcija v smeri spolne in seksualne diference. Nepremagljiva ovira v raziskavah ženskih biografij je še vedno esencializem; ta preprečuje, da bi spolna identitetna in seksualna diferenca postali vidni. V primerih biografij, kjer gre za nevečinske spolne usmeritve, za 'odklonske' življenjske sloge, so večinoma ali vedno prisotne biografska cenzura in strategije skrivanja. Takšen 'akademski klozet' je prividna in goljufiva varnost, ki spodkopava in odnaša raziskovalno verodostojnost. Teoretska slepota v območju biografskega vodi v pristransko, neobjektivno teorijo, ki skozi različne prijeme kot vidno in transparentno, kot znano in dopustno plasira zgolj selekcionirano, skozi sito večinske sprejemljivosti presejano, filtrirano in torej modificirano biografsko danost. To ni le kritika pregovorno pristranske androcentrične znanosti; tudi akademski feministični interes je distanciran; tudi feministična znanost inherentno reproducira esencializem, nereflektirano heteronormativnost in fetišizacijo maskulinosti. Akutno manjka optika umeščenih vednosti – multiplost pogleda, razdrobljenost identitet, parcialna perspektiva, pozicioniranje, pogled z roba (glej Haraway, 1999).

Znanstveni diskurzi, ki zapisujejo, beležijo, dokumentirajo ter interpretirajo zgodovino, bodo morali delovati veliko bolj senzibilno, metodično bolj odprto in vključevalno do mnogoterih oblik identitetnega izraza – spola, spolne identitete, starosti, spolne usmerjenosti, rasnega in razrednega izvora, telesnih in duševnih ter drugih specifik, ki v samem temelju definirajo življenjsko eksistenco, delo in ustvarjanje, umetniški izraz posameznika in posameznice.

Literatura

BENSTOCK, SHARI (2004): *Ženske z levega brega. Pariz 1900–1940*. Ljubljana: Škuc Vizibilija.

- BOCK, GISELA (2004): *Ženske v evropski zgodovini: od srednjega veka do danes*. Ljubljana: Založba cf*.
- CHAUNCEY, GEORGE Jr., DUBERMAN, MARTIN in VICINUS, MARTHA (1991): Introduction. V *Hidden from History*, M. B. Duberman, M. Vicius, G. Chauncey Jr. (ur.), 1–13. London: Penguin books.
- COOK, BLANCHE (1979): The Historical Denial of Lesbianism. *Radical history review* 20: 60–65.
- COOK, BLANCHE (1979a): Women Alone Stir my Imagination. *Lesbianism and the Cultural Tradition*. SIGNS, Summer 1979.
- COOK, BLANCHE (1994): Outing History. A Bibliographical Review Essay. *Out Magazine*, February/March: 50–54. (Ponatis 1996: *The Seductions of Biography*. M. Rhiel, D. Suchoff (ur.). New York: Routledge.)
- COOPER, EMANUEL (1994): *Sexual Perspective: Homosexuality and Art in the Last 100 Years in the West*. London: Routledge.
- DOBIDA, KAREL (1935): Slikarica Elda Piščanec. *Mladika. Družinski list s podobami*, (XVI)109: 88–91.
- DREV, MIRIAM (2007): Elda Piščanec. V *Pozabljena polovica – Portreti žensk 19. in 20. stoletja na Slovenskem*, A. Šelih et al. (ur.), 323–326. Ljubljana: Tuma.
- DREV, MIRIAM (2007): Mira Pregelj. V *Pozabljena polovica – Portreti žensk 19. in 20. stoletja na Slovenskem*, A. Šelih et al. (ur.), 407–410. Ljubljana: Tuma.
- FADERMAN, LILLIAN (2002): *Več kot ljubezen moških. Romantično prijateljstvo in ljubezen med ženskami od renesanse do sodobnosti*. Ljubljana: Škuc Vizibilija.
- FADERMAN, LILLIAN (1991): *Odd Girls and Twilight Lovers: A History of Lesbian Life in Twentieth-century America*. New York: University of Columbia press.
- GRAOVAC, JELENA (2007): Ja Borac. Ja. Dostopno na: <http://www.cunterview.net/index.php/lzlozbe/-Osvrti/Nasta-Rojc-Ja-Borac-Ja.html> (15. maj 2014).
- GREIF, TATJANA (1998): Lezbični motivi v slikarstvu. *Lesbo* 6.
- GREIF, TATJANA (2007): *Arheologija in spol*. Ljubljana: Škuc Vizibilija.
- HARAWAY, DONNA (1999): Umeščene vednosti: vprašanje znanosti v feminizmu in privilegij parcialne perspektive. V D. Haraway, *Opice, kiborgi in ženske*: 205–240. Ljubljana: Študentska založba.
- KISLINGER, JURE (1968): Elda Piščanec. *Celjski zbornik*: 173.
- KNOP, SETA (2007): Ivana Kobilca (1861–1926): Najslavnejša slovenska slikarka. V *Pozabljena polovica – Portreti žensk 19. in 20. stoletja na Slovenskem*, A. Šelih et al. (ur.), 75–78. Ljubljana: Tuma.
- KOREN-BOŽIČEK, MILENA (2002): Nova spoznanja odpirajo nove vrzeli. V *Elda Piščanec 1897–1967: Retrospektivna razstava*. Velenje: Galerija Velenje.
- KOREN-BOŽIČEK, MILENA (2002a): Življenjepisi. V *Elda Piščanec 1897–1967: Retrospektivna razstava*. Velenje: Galerija Velenje.
- KOREN-BOŽIČEK, MILENA in POLAJNAR FRELIH, NATAŠA (2004): *Elda Piščanec: Sakralna dela*. Stična: Slovenski verski muzej.
- DE LAURETIS, TERESA (1998): *Film in vidno*. Ljubljana: Škuc Vizibilija.
- KOLEŠNIK, LJILJANA (2000): Autoportreti Naste Rojc: stvaranje predodžbe naglašenog rodnog identiteta u hrvatskoj umjetnosti ranog modernizma. *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 24: 187–204.
- MASTNAK, TANJA (2002): Avtoportreti umetnic na Slovenskem. *Delta* 1-2: 65–86.
- MASTNAK, TANJA (2004): Ivana Kobilca in možnosti likovnega izobraževanja za ženske v 19. stoletju. *Časopis za kritiko znanosti* 215/216: 93–107.
- MIKUŽ, STANE (1939): Razstava likovnih umetnic v Ljubljani. *Dom in svet* 51(10).
- MIKUŽ, STANE (1940): Slikarica Henrika Šantel. *Dom in svet* 52(3).
- MISLEJ, IRENE in KOREN-BOŽIČEK, MILENA (2003): *Elda Piščanec. Slike, risbe in grafike*. Ajdovščina: Pilonova galerija.

- MUSEUMS. *Mira Pregelj*. Dostopno na: <http://museums.si/sl/author/details/25/mira-pregelj> (15. maj 2014).
- NÉRET, GILLES (1992): *Tamara de Lempicka (1898–1980)*. Köln: Taschen Verlag.
- PORTRETI DRUŽINE ŠANTEL (2010): Nova Gorica: Galerija Franža.
- ŠELIH, ALENKA ET AL. (ur.) (2007): *Pozabljena polovica - Portreti žensk 19. in 20. stoletja na Slovenskem*. Ljubljana: Tuma.
- PLUMMER, KEN (1995): Izrekanje imena. Uvedba lezbičnih in gejevskih študij. *Časopis za kritiko znanosti* 177: 15–44.
- PERROT, MICHELE (1999): Roles and characters. V *A History of Private Life IV*, M. Perrott (ur.): 167–261. Harward: Harward University press.
- PILON, VENO (2001): *Un uomo di due mondi*. Gorizia: Musei provinciali di Gorizia.
- PREDMETNI IZPITNI KATALOG ZA SPLOŠNO MATURO – UMETNOSTNA ZGODOVINA (2012). Ljubljana: RIC.
- SAVENC, BARBARA (2011): Henrika Šantel: One of the first Slovene Professional Women Painters. *Art Nouveau European Route Magazin* 17: 11–15.
- SEDEJ, IVAN (1992): *Elda Piščanec: Tihožitja*. Ljubljana: Galerija Labirint.
- SEDEM SLOVENSkih SLIKARK: 1918–1945 (2006). Kamnik: Medobčinski muzej.
- SPACAL, ALENKA (2002): »Trd kamen v mehkih rokah«: Odsotnost / prisotnost ženskih avtoric v likovni umetnosti. *Delta* 1-2: 41–63.
- SPACAL, ALENKA (2004): Ženska – subjekt – umetnica? *Časopis za kritiko znanosti* 215/216: 45–60.
- SPACAL, ALENKA (2010): Avtoportretni motiv umetnice s knjigo v roki. *Ars e humanitas: revija za umetnost in humanistiko* 5(1/2): 113–159.
- SPACAL, ALENKA (2011): Kako lahko še poimenujemo avtoportret? *Večer*, 1. 10. 2011.
- STADLER, EDA (1940): Elda Piščančeva je razstavljala. *Ženski svet*, junij, XVIII: 141–142.
- STAMEJČIČ, DAMJANA (1998): V umetniški drugačnosti je bila večinoma sama. *Delo*, 29. avgust 1998: 15.
- ŠELIH, ALENKA (2007), Predgovor. V *Pozabljena polovica – Portreti žensk 19. in 20. stoletja na Slovenskem*, A. Šelih et al. (ur.), 5–20. Ljubljana: Tuma.
- ŠRAJ, MIRA: Osebna korespondenca Elde Piščanec.
- ŠUMI, NACE (2002): Spomin na Eldo Piščanec. V *Elda Piščanec 1897–1967: Retrospektivna razstava*, 66. Velenje: Galerija Velenje.
- TAYLOR, TIMOTHY (1998): *The Prehistory of Sex. Four Million Years of Human Sexual Culture*. London: Clays.
- UMETNOSTNA GALERIJA MARIBOR (2009): *Slovenske slikarke in kiparke 1918–1945*. Dostopno na: <http://www.ugm.si/razstave-program/razstava/n/slovenske-slikarke-in-kiparke-1918-1945-624/> (15. maj 2014).
- VELIKONJA, NATAŠA (2002): Gejevske in lezbične študije: Denaturalizacija seksualnosti: procesiranje želje skozi kulturni scenarij erotike. V *Cooltura: Uvod v kulturne študije*, A. Debeljak (ur.), 211–225. Ljubljana: Študentska založba.
- VELIKONJA, NATAŠA in GREIF, TATJANA (2012): *Lezbična sekcija LL: kronologija 1987–2012 s predzgodovino*. Ljubljana: Škuc Vizibilija.
- VERGINELLA, MARTA (2007): Zlate niti ženskih biografij. V *Pozabljena polovica – Portreti žensk 19. in 20. stoletja na Slovenskem*, A. Šelih et al. (ur.), 21–24. Ljubljana: Tuma.
- VIGUÉ, JORDI (2003): *Great Women Masters of Art*. New York: Watson-Guption Publications.

Avtoportreti Naste Rojc

Zgodnji primer prikaza lezbične seksualne identitete v hrvaški moderni umetnosti¹

Abstract

Nasta Rojc's Self-Portraits: an Early Case of Shaping Lesbian Identity in the Croatian Modern Art

A study of a series of self-portraits by the Croatian artist Nasta Rojc painted between 1912 and 1925 indicates a rounded work, with a planned and predetermined goal, in which complex meanings can be read within the codes of the lesbian subculture from the beginning of the century. Her usage of such a visual and symbolic language associates her directly with the circle of painters such as Romaine Brooks, Hanna Gluckstein and Jeanne Mammen, who played a central role in the visualisation and cultural articulation of the new type of the sexualized female subject in the period of early modernism. Nasta Rojc initiated her project of building the visual and cultural image of lesbian sexuality earlier than it happened in other, »more advanced« European milieus, and concluded it in the moment when it reached its climax in the metropolis of modernism, which challenges the traditional hypothesis on the peripheral position of the Croatian art at the time.

Keywords: women, painting, modernism, lesbian identity

Dr. Ljiljana Kolečnik is art historian, senior research adviser at the Croatian Institute of Art History. (ljkoles@ipu.hr)

Povzetek

Analiza serije avtoportretov hrvaške umetnice Naste Rojc, nastalih med letoma 1912 in 1925, kaže, da gre za načrtovano celoto, z vnaprej določenim ciljem, katerega kompleksni pomen je mogoče najbolj natančno razbrati znotraj kod lezbične subkulture iz začetka stoletja. Z vrsto izbranih likovnih sredstev in kompleksnim procesom proizvodnje pomenov se direktno vključuje v krog slikark, kot so Romaine Brooks, Hanna Gluckstein ali Jeanne Mammen, ki igrajo osrednjo vlogo pri projektu graditve vizualnega sistema predstave in kulturne artikulacije novega tipa seksualiziranega ženskega subjekta v obdobju zgodnjega modernizma. Svoj projekt graditve vizualnega in kulturnega izraza lezbične seksualnosti začena celo bolj zgodaj, kot je to primer v »naprednejših« evropskih okoljih, in ga, s precizno metodologijo proizvodnje pomenov, zaključuje v trenutku, ko ta kulminira v metropolah modernizma, kar postavlja v negotovost tudi tradicionalno tezo o obrobnem pomenu hrvaške umetnosti tega časa.

Ključne besede: ženske, slikarstvo, modernizem, lezbična identiteta

Dr. Ljiljana Kolečnik je umetnostna zgodovinarica, znanstvena svetnica na Inštitutu za zgodovino umetnosti v Zagrebu (ljkoles@ipu.hr).

---

¹ Prevod dela: Kolečnik, Ljiljana (2000): Avtoportreti Naste Rojc: stvaranje predodžbe naglašenog rodnog identiteta u hrvatskoj umjetnosti ranog modernizma. *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* (24): 187–204. Članek objavljamo pod prvotnim naslovom: *Rani primjer prikaza lezbijskog seksualnog identiteta u hrvatskoj modernoj umjetnosti*.

Septembra leta 2000 je National Museum of Women in the Arts v Washingtonu organiziral veliko retrospektivo ameriške umetnice Romaine Brooks (1874–1968).² Kustos razstave J. Lucchesi si je za izhodišče interpretacije izbral nekoliko drugačno perspektivo; namesto na probleme valorizacije in slogovne kontekstualizacije opusa se je osredinil na vprašanje avtoričine lezbične identitete ter način, kako se ta formulira v njenem likovnem izrazu. Tako se je pridružil aktualnim prizadevanjem zgodovinarjev umetnosti, da z afirmiranjem metodološke transformacije discipline umetnostne zgodovine in njene nove odprtosti za analizo razrednih, rasnih in spolnih vidikov likovne proizvodnje kot elementov, ki bistveno vplivajo na pomen umetniškega dela, skuša pokazati na nekatere zelo specifične vrednote določene individualne umetniške poetike. Lucchesijev koncept je stroka zelo dobro sprejela. Edina – in po našem mnenju pomembna – pripomba je prišla iz krogov feministične likovne kritike, ki se je vprašala, ali bi tako reducirana perspektiva lahko naredila avtoričino biografijo in njeno spolno identiteto pomembnejšo od same likovne produkcije.

Z vidika nepopolnih in neustreznih prikazov ženskih umetniških opusov (v hrvaški zgodovini umetnosti tudi razmeroma redkih) je ta bojazen vsekakor upravičena. Vendar bi glede na to, da Lucchesijeva interpretacija temelji na novejših raziskavah umetnosti modernizma, ki poudarjajo, da so v procesu formulacije njenih temeljnih značilnosti formalni eksperimenti in eksperimenti umetnikovega življenjskega sloga enako pomembni, tak pristop utegnil prej služiti afirmaciji ženske likovne produkcije kakor njeni trivializaciji. Ravno zato ga bomo poskušali uporabiti na primeru faktografsko solidno obdelanega, analitično pa skoraj nedotaknjenega slikarstva hrvaške umetnice Naste Rojc.

Gre namreč za perspektivo, iz katere se, zahvaljujoč predvsem delu nove generacije feminističnih kritičark, k ženskim umetnostnim opusom pristopa kot k celovitim poetičnim izrazom, utemeljenim v avtentični, individualni izkušnji modernosti, s čimer se opušča njihovo kontraktiranje hegemonistični, maskulinocentrični strukturi modernistične paradigme. Z drugimi besedami, likovna produkcija umetnice se ne interpretira več skozi ozko vizuro analize njenega odnosa z in *do* dela moških kolegov, ampak se namesto tega – temelječ na inherentnih umetniških in poetičnih določevalcih individualnega opusa – poskuša natančneje kontekstualizirati znotraj raznorodnih oblik ženske kulturne prakse modernizma.³ Preneha se torej vključevanje

---

² *Amazons in the Dawing Room. The Art of Romaine Brooks*, razstava v National Museum of Women in the Arts, Washington DC, junij–september, 2000. Avtor razstave Joe Lucchesi, besedila v katalogu Joe Lucchesi in Whitney Chadwick. Romaine Brooks je bila ena osrednjih osebnosti lezbičnega umetniškega kroga, ki je deloval v Parizu, na levem, »bohemskem« bregu Seine, od začetka 1. svetovne vojne pa vse do sredine dvajsetih let. Bil je v tesni zvezi z uglajenim salonom ameriške pesnice Natalie Clifford Barney, pripadale so mu Nina Hammet, Hanna Gluckstein, Colette, Zeldi in Scott Fitzgerald, Jean Cocteau, Gisele Freund, Sonja Beach, Marie Laurencin, Djuna Barnes, Silvy Beach, Adrienne Monnier, Gertrude Stein, Alice B. Toklas in niz drugih, danes manj znanih avtoric. Slikarka in fotografinja Romaine Brooks velja danes za začetnico specifične ikonografije in prikaza lezbične seksualnosti, ki od sredine dvajsetih let pa do začetka druge svetovne vojne zaznamuje prepoznavni vizualni »slog« lezbične subkulture evropskih metropol. Čeprav »odkrita« pred skoraj tremi desetletji, zbuja Brooks več pozornosti likovne kritike šele v zadnjih letih, in sicer zlasti v kontekstu nenadnega interesa zahodnoevropskih kritikov za kulturo *Queer*. Lucchesijeva razstava je prva resna predstavitev njenega dela.

³ Sintagma »ženska kulturna praksa« označuje številne oblike kreativnega delovanja žensk, ki se na kulturni sceni Evrope začnejo pogosteje in številčneje pojavljati šele konec 19. in v začetku 20. stoletja. Srečujemo jih v založništvu kot urednice in lastnice malih založb, v žurnalizmu kot novinarke in urednice časopisov (npr. M. J. Zagorka), organizatorke različnih kulturnih dogodkov, kustosinje (npr. velike Vseameriške razstave 1893. leta v Chicagu), predavateljice

v že obstoječe, vseobsegajoče predstavitve obdobja in se optira za njegove posamezne vidike. Kaj s tem pridobimo? Predvsem natančno opredelitev razlogov, zaradi katerih se je umetnica odločila za določene estetske izbire – najsi je to Romaine Brooks ali njena sodobnica Nasta Rojc – in ki niso popačeni pod vplivom kanoniziranih predstav modernizma. Če jim sledimo, se spreminja tudi slika časa, v katerem so nastali. Z dodatnim »vlečenjem« likovnih dejstev skozi dogajanja v širšem socialnem kontekstu se razbija monolitna slika obdobja in odkrivajo se globoke sledi, ki jih je ženska umetnost pustila v moderni kulturi okolja, ki mu pripada.

Treba je poudariti, da v tem primeru pod določevalcem *ženska umetnost* razumemo tisti del ženske likovne produkcije, ki deluje kot področje artikulacije novih določevalcev ženske subjektivnosti in brez katerega bi bilo po našem mnenju zelo težko dojeti resnično prevratniško naravo modernizma. Pomembnost umetniške prakse žensk je v tem kontekstu težko opredeliti, ne da bi se oddaljili od tradicionalnih metod zgodovine umetnosti glede na to, da so le-te močno zaznamovane z maskulino vizuro obdobja. V glavnem že samo izpostavljanje spolnega diskurza kot bistvenega elementa pomenskih plasti umetniškega dela nujno postavlja v negotovost tradicionalno nekritičen odnos med življenjem (biografijo) in umetnostjo – mehanizem torej, skozi katerega zgodovina umetnosti proizvaja svoje ekskluzivne, kanonske zgodbe o mojstrovinah in njihovih avtorjih. Sprejem spolne perspektive in odmik od ustaljenih metod discipline zgodovine umetnosti neizogibno vodita v razmišljanje v kategorijah pogojev formulacije spolnih razlik oziroma pogojev upravljanja procesov oblikovanja subjektivnosti. Vendar ne na račun samega umetniškega dela. Njegove likovne vrednosti še naprej ostajajo v prvem planu, vendar se samo delo afirmira tudi kot kulturno dejstvo – vir kompleksnih sporočil, ki vodijo v popolnejšo interpretacijo individualne namere avtorja.

Da bi se temu čim bolj približali, je enako pomembno odvreči tudi nekatere zdaj že zastarele modele pristopov feministične zgodovine umetnosti. Tu mislimo predvsem na esencialističen pristop, ki biografije umetnic povezuje z njihovimi deli skozi ozko perspektivo »resnične« izkušnje tega, kaj pomeni biti ženska. Z vztrajanjem na biološki determinanti kot osrednjem kohezivnem elementu ženske likovne produkcije se iz vida izgublja poetična heterogenost žensk, hkrati pa se podcenjuje njihova občutljivost, s katero so posamezne umetnice – tako v lastnem življenju kot tudi v umetnosti – oblikovale zgodbo svojega spola. S tega vidika je enako nesprejemljiva tudi ideja transcendentnega avtorstva, ki elemente specifično »ženskega« pogleda na svet in umetnost, kakršne najdevamo pri določenem številu umetnic zgodnjega modernizma, vidi zgolj kot preprost »odraz« individualnega spolnega diskurza. Rezen tega, da žensko likovno produkcijo spreminjajo v skrajno poenostavljene reflekse zgodovinskih pogojev, se ti – kot jih imenuje Marsha Meskimmon (1999) – *vulgarni modeli ženskega avtorstva* tudi na umetniška dela žensk nanašajo kot na gole, pasivne odraze obstoječih družbenih resnic. A že površen pogled na individualne opuse – vključno s tistim Naste Rojc – nam govori nekaj popolnoma drugega. Velik del ženske umetniške prakse je neusahljiv vir novih pričevanj in novih načinov prikazovanja, katerega pomembnost potrjujejo tudi številni primeri njihovega

---

na fakultetah, pisateljice, slikarke, kiparke, igralko, plesalke na odrih najpomembnejših svetovnih gledališč. Vse skupaj so svetovno poznane ali nepoznane zunaj svojih lokalnih okolij uspele najti oblike izrekanje in artikulacije lastne spolne pozicije v tedanji družbi. Toda najpomembnejša posledica njihove aktivnosti je bilo ustvarjenje lastne, ženske publike, ki so ji lahko ponudile kulturne proizvode in ideje, ki so jih *same kot ženske ustvarile za druge ženske*. Ti kulturni proizvodi so pogosto zahtevali in razumevali bistveno drugačne načine branja od tistih, predpostavljenih z normami dominantne, moške kulture.

ponovnega »prebiranja« v neoavantgardnih gibanjih s konca šestdesetih in v sedemdesetih letih.⁴ Namesto da bi uporabljale repertoar predstav, ki prenašajo že obstoječe določevalce socialnega in kulturnega položaja ženskega subjekta, je vrsta avtoric zgodnjega modernizma uporabljala lastno umetnost kot sredstvo njegovega ponovnega izoblikovanja. Zato njihova dela niso samo preprosti refleksi obstoječega stanja, temveč agensi, aktivni udeleženci v procesu redefinicije družbeno-kulturne konstrukcije spolov, ki poteka v prvih desetletjih 20. stoletja.

Razen da ustrezajo prav tovrstnemu tipu analize, dela Naste Rojc postavljajo tudi vrsto pomembnih vprašanj v neposredni povezavi z delovanjem mehanizmov kritične evalvacije moderne umetnosti. Najpomembnejše med njimi se zdi tisto o načinu, na katerega se v okviru modernističnega diskurza kulture 20. stoletja oblikujejo in utemeljujejo razlike med formami umetniških praks, ki so avantgardne, in tistimi, ki to niso. Velik del umetnic zgodnjega modernizma – med njimi tudi Nasta Rojc – je zasnoval svoj slog na »zastarelih« oblikah umetniške prakse, katerega estetiko večina njihovih moških kolegov iz strateških razlogov zavrne že na začetku stoletja. V poznejšem proučevanju ženskih likovnih opusov so te »izposoje« in »odmevi« predhodnih stilov vodili v kritiško devalvacijo, nato pa, skoraj avtomatično, toda na podlagi ugotovitve o izostanku vsakršnega napora v smeri formalnega eksperimenta tudi v njihovo umeščanje na sam kvalitativni rob modernistične paradigme. Glede na to, da likovna kritika oceno stopnje deviacije od modernistične norme – definirane z označevalcema »novo« in »originalno« – utemeljuje na opoziciji oblika-vsebina, so se takšne ocene zdele utemeljene. Pripisan področju likovne produkcije, znotraj katere se odvija enostaven proces derivacije podedovanih oblikovnih kod, klasificiran pod oznako kontinuiteta pasatističnih estetik, je največji del ženske likovne produkcije označen kot (formalno) nezanimiv ter postavljen *ad acta*. Še več, v kritiški rekonstrukciji vloge modernistične avantgarde se z opozicijama »novo« nasproti »staromodnega«, »originalno« nasproti »repetitivnega«, najpogosteje označuje ravno razlika med ženskim in moškim kreativnim delom.⁵ Vendar se kritiškemu diskurzu modernizma, ujetemu v izključevalnost svojega osrednjega vrednotnega kriterija, ni zdelo nujno postaviti vprašanje o vzrokih za formalni konservativizem ženske umetnosti.

Ali v resnici gre zgolj za nezadostno in neustrezno izobrazbo,⁶ za spolno pogojeno nezani-

---

⁴ Danes si težko predstavljamo performans ali *body-art* umetnic sedemdesetih in osemdesetih let brez vsaj delnega opomina na osvobodjeni način govora o lastnem telesu, ki ga je pri svojem delu razvijala Frida Kahlo, ali značilen tip erotiziranega umetniškega diskurza Meret Oppenheim; teoretična elaboracija izvorov organske motivike v slikarstvu Georgie O'Keeffe je direktno pripeljala do identifikacije in definicije kompleksa t. i. »osrednjega ikonografskega jedra« – repertoarja vaginalnih, organskih oblik, ki se pojavijo tudi v znatnem delu ženske likovne produkcije v sedemdesetih letih (spomnimo se samo slikarstva Judy Chicago); ime Paule Modherson-Becker je nepogrešljivo v vsaki razpravi o izvoru ženskih prikazov materinstva, tudi v sodobni umetnosti. Poleg teh najbolj izrazitih primerov kolektivne recepcije inovacij na področju vizualnih predstav, ki tvorijo žensko dediščino modernizma, je mogoče navesti tudi niz primerov posameznih referenc sodobnih avtoric na delo svojih predhodnic. Če bi bile te poznane že prej, torej zastopane v splošnih pregledih moderne umetnosti, sorazmerno s svojim prispevkom k procesu oblikovanja celovite poetične fiziognomije obdobja, bi bilo takšnega »branja« in »razbiranja« gotovo še več.

⁵ O problemih razvrščanja avantgarde in revziji stališč je bilo v zadnjih petnajstih letih popisanih na stotine strani bodisi historiografskih bodisi teoretskih besedil. Ob tej priložnosti opozarjamo na dva naslova, pomembna za razumevanje naših izhodišč: Krauss, R. (1986): *The Originality of the Avant-Garde and Other Modern Myths*. Cambridge, Mass.: MIT Press; Foster, H. (1996): *The Reaturn of the Real*. Cambridge, Mass.: MIT Press.

⁶ Najpogostejši očitek feministični zgodovini umetnosti je, da ne obstajata ženska in moška umetnost. Ker je umetnost

manje za sodobne likovne poetike ali za kaj drugega? Morda so na kritiško recepcijo ženskih opusov razen surove uporabe kriterijev formalne inovacije vplivali tudi določeni elementi, ki v večji meri pripadajo krogu obćih kulturoloških problemov in se zaradi tega nahajajo zunaj območja neposrednega interesa modernistične likovne kritike? Na primer, določeni spolni stereotipi, za katere feministična kritika trdi, da so vgrajeni v sam temelj konstrukcije ženske vloge v kulturi zgodnjega modernizma. Ameriška avtorica Celeste Schenck posebej poudarja dva od teh stereotipov. Po njih so ženske vedno »sočasno 'pod' kulturo – preveč vraščene v naravo, da bi zmogle obvladati kode poetskih in likovnih oblik ... ali 'varuhinje' kulture – stroge, rigidne, konservativne, vezane na družbene norme, nagnjene k potlačevanju spontanosti in eksperimenta.« (Schenck, 1989: 228–229)

Celovita ideja o »uglajenosti« kot nasprotje, proti kateremu se definira modernizem, je nedvomno in neločljivo povezana s temi »kontradiktornimi, shizofrenimi predstavami ženstva« (ibid: 229), ki nas nujno vodijo v detektiranje oblik in spremljanje ritmov ženske participacije v kulturi modernizma. Če se lotimo te naloge, se bomo – hote ali nehote – znašli na poti rekonstrukcije paralelne umetnostnozgodovinske zgodbe, ki ne nastaja z voljo ali prizadevanjem samih umetnic ali zgodovinarok umetnosti, ampak je prej posledica ozke maskuline vizure, ki vztraja pri formalni inovaciji in estetskem radikalizmu kot temeljni kvaliteti moderne umetnosti. Zahvaljujoč temu omejenemu evalvacijskemu kriteriju je bila umetnost žensk sprejeta ali zavrnjena – pač glede na konsenz stroke o stopnji estetske odličnosti, dosežene v vsakem posameznem primeru – ne da bi se njenega dejanskega, pomenskega prispevka h konstrukciji modernistične paradigme sploh dotaknili. Le-tega je v večni primerov treba iskati v povsem drugačnem kontekstu. Za kaj gre?

Preprosto za to, da se ženska likovna produkcija prvih desetletij 20. stoletja v veliko večji meri ukvarja s problemi vizualnega prikaza kakor z iskanjem novih formalnih rešitev. Razen tega jo pogosto spremlja (in zaznamuje) vzporedno eksperimentiranje z življenjskimi slogi, ki jih same umetnice dojemajo kot sestavni del individualne umetniške prakse.⁷ Ker gre vselej za oblike

---

oblika kreativne prakse, ki ne pozna in ne priznava spolnih razlik, tudi element spolne pripadnosti ne more imeti kakšnega posebnega pomena pri interpretaciji umetniškega dela. Četudi obstaja niz argumentov, s katerimi je takšno stališče mogoče ovreči, bi njihova predstavitev odprla veliko večji krog problemov, kot so tisti, ki so neposredno povezani s temo tega članka. Zato kritiko določanja narave umetniške dejavnosti prepuščamo drugi priložnosti in usmerjamo pozornost na tisto obliko spolne diskriminacije, ki je v neposredni zvezi s problemom »staromodnosti« ali »konservativnosti« ženske likovne produkcije zgodnjega modernizma in ki prepričljivo kaže, da je spol v likovni umetnosti zelo pomembna kategorija. Većini umetnic z začetka 20. stoletja, vključujoč tudi Nasto Rojc, ni bilo dopušćeno obiskovati akademij, kjer so se izobraževali njihovi moški kolegi. Njih so pošiljali na ženske umetniške šole (Frauen Akademie, Ladies Academy), ustanovljene v drugi polovici 19. stoletja – torej v času, ko je akademska izobrazba postajala vse manj pomembna. Programi teh »ženskih šol« so bili izjemno konservativni, površni in prilagojeni »domnevnim« zmožnostim ućenk. Informacije o soćasnem likovnem dogajanju so umetnice seveda lahko dobile z obiskovanjem razstav, branjem in druženjem z moškimi kolegi. Vendar mladi osebi, še zlasti če je ta svoje predhodne slikarske izkušnje dobila v ateljeju, kakršen je bil atelje Otona Ivekovića, gotovo ni bilo lahko razviti preciznih mehanizmov selekcije, ki bi omogoćili vidnejša slogovna odstopanja v razmerju do estetskih modelov, ki so jih ponujale ženske akademije.

⁷ Seznam umetnic, v katerih umetniškem delovanju prepoznamo elemente eksperimentalne življenjske prakse, je dolg: Frida Khalo, Elsa von Freitga Loringhoven, Romaine Brooks, Hanna Gluckstein, Jeanne Mammen, Claude Cahun (Lucy Shwob), Maya Deren so le najbolj znane. Vendar njim in njihovemu poigravanju s spolnimi vlogami, trenutku, v katerem se odvija, ali oblikam, v katerih se kaže, zgodovina umetnosti ne namenja večje pozornosti. A takoj ko gre za vprašanje podobne forme umetniškega obnašanja, katerega protagonisti so moški – spomnimo se samo obsežne

umetniškega obnašanja in izražanja, ki spadajo v diskurz, ki se je razvil okrog problema spolne identitete in/ali novega pojmovanja seksualnosti, menimo, da je strateško vlogo prispevka ženske likovne produkcije pri oblikovanju osnovnih poetičnih izhodišč modernizma mogoče v veliki meri razumeti samo v *tej povezavi* in s pomočjo tega konteksta.

Nasta Rojc nedvomno pripada krogu avtoric, h katerim je mogoče in treba pristopiti prav na takšen način. Gotovo ne zgolj zaradi golega dejstva njene »drugačne« seksualnosti, podatka, ki pripada kategoriji biografskih pikanterij in mu že zaradi tega ne bi smeli dajati kakšnega posebnega pomena. V kritiški interpretaciji Nastine umetnosti bi bil ta podatek v resnici nepomemben, če ne bi, vsaj v določen obdobju, njeno slikarstvo igralo vloge medija, s katerim se gradi ter v širši kulturni kontekst *zavestno* in *namerno* posreduje predstava lezbične identitete, ki jih do tega trenutka ne zasledimo niti v likovni umetnosti niti v širše razumljenem kulturnem področju modernizma v tem prostoru. Proces konstrukcije tega izraza, ki mu v umetniškem opusu lahko sledimo skozi niz avtoportretov, je vzporeden formuliranju spolne/seksualne identitete v njeni življenjski praksi. Ker se oba procesa odvijata pred očmi javnosti, je njun končni izid – in prepričali smo se, da Nastina publika to tudi počne – mogoče interpretirati v kategorijah *življenjskega sloga*. Ker govorimo o času, v katerem lezbična subkultura tako rekoč ni obstajala, je atribut eksperimentalnega (če imamo v mislih vidik javnosti) popolnoma upravičen.

Mesto Naste Rojc v moderni hrvaški umetnosti

Kdo je bila Nasta Rojc in kje je njeno mesto v hrvaški moderni umetnosti? V razmeroma majhnem številu kritiških člankov o tej slikarki se v ničemer ne zanika njena »velika nadarjenost«, se pa zdi problematična realizacija te nadarjenosti v samem opusu. Ta se deli na tri glavna obdobja. Zgodnje, ki traja približno do 1914. leta, je slogovno in kvalitativno najbolj koherentno, v znamenju svežih izkušenj dunajskega in münchenskega šolanja in še razmeroma neraziskano. Prva svetovna vojna se lahko razume kot svojevrstna cenzura. Nasta se umakne v svoj intimni krog, boleha, malo dela in prestaja fazo zelo mračnega razpoloženja. Po vojni se začne obdobje umetniško zrelega ustvarjanja, ki traja dve desetletji. Dela zelo intenzivno: slika, piše, razstavlja – ne le v Zagrebu, temveč tudi na Dunaju in v Londonu,⁸ skupaj z Lino Virant-Crnčić ustanovi Klub likovnih umetnic, potuje po Angliji in Škotski. Tedanja dela – številne portrete, pejsaže in tihožitja – zaznamuje persistenca zgodnejših formalnih rešitev in njihova postopna izrabljenost. To jo bo konec 30. let napeljalo na poskus »modernizacije« lastnega likovnega izraza, ki ne bo prineslo vidnejših rezultatov (Petraović Klaić, 1997), bo pa nekakšna napoved zaključnega obdobja njenega dela – med drugo svetovno vojno in takoj po njej –, zaznamovanega z izgubo kriterijev in potonitvijo v socrealizem.

Gledano kot celota se ta zelo bogati opus ocenjuje kot drugorazreden, njegove likovne

---

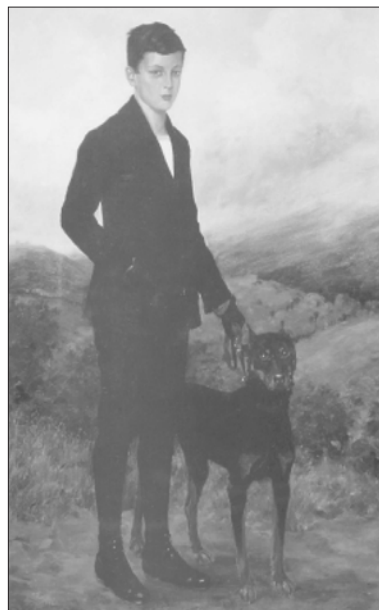
literature, izhajajoče iz proučevanja Duchampovega *alter ega* Rose Selavie – je situacija popolnoma drugačna. Preoblačenje ima takrat težo avantgardnega umetniškega dejanja, ki radikalno spreminja obraz moderne umetnosti.

⁸ Prikaz londonske razstave Naste Rojc je bil objavljen v več hrvaških časopisih, v začetku 1927. leta pa je bil tudi v francoskem časopisu *Revue de Vrai et du Beau* objavljen daljši članek o njej in o njeni umetnosti, pospremljen z reprodukcijami (glej: Rojc, Nasta (1928): Jedna hrvatska umjetnica. *Ženski list* IV(1): 37).

pomanjkljivosti, ki brez dvoma obstajajo, pa so v enaki meri porazdeljene med slogovne in žanrske »staromodnosti« (mešanica tradicije, »zagrebške barvne šole«, izkušenj, pridobljenih med šolanjem v Münchnu, in simbolizma dunajskega izvora), svojevrstno zaprtost, v kateri je umetnica živela in delala, ter njeno navezanost na razmeroma ozek krog občinstva (Gamulin, 1997). Čeprav se nikjer izrecno ne omenja, pa termin »amaterizem« lebdi kot slutnja nad slikarstvom Naste Rojc in pronica celo iz njej naklonjenih kritik.

V kolikšni meri je takšna presoja kritike upravičena, faktografsko natančna, zasnovana na analizi Nastinih del, katerih in s kakšno metodologijo? Katere in kakšne predpostavke lahko najdemo v njenem podtekstu in katera dejstva iz umetniškega življenja in njenega življenjskega okolja so se po zaslugi kritike znašla na drugem mestu, čeprav bi lahko privedla od drugačnih interpretacij? Pojdimo po vrsti ob podpori besedila, s katerim je Nasta Rojc predstavljena v Gamulinovem delu *Hrvaško slikarstvo 20. stoletja* (1997), do zdaj edinem splošnem pregledu te vrste v nacionalni zgodovini umetnosti.⁹ Takole začne Gamulin pripovedovati o Nasti Rojc: »Pri Knirru je sedela z Miroslavom Kraljevićem (in dobro poznala vse druge naše münchenske učence), a se je znova vrnila k 'zagrebški šoli'. Razstavljala je že leta 1909 s Hrvaškim društvom umetnosti, nato intenzivno delovala trideset let, a vedno na robu likovnih dogajanj.« (ibid: 329)

Ti stavki jasno oblikujejo perspektivo kritičkega pristopa (referenčni okvir, glavni kriteriji presoje) in odredjajo končno mesto temu slikarstvu v zgodovini hrvaške moderne umetnosti. Referenčni okvir je münchenski krog, kriterij presoje formalna inovacija, položaj – margina. Vse drugo, kar bo izrečeno, je samo niz (pogosto svobodno interpretiranih) faktografskih podatkov in dodatnih argumentov v prid izhodiščni trditvi. Vsaj do konca teksta. Gamulin tu znova poudari povpreč-

Nasta Rojc: *Branko Erlich z dobermanom* (1920), zbirka dr. Josipa Kovačevića, Zagreb.

Nasta Rojc: *Portret deklice* (1922), zasebna zbirka, Zagreb.

⁹ O izboru Gamulinovega dela za referenco bi lahko podvomili z očitkom o avtorjevem neprikritem konservativizmu in poudarjeno individualni optiki, ki ne odraža nujno stališč celotne stroke in ni nujno relevantna in vsakem posameznem primeru. Takšen očitek bi morda celo sprejeli, če ne bi šlo za vir, na katerega se pogosto in obširno sklicuje dobršen del recenzentskih besedil o hrvaški moderni umetnosti, vključno s tistimi, ki se ukvarjajo z opusom Naste Rojc (glej: Đ. Patravić Klaić, uvodno besedilo kataloga retrospektivne razstave Naste Rojc, Umjetnički paviljon, Zagreb 1997). Zato menimo, da je avtor za našo umetnico, o kateri je tako ali tako napisal zelo malo, zelo pomemben.

nost Nastinega slikarstva in z razlago o »zastalem razvoju« dodatno podkrepi prispevek njenih moških kolegov, vlogo njihovega »nadaljevanja poti proti impresionizmu in cézanizmu«, ter sklene, da je »...v tem smislu slikarstvo Naste Rojc lahko teoretično-morfološka razlaga: kaj bi bilo brez Pomladnega salona, brez pariške tangente in brez našega ekspresionizma? In kaj so za hrvaško slikarstvo pomenili temelji, ki jih je postavil Miroslav Kraljević?« (ibid)

Ta niz vprašanj ustvarjanje Naste Rojc skoraj popolnoma »razvrednoti«, dekonstruira jo kot umetnost in ponovno »označi«, rekonstruira kot njen negativ. Da pa bi v resnici lahko obveljal kot »teoretsko morfološka razlaga« enega največjih mitov domače zgodovine umetnosti, se proces devalvacije njenega slikarstva – »oteževanja« negacije – mora nadaljevati. Zato se, sledeč Greenbergovemu kritičnemu modelu, posebej poudarja njegova tržna uspešnost/»množično potrošništvo« in v zgodbo se zveleče podobnost Nastinih prikazov s predstavami popularne kulture. Da ne bi prišlo do metodološko nedopustnih prekoračitev, se to ne izreka, temveč zgolj aludira. Tako je, čeprav nakazan, preprečen popoln zdrs Nastinega slikarstva v kategorijo kiča. Zakaj? Ker je njegova vloga namenjena krepitvi mita o münchenskem krogu, mora biti položaj, ki mu pripada v skupnem kontekstu, dovolj »nizko«, hkrati pa še naprej ostati umetnost, da bi tudi kritiško delovalo. Le tako lahko svojemu pozitivu zagotavlja prepoznavanje v kategorijah »visoke« umetnosti in potrdi njegovo pozicijo avantgarde hrvaškega likovnega modernizma.

Zato tudi Gamulinov komentar umetničine izjave iz leta 1938: »Davno je tega – kot bajka davno. V tistih časih je pol manjši Zagreb ob odprtju mahoma napolnil Umetniški paviljon, Zagrebčani pa so kupovali slike, tudi svoje slikarke Naste Rojc, v tistem času so odkupili 277 slik« (ibid) nujno ironičen: »... to si danes le težko predstavljamo, to 'množično komunikacijo' posebne vrste: takšno skladnost 'ponudbe' in 'povpraševanja', bilo je to nekoč, v otroški dobi te umetnosti in javnosti, ki jo je potrebovala.« (ibid)

Diskvalifikacija njenega dela je z neutrudno logiko bipolarnega odnosa visoka-nizka umetnost, v katerem je pomen enega člana v paru odvisen od določila drugega, sočasno vodi v poudarjanje populističnega okusa občinstva – torej diskvalifikaciji receptivnih možnosti okolja v določenem zgodovinskem trenutku. Seveda pa modernistični habitus našemu kritiku ne dopušča, kakor tudi ne večini drugih avtorjev, ki so se ukvarjali z Nastinim opusom, analize razlogov te velike slikarkine popularnosti.¹⁰ S tem bi namreč tudi sama disciplina zgodovine umetnosti prekoračila meje svojega »področja pristojnosti«, določenega s kanonom umetniškega dela. Jih je sploh mogoče neprekoračiti in ob tem trditi, da smo povedali vse, kar je za njeno delo relevantno? Čeprav je Gamulin na čuden način spregledal dober del zgodnjih portretov (*Portret damev profilu*, 1907; *Portret kolegice z Dunaja*, 1905; *Soproga dr. Milovana Zoričiča*, 1910; *Dama s klobukom*, 1907), ravno ti kažejo, da se je Nasta Rojc – zlasti tisti del, ki se tiče Maneta – svoje münchenske lekcije zelo dobro naučila. Če si skrbno ogledamo pejzaže iz obdobja od 1902. do 1907. leta, se lahko prepričamo, da ji tudi impresionizem ni bil tuj. Zakaj se torej ni napotila po isti poti kot njen kolega? Zasuti s klišeji se vzorci drugačne razvojne poti te slikarke nikjer ne

---

¹⁰ Časovni odmik ni zabrisal spomina na Nasto, niti poveljeval popularnosti, ki jo je uživala pri zagrebškem občinstvu. V začetku dvajsetih let je bilo povpraševanje po njenih portretih in pejzažih tako veliko, da si je leta 1923 morala zgraditi veliko hišo z ateljejem na Rokovem perivoju, in to po lastnem načrtu. Nedolgo zatem je, v iskanju »novih barv in vonjav«, odšla na dolgoletni izlet v Anglijo in na Škotsko. Glej katalog retrospektive, Umjetnički paviljon, Zagreb 1997; Gamulin, 1997: 329; Rojc, Nasta (1929): Humoristični doživljanji jedne domačice-umjetnice. *Ženski list*, (V)12: 23–24.

vidijo. Pomudimo se vsaj pri katerem od njih.

Prvi kliše – tisti, ki prikazuje nikoli jasno in glasno izrečeno, vendar ves čas prisotno tezo o amaterski ravni likovne produkcije Naste Rojc (nastale po končanem šolanju) – je dodatno podkrepjen z biografskim podatkom o velikem družinskem bogastvu. Profesionalna umetniška afirmacija ji torej ni bila potrebna, ker je tudi v primeru povsem neuspešne umetniške kariere lahko dostojno živela, tako kot pritiče pripadnici višjega meščanskega razreda. Dejstvo pa je, da je razen v nujnih primerih (pogosto bivanje v zdraviliščih in dolge faze okrevanja) in zaradi zelo zapletenega odnosa z očetom zavračala jemanje družinskega denarja ter da je vztrajala – in ji je tudi uspelo – z lastnim delom zagotoviti si dostojno materialno existenco. Ker je to zahtevalo veliko produkcijo in nujno neuravnoteženo kakovost, se je z nizom analogij, vgrajenih v kritičko evalvacijski mehanizem modernistične kritike, temelječ na površni analizi samega likovnega gradiva, atribut povprečnosti razvlekel skozi celoten slikarčin opus.

Ali je prav ta povprečnost na meji populizma pravi razlog, zaradi katerega je v določenem trenutku Nasta Rojc postala tako iskana umetnica? Odgovor je le na videz tako preprost, kakor predvideva zgodba o »otročkem« okusu njenega občinstva. S portreti, ki so mešanica aristokratske sargentovske elegance (*Branko Erich z dobermanom*, *Portret igralke Darinke Bandobrandske*, *Portret deklice*, *Portret gospe Mirjane Golob*) in meščanske resnobnosti (*Portret Jagode Truhelka*, *Portret Pavla Hatza*, *Zakonca dr. Dragutin Katušić i dr. Vjera Rojc Katušić*), dovršeno zadene samopredstave pripadnikov kulturne in znanstvene smetane tedanje družbe – njenih najpogostejših naročnikov. Stopajoč jim naproti Nasta Rojc s svojimi obrtniško solidnimi prikazi ponuja mešanico modernizirane tradicije, inteligentne observacije in elegantne scenografije, katere dekadentni glamur posrečeno zadene socialno senzibilnost, pa tudi občutek modernosti njenih someščanov.

Bilo bi napak trditi, da ji pri pridobivanju naročil nista pomagala njen družbeni status (hči ministra bogoslovja in šolstva, žena slikarja Branka Šenoe, potomca ene najuglednejših zagrebških družin) in slikarski ugled, pridobljen s portreti rektorjev zagrebške univerze. K tem razlogom moramo prišteti vsaj še enega, njeno na začetku dvajsetih let že neprikrito ljubezensko zvezo z Alexandrino Onslow. Ta namreč v biografijo avtorice vnaša nesporen element »ekscentričnosti«, jo naredi dodatno zanimivo, sam njen *življenjski slog* pa »moderen«.

Ampak zgodbo o razlogih Nastine popularnosti zaokroža šele dekonstrukcija drugega klišeja – tistega o umetnici, ki živi odmaknjeno, tesno vezana na svoj družbeni sloj. Že bežen pogled na različne oblike kulturnih aktivnosti in različne kontekste, v katerih Nasta nastopa bodisi kot avtorica bodisi kot organizatorica, kaže, da so takšne trditve povsem samovoljne. Glede na razmeroma pogoste razstave, dejstvo, da je bila angažirana pri ustanavljanju prvega združenja likovnih umetnic, ki je konec dvajsetih let zaživelo v Klubu likovnih umetnic, redne naslove v ženskem tisku, v katerih vselej nastopa kot spolno ozaveščena oseba – je trditev o življenjski in delovni izolaciji preprosto nevzdržna. Prej bi lahko rekli, da je v teh letih Nasta Rojc javna osebnost *par excellence*. Še več, kot *umetnica* – s svojim slikarstvom in *kot oseba* – s svojim eksperimentalnim življenjskim slogom, je nesporno in absolutno – *en vogue*.

Drži, da je njen osebni čut za modernost blizu načinu, po katerem modernost vidi in se v njem prepozna natančno določen družbeni sloj. Vendar ne v celoti in ne vedno. Četudi bi se oboje popolnoma ujemalo, to ne bi smel biti razlog katerekoli vrste diskvalifikacije Nastine umetnosti. Modernizem ni nikakršna monolitna celota, temveč prej niz vzporednih in prepletenih zgodb raznorodnega ritma in ne vedno nujno linearnega in

progresivnega toka. Ni torej razloga, da bi eno od njih postavili pred drugo. Ob tem – kot bomo videli na primeru Nastininih avtoportretov – nam vsako preveč čvrsto oklepanje določenega obrazca branja umetniškega dela ali opusa otežuje možnost poznejših sprememb perspektive in s tem tudi doseganje novih spoznaj o mogočih, drugačnih težnjah avtorja.

Se je zaradi vsega tega treba lotiti kritične revizije opusa Naste Rojc? Temeljita revizija po tradicionalni praksi stroke se nam v tem trenutki zdi odveč. Če bi jo izdelali, bi sprejeli konvencijo discipline in eno umetnostnozgodovinsko zgodbo zamenjali z drugo, z rezultati, ki so, ker težijo k dokončnosti, vnaprej sumljivi. Poleg tega so v našem času veliko bolj zanimiva in pomembnejša vprašanja, ki jih zastavljajo posamezni segmenti njenega opusa, kot pa ta v celoti. A kljub temu, kakšna je, v kvalitativnem pogledu, ta celota? Četudi se kritično referiramo na Gamulinove ocene, del teh nesporno drži. S prikazom njegove metode devaluacije Nastine umetnosti kot primerom delovanja tipični maskuline kritike nismo v celoti zavrnili tudi kriterijev, ne katerih temelji. Za nas je nesprejemljiva njihova absolutizacija, obilje spolnih klišejev, ki zastirajo proces presojanja ter površnost, s katero se ta kritiški diskurz nanaša na celoten Nastin opus. Vendar je atribut povprečnosti – če ga uporabimo za umetniško izrazito komercialno produkcijo – upravičen.

Nastini »salonski portreti« so resda precej konvencionalna dela, ki preprosto prikazujejo življenje sodobnikov. Njihov »staromodni« videz ni omejen zgolj na slogovno formulacijo, ampak tudi na pristop h kompoziciji in uporabo žanrskih konvencij: najpogosteje tričetrtinski prikaz figure, skrbno naslikana ozadja, umirjena tonaliteta, realistično oblikovanje detajlov obleke in elementov interiera, ki govorijo o družbenem statusu portretiranih oseb. Kakor vsak drug konvencionalni portretist tudi ona nad svojimi modeli ne poskuša vzpostaviti nikakršne avtoritete. Še zlasti ne tiste, ki bi dala prednost lastnim projekcijam, postavila v negotovost ali izničila avtonomijo in subjektivno integriteto portretirane osebe ter jo pretvorila v goli podaljšek realizacije umetnikove vizije slikarstva. Zato se z vidika modernega portretnega slikarstva ne le slikarska realizacija, ampak tudi Nastin pristop v celoti, označuje kot zastarel.

Vendar je bila ob razmeroma obsežni komercialni produkciji vse življenje zaposlena tudi s prikazom sebe in svojih prijateljev, to dejstvo pa razkriva številne elemente osebnega doživljanja lastne umetniške in spolne pozicije, ki ima, če jo spremljamo skozi kritiško recepcijo

Nasta Rojc: *Dama s klobukom* (ok. 1907), zbirka dr. Josipa Kovačevića, Zagreb.

Romaine Brooks: *Ida Rubenstein* (1917), Smithsonian American Art Museum, Washington.

Romaine Brooks: *Klavir. Poslušalka* (1910), Smithsonian American Art Museum, Washington.

sodobnikov, malo ali nikakršne zveze s pomenom, ki ji ga pripisuje likovna kritika. Dela, kot so na primer *Portret mlade Dunajčanke* (1904), *Portret Zoe Borelli* (1909), *Moja sестrica – Vjera Rojc* (1909), *Portret mlade žene* (1912), *Portret mame Slave na terasi hiše v Radićevi* (1933), *Portret gospe B. Š.* (1938), kažejo, da je svojo slikarsko nalogo znala opraviti tudi na povsem drugačen način. Njihova bistvena razlika v razmerju do komercialne produkcije ni določena z nikakršnimi formalnimi eksperimenti, temveč s kompleksno psihološko karakterizacijo. V nasprotju s prikazom oseb, s katerimi je bila v profesionalnem odnosu slikarko-naročnik, gre tukaj za zelo intimne stvaritve, katerih cilj ni odraziti svet in življenje modelov, temveč narediti njihovo *eksistenco vidno*. Z drugimi besedami, naloga je odkriti predstave, ki ustrezajo specifičnostim individualne življenjske prakse in jih ne glede na njihovo naravo (spolno, razredno, seksualno), prikazati na način, ki to »drugost« ozavešča, in v končni instanci zagotavlja možnost njene kulturne integracije. Že na prvi pogled je jasno, da gre v glavnem za ženske portrete. Nastin zgodnji interes za ženski psihološki portret – tedaj neobstoječi žanr v hrvaški moderni umetnosti – je ena od determinant njene individualne poetike.

Psihološki portret ženske je nova tema tudi v evropskem slikarstvu zgodnjega modernizma, glede na to, da koncept ženskega modela kot psihološkega koncepta zaznavamo šele od devetdesetih let 19. stoletja. Njegov nastanek je v neposredni zvezi z razpravami o *femme nouvelle* – novega tipa samostojne, izobražene ženske, ki ravno tedaj začneja svoj intenzivni prodor v sfero javnosti in zaznamuje začetek globokih sprememb v tektoniki družbene konstrukcije tradicionalnih spolnih vlog. Psihološki ženski portret postane torej predstava *femme nouvelle* v likovnih umetnostih, novejša raziskava pa potrjujejo, da prvi kritiški zapisi,¹¹ ki poudarjajo ta novi koncept ženskosti kot morebitni povod za rušenje splošnih konvencij prikazovanja spolov v portretnem slikarstvu, nastanejo šele na prehodu stoletja. S svojimi prikazi žensk z začetka 20. stoletja se torej Nasta Rojc pridružuje tipu slikarstva, ki ga tedanja kritika v znatni meri šteje za eksperimentalno.¹² Osnova njegove visoke kvalitete je precizno uravnotežen odnos med kompleksno vsebinsko komponento in diskretno slikarsko realizacijo s poudarjenim psihološkim podtekstom. Menimo, da je ravno v interesu za kompleksni prikaz psiholoških procesov vsebovan tudi odgovor na vprašanje, zakaj je Nasta Rojc naredila takšne umetniške izbire, kot jih je, in zaradi česar njene stilske »staromodnosti« ne moremo razlagati kot posledico »zadržanega razvoja«, temveč kot rezultat premišljene *umetniške odločitve*.

Da gre v resnici za odločitev in ne za posledico tradicionalnega niza okoliščin – vrnitev v periferno okolje – prekinjena komunikacija z virom stilskih inovacij – retardacija – dokazujejo njeni avtoportreti. Naslikala jih je najmanj deset in slikajoč lasten obraz izpisala ob Anki Krizmanić in Nevenki Đorđević, eno od najimpresivnejših ženskih avtobiografij hrvaškega modernega slikarstva. A prej kot novo poglavje v zgodbi o Umetniku – Narcisu, je to vrsta terapije preživetja, način, da se – vsaj na začetku – oddalji od fizičnega trpljenja in

---

¹¹ Eden prvih člankov te vrste, objavljen šele 1899. leta, je zapis francoskih kritikov Camila Mauclaira in Mariusa Ary Leblona. Glej: Silverman, 1989.

¹² O vprašanju razumevanja portretov v poznem 19. stoletju glej: Terdiman, R. (1986): *Discourse, Counterdiscourse. The Theory and Practice of Symbolic Resistance in Nineteenth Century France*. Ithaca: Cornell University press; o problemu kritične recepcije ženskega psihološkega portreta v poznem 19. stoletju in načinih njegove teoretske interpretacije glej: D. Silverman, op. cit.

bolečine, ki so od rojstva sestavni del lastne telesnosti.¹³ Naravnost na sledenje notranjemu ritmu telesa (kot ženske in umetnice) bo Nasta zelo kmalu obogatila z zavestjo o različnih tipih kulturnih, političnih in družbenih pomenov, ki konstruirajo pojmovanje telesa v kulturi njenega časa. Prikazovanje sebe bo v celoti izenačila s postopnim oblikovanjem lastne identitete (spolne, seksualne, ustvarjalne), avtoportret pa bo postal privilegirano mesto procesa samorazumevanja, samosprejemanja in sporočanja na novo pridobljenih spoznanj v širši kulturni kontekst. Z drugimi besedami, proces soočanja z lastno lezbično identiteto se bo preoblikoval v *življenjski slog*, le-ta pa se bo kot takšen oblikoval v in skozi slikovno predstavo.

V času pred prvo svetovno vojno je bila družbena vidnost lezbične subkulture, v primerjavi s homoseksualno minimalna, lezbična identiteta pa še bolj nejasna kot homoseksualna ter močno vpeta v višji meščanski razred. Do njene javne potrditve, ki vključuje tudi načine kulturne predstavitve iz perspektive, ki različnost prikazuje v socialno prepoznavni obliki, pride šele v začetku dvajsetih let, in to v glavnem v metropolah modernizma (Pariz, London, Berlin). V trenutku torej, ko nastajajo prva Nastina dela, s katerimi poskuša ustvariti prikaz seksualiziranega ženskega subjekta z lezbično identiteto, slikarski (pogojno ga imenujmo) »slog« lezbične subkulture ne obstaja. Njegovi prvi, nejasni obrisi se komaj dajo slutiti tudi v največjih kulturnih središčih Evrope, kjer umetnice, kot denimo Romaine Brooks, Hanna Gluckstein ali Jeanne Mammen,¹⁴ ravno tedaj poskušajo najti ustrezne vizualne paradigme, znotraj katerih bi ga lahko izrazile. Najpogosteje se poslužujejo formalnih in vsebinskih rešitev, ki jih v istem času najdemo tudi v umetnosti Naste Rojc: z demodiranim, simbolističnim stilom, ki se sklicuje na umetnike, kot so Sargent, Whistler ali Oscar Wilde, s prikazi elegantno postavljenih modelov v dragih oblekah; z omejeno paletto, precizno konturo in pazljivim modeliranjem ter atmosferskim ozadjem. Drugače povedano, z oživljanjem tedaj že nepovratno pasatističnega, dekadentnega jezika umetnosti s konca 19. stoletja. Ena njegovih ikonografskih specifik – preoblačenje, prikazi žensk, oblečenih v moška oblačila – bo šele sredi dvajsetih let postala osrednji element prepoznavne konstrukcije lezbične seksualnosti in oblika njene kulturne identifikacije.¹⁵ Nasta začne sebe prikazovati na ta način že zgodaj, 1912. leta.

Zakaj preoblačenje? Preoblečena ženska ustvarja veliko večjo zmedo glede spolnih vlog, ker zahteva pravico do moških privilegijev, javno in svobodno oznanja svojo transgresivnost, in

---

¹³ Ritem Nastinega življenja od samega začetka zaznamujeta bolezen in nenehna bližina smrti: vrsta pljučnic, sušica, ki jo je preživela, operacija ledvic, bolezen oči, ki bi se kmalu končala s popolno slepoto, operacije – vse to pospremljeno z dolgimi obdobji okrevanja (glej dnevnik in pisma Naste Rojc, Likovni arhiv HAZU).

¹⁴ Njihovo slikarstvo je tematsko nekoliko bogatejše in vsaj v primeru Jeanne Mammen politično in razredno veliko bolj ozaveščeno kakor Nastino. Mammenova je ustvarila svoja najboljša dela v hektični, skrajno liberalni atmosferi Weimarske republike, spodbudne ne le za kritično preizpraševanje spolnih in seksualnih vlog, temveč vrste drugih, vročih družbenih problemov. Evropska likovna kritika je njen bogati opus »odkrila« šele nedavno in jo danes – glede na družbeno-kritično noto del z začetka tridesetih let – postavlja kot žensko različico Georga Grosza; Romaine Brooks je razen avtoportretov slikala prijateljice in ljubimke, torej ženske, ki so na začetku dvajsetih let pripadale gejevskemu miljeju tedanjega Pariza.

¹⁵ Glej: Doan, L. (1998): Passing fashions, reading female masculinities in the 1920's. *Feminist Studies* 24/3, 14–31. Začetek stoletja je tudi sicer v znamenju splošne zmede glede spolnih vlog in seksualnih identitet. Predstava ženske, močno vezane na dom in sfero zasebnosti, značilna za 19. stoletje (več o tem glej: Pollock, G. (1999): *Modernizem i prostori ženskosti. V Feministička likovna kritika i teorija likovnih umjetnosti*, Zagreb: Centar za ženske studije), se

to v maniri, ki njeno »preobrazbo« – vrnitev v konvencionalno heteroseksualnost – dela zelo dvomljivo, celo nemogoče.¹⁶ Preoblačenje je bilo torej na prehodu stoletja za Nasto in njej podobne ženske pomensko najbolj ekspliciten način, na katerega so lahko izkazale svojo drugačnost. Sodeč po študijah lezbične subkulture zgodnjega modernizma pa tudi edini mogoči način, kajti: »V tem času ne obstaja spolni diskurz, ki bi pripadal ženski meščanskega razreda, ampak samo moški diskurz o ženski seksualnosti (pornografski, literarni, medicinski). Da bi ga zgradila, mora Nova Ženska vstopiti v moški svet bodisi kot heteroseksualna v moških terminih bodisi kot lezbijka v navidezno moškem telesnem obličju.« (Wallace in Elliott, 1996: 45)

Z drugimi besedami, preoblačenje je bilo sredstvo, s katerim se je problem seksualnosti, ki tradicionalno spada v področje zasebnosti, prenašal v sfero javnosti.

Štirje avtoportreti

Potrditev, da ima to v slikarstvu Naste Rojc ravno ta namen, najdemo v štirih avtoportretih – *Avtoportret s čopičem*, *Avtoportret – lovec*, *Simbolistični avtoportret*, *Avtoportret– jahačica*. Pomenijo čvrsto pomensko celoto, svojevrsten umetniško-kulturni projekt, ki se kaže kot takšen zahvaljujoč vzporednemu nizu istovrstnih in skoraj sočasnih del, a s popolnoma drugačnim značajem. Čeprav zadnja niso za nas nič manj pomembna, ni razlogov za njihovo posamično analizo. Ali natančneje povedano – vseeno je, s katerim prikazom iz te vzporedne skupine avtoportretov bi se poigrali, ker gre vselej za eno in isto sliko. Prikazuje umetnico, oblečeno v svetlo srajco in obrnjeno v polprofil. Pogled, uprt v gledalca, je včasih sanjav, spet drugič prodoren, odsoten ...¹⁷ Ti zelo osebni zaznamki sledov intimnih dram, ki se daleč od oči javnosti vpisujejo v vedno isti kalup ter izenačujejo pomembnost zgodbe o potekanju časa s tisto o menjavah človeškega karakterja, nesporno spominjajo na neko drugo zgodbo o

---

radikalno spreminja, bodisi pod vplivom trga dela in sufražetskega gibanja, bodisi kot posledica prve svetovne vojne in naglega prodora žensk na vsa področja javnega delovanja. Po letu 1918 – kljub vrsti poskusov, ki so se sklicevali celo na državne zakone – bi jih bilo težko ponovno vrniti izključno k skrbi za dom in družino. Zadošča že pregled hrvaškega ženskega časopisa tistega časa – od tistih, ki naslavljajo pripadnice srednjega in višjega sloja, vse do levega ali izrazito katoliškega tiska – da se lahko prepričamo o obstoju občega nacionalnega konsenza žensk o tem, da se prostora javnosti ne sme nikoli več zapustiti (glej časopise: *Ženski list*, *Ženska misao*, *Savjetnik za radnu ženu*). Nova izkušnja svobode se je odražala tudi v oblačenju. Potem ko so med vojno, delujoč kot bolničarke na fronti, spoznale prednosti in udobje moških oblačil, začnejo ženske v svojo garderobo čedalje pogosteje vključevati hlače. »Moški stil« zaznamuje žensko modo vse do sredine dvajsetih let in se do takrat ne povezuje s predstavo lezbijke, temveč s predstavo »moderne ženske«. Hlače tako nosi *flapper*, nov tip mlade, zaposlene, urbane ženske, ki se, pogosto s cigareto v roki, svobodno in samostojno giblje v javnem prostoru, pa tudi *femme fatale*, skrivnostna, neosvojljiva lomilka moških src, z ne povsem jasno spolno identiteto, ki jo pooseblja v frak oblečena Marlene Dietrich. V obdobju od začetka stoletja pa do sredine dvajsetih let popularne predstave moških prehajajo pot v nasprotni smeri: od solidnega, treznega meščana, prek preprostega, a izrazito maskulina delavca, ki nevrotičnega intelektualca, obremenjenega z nerazrešenimi libidalnimi problemi, ki prenaša vojno na svojih ramenih, vse do rahlo feminiziranega, preveč negovanega moškega meščanskega razreda, ki se želi zabavati in pozabiti vojne strahote, ki so komaj za njim.

¹⁶ O problemih formuliranja seksualiziranega ženskega subjekta v moderni evropski kulturi glej: Verhaeghe, P. (1998): *Does the Woman Exist? From Froyd's Hysteria to Lacan's Feminine*. London: Dutton Press.

¹⁷ Izjema je avtoportret iz leta 1911.

travmi paralelnih eksistenc – tisto o Dorianu Grayu. Ker so bila dela iz tega niza očitno mišljena za »osebno rabo«¹⁸ (čeprav pozneje razstavljana), na njih ni prostora za ikonografijo, povezano s projektom ustvarjanja javnega prikaza lezbične identitete. Z vidika celote slikarskega opusa si gotovo zaslužijo veliko večjo pozornost, a z vidika naše zgodbe je njihov posebni pomen v tem, da delajo mejo med zasebnim in javnim otipljivo in potrjujejo kako niz štirih avtoportretov – izpostavljenih na začetku –, dejansko predstavlja celovit projekt, realiziran s polno zavestjo o naravi odnosa med mišljenjem in ustvarjanjem (pomena), in proizvodnjo samega znaka.

Za zagrebško občinstvo, ki je lahko sledilo njegovemu toku, je bil ta brez dvoma šokanten, za samo umetnico pa intelektualno naporen (in verjetno boleč). Pomenil je kompleksne procese samoanalize, analize načinov recepcije obstoječih predstav, izpraševanje njihove pomenske kapacitete ter iskanja (in odkrivanja) novih, ustreznih obrazcev prikazovanja.

Začenja se z avtoportretom *Avtoportret s čopičem* iz 1912. leta, ki obsega dva enako travmatična in enako bistvena vidika slikarske eksistence: umetnost in spolnost. V velikem, popolnoma praznem prostoru drži droben in osamljen lik v roki čopič – simbol slikarske obrti. Oblečen je kot paž: v mehko črno oblačilo s širokim plaščkom, ozke hlače, ki segajo malo pod koleno, in satenaste čevlje. Motiv paža – mladega, zanesenega človeškega bitja spremenljive spolne identitete – ima tudi zelo jasen simboličen pomen.¹⁹ Proti nam obrača svoj žalostni obraz, naslikan z nekaj sumarnimi potezami in stopljen z motnim, sivim ozadjem. Krhko telo, navrženo s hitrimi, širokimi potezami čopiča, bi v trenutku lahko izginilo v sivino, iz katere se je – kot v snu – tudi porodilo, prizemljuje k tlorju njegova lastna, dolga črna senca. V tej hladni ničevosti je samo in izolirano. V bližini ni nikogar, nobenega človeka, niti predmeta, ki bi ga njegov čopič lahko prikazal, kakor med drugim ni niti platna – površine, na kateri bo pustil sled. To androgino bitje, ujeto v situacijo popolne odtujitve, je zaznamovano s potlačeni željami, oblikovano s travmatičnimi izkušnjami, ki se ne morejo jasno artikulirati, soočeno s skrajno nestabilnostjo svoje spolne identitete. Takšna vizualna in pomenska artikulacija lastne subjektivnosti, ki obstaja samo v stanju nezavednega – sanj ali nočne more – pomeni pa občutek izgubljenosti, ne le zase, temveč tudi za druge, je prava vsebina tega majhnega platna.²⁰

To je tudi iskanje predstave, ki bi ji uspelo čim bolj popolno prikazati občutek »drugosti«, ki z enako močjo zaznamuje avtopercepcijo lastne pozicije – tako življenjske kot umetniške. V alegoriji odsotnega platna se skriva globok sum v lastno kreativno identiteto, generiran s potrebo po odpiranju avtentične, individualne izkušnje umetnosti in tesnobo, ki je posledica soočanja z nezmožnostjo njene zadovoljitve.²¹

¹⁸ Prvi iz te serije avtoportretov je bil slikan kot darilo za Doro Car, učenko Branka Šenoe in Nastino ljubimko od leta 1912.

¹⁹ Simbolika paža je zelo kompleksna, vedno pa vključuje element nestanovitne spolne identitete. V književnosti na ta motiv pogosto naletimo v zgodbi o ljubezni viteza do neizprosne dame (*distant lady*), ki se s preoblačenjem in prevzemanjem vloge paža (s potlačitvijo lastne spolne identitete) skuša čim bolj približati objektu svojega hrepenenja.

²⁰ Glej: Freud, S. (1990): *Psihopatologija svakodnevnice*. Beograd: Matica Srpska.

²¹ Praktična neuporabnost razpoložljivih likovnih sredstev in pomanjkanje predstav, ki omogočajo komuniciranje ženskega izkustvenega sveta, življenja in umetnosti, ni samo Nastina travma. Velik del njenih sodobnic je soočen s problemom »umanjkanja pravice do glasu«, ki se v tistih letih zdi skoraj nerešljiv. Različne modele občutka nemoči in lastne artistske nezadostnosti srečujemo v delih Gwen John, Paule Modherson Becker, Mariane Weferkin, Helene

Nasta Rojc: *Avtoportret* (1911), zbirka dr. Josipa Kovačevića, Zagreb.

Nasta Rojc: *Avtoportret* (1915), zasebna last, Zagreb.

Je bila intendirana vsebina tega dela Nastinin sodobnikom čitljiva? V določeni meri. Denotacija pomenov, povezanih s problemom kreativnosti ni bila pretirano težavna glede na to, da se je lahko oprla na obstoječe kolektivne predstave. Vendar pa okolju primanjkujejo referenčni vizualni in pomenski obrazci za vprašanja spolne/seksualne identitete. Ob površnem poznavanju pomena uporabljenih simbolov Nastino preoblačenje ni moglo biti prebrano tako, kot smo to storili mi. Prej bi glede na tedaj dominantno družbeno konstrukcijo spolnih vlog utegnilo navesti gledalce k sklepu, da gre za še en primer (tradicionalne) umetniške ekscentričnosti (cf. Rolley, 1990: 56–66).

Glede na globoko intimno naravo *Avtoportreta s čopičem* in njegovo slikarsko »nedokončnost« bi se morda lahko vprašali, ali je sploh bil mišljen za tuje oči,²² ko gre pa za *Avtoportret – lovec*, iz istega, 1912. leta, pa ni dvoma, da gre za sliko, namenjeno javni percepciji. Pod skoraj monohromnim, ploščatim ozadjem sivega jesenskega neba in motno rumenim poljem – skopih oznak jesenskega pejzaža – je umeščen čvrsto oblikovan slikarčin lik v polprofilu. Z glavo, rahlo nagnjeno proti desnemu ramenu, nam pošilja prodoren in vprašujoč pogled. Njegova samozavest je tako impozantna, da prikuje pogled na ženski obraz z močjo, ki dopušča le bežno zaznavo drugih elementov prikaza.

Medtem ko smo jo na prejšnjem portretu našli ranljivo, polno dvomov, izgubljeno in izpostavljeno našemu pogledu, gre zdaj za povsem drugo osebo. Za Amazonko, oblečeno v

---

Sofie Schjerfbeck in pri vrsti drugih avtoric.

²² Odgovor bi lahko ponudil katalog njene samostojne razstave iz leta 1914, ki morda nekje obstaja v kateri od zasebnih zbirk, nam pa tukaj ni bil dostopen.

elegantno lovsko opravo moškega kroja, bleščeče belo srajco z visokim, poškrbljenim ovratnikom, dopolnjenim z rdečo kravato. Leva roka je v komolcu upognjena, dlani v mehkih, a grobo krojenih usnjenih rokavicah, leva napol potisnjena v žep; desna nonšalantno naslonjena na cev puške, obešene na desno ramo. Težko, mehko tkanino krila vrtinči jesenski veter, ki je iz venca bujnih, črnih las, spetih okrog glave, ločil nekaj pramenov in iz njih oblikoval vijugasto, linearno arabesko, ki simbolično povezuje razpoloženje ženske s stanjem narave, ki jo obkroža. Element androginiteti, temelj razbiranja simboličnega pomena v predhodnem prikazu, je še naprej prisoten, čeprav je to predvsem romantičen, idealiziran prikaz ženske – borke. Dominantna do te mere, da se tudi narava podreja njenemu duhovnemu stanju, in zavedajoč se, da je predmet raziskujočega, voajerskega pogleda, ga pripravljena vrača in že naslednji trenutek nadaljuje svojo pot. Počastila nas je s svojo pozornostjo, a se ni izpostavila, in dopušča nam videti zgolj tisto, kar se je sama odločila pokazati – elegantno, samozavestno žensko, ki zahvaljujoč skrajno nediferenciranemu prikazu ozadja, postavitvi figure v samo »površino« slike in pazljivemu modeliranju, deluje skoraj monumentalno. Tukaj nam torej prvotna, osebna mentalna predstava, ki jo ima umetnica o sebi, ni v popolnosti razkrita. Nenavadnost njene obleke, pa tudi aktivnosti, v kateri jo najdemo, glede na spolno pripadnost – torej vsitisti elementi, ki napeljujejo na transgresijo in lahko izzovejo zmedo – so manj pomembni kot način, kako redefinira pozicijo gledalca: »zasušnjila« je njegovo pozornost, usmerja mu pogled in s prevlado upravlja celoten proces vizualne recepcije prikaza.

Ko pa se lotimo mapiranja psihološkega podteksta prikaza, se soočamo z zapleteno mrežo pomešanih identitet. Neobremenjena s prevzemanjem slikarskih konvencij žanra Nasta Rojc – navidezno – ne ostaja prikrajšana za lastno narcisoidno izkušnjo. A pravi problem nastopi, ko se slikarkin monumentalizirani fisis in njen nič manjši ego skušata v skladu s klasično definicijo

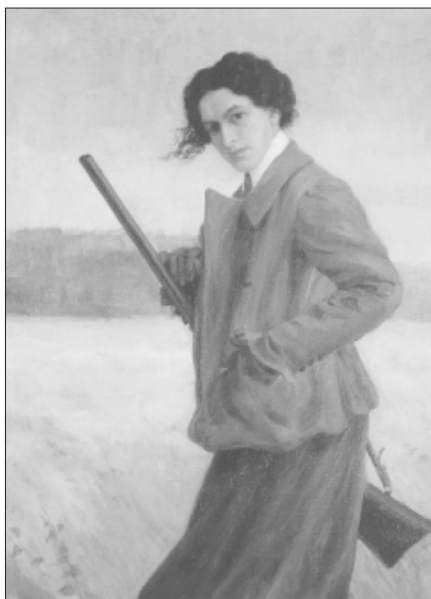
Nasta Rojc: *Autoportret* (1918), zasebna last, Zagreb.

Nasta Rojc: *Autoportret* (1925), zasebna last, Zagreb.

narcizma prebrati kot prikaz objekta lastne želje. Ker androginost tudi tukaj samo usklajuje, ne pa razmejuje področja prepletenih spolnih identitet, se kmalu zavemo, da pravi naslovnik te želje ni tako jasno določen, kot se zdi na prvi pogled. Še več, odkrivamo, da nas – prizadevajoč si, da ta še naprej ostane skrit, umeščen za tem, kar je (nam) dopuščeno videti in (njej) izreči –, slikarka zavestno prevara. S potlačitvijo elementa androginosti nam ponuja privid avtentičnosti lastnega narcizma v metafori Nove Ženske (dodatno poudarjen z organsko povezavo med »jazom« in Naravo). Vendar samozavest, s katero se ne odreče ženstvenosti, ne more prikriti prave narave prisvajanja znakov spolne vloge, ki ji ne pripada.²³

Nasta Rojc: *Autoportret - lovec* (1912), Moderna galerija, Zagreb.

Nasta Rojc: *Autoportret s čopičem* (1912), zasebna last, Zagreb.

Gre za Nastin poskus, da s kompleksnim pomenskim strukturiranjem odloži odkrito razglašanje lastne lezbične identitete. Odlog ni motiviran s strahom pred morebitnimi družbenimi posledicami javne recepcije in bo trajal samo do trenutka odkritja tistega tipa predstavitve, ki dopušča njeno popolno in jasno artikulacijo.²⁴ Zato je mogoče ta dva portreta interpretirati kot vizualne zabeležke ob procesu intimnega sprijaznjenja s spoznanjem o naravi lastne želje, pa tudi kot iskanje kontingentne oblike njenega predstavljanja.

²³ Ta avtoportret je natančno tako tudi prebran. Dokaz sta pozitivna kritiška ocena in prizadevanje Društva umetnosti, da ga nepovratno pridobi za zbirko Moderne galerije v Zagrebu. Glej: G. Gamulin, op. cit. str. 329.

²⁴ Za to trditev seveda nimamo materialnih dokazov. Podpirajo pa jo Nastini članki, objavljeni v ženskem tisku. Iz njih je mogoče jasno razbrati, da jo presoja javnosti zanima samo takrat, ko se nanaša na njeno umetnost (glej: Rojc, N. (1928): Izložba kluba likovnih umjetnica. *Ženski list* IV(11): 22–26; Rojc, N. (1933): 50 godišnjica Naste Rojc. *Ženski list* IX(16): 32–33).

Spremljajo ga tudi neizogibne spremembe v dojemanju kulturnega značaja žanra. Na začetku zgodbe je avtoportret prikaz, še neločljiv od sfere zasebnosti, ki je zaščitena s pomensko (ne)prozornostjo izbranih form. Težišče je na spraševanju njihove simbolne kapacitete, medtem ko je sam proces proizvodnje novih pomenov v drugem planu. V fokus ga privede naslednji korak, ko se zastavi vprašanje vloge avtoportreta pri ustvarjanju javnih predstav in raziskujejo sredstva, s pomočjo katerih lahko umetnik upravlja proces njihovega razbiranja. Celoten projekt kulminira s *Simbolističnim avtoportretom* (1914).²⁵ Narejen s polno zavestjo o načinih, na katere umetnost ustvarja kulturne pomene, vsebinsko spada med Nastina najbolj kompleksna dela, pa tudi v tisto razmeroma skromno skupino avantgardnih umetniških del prve polovice 20. stoletja, ki bistveno določajo naravo in stopnjo modernosti okolja.

Da bi lahko sledili tukaj uporabljenemu procesu proizvodnje pomenov, je nujno opomniti na biografski podatek, ki pravi, da se je Nasta Rojc leta 1910 poročila z dolgoletnim prijateljem, slikarjem Brankom Šeno. Štiri leta pozneje se začne prva daljša Nastina ljubezenska zgodba z žensko, življenjski poti zakoncev pa se začneta razhajati. V tem trenutku nastane ta nenavadna slika.

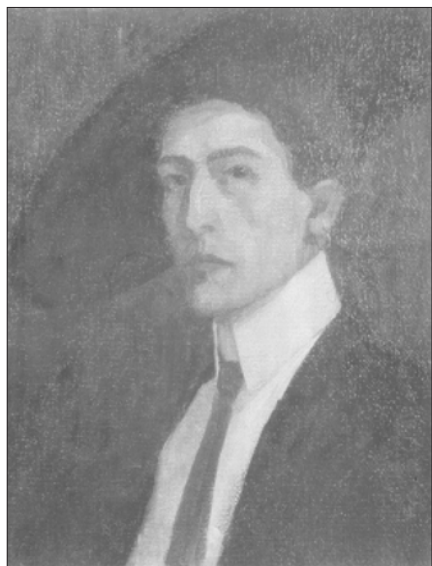
Dovolj je že bežen pogled na sliko, da dojamemo, da je termin »avtoportret« iz naslova, vsaj ko gre za mimetičen vidik, ki je pri tem samoumeven, dokaj problematičen. Ta dandy – v beli, poškrbljeni srajci z dvignjenim ovratnikom, glavo, prekrito z velikim črnim, nizkim španskim klobukom, čez rdečo ruto, ki prekriva lase, s koketnim zlatim uhanom v ušesu – ni Nasta Rojc. Vsaj ne tista Nasta Rojc, ki jo (pre)poznamo. Če pogledamo podrobneje, opazimo, da gre v resnici za ponovljen portret Branka Šenoe iz leta 1910/1911, kar potrjujejo celo identične dimenzije obeh slik. A med njima kljub vsemu obstaja določena razlika: z obraza Branke Šenoe – podolgovatega, mršavega, poudarjenih ličnic in rahlo ukrivljenega nosu – prodorno in predrzno gledajo Nastine oči. Njene so tudi polne, rdeče našminkane ustnice, nekoliko stisnjene v izrazu rahlega prezira, kot tudi mehka, zaobljena ušesna školjka koralne barve. Ni čudno, da ravno za to sliko Gamulin (1997: 329) pravi, da najbolje predstavlja Nasto Rojc »kot slikarko in kot osebnost«. Kajti v trenutku, ko jo je naslikala, je bil proces rekonstrukcije lastne spolne pozicije povsem ozaveščen in dovršen. Zatorej ta slika ni nobena apoteoza ljubezenske in duhovne zveze dveh bitij, združenih s sveto zavezo poroke, temveč prej konstatacija mučne narave odnosa, v katerem se spolna identiteta protagonistov nepričakovano prekriva. Namesto sopotnika zdaj postaneta tekmeca, in to na področju seksualnosti, ki je konec 19. in v začetku 20. stoletja ena najbolj travmatičnih točk modernosti. Tej razlagi v prid govori tudi celovit napis na hrbtni strani slike: *Simbolistični avtoportret. Jaz borec. Jaz* (Petravić Klaić, 1997).

S čim, razen s potezami lastnega obraza, je Nasta nadgradila in transformirala svoj začetni prikaz? S skrbno izbranimi kosi oblačil v ekscentrični kombinaciji, ki nedvomno napoti na wildovski tip *dandyja* in dekadentno atmosfero konca 19. stoletja, v kateri se oblikujejo tedaj že (tudi v zagrebškemu okolju) javno prezentni obrazci homoseksualne subkulture

---

²⁵ Ni znano, ali je bilo to delo razstavljeno tudi na *Ausstellung Kroatische Frauen* leta 1914 na Dunaju. Domača kritika beleži, da je bila med 59 slikami, s katerimi se je dunajskemu občinstvu predstavila Nasta, postavljena tista z naslovom *Sanjarjenje*. Težko verjamemo, da *Simbolistični avtoportret*, če bi bil razstavljen, ne bi pritegnil vsaj tolikšne pozornosti avditorija. Še posebej zato, ker govorimo o okolju, izrazito senzibiliziranem za prikaze umetniške analize različnih oblik seksualnosti, kakšne najdemo v delih številnih avstrijskih umetnikov tega časa (spomnimo se le Klimta, Schieleja, Kokoscke ...).

belle époque. Tako oblečena ponuja na vpogled (v fizionomiji moža) lasten maskulinizirani lik in se pri tem zavestno zanaša na dejstvo njegove družbene prepoznavnosti in na logiko spoznavnega procesa, po kateri bi popularni pomen »feminiziranega« moškega, po principu analogij, v zavest občinstva moral priklicati identičen pomen »maskuliniziranega« ženskega obraza in proizvesti predstavo seksualizirane ženske identitete istega tipa »drugosti«. Razloge,

Nasta Rojc: *Simbolistični avtoportret* (1914), Moderna galerija, Zagreb.

Nasta Rojc: *Portret mojega soproga dr. Branka Šenoe* (1910/11), zbirka dr. Josipa Kovačevića, Zagreb.

zaradi katerih je kot predlogo uporabila ravno obraz Branka Šenoe, je mogoče najti tako v na novo pridobljeni spolni samozavesti, kot tudi v družbeno-kulturološki naravi njune zveze (poroka), ki je v tem smislu funkcionalno sredstvo za indukcijo intendiranih pomenov.

Ne gre torej za to, da Nasta v lastni želji prepozna tudi naravo želje svojega moža, kar bi jo vodilo v nepričakovan, nov in nekoliko paradoksalen občutek pripadnosti, temveč za dejstvo, da se predstava lezbične seksualnosti, da bi bila v celoti jasna in prezentna, mora formulirati v razmerju do dominantne oblike seksualnosti modernizma, torej – moške heteroseksualnosti. Da bi jo okrepila in pojasnila njen *družbeno elitistični značaj*, element preoblačenja podvoji. Aluzijo na zakonsko zvezo in spolne identitete, ki jih ta ponazarja, doseže s preoblačenjem (in ne z maskiranjem) v lik svojega heteroseksualnega partnerja, aluzijo na drugačen tip (moške) seksualnosti pa z evokacijo wildovskega vzora dekadentnega, homoseksualnega dandyja. Zato je *Simbolistični avtoportret* Naste Rojc »izviren« (v smislu avantgardne izvirnosti) na dveh ravneh: na tisti, ki si (neupravičeno) prisvaja spolno identiteto predloge, pa tudi na tisti, ki uporablja pomen obstoječe kulturne predstave homoseksualnosti, da bi ji dala nov predznak. Z drugimi besedami, njegova izvirnost je v eksploataciji vizualne konfuzije preoblačenja, ki spodkopava esencialistično razumevanje spola ter sprevrača idejo »originala« (moški) in »imitacije« (ženska v moški spolni vlogi), ker ju uporablja za vzpostavitev nove identitete spolnosti (predstava lezbične seksualnosti).

V tem avtoportretu ni drugih, skritih pomenov, njegova iskrenost (na katero opozarja tudi Gamulin), je prav – destruktivna. Z vidika slikarske realizacije gre vendarle za obrtniško izvedeno, skoraj minimalistično delo: forma je grajena pazljivo, a ne akademsko minuciozno; poteze čopiča so temperamentne, čitljive, dovolj svobodne, da pripomorejo k živosti površine, ne pa tudi toliko osamosvojene, da bi konkurirale prikazu; obseg palete je skrajno reduciran – črno, belo, rdeče (v prehodih od temno rdeče do koralno rdeče); kompozicija je simetrična, organizirana okrog vertikalne osi, dinamizirana z diagonalo klobuka do mere, ki je potrebna, da privabi in zadrži pogled opazovalca. Gre torej za formalno »staromodnost«, ki je strateške narave: ne da bi sama odtegovala pozornost, le-to oblika usmerja na vsebino, katere cilj je narediti novo lezbično identiteto vidno.

Ampak – v tem konkretnem primeru – simbolistične slogovne determinantne ne čutimo kot staromodno v obsegu, kot to velja pri nekih drugih Nastinih stvaritvah. Zahvaljujoč impresivni modernosti vsebine *Simbolističnega avtoportreta* atribut in veliko močnejše komponente tega dela zaobjema, dodatno označuje in razširja tudi na njegovo slikovno realizacijo in se tako vzpostavlja kot pravi vir občutenja modernosti celote. To je primer obrata, ki bi ga zelo redko našli v delih njenih moških kolegov in ki ga je zaznala (čeprav ne ovrednotila) tudi modernistična kritika.

Zadnja slika iz tega niza je *Avtoportret – jahačica* (1922). O razlogih njenega nastanka, skritih v zapleteni asociativni mreži, ki delo v celoti prekriva in ga dela pomensko povsem neprozorno, lahko v resnici le ugibamo. Gre za vsekakor enigmatičen prikaz Naste kot poudarjeno androgine, izjemno elegantne osebe, odete v črno jahalno obleko, z bičem z delikatnim srebrnim držajem pod pazduho, ki si, stoječ pred svojim konjem, počasi nadeva rokavice, tik preden bo zajahala. Obrnjena spet v polprofil je povsem nezainteresirana za našo navzočnost. Vprašanje je, ali se je sploh zaveda, saj pogled, ki nam ga vrača, ni namenjen nam, temveč nekemu poleg nas, s komer je v svojevrstnem nemem dialogu. Njena črnina je tako težka in popolna, da se zdi, kot da bi bila v globokem žalovanju. O tem, ali se pomen tega dela skriva v poskusu razrešitve travme, povezane z likom Očeta, lahko le ugibamo. Vendar se zdi, da tipski izbor prikaza, ki spominja na »reprezentativne« portrete, simbole njenega profesionalnega uspeha (npr. *Branko Erlich z dobermanom*, 1920), do katerega je bil patriarh družine Rojc zelo sumničav, ali poigravanje z referencami na tradicijo angleškega portretnega slikarstva, ki bi lahko bila tudi aluzija na kulturno pripadnost njene partnerke Alexandrine Onslow, odpira prav takšno možnost interpretacije.

Nasta Rojc: *Avtoportret - jahačica* (1922), zbirka dr. Josipa Kovačevića, Zagreb.

A količina faktografskih podatkov, s katerimi razpolagamo, je razmeroma skromna, samo delo pa je – vsaj z vidika narave uporabljenih metafor – izjema v Nastinem opusu. Zato bi bili tudi rezultati poskusa razbiranja kompleksnega psihološkega pomena in njegove ikonografske strukture – sledeč feministični instrumentalizaciji Lacana – nujno arbitrarni.

V nasprotju s tremi predhodnimi avtoportreti je zgodba o spolni/seksualni identiteti tukaj nekoliko utišana, oprta na element preoblačenja in podkrepljena z asociacijo na konvencionalne portretne prikaze moških pripadnikov angleške aristokracije iz sredine 19. stoletja. To je del v evropskem kontekstu tedaj že prepoznavne ikonografije lezbične subkulture dvajsetih let, kar nam potrjuje tudi zelo podoben avtoportret Romaine Brooks, ki je nastal leto dni za tem Nastinem. Z vidika zgodbe o projektu konstrukcije predstavnosti lezbične seksualnosti je ta pomemben zategadelj, ker glede na zgodovinsko-umetniške reference in izbrano družbeno kodo prikaza poudarja element njenega elitizma in vezanosti na Nastin družbeni sloj. Drugi element, ki se nam zdi enako pomemben, je preveč poudarjena arhaičnost prikaza, ki se nazadnje obrne v lastno nasprotje. Mešanica skrajnega realizma detajlov, romantične idealizacije lika in brezčasnosti pejzažne scenografije rezultira v vtisu nadrealnosti celote. Ne v obliki dorečene in definirane poetike, kakršno zahteva pripadnost gibanju, temveč individualnega, intuitivnega navezovanja zelo kompleksnih psiholoških vsebin na izrazito konvencionalno obliko, kar v spoju rojeva »osupljivo« nadrealnost prikaza.

S tem zadnjim avtoportretom Nasta zaokrožuje projekt oblikovanja vizualne in kulturne predstave določenega tipa seksualnosti, prvega te vrste v hrvaški moderni umetnosti. Začela ga je bolj zgodaj, kot se to dogaja v številnih »naprednejših« evropskih okoljih, in končala z istimi ali podobnimi izraznimi sredstvi in identično precizno metodologijo proizvodnje pomenov – v trenutku, ko ta kulminira tudi v evropskih metropolah modernizma. Termin »projekt« v tem primeru ne pomeni (bürgerjevske) kritike buržoazne institucije umetnosti po ustaljenih pravilih določene normativne poetike, temveč napor ustvarjanja novih kulturnih pomenov, katerega subverzivnost dokazujejo primeri, v katerih se ravno vsebina na novo ustvarjenih predstav in ne njihova formalna realizacija utemeljuje kot vir označbe modernosti celote likovnega dela.²⁶

Sklep

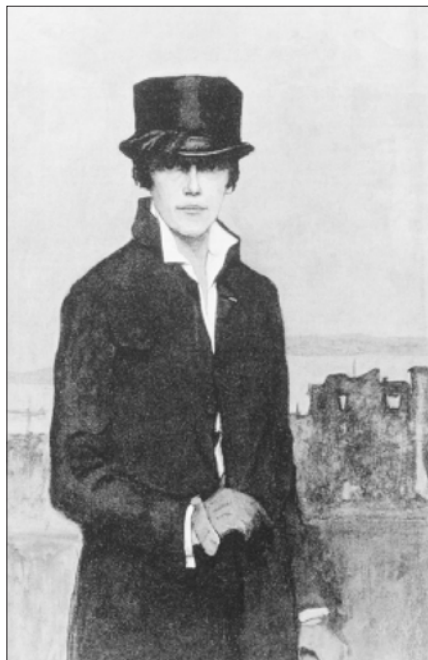
Ali ga zaradi tega lahko zaznamujemo kot avantgardnega in kako bi upravičili takšno trditev? Menimo, da brez dvoma lahko. V prid so nam tudi rezultati novejših raziskav narave avantgardne umetnosti, po katerih radikalna intervencija v ustaljene prakse označevanja dominantne družbene ureditve ne pomeni samo izumljanje novih oblik pisanja ali slikanja, temveč tudi konstruiranje novih pomenov, identitet in skupnosti (Wallace in Elliott, 1996: 49).

Ker se zavedamo, da stroka v glavnem ni pripravljena sprejeti takšne razlage, bi lahko, sledeč sodobnim raziskavam ženske likovne produkcije modernizma, postavili vprašanje: Ali je vizualna konstrukcija spola manj avantgardna kot denimo ekspresionistično slikarstvo? Zakaj bi problemi formalne upodobitve emotivnih turbulenc modernosti, različne metode uporabe znanstvenih

---

²⁶ Da bi bil radikalizem določenih predstav pravilno ocenjen, je treba normativno estetiko dopolniti s sociološko zasnovano analizo recepcije umetniških del v razmerju s precizno določeno družbeno skupino, ki tvori njihovo publiko.

Romaine Brooks: *Autoportret izpred ruševin* (1923), Smithsonian American Art Museum, Washington.

do ekspanzije prostora margine. Njegova metropolitanska logika nam nalaga, da največji del likovne proizvodnje tistih področij, ki jih v geografiji obdobja beremo kot robna, lahko zaobjamemo tudi z atributom »marginalno« – margina je in ostaja prostor ženskosti. Ženske, ki ga poseljujejo, so za kritiko

nepomembne, vse dokler ne sprejmejo individualističnega etosa in ne začnejo proizvajati prepoznavno »originalnih« del. Če tega ne storijo, imajo pa srečo (ali nesrečo), da so postavljene na margino umetnostnega okolja, ki se, kot hrvaško, v celotni modernistični zgodbi tudi samo bere kot periferno – je njihov hendikep dvojen. Rob – to večno in posvečeno mesto ženske likovne produkcije, preostane umetnicam celo tedaj, ko jim uspe biti »nove«, a na način, neprepoznaven kritično-teoretskemu aparatu modernističnega diskurza.

Njegova neizprosna ekskluzivnost – identična na vseh ravneh – je zajamčena s pomensko strukturo osrednjih operativnih pojmov, po kateri formalni poskusi Nastinih sodobnikov pripadajo modernističnemu kanonu, medtem ko se njen sočasni poskus ustvariti predstavo seksualiziranega ženskega subjekta nahaja ne samo zunaj meja norme, ampak tudi zunaj umetnosti

spoznanj pri oblikovanju ali pri vprašanju perspektive morali »naravno« pripadati področju modernizma? Zakaj so projekti ustvarjanja novih predstav in novih kulturnih identitet, ki se ravno tako oblikujejo znotraj medija umetnosti, iz njega ravno ta »naravno« – izključeni? Ali to pomeni, da se slikarstvo, ki se ukvarja s sistemi vizualnega prikazovanja, nahaja zunaj sveta umetnosti? Nemogoče je na katero od gornjih vprašanj odgovoriti brez določenega nelagodja, kar dokazuje, da so korenine negativnega predznaka upodabljačje umetnosti globoko vraščene v naš kritično-analitični aparat. Še zlasti tedaj, ko gre za oceno umetniških diskurzov, ki se ukvarjajo z vprašanji spolne identitete in stereotipi spolnih vlog iz poudarjeno ženske perspektive.²⁷ Vendar odpor stroke, da takšna dela prepozna kot izvorna, več pove o stroki sami in o omejitvah njene metodologije kakor pa o umetnosti Naste Rojc.

Rigoroznost selektivnih kritičnih modelov, ki določene radikalne vizije navaja kot moderne, hkrati pa povsem ignorira, potlači in razvrednoti pomen vseh drugih,²⁸ ki se odraža tudi v centralistični projekciji ustvarjanja, širjenja in razprostranjenosti izvirmih kreativnih impulzov, je v obdobju modernizma privedel

²⁷ Glej: Felski, R. (1989): *Beyond Feminist Aesthetics: Feminist Literature and Social Change*. Cambridge Mass.: Harvard University press; J. A. Wallace, B. Elliott, op. cit.

²⁸ Glej: Kelly, M. (1999): Osvrt na modernističko kritiko. V *Feministička likovna kritika i teorija likovnih umjetnosti*. Zagreb: Centar za ženske studije.

same. Potreba po reviziji se tako razprostre tudi čez hierarhična razmerja temeljnih kategorij umetniškega delovanja, ki jih vključuje pojem avantgarde.²⁹ Kajti šele če bi bila izvedena na način, ki razlike v obliki in vsebini del, življenjskem slogu umetnikov in modusu umetniške kritike posamično konceptualizira in obravnava kot enakovredne manifestacije individualne težnje k eksperimentu, bi bilo mogoče umetnice, kakršna je bila Nasta Rojc, pravilno umestiti v zgodovino umetnosti njihovega okolja.

Neomejena raznorodnost mogočih pristopov, ki so v zadnjih dvajsetih letih metodološko »počistili«³⁰ zgodovino umetnosti, nam dopušča domnevo, da je takšno revizijo mogoče (in neizogibno) izvesti, kot tudi generalizirati vse zastarele historične zgodbe, vse kategorije stroke, ki vodijo v potlačevanje, spregledovanje in zavračanje. Razen tega, da se zdi neizogibno, revidiranje preteklosti in demistifikacija mitov rojevata posebno vrsto zadovoljstva: če se v to delo potopimo prepričani, da je legitimnost vsakega načina branja umetniškega besedila odvisna samo od moči odločitve, s katero zavračamo kanon njegove vizualne samoumevnosti, nas lahko preseneti nepričakovano bogastvo novih spoznanj, ki so zunaj tradicionalnih meja discipline.

Prevedla: Tatjana Greif

Literatura

- DOAN, LAURA (1998): *Passing Fashions: Reading Female Masculinities in the 1920's*. *Feminist Studies* 24/3: 14–31.
- FELSKI, RITA (1989): *Beyond Feminist Aesthetics: Feminist Literature and Social Change*. Cambridge, Mass.: Harvard University press.
- FOSTER, HAL (1996): *The Return of the Real*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- FREUD, SIGMUND (1990): *Psihopatologija svakodnevnice*. Beograd: Matica Srpska.
- GAMULIN, GRGO (1997): *Hrvatsko slikarstvo XX. stoljeća*. Zagreb: Naprijed.
- KELLY, MARY (1999): *Osvrt na modernističku kritiku*. V *Feministička likovna kritika i teorija likovnih umjetnosti*, L. Košenik (ur.). Zagreb: Centar za ženske studije.
- KRAUSS, ROSALIND (1986): *The Originality of the Avant-Garde and Other Modern Myths*. Cambridge Mass.: MIT Press.
- LIKOVNI ARHIV HAZU: *Dnevnik in pisma Naste Rojc*.
- MESKIMMON, MARSHA (1999): *We weren't Modern Enough. Women Artists and the Limits of German Modernism*. London: I. B. Taurus Publisher.
- PETRAVIĆ KLAIĆ, ĐURĐA (1997): *Katalog retrospektivne razstave Naste Rojc*. Zagreb: Umjetnički paviljon.
- POLLOCK, GIZELDA (1999): *Modernizem i prostori ženskosti*. V *Feministička likovna kritika i teorija likovnih umjetnosti*, L. Kolečnik (ur.). Zagreb: Centar za ženske studije.
- ROJC, NASTA (1928): *Jedna hrvatska umjetnica*. *Ženski list* IV(1): 37.
- ROJC, NASTA (1928): *Izložba kluba likovnih umjetnica*. *Ženski list* IV(11): 22–23.
- ROJC, NASTA (1933): *50 godišnjica Naste Rojc*. *Ženski list* IX(16): 32–33.

---

²⁹ Glej: Rubin Suleiman, S. (1990): *Subversive Intent: Gender, Politics and the Avant-Garde*. Cambridge Mass.: Harvard University Press.

- ROJC, NASTA (1935): U duševnom svijetu jednje umjetnice. *Ženski list* XI(4): 25–26.
- ROLLEY, KATRINA (1990): Cutting a Dash: Radclyffe Hall and Una Troubridge. *Feminist review* 16(35): 54–66.
- RUBIN SULEIMAN, SUSAN (1990): *Subversive Intent: Gender, Politics and the Avant-Garde*. Cambridge Mass.: Harvard University Press.
- SCHNENCK, CELESTE (1989): Exiled by Genre: Modernism, Canonicity and the Politics of Exclusion. V *Women's Writing in Exile*, M. L. Broe in A. Ingram (ur.): 228–229. Chapel Hill: University of California Press.
- SILVERMAN, DEBORA (1989): *Art Nouveau in Fin-de-Siècle France*. Berkeley: University of California Press.
- TERDIMAN, RICHARD (1986): *Discourse, Counterdiscourse. The Theory and Practice of Symbolic Resistance in Nineteenth Century France*. Ithaca: Cornell University press.
- VERHAEGHE, PAUL (1998): *Does the Woman Exist? From Froyd's Hysteria to Lacan's Feminine*. London: Duton Press.
- WALLACE, JO ANN in ELLIOTT, BIRGET (1996): *Women Artists and Writers. Modernist (Im)Positioning*. London: Routledge.

Jasmina Šepetavc

Krhke zgodovine: rekonstrukcija lezbičnega subjekta v filmu Barbare Hammer

Abstract

Fragile Histories: Reconstruction of Lesbian Subject in Barbara Hammer's Film

The case study of the film *Nitrate kisses*, the first part of the so called "History Trilogy" by the lesbian movie director Barbara Hammer, indicates how alternative histories could be conceptualized. The movie evokes questions such as how to reconstruct the fragmented lesbian history in a way that a continuum of the community through time can be established; who belongs, and who has been excluded from the history of lesbianism. On a second level, the movie opens the possibilities of an alternative historiography that deals not only with the processes of exclusion and a reconstruction of history into a narrative but seeks also the connections of belonging in the fragmented affective history of touch.

Keywords: Hammer, lesbian history, haptic visuals

Jasmina Šepetavc is a PhD student of gender studies and editor-in-chief of Tribuna, a critical student newspaper. (jasmina_sepetauc@yahoo.com)

Povzetek

Članek skozi primer filma *Nitrate Kisses*, prvega dela t. i. zgodovinske trilogije lezbične režiserke Barbare Hammer, nakaže smer konceptualizacije alternativnih zgodovin. Skozi film lahko zastavimo vprašanja, kako rekonstruirati fragmentirano lezbično zgodovino tako, da najdemo kontinuum skupnosti skozi čas in ugotovimo, kdo spada v zgodovine lezbištva in kdo je bil izključen iz njih. Na drugi ravni nam film odpre možnosti alternativne historiografije, ki se ne ukvarja le s procesi izključitve in rekonstrukcijo zgodovine v narativno pripoved, temveč išče vezi pripadanja v fragmentirani afektivni zgodovini dotika.

Ključne besede: Hammer, lezbična zgodovina, haptična vizualnost

Jasmina Šepetavc je doktorska študentka Študij spolov in glavna urednica kritičnega študentskega časopisa Tribuna. (jasmina_sepetauc@yahoo.com)

Članek, ki govori o lezbični zgodovini in mora hkrati zadostiti elementom koherentne linearne pripovedi, je oksimoron v nenavadni obliki. Poskusi rekonstrukcije lezbične zgodovine¹ so v najboljšem primeru rizomatske mreže intimnih motivov in družbene nuje, ki se pletejo med živimi in mrtvimi, ter skozi prostor in čas vlečejo virtualne vezi med fragmenti zamolčane/skrite/izkrivljene zgodovine. Iz uradnega zgodovinopisja so lezbijke izginile, prvič kot ženske in drugič, ker so bile vedno dojete kot deviantne in sramotne zaradi svoje seksualnosti, kot nam govori simptomatično anonimni ženski glas v filmu *Nitrate Kisses*, prvem delu t. i. zgodovinske trilogije lezbične režiserke Barbare Hammer.

Projekt treh zgodovinskih dokumentarcev Barbare Hammer – *Nitrate Kisses* (1992), *Tender Fictions* (1996) in *History Lessons* (2000), na tem mestu se osredinjam na prvega – je mogoče umestiti v širše tokove poststonewallskega navdušenja nad afirmacijo predvsem gejevskih in lezbičnih identitet in začetka 'arheološkega' projekta izkopavanja pozabljenih zgodovin, življenja in pomenov ali genealoških mapiranj konstrukcij seksualnosti in identitet, ki so porodili projekte, kot so Foucaultova *Zgodovina seksualnosti* (1976; 1984; slovenski prevod 2010), Boswellova knjiga *Krščanstvo, družbena strpnost in homoseksualnost* (2005), Katzov *Gay American History* (1976) in *Več kot ljubezen moških* Lillian Faderman (2002). Iskanje alternativnih zgodovin v gejevski/lezbični in queer kritiki pa je odprlo tudi vrsto metodoloških težav, ki so se v grobem strnile okoli dveh razlik: med dejanji in identitetami oziroma zgodovinskimi singularnostmi in kontinuiteto, ki je v gejevski/lezbični/queer historiografiji sčasoma privedla do neproduktivnih antagonizmov (Traub, 2008). V članku *via* Hammer izhajam iz vprašanja, kako artikulirati singularnosti in hkrati zagotoviti, da se ne izgubijo kot anonimna izolirana drugost, temveč med njimi poiskati povezave ali celo rekonstruirati skupnost skozi čas. S tem sta povezani dve težavni vprašanji lezbične historiografije, ki ju na tem mestu zgolj nakazujem: kdo je vključen v skupnost in kdo izbira, ter kako se lahko tovrstno rekonstruirana skupnost politično aktivira (Dinshaw, 2001).

Ob premisleku, kaj pravzaprav pomeni govoriti o lezbični zgodovini, kje jo iskati in kako konceptualizirati, izhajam iz ideje, da je iskanje proces ustvarjanja kartografije, zemljevida različnih subjektivitet in iskanja povezav med njimi skozi čas in prostor. Je dvotirni proces mapiranja tehnik kategorizacije, patologizacije in izključevanja homoseksualnosti in hkratno iskanje subjektivnih uporov proti homofobiji oziroma kontrazgodovin; to je proces, ki ga je Jennifer Terry imenovala deviantna historiografija (1991). Subjekti queer, subjekti družbenih motenj v najširšem pomenu, imajo le malo opraviti s časom urejenih sekvenc, časom velikih zgodovinskih narativov, institucionalnimi predpisi norm, idejami linearnega napredka, niti jih ni plodno iskati v narativni koherenci življenjskih potekov, čeravno se družbenim scenarijem normativnosti ne morejo nikoli popolnoma izogniti (Halberstam, 2005). Alternativna historiografija se globlje v

---

¹ V članku na mestih uporabljam izraz lezbična zgodovina (primarni predmet proučevanja v tem članku), hkrati pa večkrat uporabim izraz queer za opisovanje metode in predmeta zgodovinopisja. Razloga sta dva: prvič, uporabljam tekste, ki v večini govorijo z vidika teorije queer, v tem primeru ohranjam izraze; drugič, Barbara Hammer v filmu ne govori izključno o lezbičnih zgodovinah, temveč jih križa z gejevsko seksualnostjo, vprašanjem rase, starosti in marginaliziranih seksualnih praks. V tem pomenu se mi queer, ki ga uporabljam kot krovni pojem za pluralne seksualnosti, spole, želje (geje, lezbijke, biseksualce, transvestite, interseksualce, transeksualce ipd.) zdi uporaben. Kako združiti odprtost pojma queer, ki nakazuje proces postajanja, in hkrati zaobjeti politične nianse diskriminacije (dvojno diskriminacijo lezbijk – kot lezbijk in žensk) s politično mobilizacijo, je vprašanje, ki ga delno nakazujem v članku.

registru časa postajanja, multilinearnosti in multiplih temporalnosti, motenj in cikličnosti, ki jim queer utelešeni subjekti pripadajo z vsemi svojimi kontradikcijami. V tem registru se odpre možnost konceptualizacije časa queer, tako v temporalni kot historični obliki. Čas queer teče med izgubljenimi trenutki uradne zgodovine, je diskontinuirana zgodovina. »[Queer čas] so lahko tudi sanje o pobegu zgodovini, ampak te ravno tako dajo dostop do alternativnih zgodovin. Nekonsekventne oblike časa lahko subjekte prav tako povežejo v strukture pripadanja in trajanja, ki so lahko nevidne za zgodovinarjev pogled.« (Freeman, 2010: xi)

Hammerjeva z jukstapozicijo fragmentiranih podob, tekstov in glasbe, kot bom poskušala pokazati, izriše alternativno zgodovino tistih Foucaultovih arhivskih potepuških psov, katerih življenja so izbrisana, omenjena v opombah in jih ni mogoče prirediti tako, da bi jih bilo lahko asimilirati v in sinhronizirati z »nacionalno sponzoriranimi narativi pripadnosti in postajanja« (Freeman, 2010: xii), torej združi singularnosti v kontinuiteto, ki pa nikoli ni hermetično zaprta v fiksne identitetne kategorije. V tehnikah odkrivanja plasti lezbištva zgodovinska trilogija Hammerjeve hkrati izhaja iz telesa kot primarne lokacije in relacijskega stroja v vsaj dveh pomenih. Telo pride do izraza v pomenu sprevačanja filma kot vizualnega medija *par excellence*, v prid alternativnim vizualnim tradicijam, predvsem v povezavi filma in dotika, kar bi s filmsko teoretičarko Lauro Marks imenovali haptična vizualnost (2005). Režiserkini filmi so izrazito »haptični filmi« – že od začetka vidno v njenem lezbičnem kulturnem filmu *Dyketactics* (1974) –, ki temeljijo na afektivni komunikaciji z gledalcem in namerno delujejo onkraj registra povezovanja vidnosti z vednostjo (Braidotti, 1996), v korist drugih senzoričnih aparatov, primarno dotika. Podobno se da alternativno zgodovino konceptualizirati na način afektivne zgodovine, kot »dotika skozi čas« (Dinshaw, 2001), srečanja razdrobljenih teles, zvezanih v svojih nedovoljenih užitkih, v ustvarjanju novih pomenov in utelešenih spominov ter vednosti. Registra afektivne zgodovine ni mogoče zreducirati na tradicionalno zgodovino pisje, ker zaznava tisto, kar je bilo pozabljeno, zapuščeno in ponižano (Freeman, 2010). Hammerjeva jasno poveže film in zgodovino v proces pogajanja odnosov med preteklostjo in sedanjostjo, pisanja alternativne historiografije.

Fragmentirano lezbično telo

Ekskurz v primer tega, kaj mislim s kontinuiteto v fragmentih: piska tega članka izhaja iz specifične lokacije, *prva lokacija je njeno telo* in njeno telo je hkrati locirano na preseku kompleksnosti in kontradikcij, ki so individualne in družbene, zgrajene v singularno celoto tega, kar piska je, in tistega, kar označuje njeno telo s pomeni. *Telo je tudi relacijski stroj*, tako v aktualnem, v piskini sedanjosti, njenih ljubeznih, njenih dotikih, kot v virtualnem razmerju do tekstov, ki jo prevzamejo in postanejo njeni podaljški domišljije in spominov, ki *izzovejo telesne odzive* razburjenja, srha, potenja, vzbujenja. Fragmenti skrivnega iskanja podob podobnosti, malih triumfov in vznemirjenj ob dragoceni najdbi na zadnjih policah knjižnice, hipnih podob v nekem obskurnem filmu, nekega pogleda, poletnega vonja na koži druge, opisa anonimne ženske, kako občuduje Doris Day in ne prepozna svoje želje, Adrienne Rich in politike lokacij *via* Rosi Braidotti in kartografije pod feminističnimi pogoji, spet Rich *via* Hammer na začetku filma: »Karkoli je neimenovano, ni prikazano v podobah, karkoli je zamolčano iz biografije, cenzurirano v zbirkah pisem, čemurkoli je dano napačno ime, karkoli je nedostopno, karkoli

rušenje pomena pod težo nezadostnega ali lažnivega jezika pokoplje v spomin – to bo postalo ne le zamolčano, ampak neizgovorljivo«, nazaj k opisu »igranja zdravnikov« in nenavadnega vznemirjenja, ki ga je občutila 72-letna lezbijka v filmu (takrat in danes, ko iz nje izbruhne smeh ob spominjanju, utelešenje spomina in dotika), leta 1992 se ljubita starejši lezbijki, v ozadju se sliši pesem Ma Rainey iz leta 1928 »Went out last night with a crowd of my friends/They must've been women, 'cause I don't like no men« – lezbični kontinuum, ki ga Hammerjeva mojstrsko oriše.

To, kar poganja subjektivno in strokovno iskanje izgubljenih zgodovín, je globoka želja po zgodovini, zapiše Dinshaw in citira svojega queer študenta, ki pravi:

... moj odnos do moje queer seksualnosti sprva ni postal artikuliran v odnosu do drugega telesa, temveč skozi tekste, specifično queer filme in queer zgodovine. Te tekste sem požiral z nujo ... Iskal sem način, kako biti queer, kako oblikovati svojo identiteto. Queer zgodovina je moja queer preteklost ... Delanje queer zgodovine ... konstituira način, kako biti queer, kako preživeti kot queer. Queer zgodovina je moja queer sedanjost. (2001: 202)

Hammerjeva je podobno delovala po načelu afirmativne želje, ko je pograbila svojo super 8-kamero in brez denarja odpotovala v Evropo snemat prazne prostore koncentracijskih taborišč, fasado domovanja Gertrude Stein in Alice B. Toklas, požgane in porušene zgradbe, ki niso zgolj metafora, temveč materialni spomeniki izbrisu lezbične zgodovine. Kar je nastalo, je njen prvi celovečerni film, eksperimentalni dokumentarec *Nitrate Kisses* (1992), ki se začne z mislijo Adrienne Rich in izhaja iz vprašanja, kaj je tisto, kar je *neizgovorljivo*.

Nitrate Kisses ponuja odgovor, ki premišljeno premosti politični projekt pozitivne reprezentacije ali poskusa rekonstrukcije celosti v zgodovini v prid »osvetljevanja procesov, ki producirajo te konstruirane tišine«. Alternativna zgodovina, ki je nedvomno zanimiva v svojih fragmentiranih artikulacijah, pa je hkrati politično potentna metoda pisanja skozi film, historiografija, informirana z dvema velikima temama lezbične zgodovine in filma: z zavračanjem narativne strukture filma in zgodovine ter z (ne)vidnostjo.

Tisto, kar je neizgovorljivo, je ključna fraza metode, ki se začne z zavračanjem narativne strukture identitete, filma in zgodovine. Fragmenti, govori glas v filmu, so tisto, kar sestavlja naše zgodovine in našo realnost. »Eksperimentalni film je kot življenje, fragmentiran, hiti, nad njim nimamo pravega nadzora.« S tem poudarkom Hammerjeva nadaljuje feministično filmsko prakso razgradnje narativne strukture, ki je ključna točka feministične filmske kritike, ker naj bi imela funkcijo zapeljevanja ženske v njeno strukturno mesto v falogocentričnem simbolnem (de Lauretis, 1988), dodelila vloge in utrjevala razlike ter ustvarila odnose moči med spoloma. *Nitrate Kisses* rekonstruira lezbični subjekt pod lastnimi pogoji ravno z zavračanjem linearne življenjske pripovedi, ki ni *modus operandi* queer časa. Hkrati pa se Hammerjeva pomika med anahronizmi, ne da bi se odpovedala kontinuiteti; vmesni komentarji nas nagovarjajo: »Razvežite vozle zgodovine, narativa in želje« in »Najdite kontradiskurze«, ki jih Hammerjeva, kot poskušam pokazati pozneje, utemelji ravno v politični lokaciji (lezbičnega) telesa. Jukstapozicija podob in zvoka, preteklosti in sedanjosti ter zapisi teoretikov, ki jih povezuje intimna vez z lezbično in queer skupnostjo, so njena metoda na preseku kinematografije in historiografije, s katero išče linije boga (Deleuze in Guattari, 1987) za lezbične subjekte v nastajanju.

Prvi del filma govori o biografijah, strnjenem retrospektivnem narativu o življenju. Kot poka-

že Hammerjeva, so te v primeru lezbijk vedno posredne, podane z glasom drugega in pod pogoji definicij heteronormativnosti. »Lezbijke ne pišejo avtobiografij,« slišimo glas, v biografijah pa se izgubi vsakršna sled njihovega lezbištva. Gledamo sestavljanje strganih fotografij ameriške pisateljice Wille Cather, oblečene v moškega, glas v ozadju nam pripoveduje, da je želela, da jo na fakulteti kličejo Will. O seksualnosti Catherjeve, katere bogata literarna zapuščina je generirala impresivno obsežno literarno kritiko, ne obstaja konsenz, čeravno naj bi bila v več razmerjih z ženskami, z urednico Edith Lewis pa je živela kar 40 let. Catherjeva je bistven element zgodbe, ki ne govori samo o cenzuri od zunaj, temveč predvsem o samocenzuri: sicer konservativna Catherjeva, vneta republikanka, katere potencialno lezbištvo je bilo v kritiki do nedavnega zanikano ali pa perverzno povezano z represijo drugih razlik, mizoginije in rasizma, je pred svojo smrtjo zažgala večino svojih pisem in rokopisov.² Prepoved objave preostalih pisem se je končala šele s smrtjo njenega nečaka leta 2011 in ta so bila objavljena šele 2013 v zbirki *Selected Letters of Willa Cather*. Primer Wille Cather Hammerjeva vzame kot pedagoški poduk o pisanju lastne biografije dokler si živ, »da tega ne naredi nekdo drug namesto tebe«, in posname drugi film trilogije *Tender Fictions*, hkrati pa ga vzame za izhodišče vprašanja, kdo je v tej skupnosti lezbištva in kdo to odloči.

Film vzporedno z izbriso uradne zgodovine prikaže tisto, kar LGBTIQ skupnost cenzurira in izbríše sama: v ozadju fragmentiranih posnetkov zgodovine nam kaže sedanost, ki je neartikulirana, nereprezentirana in z vsako minljivo sekvenco postaja zamolčana zgodovina. Gledamo ljubljene S/M lezbičnega para vzporedno z izginulimi podobami lezbičnega kampa, berlinske lezbične scene in kabareja pred drugo svetovno vojno, pevke Claire Waldoff v moških oblekah, ki je nikoli nihče ni imenoval za lezbijko, in prazna taborišča, v katerih so živele in povečini umrle t. i. »politične zapornice« ali »antisocialne ženske«, oznaka za lezbijke, ujete med nacizmom. Kaj pomeni antisocialno? »Antisocialno je ženska,« reče glas v filmu. Prva spodletelost artikulacije želje je v registru jezika, druga v registru vizualnega: med ljubljnjem rasno mešanega para se vrti Haysov zakon, ameriški zakon iz leta 1930, ki je urejal cenzuro in prepovedoval prikazovanje homoseksualnosti na filmskem platnu, a tudi prikazovanje »nepriemernih« medrasnih razmerij. Tisto, na kar meri Barbara Hammer, je, da razmerje med zgodovino in sedanostjo ni teleološko ali preprosto in tako kot se cenzura ni zares končala z odpravo zakonika leta 1968, tako se v sedanosti producirajo zamolčane zgodovine, utišani diskurzi o multiplih seksualnostih, ki padejo pod oznako lezbištva. Del, ki najbolje prikaže, kako se reproducira utišan diskurz in hkrati postaja tiha zgodovina, je ljubljene dveh starejših lezbijk. Prizor je hkrati del, ki film in zgodovino najbolj ponese v območje telesnega.

---

² V biografiji *Willa Cather: The Emerging Voice* (1987) je avtorica Sharon O'Brien priložila ključen citat iz pisma Wille Cather svoji mladostni ljubezni Louise Pound, ki pa je bil lahko zaradi prepovedi citiranja le parafraza: " ... it was so unfair that feminine friendship should be unnatural, but she agreed with Miss De Pue [a classmate] that it was." Njeno lezbištvo za stroko ni bilo veliko odkritje, je pa bil, kot piše Acocella, prav ta citat ključen, da je bila Willa Cather označena za nesrečno, skrito lezbijko, ki je svojo lezbično željo dojemala kot nenaravno. Analiza njenih del se je po tem osredinjala na njen domnevni notranji konflikt in represijo želje. Ironija pa je, da je bila parafraza Sharon O'Brian napačna, kar je Willa Cather napisala (ponovno parafrazirano), je: "It is manifestly unfair that 'feminine friendships' should be unnatural, I agree with Miss De Pue that far." (v Acocella, 2013) To je njena afirmacija in ne negacija lezbištva.

Telo je relacijski stroj

Biografije, teleološke rekonstrukcije življenja, ki v svoji logiki pripadajo linearnemu poteku in narativni sekvenci, imajo zares le malo opraviti z lezbičnim (in širše queer) življenjem. Tega ni mogoče strniti v to, kar Freeman imenuje heterotemporalnost, družinski sinhroni čas. Alternativna zgodovina, se zaveda Barbara Hammer, ne more biti »transformacija časa v veliko zgodovinsko pripoved« (Freeman, 2010: 28), zato tega niti ne poskuša, temveč je bližje erotohistoriografiji,

drugačni od želje po popolnoma prisotni preteklosti, obnovi minulih časov ... erotohistoriografija ne vpiše izgubljenega objekta v sedanost, temveč ga sreča že v sedanosti, s tem ko sedanost dojema kot hibrid. In uporabi telo kot orodje za vplivanje, dojevanje ali uprizoritev tega srečanja. Erotohistoriografija priznava, da lahko specifična telesna dispozicija sproži kontakt z zgodovinskimi materiali in da lahko te vezi izzovejo telesne odzive ..., ki so sami oblika razumevanja. Erotohistoriografija vidi telo kot metodo in zgodovinsko zavest, kot nekaj, kar je intimno povezano s telesnim občutenjem. (ibid: 95–96)

Erotohistoriografija je kritična metoda vzpostavljanja alternativne zgodovine na način, ki postavi v ospredje telo in telesna občutja, queer družbene prakse in užitke, ki so zgodovinski in časovni razmiki, trenutki ekstremnih telesnih užtkov. Ti producirajo forme časovne zavesti ali celo zgodovinske zavesti, ki »izpogajajo nove odnose s preteklostjo in producirajo zgodovinsko vednost skozi telesna občutja« (Freeman, 2010: 96). Historiografska metoda tako postane, »dotik skozi čas« (Dinshaw, 2001), afektivna mreža povezav čez telesa, historične momente in družbena gibanja, ne da bi katerega izmed njih ukalupila in definirala dokončno.

Zamenjati vidnost kot imperativ vednosti za taktilno alternativo spoznavanja je še posebno subverziven premik v filmu. *Nitrate Kisses* je v tem pomenu haptičen film, del širše alternativne vizualne tradicije, ki jo Laura Marks imenuje haptična vizualnost (2002). Gre za alternativen, neinstrumentalen način gledanja, ki vključuje vse čute in spodmika klasično distanco med gledalcem in objektom gledanja. Haptične podobe vabijo pogled, da postoji na površini zaslona in postanejo jasne šele čez čas. »Medtem ko optične podobe preferirajo reprezentacijsko moč podobe, pa haptična percepcija privilegira materialno prisotnost podobe« (ibid: 163). Zrnate nejasne podobe, čutni imaginarij, ki zbuja spomine na čute (voda, narava), bližnji, nerazločljivi posnetki telesa, pretirana ali premajhna izpostavljenost svetlobi, postavitev scene (ni hierarhije *mise-en-scene*), nelinearna narativna pripoved so tiste, ki zamajejo našo percepcijo (Marks, 2002), hkrati pa odpirajo možnost subjektivacije prek marginalizirane eksistence izključenca (Šprah, 2010).

Tako so filmi Barbare Hammer telesni, temeljijo na telesnih koreninah subjektivacije (Rich, 1994), kar sama opiše kot »aktivno kinematografijo«, v kateri so gledalci »vključeni, udeleženi s svojimi telesi ... [in je] izkušnja, ne pobeg« (The European Graduate School, 2010). Tako je odnos med gledalcem in filmom mimetičen odnos – pomen se ne prenaša samo skozi znake, temveč se občuti na telesu (Sobchack, 2004), gledanje postane izmenjava našega in filmskega senzoričnega aparata (Marks, 2002: 152–155), in je – kar je najpomembnejša implikacija – del procesa subjektivacije. Kot zapiše Šprah (2010) ob branju Deleuza, je ravno postajanje v prehajanju inherentno transgresiven element filma in gledanja, ki se sicer »umešča v neposrednost stika z ufilmanimi osebami in stvarmi, čeprav v tej stičnosti sami še vedno obstaja določena oscilacija med navzočnostjo in odsotnostjo, med prostorom kadra in njegovo zunanostjo, v

katero se haptična oseba nujno fizično razteza« in nadaljuje, da je

ta – hkrati definiran in nedoločen – prostor tudi generativno območje same transformacije, v katerega gledalec lahko investira svoje postajanje, ki ni nujno sorazmerno s postajanjem filmskih oseb. Tisto, kar je v pričujočih konstelacijah potemtakem dejavnik dispozitivnega preobražanja v obliki "intervala, ki vsebuje trajanje v momentu samem", je proces, v katerem črte subjektivacije utirajo pot ustvarjanju novega. V njem je uporniški naboj, s katerim se upira režimom vednosti in oblasti. (Šprah, 2005: 282)

Da Hammerjeva premišljuje o zgodovinopisju v registru haptičnega, navsezadnje nakazuje že naslov *Nitrate Kisses*. Hammerjeva poveže filmsko umetnost in homoseksualno zgodovino z dotikom in materialnim, ko evocira asociacijo na zlahka vnetljive nitratne printe, na katerih so posneti prvi homoseksualni poljubi v filmu *Lot v Sodomi* (1933), ki jih postavi ob bok hipnim dotikom ljubimcev kot tudi porušeni fasadam in zapuščenim taboriščem, da pokaže, kako zlahka je uničljiva zgodovina homoseksualnosti. Ljubljenje parov v sedanjosti je hkrati dotik skozi čas do teles in življenj drugih in je utelešen spomin.

Že omenjeni prizor v filmu, ki artikulira utišan diskurz seksualnosti starejših žensk, je tudi eden izmed momentov ekstremnega telesnega občutja. Dve ženski v svojih sedemdesetih se ljubita v še eni zapuščeni stavbi. Kamera se približa telesoma, njuni goloti, jeziku, prstom, genitalijam, kot da ju boža ter odstranjuje udobje klasične distance med gledalcem in podobo, kot da izziva z vprašanjem, koliko telesa – telesa, ki je vedno nevidno – še sploh prenese reprezentacija. Gledalec, soočen s popolno goloto starejših žensk, njunim izrazom vzburljenja in orgazmičnim zaključkom, izkusi najprej neposredno paleto telesnih odzivov, ki jih ni mogoče zlahka argumentirano rekonstruirati v analizo. Hammerjeva v enem svojih predavanj govori, kako so med projekcijo ob tem seksualnem prizoru ljudje hodili iz dvorane in je pristopila do dveh mlajših žensk, da bi ju vprašala, zakaj. Potem se je sama zavedla: »Ali vaju spominjata na vajini mami?« Čeprav sta gledalki potrdili njeno tezo, nam sekvenca kaže še nekaj bolj kompleksnega. V ozadju ženski govorita svojo življenjsko zgodbo, ki počasi izrisuje genealogijo lezbične skupnosti – od šolskih ljubezni se selimo v delavsko kulturo *butch* žensk in njihovih *femme* ljubimk, lezbičnega *draga*, nasilnih policijskih racij (»Če si nosil tri kose ženskega spodnjega perila, te niso popisali, če si nosil moškega, so te.«) – ki se je počasi spreminjala in iz katerega so bile kmalu izključene stare lezbične identitete. Prizor na čisto telesni ravni izriše proces izvržbe abjektnega in ga vpiše v temporalno. Spomnimo se Kristevine poante (1982), da je izvržba abjektnega predvsem izrazit telesen odziv, telesna izvržba (smetana na mleku, ki jo izbruham), ki vzpostavlja meje subjekta samega. Pogled stran od prizora, nelagodje ali celo gnus je primarna izvržba potencialne prihodnosti lastnega telesa, ki je bliže smrti, tisti zadnji meji kot erotičnemu. Po drugi strani ženski rekonstruirata zgodbo izvržbe iz družbe kot tudi iz lezbične skupnosti, ki kulminira v izključevanju starejših teles in erotike. Na tem mestu sama raje zapišem afirmativnejšo teorijo: film je srečanje, v katerem so telesa in zavesti razgrajeni in sestavljeni na novo na način, ki ustvarja drugačno vez med zgodovino in sedanjostjo. Spomin je utelešena izkušnja, ki se vije skozi čas in med telesi: ko se ena od žensk spomni svojih otroških ljubezni, iz nje krikne skorajda otroški smeh – upor telesa *par excellence* – in krikne smeh iz mene. Najin smeh ni vezan na isto izkušnjo, temveč na podobna občutenja, ne povezuje naju ista identiteta, temveč kontinuum, ki ga je mogoče opisati ravno kot dotik skozi zgodovino. Vprašanje je, koliko se v srečanju spremeni gledalec/gledalka in kako se naučiti brati vednost, posredovano s telesom.

Odprtost zaključkov

Zgodovinska rekonstrukcija lezbične želje ne bo nikoli mogla doseči koherence celostne zgodbe z začetkom in zaključkom. Niti si take zgodovine ne smemo želeli. Kontinuiteta, ki se v alternativnem zgodovinisju vzpostavi v fragmentaciji, je tista, ki je politično potentna tako, da vzpostavlja virtualno skupnost skozi čas. Fragmentacija je tista, ki omogoča variacije nenehnega postajanja in uhajanje heteronormativnim narativom, pušča zaključke odprte. Hammerjeva pokaže to kombinatoriko potencialnih življenjskih potekov v svojem filmu *Tender Fictions*: na hollywoodski zvezdi, posvečeni Shirley Temple, pleše step. Naučila se ga je, ker sta njena starša sanjala, da bo postala hollywoodska zvezda, takšna kot Shirley. Primarna lokacija njene zgodovine je njeno telo, relacijski stroj, ki stopiclja po odtisu Shirleyjinih ročic, poljublja druge ženske ali drži kamero. Telo je primarna lokacija iskanja in pisanja alternativnih zgodovin.

Literatura

- ACOCELLA, JOAN (2013): *What's in Cather's Letters?* Dostopno na: <http://www.newyorker.com/online/blogs/books/2013/04/whats-in-cathers-letters.html> (9. april 2013).
- BOSWELL, JOHN (2005): *Krščanstvo, družbena strpnost in homoseksualnost*. Ljubljana: Škuc.
- DE LAURETIS, TERESA (1988): *Sexual Indifference and Lesbian Representation*. Dostopno na: <http://www.jstor.org/stable/3207654> (10. avgust 2012).
- DELEUZE, GILLES in GUATTARI, FELIX (1987): *A Thousand Plateaus*. London, Minneapolis: University of Minnesota Press.
- DINSHAW, CAROLYN (2001): Got Medieval? *Journal of the History of Sexuality* (2): 202–212. Austin: University of Texas Press.
- FOUCAULT, MICHEL (2010): *Zgodovina seksualnosti*. Ljubljana: Škuc.
- FADERMAN, LILLIAN (2002): *Več kot ljubezen moških*. Ljubljana: Škuc.
- FREEMAN, ELIZABETH (2010): *Queer Temporalities, Queer Histories*. Durham, London: Duke University Press.
- HALBERSTAM, JUDITH (2005): *In a Queer Time and Space*. New York, London: New York University Press.
- JEWELL, ANDREW in STOUT, JANIS (ur.) (2013): *Selected Letters of Willa Cather*. New York: Alfred A. Knopf.
- KATZ, JONATHAN (1976): *Gay American History*. New York: Crowell.
- KRISTEVA, JULIA (1982): *Powers of Horror*. New York, Guildford, Surrey: Columbia University Press.
- MARKS, LAURA U. (2002): *Touch: Sensuous Theory and Multisensory Media*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- O'BRIEN, SHARON (1987): *Willa Cather: The Emerging Voice*. New York: Oxford University Press.
- SOBCHACK, VIVIAN CAROL (2004): *Carnal Thoughts: Embodiment and Moving Image Culture*. Berkeley: University of California Press.
- ŠPRAH, ANDREJ (2010): *Prizorišče odpora: sodobni dokumentarni film in zagate postdokumentarne kulture*. Ljubljana: Društvo za širjenje filmske kulture Kino!.
- TERRY, JENNIFER (1991): Theorizing Deviant Historiography. *differences* (3): 55–74. Bloomington: Indiana University Press.
- THE EUROPEAN GRADUATE SCHOOL (2010): *Barbara Hammer. Movies out of Life and Sex*. Dostopno na: <http://www.egs.edu/faculty/barbara-hammer/videos/movies-out-of-life-and-sex/> (6. januar 2010).
- TRAUB, VALERIE (2008): *The Present Future of Lesbian Historiography*. Dostopno na: <http://www.mcgill.ca/files/igsf/PresentFutureofLesbianHistoriography.pdf> (12. septembar 2013).

Čudna dekleta in ljubimke iz somraka¹

Abstract

Odd Girls and Twilight Lovers

Historian Lillian Faderman's text is taken from her book *Odd Girls and Twilight Lovers: A History of Lesbian Life in Twentieth-Century America*, which was published by Columbia University in 1991. For the present edition of the *Journal for the Critique of Science*, author's introduction and the first chapter are translated. Author is interested in, as she says, the development of love between women in America in the 20th century, beginning with the institution of the romantic friendship, which reached its peak at the turn from the 19th to 20th century, when an increasing number of middle-class women became, for the first time in history, capable to maintain themselves independently. The book is generally aimed at tracing the development of lesbian subcultures, while also trying to offer the views of those lesbians from both the past and the present who remained out of them, those whose lives have been held or are still held primarily or exclusively within the heterosexual communities and can be understood as lesbian just because of their secret sexual identification.

Keywords: lesbian history, romantic friendship, sexual identification, lesbian subcultures, modern lesbian identity

Povzetek

Besedilo zgodovinarke Lillian Faderman je povzeto iz njene knjige *Čudna dekleta in ljubimke iz somraka: Zgodovina lezbičnega življenja v Ameriki v 20. stoletju*, ki je izšla leta 1991 pri založbi Univerze Columbia. Za pričujočo številko *Časopisa za kritiko znanosti* sta prevedena avtoričin uvod in prvo poglavje. Avtorico zanima, kot pravi sama, razvoj ljubezni med ženskami v Ameriki v 20. stoletju, začenši z institucijo romantičnega prijateljstva, ki je dosegla zenit ob prelomu iz 19. v 20. stoletje, ko se je večje število žensk srednjega razreda prvič v zgodovini lahko začelo neodvisno in samostojno preživljati. Knjiga na splošno sledi razvoju lezbičnih subkultur, obenem pa skuša ponuditi tudi poglede tistih lezbijk tako iz preteklosti kot iz sodobnosti, ki so ostale zunaj njih, tistih, katerih življenja so potekala ali še vedno potekajo predvsem ali izključno v heteroseksualnih skupnosti in ki jih lahko razumemo kot lezbična le zaradi njihove skrivne seksualne identifikacije. Omenimo naj še, da je v slovenskem jeziku že leta 2002 pri založbi Škuc Vizibilija izšlo delo Lillian Faderman *Več kot ljubezen moških: Romantično prijateljstvo in ljubezen med ženskami od renesanse do sodobnosti*.

Ključne besede: lezbična zgodovina, romantično prijateljstvo, seksualna identifikacija, lezbične subkulture, moderna lezbična identiteta

---

¹ Članek Lillian Faderman je preveden iz njene knjige *Odd Girls and Twilight Lovers: A History of Lesbian Life in Twentieth-century America*, ki je leta 1991 izšla pri Columbia University Press. Za pričujočo številko *Časopisa za kritiko znanosti* sta prevedena avtoričin uvod in prvo poglavje. V slovenskem jeziku je sicer leta 2002 pri založbi Škuc Vizibilija in v prevodu Nataše Velikonja že izšlo delo Lillian Faderman *Več kot ljubezen moških: Romantično prijateljstvo in ljubezen med ženskami od renesanse do sodobnosti*.

Leta 1843 je ameriški avtor William Cullen Bryant za *Evening Post* napisal esej, v katerem je navdušeno opisoval izlet v Vermont, kjer je poleg naravnih lepot imel priložnost opazovati čudovito »žensko prijateljstvo« med spoštovanima »deviškima damama«. V svojem neskončnem občudovanju para, njenega mirnega in ljubečega razmerja ter opisovanju njune zgodovine ni bil osamljen:

V mladih letih sta se odločili postati družici za vse življenje in ta zveza, zanju nič manj sveta, kot je poročna vez, je vzdržala v nezlomljeni harmoniji štirideset let, v katerih sta si, ko sta bili zdravi, delili zanimanja in užitke in človekoljubna dela, v času bolezni pa nežno skrbeli druga na drugo. ... Spali sta na isti blazini, imeli sta skupno denarnico in prevzeli sta poznanstva druga druge. ... Povedal bi vam o njenem domu, obdanem z vrtnicami ... in govoril o prijateljski pozornosti, ki jim jo njuni sosedje, ljudje prijaznih src in preprostih običajev, radostno podarjajo. (Bryant II. in Voss, 1977: 238)

Če bi bil takšen opis ljubezni med ženskama objavljen v ameriškem časopisju stoletje pozneje, bi urednikova miza gotovo bila visoko naložena s pismi o nemoralnosti v Vermontu (spati na isti blazini!), ženski, o katerih je bil govor, pa bi tožili Bryanta zaradi klevetanja, da bi oprali svoji dobri imeni. Toda leta 1843 sta bili dami počaščeni, časopisno bralstvo pa očarano.

Skozi ta primer in na stotine drugih, ki so jih socialni zgodovinarji do danes že dodobra popisali, je očitno, da so bila ženska intimna razmerja v preteklosti in razen v 20. stoletju univerzalno podpirana. Okrog teh razmerij je bilo seveda postavljenih nekaj družbenih omejitev. Če je, denimo, mimo prišel primeren moški, ga ženske niso mogle poslati naprej po njegovi poti v prid ženskemu romantičnemu prijateljstvu; niso mogle upati, da bi lahko našle donosno zaposlitev, da bi z njo za stalno podprle istospolno ljubezensko razmerje; ali da bi si lahko prilastile druge moške privilegije v podporo tovrstnemu razmerju; in nikakor niso smele nakazovati, da bi v njihovi ljubezni lahko obstajal erotični element. Onkraj teh pravil pa je bila ženska istospolna ljubezen – ali »romantično prijateljstvo«, kot je bila dolgo imenovana – v Ameriki spoštovana družbena institucija.

Kaj se je skrivaj dogajalo med ženskama, ki sta bili strastno povezani, tako kot sta to bili prijateljici Williama Cullena Bryanta, je seveda teže rekonstruirati od drže njihovih sodobnikov do tega, kar so mislili, da so videli. Pred našim časom je bilo le malo žensk, ki bi v svojih pisanjih dajale priznanja o seksualni ljubezni. Sodni spisi kažejo, da so ženske iz nižjih slojev, ki so bile ranljive za nadlegovanje kazenskih sodišč, včasih imele seksualna razmerja, za »spoštovanja vredne« ženske pa v Ameriki ne obstaja primerljiv zapis. Ker so na splošno živele v kulturi, ki je težila k zanikanju možnosti ženske avtonomne seksualnosti, bi lahko domnevali, da so mnoge negovale lastno aseksualnost. Četudi so se morda res poljubljale in objemale na isti blazini, pa njihovi intimni odnosi nikdar niso prestopili meja prave seksualnosti. A nekatere od njih je poljubljanje in objemanje gotovo vodilo k drugim stvarim in njihova medsebojna ljubezen ni bila nič drugačna od tega, kar bi 20. stoletje z gotovostjo opisalo kot »lezbištvo«.

Vendar pa takšen opis ljubezni med ženskami v preteklosti ni bil mogoč, saj je koncept o tem komajda obstajal. Četudi so se nekatere razvpite, razuzdane ženske predajale neizrekljivim dejavnostim z drugimi ženskami, pa ni obstajalo nič takega, kar 20. stoletje opredeljuje kot »lezbištvo«; obstajale so le redke ženske, ki so se vedle nemoralno in za katere se je mislilo, da živijo daleč onkraj meja dostojne ženskosti. Šele v drugi polovici 19. stoletja je bila oblikovana kategorija lezbijke ali seksualne invertiranke. Ko je ta kategorija začela na splošno označevati

osebo, pa so razmerja, kot je bilo tisto, ki ga je opisal Bryant, prevzela povsem drugačen pomen tako v družbi kot tudi pri udeleženi ženskah. Zdaj so imele vrsto konceptov in vprašanj (neprijetnih za mnoge od njih), s katerimi so morale temeljito preizprašati čustva, ki so bila v preteklosti sprejeta kot naravna in celo spoštovana.

Ta vprašanja in koncepti o »pravem pomenu« ljubezni žensk do drugih žensk so bili v večini 20. stoletja neizogibni. Zahtevali so odgovore in upravičevanja, o katerih se pred tem ni niti sanjalo. Ženska, ki je bila strastno navezana na drugo žensko, je bila v večini 20. stoletja – v nasprotju z dvojnicami iz preteklosti – prisiljena reagirati na enega naslednjih načinov:

1. Lahko je razumela istospolno ljubezen tako, kot da nima nikakršne povezave z razmerji med »pravimi lezbijkami«, saj so seksologi, ki so prvi identificirali lezbištvo in prenesli fenomen v javnost, trdili, da so lezbijke nenormalne ali bolne, »moški, ujeti v ženska telesa«, ona pa je vedela, da to pač ni. Ali je bilo njeno razmerje seksualno ali ne, pač ni bilo pomembno. Pomembno je bilo, da ni mogla ali pa ni hotela prepoznati svoje ljubezni do žensk po seksoloških opredelitvah lezbištva. 2. Lahko se je tako prestrašila svojih čustev do žensk, ki so bila zdaj sprejeta kot nenaravna, da se je prisilila, da jih zatre, da celo sebi zanika, da je zmožna strastne ljubezni do žensk. Svojo psiho je predelala na tak način, pri čemer ji je družba pomagala, da se ji je zdela privlačna zgolj heteročustvenost. Že ideja o telesni ali čustveni ljubezni med ženskami, takšni, kot so jo njene babice in njene prednice uživale kot nekaj samoumevnega, se ji je zdela skrajno odvrtna. 3. Lahko se je tako prestrašila, a ne svojih čustev, temveč reakcij skupnosti do njih, da je vse življenje preživela v skrivanju (»v klozetu«, kot se je to stanje začelo opisovati sredi 20. stoletja), živela dvojno življenje, lagala pred svetom, pred vsemi, razen pred svojo prijateljico, da so ji čustva, ki so pravzaprav prevzela boljši del njenega čustvenega življenja, tuja. 4. Lahko je sprejela definicije ljubezni med ženskami, kot so jih oblikovali seksologi, in se opredelila kot lezbijka. Četudi so jo te definicije ločile od preostalih žensk (tudi od žensk, ki niso bile čustveno, včasih pa tudi telesno nič drugačne od nje same), pa so ji prinesle tudi prednosti: sprejetje je pomenilo, da bo lahko živela ljubezen do žensk do konca življenja, ne da bi morala dopuščati, da ima heteroseksualno razmerje prednost pred istospolno ljubeznijo; pomenilo je, da lahko, pravzaprav *mora* poiskati načine, kako postati ekonomsko in družbeno neodvisna, saj se ni mogla zanesti na moškega, da bi jo podpiral in branil; in pomenilo je, da je svobodna in da lahko zato išče druge ženske, ki so prav tako sprejele takšno identiteto, in da bo sooblikovala lezbično subkulturo, saj ta ni obstajala, dokler ljubezen med ženskami ni bila opredeljena kot nenormalna in nenavadna.

Za večino žensk, ki so bile vzgojene tako, da niso kljubovale kulturni ideologiji glede sprejemljivega obnašanja, je ob prelomu stoletja začel biti mrtvaški zvon romantičnega prijateljstva (ki je morda tako ali tako bil preveč preprost, da bi preživel v naših kompleksnih časih), prav tako pa se je začelo dolgo obdobje splošnega zapiranja večine čustvenih možnosti med ženskami. Dragocene intimnosti, ki so jih lahko odrasle ženske uživale med seboj v preteklosti – spanje v isti postelji, držanje za roke, zaobljubljanje večne ljubezni, pisanje pisem v jeziku romanc – so postajale vse bolj obremenjujoče, nato pa redke. Četudi je feministično gibanje v zadnjih desetletjih te možnosti bolj ali manj znova vzpostavilo, se zgodovina ne ponavlja. Ljubezen med ženskami se v poznem 20. stoletju ne more več povsem skriti za tančico seksualne nedolžnosti, ki je označevala pretekla stoletja. Naš čas je prek dediščine Freuda in vseh njegovih duhovnih potomcev izjemno občutljiv glede seksa: ne glede na to, ali se strastno zapleteni ženski dandanes odločita, da se bosta identificirali kot lezbijki, morata proučiti možnosti

seksualne privlačnosti med njima in se nato odločiti, kaj bosta storili. Takšnemu seksualnemu preizpraševanju bi se v preteklosti zlahka izognili. A tudi lezbična identiteta, ki jo ima veliko današnjih žensk za mogočo, ustrezno in celo zdravo, bi bila v preteklosti nedosegljiva. Ta identiteta je značilna za 20. stoletje in vsaj delno dolguje svoj nastanek tistim seksologom, ki so skušali ženske, ker so še naprej ljubile druge ženske, ločiti od preostalega človeštva. Seksologi so bili prvi, ki so oblikovali koncept lezbijke in jo oživili kot članico posebne kategorije. Ženske, ki so zase sprejele identifikacijo lezbijke, pa so se v nadaljevanju stoletja počutile čedalje bolj svobodne v preoblikovanju seksološke definicije tako, da jim bodo ustrezale. Za mnoge je »lezbištvo« tako postalo nekaj precej širšega od tega, kar so si seksologi zamislili – nekaj, kar je povezano z življenjskim stilom, ideologijo, oblikovanjem subkultur in institucij.

Za te ženske je lezbištvo pravzaprav le malo podobno zgodnjim seksološkim definicijam. Le malo opravka ima, denimo, s spolno disforijo: tiste, ki se vidijo kot moški, ujeti v ženska telesa, se po navadi dojemajo kot »*transseksualci*«, ne kot lezbijke, moderna zdravstvena tehnologija pa jim celo omogoča, da se odločijo za spremembo spola, ki tako postane skladen z njihovo samopodobo. Lezbištvo nima nikakršne povezave s temačnostjo: danes obstaja dovolj pozitivnih javnih podob lezbištva, obstaja dovolj pestra skupnost, ki lezbijkam omogoča, da so vsaj tako zdrave kot heteroseksualne ženske. Seksualno zanimanje za druge ženske ni v absolutnem središču definicije lezbištva: ženska, ki ima seksualno razmerje z drugo žensko, ni nujno lezbijka – lahko zgolj eksperimentira; njena ljubezen do določene ženske je lahko odklon v njenem življenju, ki je sicer ekskluzivno heteroseksualno; seks z drugimi ženskami je lahko zgolj del širšega seksualnega repertoarja. Hkrati pa se lahko ženske, ki jih druge ženske seksualno ne zanimajo kaj dosti, vseeno dojemajo kot lezbijke, če predajajo svojo energijo ženskim temam in so kritične do institucije heteroseksualnosti. Način, kako se nekdo identificira kot lezbijka, spominja na liberalni kriterij, po katerem se nekdo identificira kot Jud: to si, če se tako opredeliš.

Samoopredelitev lezbijk se je spreminjala v kontekstu spreminjajoče se družbe, v kateri so samozadostni koncepti o tem, kaj je normalno, naravno in družbeno dopustno, zbudili dvom tudi glede heteroseksualnosti. V zadnjih nekaj desetletjih nastaja v ZDA relativna družbena in seksualna odprtost. Ta dejavnik, združen z močnim feminističnim gibanjem, ki je zelo kritično ne le do moške obravnave žensk v družbi, temveč tudi do obravnave žensk v njihovih lastnih domovih, pomeni, da se je vse več žensk pripravljnih opredeliti za lezbijke. Te ženske imajo izjemen vpliv ne le na lezbijke izpred obdobja družbenih sprememb, na »stare gejevke«, kot se jim je reklo, temveč tudi na tiste, ki se ne opredeljujejo kot lezbijke, pa vendar čutijo, da si lahko dovolijo bolj ljubeča in bolj telesno zavezujoča razmerja s prijateljicami, kot pa bi si njihove dvojnice drznile storiti v preteklih desetletjih 20. stoletja.

»*Lezbištvo*« še ni postalo izraz, ki bi bil tako nevtralen, kot je bilo nekoč »*romantično prijateljstvo*«, zdi pa se, da se ljubezen med ženskami nahaja v procesu osvobajanja iz sramotnega statusa, ki ji je bil dodeljen v 20. stoletju. Veliko žensk, ki se identificirajo kot heteroseksualne, je v zadnjih desetletjih bolj pripravljnih videti druge ženske kot sorodne duše in bojne zaveznice, kot pa v preteklosti, ko so bile socializirane v prepričanju, da so njihove sovražnice in tekmice. Zdaj imajo več vpogleda v to, zakaj se hočejo nekatere identificirati kot lezbijke. Pomagale so ustvariti novo atmosfero, v kateri ljubezen med ženskami ni več opisovana kot v senzacionalističnih šund romanih iz petdesetih in zgodnjih šestdesetih let 20. stoletja, z naslovi, kot sta *Čudno dekle na prostem* (Odd Girl Out) in *Ljubimke iz somraka* (Twilight Lovers). Ljubezen med ženskami ni več tako »*čudna*«, »*Ljubezen iz somraka*«, ljubezen, ki si ne drzne

spregovoriti svojega imena, kot je bila dolgo v 20. stoletju. Nova atmosfera omogoča tudi samoopredelitve, ki prehajajo stereotipe, kot jih, denimo, najdemo pri homofobnem esejistu iz leta 1942, ki je trdil, da ženskam ne bi smeli dovoliti vstopa v vojsko, kajti edine, ki bi jih tovrstni poklic pritegnil, bi bile »gole Amazonke in queer gospodične z Lezbosa« (Miami News v Costello, 1985: 43).

Ta knjiga opisuje zgodovino teh sprememb. Zanima me razvoj ljubezni med ženskami v Ameriki v 20. stoletju, začeni z institucijo romantičnega prijateljstva, ki je dosegla zenit ob prelomu iz 19. v 20. stoletje, ko je večje število žensk srednjega razreda prvič v naši zgodovini postalo sposobnih neodvisno preživljati same sebe. Prav tako me zanima, kako so se v popularno zavest filtrirale teorije seksologov, kar se je nenaključno zgodilo ob približno istem času, ko so se odprli številni poklici, ki so bili pred tem za ženske nedostopni. Trdim, da so seksološke teorije pripomogle k spodkopavanju razmerij, ki so grozila, da bodo postala trajna in resnejša od predhodnih romantičnih prijateljstev, ki so se morala umakniti poroki, če ženske niso imele lastnih sredstev za preživljanje.

Moje proučevanje zatona romantičnih prijateljstev vodi k študiju tega, kako so nekatere ženske oblikovale identiteto in subkulturo (in kako so jih psihiatri, zakoni in javni ter družinski pritiski od tega odvrčali), v kateri so lahko izrazile svojo ljubezen do drugih žensk. Še zlasti me zanimajo postopno oblikovanje lezbičnih subkultur v velikih mestih, razredna razmerja do teh subkultur, učinki, ki so jih ženska okolja, denimo ženske univerze, vojska in ženski bari, imela na razvoj lezbištva, načini, kako sta feminizem in gejevska osvoboditev spremenila poglede tako lezbijk kot družbe na splošno na ljubezen med ženskami, in sile, ki so premaknile žensko istospolno ljubezen od statusa romantičnega prijateljstva do bolezn, od ljubimk iz somraka do žensk, ki so usmerjene k ženskam in ki so to ljubezen postopoma destigmatizirale. Četudi ta še ni sprejeta tako pozitivno kot romantična prijateljstva, je postala veliko bolj družbeno nevtralna, kar kažejo tudi javnomnenjske raziskave.²

Knjiga je na splošno usmerjena k sledenju razvoja lezbičnih subkultur, obenem pa sem skušala ponuditi tudi poglede tistih lezbijk tako iz preteklosti kot iz sodobnosti, ki so ostale zunaj njih, tistih, katerih življenje so potekala ali še vedno potekajo predvsem ali izključno znotraj heteroseksualnih skupnosti in ki jih lahko razumemo kot lezbična le zaradi njihove skrivne seksualne identifikacije. Moj namen ni slediti razvoju »lezbijke«. Onkraj absurdnih konstrukcij iz šolskih knjig in šund romanov iz prve polovice 20. stoletja ni seveda nobene takšne entitete. Bolj me zanimajo spremembe in različnost lezbijk, kot so se individualno in/ali kolektivno izražale v spreminjajočem se ameriškem življenju.

Upam, da sem s svojo raziskovalno metodologijo zajela najširši spekter tako preteklega kot sedanjega lezbičnega življenja. Za rekonstrukcijo zgodovine lezbičnega življenja v Ameriki sem se morala pri poglavjih, ki se ukvarjajo z 19. stoletjem ali prvimi desetletji 20. stoletja, opreti na arhive, revije in druga objavljena gradiva. Pri poglavjih, kjer sem lahko našla ženske, ki so o

---

² Ena *Gallupovih* raziskav kaže, da homofobija hitro upada. Leta 1987 je le 33 odstotkov vprašanih menilo, da »morajo biti sporazumna homoseksualna razmerja med odraslimi zakonita«. Do jeseni 1989 je delež narasel na 47 odstotkov. Leta 1987 je le 59 odstotkov vprašanih menilo, da bi »geji morali imeti enake zaposlitvene možnosti«. Jeseni 1989 je takšno enakost odobravalo 71 odstotkov anketiranih. Navedeno v Newsweek (1990): The Future of Gay America, 12. marec: 21.

svojih izkušnjah govorile (začenši z dvajsetimi leti 20. stoletja), pa sem glede tega omahovala, ne le zato, da zaokrožim sliko lezbičnega življenja z zavestnim pogledom na razred, starost, etnično in geografsko različnost, temveč tudi zato, da ponudim njihove žive glasove.

Opravila sem 186 nestrukturiranih intervjujev (ki so trajali od dve do štiri ure), v katerih sem lezbijke odkrito spraševala in jim pustila, da so govorile toliko časa, kolikor so hotele (pri čemer so pogosto zašle), v upanju odkriti to, kar se jim je kot lezbijkam zdelo pomembno: kako so videle sebe in svojo seksualnost, kakšen odnos so imele (ali ga niso imele) do subkultur, kaj jim je pomenilo lezbištvo. Prek kontaktov v različnih državah (New York, Massachusetts, Pensilvanija, Nebraska, Misuri, Teksas in Kalifornija), ki so mi pomagali priti do intervjujev, sem govorila s pestrim naborom žensk v starosti od 17 do 86 let, z ženskami, ki so belke, pa tudi z Azijkami, Afroameričankami, Latino- in domorodnimi Američankami, z ženskami, ki v družbenoekonomskem spektru segajo od mlekarice iz osrednje Kalifornije do glavne dedinje enega najbogatejših naftnih mogotcev iz zahodnega Teksasa, z ženskami, ki so svoje življenje oblikovale v samem središču lezbične skupnosti, in tistimi, ki s skupnostjo nimajo stikov ali le bolj obrobne.

Ženske, ki sem jih intervjuvala, so večinoma samoopredeljene lezbijke, skladno z mojo opredelitvijo lezbištva po letu 1920: lezbijka si, če rečeš (vsaj sebi), da si. Takšne samoopredelitve so bile v poznem 19. in zgodnjem 20. stoletju, v obdobju, v katerem sem to knjigo začela, seveda redke, saj veliko žensk še ni imelo besednjaka ali koncepta lezbištva, ki bi bil dovolj širok, da bi jih zaobjel. Te ženske sem v študijo vključila, če je bilo iz tega, kar se je o njih dalo izslediti, jasno, da so bila njihova čustvena življenja predana predvsem istemu spolu.

V razpravi med »esencialisti« (ki so prepričani, da se kot lezbijka rodiš in da so lezbijke obstajale tudi v preteklosti) in »socialnimi konstruktivisti« (ki so prepričani, da se »lezbijka« kot družbeno bitje lahko pojavi zgolj v nekaterih družbenih okoliščinah) sem se postavila na stran zadnjih. Četudi sem prepričana, da se nekatere ženske, statistično zelo redke, morda zares »rodijo drugačne«, to je, genetsko ali hormonsko »nenormalne«, pa najbolj prepričljiva raziskava, ki mi jo je uspelo najti, kaže, da je takšna »nenormalnost« med lezbijkami izjemno redka. Morda se bodo v prihodnosti pojavila dela, ki bodo neovrgljivo podprla esencialistično pozicijo, ampak danes jih ni.³ Nekatere ženske, ki sem jih intervjuvala, so mi povedale, da so bile prepričane, da so se rodile kot moški, ujeti v žensko telo, a so večinoma domnevale, da niso lezbijke, temveč »transseksualke« (dve sta dejansko spremenili spol in živita kot moški). Druge so dejale, da so se rodile kot lezbijke, a iz tega, kar so povedale, sem sklepala, da to, kar

---

³ Od tridesetih let 20. stoletja obstajajo številne študije, ki trdijo, da so moški in ženske homoseksualci hormonsko ali genetsko različni, a številne druge študije teh ugotovitev niso mogle potrditi. Študije, ki razglašajo hormonske ali genetske razlike, se v svojih metodah pogosto zdijo vprašljive. V članku Nanette Gartrell v *American Journal of Psychiatry* (oktober 1977), 134 (10): 1117–1118, Plasma Testosterone in Homosexual and Heterosexual Women, je, denimo, ugotovljeno, da je testosteron 38 odstotkov višji v plazmi lezbijk kot heteroseksualnih žensk. A raziskovalci so opredelili osebe kot homoseksualne ali heteroseksualne zgolj na podlagi ugotovitve, ali so njihove seksualne prakse »v času preteklega leta vključevale le posameznike istega spola (za homoseksualce) ali nasprotnega spola (za heteroseksualce)«. Kaj pa, če je ženska vse svoje življenje imela izključno heteroseksualna razmerja, potem pa je »v preteklem letu« oblikovala razmerje z drugo žensko, kot se je pogosto dogajalo v obdobju lezbičnega šika v dvajsetih letih 20. stoletja ali v radikalno feminističnih sedemdesetih letih 20. stoletja? Kaj, če se je ženska, ki je bila dolgo lezbijka, odločila, da hoče eksperimentirati s heteroseksualnostjo, kot je to storilo veliko lezbijk? Bi njihove testostेरonske ravni narasle ali upadle glede na to, s kom spijo? Takšne študije na splošno klasificirajo seksualnost zgolj v homo in hetero, pri tem

so videle kot najzgodnejša znamenja »lezbičnih čustev«, erotično zanimanje za druge ženske, večinoma ni bilo nič kaj drugačno od otroške zatreskanosti, ki so jo celo freudovci opisali kot »normalne« za mladost. Njihovo zgodnje »lezbično obnašanje« je bilo pogosto pripisano le »neprimernemu« spolnemu obnašanju, fenomenu, ki ga prepričljivo presprašuje feminizem.

Preden so ženske lahko zaživele kot lezbijke, se je družba, v kateri so živele, morala razviti in privzeti, sicer nejevoljno, možnost lezbilstva: oblikovati se je moral sam koncept; pomembni so bili urbanizacija, njena relativna anonimnost in populacijsko obilje; nujno je bilo oblikovanje institucij, kjer so se ženske s podobnimi interesi lahko srečevale; država je uživala zadostno populacijsko rast, zato pritisk po reprodukciji ni bil prevelik; vprašanja seksualnosti in seksualne svobode so postajala vse bolj odkrita; najbolj ključno pa je bilo, da so ženske imele možnost ekonomske samozadostnosti, ki jih je osvobodila stalnega nadzora družine. Možnost živeti kot lezbijka je morala biti družbeno ustvarjena, da so ženske lahko izbrale takšno življenje. Ta izbira je šele v 20. stoletju postala mogoča za večje število žensk.

»Ljubezen med ženskami«: »Romantične prijateljice« v 20. stoletju

Ljubezen med ženskami raste vsak dan in precej sem razmišljala, zakaj te stvari obstajajo. Da je tako malo povedanega o njih, me preseneča, saj so vsepovsod ... V teh dneh, ko lahko vsaka sposobna in skrbna ženska častno prisluži svoja lastna sredstva, je ni vasi, ki ne bi imela svojih primerov »priporočenih src«, obeh ženskih. (Frances E. Willard: Glimpses of Fifty Years, 1889)

Ah, tako te ljubim, da me paralizira, da sem težka od čustev ... Drhtim ob misli nate, se moje bitje se nagiba k tebi ... Ne drznem si niti pomisliti na tvoj objem. (Rose Elizabeth Cleveland za Evangeline Simpson Whipple, 1890)

Ženske iz začetka 20. stoletja, še zlasti tiste iz srednjega sloja, so odrasle v družbi, v kateri je bila ljubezen med mladimi ženskami sprejeta kot norma, »vaja deklištva za veliko dramo ženskega življenja«, in v kateri naj bi ljubezen ženske do ženske »oblikovala bogastvo, trdnost in radost njunih življenj«. ⁴ (Wadsworth Longfellow, 1849; Alger, 1868; Rothman, 1984: 114)

---

pa nočejo priznati (ali vsaj omeniti) kontinuuma, ki ga je opazil Kinsey v svoji raziskavi, ali sprememb seksualnega obnašanja, ki jih izkusi veliko posameznikov in posameznic. Glede študij, ki nočejo ponavljati ugotovitev o fiziološki osnovi homoseksualnosti, glej, J. D. Rainer et al. (1960): Homosexuality and Heterosexuality in Identical Twins. *Psychosomatic Medicine* 22: 51–58; G.K. Klintworth (1962): A Pair of Male Monozygotic Twins Discordant for Homosexuality. *Journal of Nervous and Mental Disease* 135: 113–125; K. Davison et al. (1971): A Male Monozygotic Twinship Discordant for Homosexuality. *British Journal of Psychiatry* 118: 675–682; Bernard Zuger (1976): Monozygotic Twins Discordant for Homosexuality: Report of a Pair and Significance of the Phenomenon. *Comprehensive Psychiatry* 17 (5): 661–669; N. McConaghy in A. Blaszczyński (1980): A Pair of Monozygotic Twins Discordant for Homosexuality. *Archives of Sexual Behaviour* 9: 123–131; Elke D. Eckert et al. (1986): Homosexuality in Monozygotic Twins Reared Apart. *British Journal of Psychiatry* 148: 421–425; David Barlow et al. (1974): Plasma Testosterone Levels in Male Homosexuality: A Failure to Replicate. *Archives of Sexual Behaviour* 3 (6): 571–575; Susan Baker, Biological Influence on Human Sex and Gender. *Signs* 6: 80–96; H.F.L. Meyer-Bahlburg (1979): Sex Hormones and Female Homosexuality: A Critical Examination, *Archives of Sexual Behaviour* 8: 101–119; P. D. Griffiths et al. (1974): Homosexual Women: An Endocrinological and Psychological Study. *Journal of Endocrinology* 63 (3): 549–556; Ruth G. Doell in Helen Longino (1988): Sex Hormones in Human Behaviour: A Critique of the Linear Model. *Journal of Homosexuality* 15 (3–4): 55–78.

Svoja razmerja so si še vedno lahko predstavljale kot romantična prijateljstva in če je vanje vstopil seks, so morda menile, da so nekako netipična, niso pa se počutile prisiljene preživeti vse ure dneva ob analiziranju posledic.

Romantičnemu prijateljstvu v zahodni družbi lahko sledimo na stotine let v preteklost, vsaj do renesanse. V poznem 19. stoletju, ko so seksologi zgrabili za peresa in zatrдили, da so ženske, ki ljubijo ženske, nenormalne, je romantično prijateljstvo resnično cvetelo, še posebej v Ameriki. Njegovo rast je spodbujala naraščajoča militantnost feministk 19. stoletja, ki niso agitirale le za volilno pravico, temveč za več možnosti v izobraževanju in delu. Njihovi uspehi so pospeševali njegov razvoj. Ob koncu stoletja se ambicioznim ženskam srednjega razreda, ki so ljubile ženske, ni bilo več treba poročiti, da bi preživele. Lahko so vstopale na univerzo, se izobraževale za poklic, zaslužile za življenje v plačani karieri in živele z ženskami, ki so jih ljubile. Prvič v zgodovini so lahko razglasile kaj takega, kar je Enid svojemu snubcu v romanu *Diana Victrix*, ki ga je leta 1897 napisala Florence Converse:

Nisem gospodinjki tip kot nekatere ženske. Ne maram skrbeti za dom in šivati ... To bi me dolgočasilo. Zasovražila bi! Sylvia in jaz si deliva odgovornost in služabnica zvesto dela. Imamo le nekaj sob. Imamo čas za pravo delo, kot žena pa ga ne bi imela ... Prosim, odidi! Izbrala sem življenje, ki ga ljubim!

Na tisoče žensk, kot sta Enid in Sylvia, se je zdaj zbiralo na kolidžih in v različnih poklicih. Ustvarile so družbo, ki so jih 19. in pretekla stoletja videla kot romantična prijateljstva. A med razmerji teh žensk in njihovimi predhodnicami so obstajale pomembne razlike: ker so se lahko preživljale, niso več bile ekonomsko prisiljene, da se zaradi poroke odrečejo ženskim ljubeznim. Zdaj so imele verodostojno opravičilo, da zdržijo družbeni pritisk: ne bodo mogle biti primerne žene, ker so vpletene v pionirska dela v izobraževanju in poklicnem življenju. Prvič v ameriški zgodovini je veliko žensk lahko živelo z drugo žensko.

Tiste, ki so uživale takšne privilegije, so večinoma izhajale iz srednjega ali zgornjega srednjega razreda. Višja izobrazba in poklicni dosežki so bili med bogatimi še vedno sprejeti kot povsem neprimerni za ženske, med revnimi pa takšnih možnosti še precej desetletij ni bilo. Ženske iz premožnih družin, ki so ljubile ženske, so ostajale prisiljene, da se vedejo kot v preteklih stoletjih: še vedno so trpele pod izjemnim in pogosto nezlomljivim pritiskom, da se pri določeni starosti »primerno« poročijo. Ženske iz revnih družin, ki so ljubile ženske, so prav tako trčile ob meje. Za delavski ženski ni bilo tako preprosto, da si s plačo, ki jo zaslužita s služabniškim delom, postavita dom. Ekonomsko gledano so bila dolgotrajna razmerja najbolj mogoča med tistimi delavskimi ženskami, kjer se je ena v paru predstavljala kot moški in tako dobila moško plačo za moško delo, kar so nekatere v preteklosti tudi storile. Ženskam srednjega razreda pa so ti novi časi omogočili povsem nov življenjski stil.

---

⁴ Ellen Rothman v študiji *Hands and Hearts: A History of Courtship in America* trdi, da so bila za številne mlade ženske v 19. stoletju »razmerja z ljubimci in bodočimi soprogi tista, ki so jim prinesla prve izkušnje z bližino«, ne pa romantična prijateljstva, hkrati pa priznava, da so nekatere vseeno »našle odkritost in intimnost le s prijateljicami.« (Rothman, 1984: 114)

Učena »samka«

Bolj kot katerikoli drug fenomen naj bi bila izobrazba odgovorna za širjenje tega, kar je sčasoma postalo lezbištvo. Ne le, da je znotraj ženskih kolidžev združila veliko žensk srednjega razreda, temveč jim je obenem omogočila, da dobesedno iznajdejo nove kariere, denimo delo v stanovanjski skupnosti in različne vrste poklicev za izboljšave, v katerih so lahko bile donosno in produktivno zaposlene, ter da okrog teh poklicev ustvarijo ženske družbe. Ko se je leta 1837 ustanovil prvi pravi kolidž za ženske Mount Holyoke, se je takšen razvoj zdel nekaj nemogočega, toda tisti, ki so verjeli v svetost togih spolnih vlog ali so hoteli še naprej držati ženske v zasebnosti, so nevarnost zavohali že takrat. Neki avtor je tistega leta v *The Religious Magazine* napisal, da nova izobrazba za ženske pomeni, da bo vse, kar je »najbolj privlačnega v ženskih manirah«, zamenjano z lastnostmi, »narejenimi v naglici za igranje moške vloge v teatru življenja. ... Ženski značaj postaja pod takšnim vplivom moški«. Kljub takšnim opozorilom so se ženski kolidži širili naprej. Vassar je bil ustanovljen leta 1865, Smith leta 1872, Wellesley leta 1875, Bryn Mawr leta 1886. V sedemdesetih letih 19. stoletja je več univerz, denimo Cornell in Michigan, odprlo ženskam svoja vrata. Do osemdesetih let 19. stoletja je bilo na kolidžih in univerzah vpisanih štirideset tisoč žensk, več kot tretjina študentske populacije v Ameriki. Obiskovale so lahko 153 ameriških kolidžev (Andrews v Lefkowitz Horowitz, 1986: 58; Ducan Crow, 1971: 326; Mann, 1954: 202).

A konservativci so bili še naprej nesrečni zaradi revolucije v izobraževalnih možnostih za ženske. Večina napadov na žensko visoko izobrazbo je poudarjala, da jih bo ta onesposobila za tradicionalne vloge, za katere so bili pisci prepričani, da so bistvene za pravilno delovanje družbe. Dr. Edward Clarke, čigar knjiga *Sex in Education: or, A Fair Chance for Girls* iz leta 1873 je bila naslednji dve desetletji znova in znova ponatiskovana, je opozarjal, da bo študij zavrl žensko plodnost, kaznoval ženske z materničnimi boleznimi, amenorejo, dismenorejo, kroničnim in akutnim ovaritisom ter zdrsom maternice. Še v 20. stoletju so se takšni avtorji, pogosto prežeti z rasističnimi in razrednimi teorijami o evgeniki, bali tega, čemur so pravili »rasni samomor«, ter prerokovali, da bo država sčasoma uničena, saj bodo vse ameriške matere prihajale »iz nižjih redov družbe«, kajti »najboljša ženska kri ameriškega porekla« je odšla na kolidže in se najverjetneje ne bo poročila (Clarke, 1873; Sprague, 1915: 158–162; Johnson in Stutzman, 1915: 231–232).

Še huje, nekateri avtorji so se sčasoma začeli bati (ne brez razloga) težav, ki so si jih komajda drznili izraziti: da bo višja izobrazba, še posebej na ženskih kolidžih, »pomožala« ženske, naredila moške pogrešljive in pripeljala do tega, da si bodo ženske postale vzajemno privlačne. Neki avtor iz sedemdesetih let 19. stoletja, verjetno ogorčen zaradi dekadentnih francoskih romanov, kot je *Mademoiselle de Maupin* (o pustolovki, ki ima afere z moškimi in ženskami), prevedenih v angleški jezik, in seksoloških del, ki so začela prav tedaj nastajati, je na straneh *Scribner's Monthly* (1873: 748–749) namigoval na seksualne možnosti, ki bi se lahko povečale, če bo večje število žensk imelo neomejen dostop druga do druge. Očitno pa se vseeno ni počutil dovolj svobodnega, da bi bil v svojih trditvah bolj natančen:

Ni treba, da gremo v podrobnosti, ... toda takšen sistem je grozljivo nevaren. Če bi bila dejstva, ki podpirajo to mnenje, javno znana, bi javno mnenje napolnila z grozo. Moški se jim lahko posmehujejo, če se tako odločijo, pa vendar obstajajo. Bolezni telesa, boleznici duha, pregrehe telesa in duha, vse, pred čimer varujemo naše otroke, se goji v teh

odličnih institucijah, kjer so življenje in druženja omejena ter kot plevel gnana v vroče gredice.⁵

Če bi ti pisci razumeli moč romantičnega prijateljstva v Ameriki v 19. stoletju, bi si morda predstavljali, kam lahko takšen sentiment vodi v pravih (ali bolje, napačnih) okoliščinah. Niso tako zelo zgrešili, a za veliko mladih žensk so bile posledice srečne, ne tragične. Statistike potrjujejo, da so imeli tisti, ki so hoteli obdržati ženske v tesnem zaporu heteroseksualnosti, kot so to doživljale ženske v 19. stoletju, kar prav glede strahu pred širjenjem višje izobrazbe. Za ženske, ki so obiskovale kolidže, je bilo manj verjetno, da se bodo poročile, kot pa za njihove neizobražene sodobnice. Med osemdesetimi leti 19. stoletja in letom 1900 je samskih ostalo le deset odstotkov vseh ameriških žensk, toda med njimi je bilo okrog petdeset odstotkov ameriških žensk, ki so obiskovale kolidže. Sedeminpetdeset odstotkov diplomirank univerze Smith iz leta 1884, ko je bilo navdušenje žensk nad novimi možnostmi v izobraževanju in poklicih na vrhuncu, se ni nikoli poročilo. Poročne statistike za Vassar in Mount Holyoke so podobne. Veliko najuspešnejših študentk tistega obdobja je bilo »samk« (Shade, 1978: 16; Slater in Glazer, neobjavljeno: 31; Newcomer: 1959: 212).

Nedvomno se jih nekaj ni poročilo zato, ker se je večina takratnih moških bala izobraženih žensk in si jih ne bi drznili vzeti za žene. Številne pa se niso poročile zato, ker so raje nadaljevale to, kar so odkrile na ženskih kolidžih – razmerja s »sorodnimi dušami«, drugimi ženskami, ki jih je zanimalo slediti istim sanjam in ki so bile prepričane, da je ljubeča vez verjetnejša med enakovrednima osebama kot pa z moškim. Veliko jih je z drugimi izobraženimi ženskami vzpostavilo istospolna gospodinjstva – »*bostonske poroke*«, kot se jim je tu in tam reklo na Vzhodu, kjer so bile precej pogoste. Ali so ta razmerja bila seksualna, ne moremo zanesljivo vedeti, so pa pogosto bila razvidno ljubezenska. V 19. stoletju bi jim nedvomno rekli romantična prijateljstva. Šele 20. stoletje jih je označilo za lezbična. A za večino žensk tistega obdobja, ki so bile glede tega na zgodovinskem križišču, bi prvi izraz bil anahronističen, drugi pa nesprejemljiv.

Takšna istospolna razmerja so bila za mnoge daleč bolj zaželena in celo bolj praktična kot vsaka oblika heteroseksualnosti. Ženske srednjega razreda, rojene v viktorijanski dobi, se zunaj zakonskega stanu niso mogle kar zlahka spuščati v afere z moškimi. Četudi nekateri raziskovalci trdijo, da so »seksualne omejitve« viktorijanskih žensk obstajale bolj na ravni ideologije kot

---

⁵ Pisci iz 20. stoletja so bili veliko bolj izrecni v svojih obtožbah, da so ženski kolidži odgovorni za spodbujanje homoseksualnosti; glej, Dell, Floyd (1930/1973): *Love in the Machine Age: A Psychological Study of the Transition from Patriarchal Society*. New York: Farrar, Strauss and Giroux, str. 308. Ideje o nevarnostih ženske izobrazbe niso bile značilne le za ZDA. Evropski pisci so šli še dlje. Cesare Lombroso je tako v knjigi *The Female Offender* iz leta 1893 v poglavju z naslovom *Izobrazba – njeni slabi rezultati*, zatrdil, da izobrazba vodi moralne ženske v kriminal: »Veliko inteligentnih žensk ne more pokazati nič v zameno za tolikšne stroške in delo. Usojena jim je revščina, četudi se zavedajo, da si je ne zaslužijo, in ker so izključene iz možnosti zakonske zveze, ki jo dolgujejo običajnemu moškemu, nimajo, v nasprotju z dobro vzgojenimi ženskami, nobenega izhoda razen samomora, zločina ali prostitucije. Tiste bolj častne se ubijejo, druge se prodajajo ali kradejo.« (1895: 204–205) Podobno absurdni pogledi na žensko izobrazbo so se nadaljevali globoko v 20. stoletju tudi v Evropi: glej Heape, Walter (1913): *Sex Antagonism*. London: Constable, str. 212–213.

⁶ Degler, Carl (1974) in Gay, Peter (1984) trdita, da je seksualno vedenje pogosto kršilo ideologijo. Clelia D. Mosher (1980) kaže, da je velik odstotek petinštiridesetih žensk verjel, da je koitus v zakonski zvezi namenjen vzajemnemu užitku in reprodukciji. To je daleč stran od »uradnih« pogledov tega obdobja: cf. Stockham, Alice (1887: 151–152), ki je

dejstev, pa se zdi, da pričevanja vendarle podpirajo to pozicijo, še zlasti glede seksa v zakonski zvezi.⁶

Zunaj zakonske zveze so ženske še vedno omejevali dvojni standardi, ki so očrnili tiste, ki so seksualno »zdrsnile« in ki so za to morale plačati. Zdrava pamet je govorila, naj ne zaupajo moškim, saj bo »šibkejši spol« v vojni spolov vedno v slabšem položaju. *Ladies Home Journal* je leta 1892 neporočenim ženskam svetoval takole: »Mladi moški izgubijo spoštovanje do dekleta, če jim ta dopušča domačnost.« Takšna mnenja niso bila zgolj v domeni moralne literature. Ellen Rothman v knjigi *Hands and Hearts: A History of Courtship in America* (1984) navaja pismo ženske iz tega časa, ki se pritožuje, da so ženske, ki si drznejo razkriti čustva do nasprotnega spola, v nevarnosti: »Ženske ne bi nikdar smele priznati ljubezni, da je njen objekt ... ne bi potem izkoristil.« Če neporočena ženska dovoli, da se »jo izkoristi«, je kot družbeno bitje uničena. Frances Willard, katere slavospev ljubezni med ženskami navajam v začetku tega članka, je univerzitetni sošolki, za katero se je govorilo, da ima moške ljubimce, dala tipičen odgovor:

Mlada ženska, ki ni bila častna, je prišla [na kolidž] z nekaterimi napačnimi pojmovanji, vendar je bila bliskovito odpuščena. Ne vedoč za njen degradirani status sem se z njo pogovarjala, potem pa je sošolka zašepetala nekaj pojasnil, ki so v hipu pordela moj obraz. Pograbila sem obleko, da se njen rob ne bi dotaknil oblačil nekoga tako moralno okuženega, in pobegnila. (Willard, 1889)

V fantastičnem nasprotju s situacijo, ki je na ameriških kampusih prevladovala v sredini 20. stoletja, je bilo v 19. stoletju za žensko v družbenem pogledu veliko boljše, če je bila ljubimka ženske (*Ladies Home Journal*, 1892; Rothman, 1984: 112).

Te pionirske ženske z ambicijami so dobro vedele, da bi zakonska zveza najverjetneje zavrnila njihovo samouresničitev. Zanje večinoma ni bila primerna, a ne le zato, ker bi bile zaradi zahtev vodenja doma in vzgoje otrok v tistem času vse druge težnje povsem onemogočene, temveč tudi zato, ker je bilo le malo mož, od katerih bi lahko pričakovale, da bodo žrtvovali svoje zgodovinsko utrjene privilegije za revolucionarne ženske ideje. Tiste pionirske ženske, ki so se poročile, so izbirale zelo netipične moške. Morda nekoliko skrajna Carrie Chapman Catt, ki se je poročila dvakrat, saj je postala vdova že pri sedemindvajsetih, je jasno povedala, kaj potrebuje, da bi ji bilo heteroseksualno razmerje všeč. Njena druga zakonska zveza je trajala petnajst let, do smrti Georga Catta, in v tem času sta le redko živela skupaj, saj je bila ona zaposlena z bojem za volilno pravico za ženske. Trdila je, da ji je njen mož, ki ji je zapustil precejšnji dohodek, da je lahko nadaljevala s svojimi težnjami še po njegovi smrti, dejal: »Sem prav tako goreč reformator kot ti, vendar pa moramo živeti. Jaz bom torej služil za oba, ti boš pa opravljala reformatorsko delo za oba.« Dodala je: »Rezultat je bil ta, da sem lahko delala 365 dni na leto petdeset let, in to brez plače.«

Zanimivo je, da se je Carrie Chapman Catt ne glede na to, kakšen je dejansko bil njen odnos z možem, še vedno obračala k romantičnim prijateljstvom z ženskami. Njena korespon-

---

ugotovila, da je bila večina žensk prepričanih, »da je seksualno razmerje 'fizična nujnost' za moškega, ne pa za žensko«. Ellen Rothman (1984) v *Hands and Hearts* kaže, da sta bila poljubljanje in objemanje za zaročene pare v 19. stoletju pogosto sprejemljiva, genitalni seksualni odnosi pa so bili prepovedani.

denca z Mary Peck, s še eno aktivno sufražetko, govori o intenzivnosti in čutni igrivosti njenega ljubečega razmerja. Mary Peck ji je pisala: »Lahko noč, draga, čudovita, sijajna, neprecenljiva, edinstvena, neopisljivo dragocena Pandora. ... Vroče te ljubim.« Carrie je na njene ekstravagance odgovorila: »Napisala si še eno pismo o šarmu mojih spodnjih ustnic! Vzela si bom prost dan in šla poskakovat od ogledala do ogledala, režala se bom kot cheshirski maček, v upanju, da ujamem ta 'omamni nasmeh'.« Ko je umrl George Catt, je živela z Molly Hay celih dvajset let. Z njo, ne pa s katerim od mož, je hotela biti pokopana. En nagrobni kamen prekriva obe (Fowler, 1986: 53–56).

A večinoma se te pionirske ženske niso poročile. Mnenje Harriet Hosmer, kiparke iz 19. stoletja, se ne nanaša le na umetnice, temveč na vse ženske, ki so sanjale o karieri:

Četudi je umetnica naklonjena poroki, naj tega ne stori. Za moškega je to morda dovolj dobro, a za žensko, za katero so zakonske dolžnosti in skrbi težje, je to moralna napaka, saj bo tako zanemarila bodisi svoj poklic bodisi družino in ne bo postala niti dobra žena in mati niti dobra umetnica. Moja ambicija je, da postanem slednje, zato bijem večni boj s konsolidirajočim vozlom. (Crow, 1919: 35)

Hosmer sicer ni bila nepripravljena zvezati konsolidirajočega vozla z drugimi ženskami in veliko profesionalnih žensk je v 20. stoletju delilo njeno perspektivo.⁷ Bilo je le malo vzorov, ki bi jim kazali, da je mogoče združiti zakonsko zvezo in kariero. Verjetno se je mnogim zdelo, da se od njih zahteva, naj se odpovedo zakonski zvezi, tako, kot se to zahteva od nun. Toda takšna odpoved ni pomenila tudi odpovedi razmerju z drugo žensko.

Seveda pa se številnim teh zgodnjih poklicnih žensk ni zdelo, da se z odpovedjo zakonski zvezi žrtvujejo. Njihova izbira, da sledijo poklicu, je morda celo bila opravičilo, da ostanejo heteroseksualno celibatne. Ker je družba na splošno menila, da sta zakonska zveza in kariera za žensko neskladni, so tiste, ki so imele zakonsko zvezo za neokusno in so raje živele z žensko, ugotovile, da bodo dobile družbeno dovoljenje, da si uredijo življenje po svojih željah, če bodo sledile izobrazbi in poklicu. Mnoge so dobro razumele M. Carey Thomas (pionirsko predsednico Bryn Mawr), ki je o snubcu napisala: »Mislim, da bi naredila samomor, če bi morala živeti z njim. Toda moja izbira je olajšalo dejstvo, da sta bili zakonska zveza in akademska kariera v moji generaciji nekaj nezdružljivega.« (Dobkin, 1979: XV)⁸ Celo tiste, ki pred svojo revolucionarno potjo niso ugotovile, da bi raje živele z žensko, so pogosto spoznale, da ima »*bostonska poroka*« velike prednosti. Ni šlo samo za to, da je heteroseksualna poroka onemogočila možnosti poklicnega življenja in da so bile heteroseksualne afere socialno nesprejemljive. Razmerja kariernih žensk z drugimi ženskami niso bila le preprosta *faute de mieux*. V najboljšem primeru so istospolne »*poroke*« omogočile zvezo sorodnih duš, po kateri so hrepenele romantične

⁷ Pisma Harriet Hosmer in biografije njenih prijateljic, denimo Charlotte Cushman (glej: Joseph Leach (1970)) govorijo o intimnih razmerjih z Annie Dundas, Matildo Hays, Charlotte Cushman in gospo Sartoris.

⁸ Glej tudi McGovern, James R. (1969). Shaw, duhovnica in slovita sufražetka, je leta 1902 takole pisala prijateljici, ki je razmišljala o poroki: »Samo pomisli na moške na tvoji ulici. ... Če bi si človeško bitje ali bog lahko zamislila hujši pekel, kot je biti žena enega od njih, bi rada vedela, kako je to. ... Nisem še videla ničesar, kar bi me odvrnilo od tega, da vsako noč svojega življenja rečem, 'hvala ti za vse dobro, najbolj pa za to, da sem se rešila bede zakonskega življenja'.« (McGoven, 1969: 135–153)

prijateljice iz preteklosti. To niso bila le ljubeča razmerja, temveč razmerja enakovrednih oseb glede financ, odgovornosti, odločanja, vseh področij, kjer si je mož v heteroseksualni zakonski zvezi jemal prednosti in pravice. Niso motila, temveč so potencialno pospeševala opojne in vznemirljive nove ambicije zgodnjih generacij poklicnih žensk. Izhajajoč iz tradicije romantičnega prijateljstva, ki je bila v Ameriki razširjena vse od začetkov te države, na splošno brez vedenja, da seksologi istospolna razmerja že označujejo kot »nenormalna« in »nezdrava«, zavedajoč se, da se zaradi praktičnih razlogov ne smejo poročili, če hočejo kariero, ni bilo za te ženske najbrž niti moralno niti čustveno težko, da se med seboj tako zelo povežejo.

Metamorfoze romantičnega prijateljstva

Četudi imajo romantična prijateljstva v zahodni civilizaciji dolgo zgodovino, so v Ameriki 19. stoletja, kjer so bile moške in ženske sfere ob nalogi graditve nacije zelo razdeljene, prevzela poseben pomen. Moški so potrebovali pomoč drugih moških, da uresničijo svoje velike materialne strasti, in so pospeševali »vrednote mišic« in »racionalne vrednote« – ob izključitvi žensk. Ženske, zunaj svojih gospodinjskih dolžnosti prepuščene same sebi, so večinoma našle sorodne duše druga v drugi. Družile so se in pospeševale »srčne vrednote«. Ko so se začele v 19. stoletju vpletati v reformno in izboljševalno delo, so se jim potrdila prepričanja, da so moralno superiorne moškim in da so njihova čustva bolj rafinirana.⁹ A dokler so jih dejstva ekonomskega in socialnega življenja prisiljevala, da se iz očetove hiše premaknejo naravnost v moževo, so morale biti njihove medsebojne vezi drugotnega pomena glede na družinske zadeve. Toda to pot je za mnoge od njih spremenil kolidž.

Pred ženskimi kolidži so v Ameriki obstajali ženski seminarji, v katerih so opremljali mlade ženske srednjega razreda predvsem s tem, kar potrebujejo, da postanejo občudovan okras doma. Novi ženski kolidži so na splošno težili k temu, da jim dajo izobrazbo, ki sega onkraj domače uglednosti, in to je njihove duše prebudilo drugače kot izobraževanje moških. Izobrazba jim je odprla povsem nov svet, nekaterim je omogočila, da merijo veliko više, kot so si njihove predhodnice sploh lahko predstavljale. Gotovo so mnoge pred njimi sanjale o tem, kako kljubovati običajni ženski usodi, a zdelo se je, da razen predstavljanja za moškega, kar najbrž ni bilo privlačno za dobro vzgojene mlade dame srednjega razreda, možnosti pobega iz omrtvičene domačnosti 19. stoletja ni. Toda na kolidžih so ženske našle način pobega.

A alternative domačnosti ni omogočala le izobrazba. Mlade ženske so naredile iz sebe nove

---

⁹ Glede delitve med moškimi in ženskami v Ameriki 19. stoletja glej: Welter, Barbara (1976): *The Cult of True Womanhood, 1820–1860*. Dimity Convictions: *The American Woman in the Nineteenth Century*. Athens, Ohio: Ohio University Press, str. 21–41; Barker-Benfield, G. J. (1976): *The Horrors of the Half-Known Life: Male Attitudes Toward Women and Sexuality in Nineteenth Century America*. New York: Harper and Row; Douglas, Ann (1977): *The Feminization of American Culture*. New York: Alfred A. Knopf; Faderman, Lillian (1981): *Surpassing the Love of Men: Romantic Friendship and Love Between Women from the Renaissance to the Present*. New York: William Morrow – zlasti poglavje 2, 2: Kindred Spirits. (Prevod (2002): *Več kot ljubezen moških: Romantično prijateljstvo in ljubezen med ženskami od renesanse do sodobnosti*, Ljubljana: Škuc. Poglavje 2: Sorodne duše). Glede pogledov na žensko superiornost v drugi polovici 19. stoletja glej Becker Ranlett, Judith (1974): *Sorority and Community: Women's Answer to a Changing Massachusetts, 1865–1895*, doktorska disertacija, Brandeis University, še posebej str. 41–42, 120–121.

ljudi predvsem s pomočjo svojih medsebojnih odnosov na kolidžih. Ti so jim, z blagoslovom uprave ali družine ali brez njiju, omogočili oblikovanje generacijske kulture brez starševskega diktata, ustvarjanje lastne hierarhije vrednot ter vzpostavitev lastnih junakinj in voditeljic, saj ni bilo moških merskih taktirk, ki bi usmerjale, definirale ali motile. Tako so prvi ženski kolidži ustvarjali zdrav in produktiven separatizem, ki bi jim ga radikalne lezbične feministke iz sedemdesetih let 20. stoletja lahko zavidale. A v nasprotju z radikalkami tega obdobja je njihovim predhodnicam uspelo oblikovati ta separatizem znotraj institucij, ki jim jih je dala starševska kultura. Te institucije so prikrojile po lastnih potrebah in ciljih.

Morda najpomembnejši element pri spodbujanju pobega mladih žensk iz domačnosti je bila nova oblika romantičnega prijateljstva, ki se mu je v življenju na kolidžih začelo govoriti »zatrekanost«, »zagledanost« in »zatelebanost«. Te strasti so bile leta 1873 celo opisane v študentskem časopisu univerze Yale, očitno brez vsake zavesti, da imajo ta razmerja lahko seksualne podtone ali da nekateri evropski seksologi njihove elemente že razumejo kot »inverzijo«: »Ko dekle z Vassarja dobi simpatije do druge, v hipu vstopi v redni tok pošiljanja šopkov, obarvanih pisemc, skrivnostnih paketov 'Ridley's Mixed Candies', morda lasnih kodrov in drugih nežnih darilc, dokler objekt njene pozornosti ni osvojen, dokler ženski ne postaneta neločljivi, napadalko pa njen krog znank razume kot zatrekano.« (Salhi, 1979: 12)

Ti običaji in strasti na ženskih kolidžih s koncem stoletja niso umrli. Na kolidžih, kot sta Vassar in Smith, so v zgodnjem 20. stoletju potekali romantični ženski plesi, ki jih je leta 1901 opisala tudi revija *Cosmopolitan*. V članku *Življenje univerzitetnega dekleta* je avtor opazil, da starejša študentka običajno igra pred mlajšo »kavalirja«:

Pošilja ji rože, pošilja ponjo, pri plesu igra svojo vlogo, ... vodi jo na večerjo, doma je njen partner. ... In če novinka pritisne na prave gumbе, že prejme datume za prihodnja srečanja in veseljačenja in lahko noč čez stopniščno ograjo, hrepeneč in prisrčen. (*Cosmopolitan*, 1901/31: 192)

Mlade ženske so te plese jemale zelo resno, kot je veteranka teh družabnih dogodkov Josephine Dodge Daskam napisala v zbirki *Smith College Stories* iz zgodnjega 20. stoletja. Dodge Daskam opisuje študentko, ki je imela očarljivo »vizijo ljubke male novinke«, katere ime bi napolnilo njen plesni program, ter drugo, ki je, razočarana zaradi zmenka, »jokala, dokler ni zaspala, saj je vse noči sanjala, da bo šla s Suzanne, ki jo je občudovala do omamljenosti«. Pisci niso bili nagnjeni k špekuliranju, vendar pa je takšno dvorjenje pogosto vodilo k »ljubljenju« – tako v smislu sentimentalne rabe tega izraza v 19. stoletju kot v današnjem pomenu (Dodge Daskam, 1900).¹⁰

Četudi romantična prijateljstva zunaj ženskih kolidžev še niso bila nič nenavadnega, so bila v akademskih okoljih še močnejše spodbujana, saj so se ženske tam srečevale v večjem številu, kolidži pa so jim omogočali lagodnost, nujno za kultiviranje teh razmerij. Ker so moški živeli

---

¹⁰ Številne delavske ženske so v ženskih zaporih iz tega obdobja gojile enaka romantična razmerja, kot jih najdemo na ženskih kolidžih. Margaret Otis je leta 1913 opisala razmerja med belskimi in črnskimi zapornicami, ki so bila precej podobna razmerjem med novinkami in študentkami višjih letnikov. Črnska ženska je belki običajno poslala pramen las in pisemce s prošnjo po njeni ljubezni. Romanco, ki je sledila, je Otis opisala kot »zelo globoko ... skorajda žlahtno«. A skladno s seksologijo je ta razmerja imenovala »perverzije«. Glej: A Perversion Not Commonly Noted. *Journal of*

v oddaljenem veselju zunaj njihovega ženskega sveta in ker so bile vrednote tega oddaljenega veselja opuščene v prid novim vrednotam, ki so se pojavile v novih okoljih, so se mlade ženske zaljubile druga v drugo. Druga drugi so postale akademske, atletske in družbene junakinje; zaradi vzajemnosti pri ustvarjanju novih možnosti za ženske so si delile neizmerno vznesenost in občutek poslanstva; skupaj so se povezale proti svetu, ki je bil še vedno v veliki meri nenaklonjen odpiranju ženskega izobraževanja in poklicev. Kako naj bi takšna vznesenost ne vodila k strastnim ljubeznim v času, ko vsesplošna stigma nad intenzivnimi ženskimi istospolnimi razmerji še ni obstajala?

Mlade ženske so imele vzornice za romantična prijateljstva v profesorih, saj so kolidži pogosto zahtevali, da učno osebje stanuje v študentskem naselju. Mnoge so se odločile za življenje v paru in so ostale v paru vse življenje. Pokazale so novo smer, saj so se vzdrževale same. V nasprotju z ženskami iz predhodnih študentskih okolij se jim ni bilo treba poročiti, da bi ekonomsko preživele. A ko so mlade ženske kolidž zapustile, so se pogosto počutile tuje v svetu, ki jih še ni bil pripravljen sprejeti. Spolna solidarnost jim je zato postala nujni ščit v sovražnem okolju. Oblikovale so mreže, bile so si mentorice, spodbujale so se in se veselile uspehov, vedoč, da od moških (ki so še vedno bili ljubosumni nad tem, kar so šteli kot svoj teritorij) ne morejo pričakovati navdušenja nad njihovimi dosežki. A še pomembnejše je bilo to, da so med seboj oblikovale intenzivna in vseživljenjska ljubezenska razmerja, »poroke«.¹¹

Potrebovale so tako močan ščit, kot so ga le lahko dobile, kajti ko so vstopile v poklice, za katere so se šolale, so zaradi svojega spola pogosto naletale na velikanske težave. Bolj ko so uspevale, več težav so imele. Dr. Sarah Josephine Baker, zdravstveni poverjenici za New York v zgodnjem 20. stoletju (ki je živela v dveh zaporednih bostonskih porokah), je bilo rečeno, naj natisne svoje ime kot »Dr. S. J. Baker«, da bi zdravstveni oddelek lahko »prikril prisotnost ženske na ustreznem izvršnem mestu«. Te prve poklicne ženske so se pogosto počutile prisiljene v oblačenje in obnašanje, ki je bilo označeno kot »maskulino«. Dr. Baker je na delu nosila »moško krojene obleke«, srajce, trde ovratnike in kravate, ne nujno zato, ker bi to bila njena

---

Abnormal Psychology (junij/julij 1913), 8 (2): 113–116. Žal ni nobene širše statistične študije o seksualnosti med ženskami na kolidžih v 19. stoletju, toda priložnostna študija Roberta Latoua Dickinsona o ženskah, ki jih je srečal pri svoji ginekološki praksi, začeni z letom 1890, omenja osemindvajset primerov, za katere je sklepal, da so lezbijke. Skorajda polovica jih je bilo diplomirank s kolidžev; Glej: Latou Dickinson, Robert in Beam, Lura (1934): *The Single Woman: A Medical Study in Sex Education*. New York: Reynal and Hitchcock, str. 207. Širša raziskava Katharine Davis iz leta 1929 ponuja nekaj poučnih ugotovitev. Davisova je odkrila, da je več kot 50 odstotkov od 2200 žensk, ki jih je proučevala, od tega 78 odstotkov študentk, izkusilo »intenzivna čustvena razmerja z ženskami«, več kot 25 odstotkov, od tega 88 odstotkov študentk, pa jih je dejalo, da so bile te izkušnje specifično seksualne ali »prepoznane kot seksualne po značaju«. Mnoge so dejale, da so se njihova razmerja začela na ženskih kolidžih, označile pa so jih kot »izraz ljubezni, ki je naredil življenje neizrekljivo bogatejše in globlje«; glej: Bement Davis, Katharine (1929): *Factors in the Sex Life of Twenty-Two Hundred Women*. New York: Harper and Row, str. 308.

¹¹ Blanche Weisen Cook govori o mrežah v Female Support Networks and Political Activism. *Chrysalis* (jesen 1977), 3: 43–61. O ženskih »porokah« glej Wells, Anna Mary (1978): *Miss Marks and Miss Woolley*. Boston: Houghton Mifflin; Gray Peck, Mary (1944): *Carrie Chapman Catt*. New York: H. W. Wilson; Manahan, Nancy (1981): *Future Old Maids and Pacifist Agitators*. Razprava Lesbian Survival Strategies: 1850–1950. National Women's Studies Association; McGovern, James (1969): *Anna Howard Shaw*, op. cit. Schwarz, Judith: (1986): *Radical Feminists of Heterodoxy: Greenwich Village, 1912–1950*. Norwich, Vt.: New Victorian Publishers; Schwarz, Judith (1979): *Yellow Clover*: Katharine Lee Bates and Katharine Coman. *Frontiers* (pomlad) 6(1): 59–67; Rupp, Leila J. (1980): *Imagine My Surprise: Women's Relationships in Historical Perspective*. *Frontiers* 5(3): 63–64.

želja. Takole je dejala:

Strašno sem potrebovala zaščitni videz. ... Če bi moj moški kolega pogledal po pisarni v kakšnem kritičnem razpoloženju, bi njegovega pogleda ne smel ujeti noben ženski naborek, ki bi mu dal razlog, da se lahko razjezi zaradi prisotnosti ženske na mestu, kjer po njegovem mnenju ženska nima pravice biti. ... Nosila sem kostum, skorajda uniformo, kajti zadnja stvar, ki bi si jo želela, je bila, da bi bila ob delu z moškimi preočito žensvena. (Baker, 1939: 64)

»Moško preoblačenje«, stil poklicnih žensk, je služilo kot ščit, s katerim so prve generacije kariernih žensk odvrčale osti seksizma stran od sebe.

Katherine Anne Porter je takšne ženske opisala kot »družbo Amazonk«, ki jo je med mnogimi čudeži ustvarila Amerika 19. stoletja:

Nemoški, neženske, neskladne s funkcijami spola, a s karierami, ki so se razvijale, in še kako uspešno, na kateremkoli področju, ki so si ga izbrale. Bile so učiteljice, pisateljice, urednice, političarke, umetnice, svetovne popotnice in mednarodne gostiteljice, živele so v javnosti in zaradi javnosti, odigrale so vloge, ki so si jih prilastile ali ustvarile same, z mojstrsko svobodo, s katero bi se lahko primerjalo samo nekaj srednjeveških kraljic. Svoboda jim je pomenila svobodo pred moškimi in njihovimi zadušljivimi pravili za ženske. Drzno so si prilastile tradicionalne privilegije gibanja, izbire in rabe direktne, osebne moči. (Porter, 1947: 519–527)

Porter se je v svojem pogledu nanje kot na »nemoške, neženske« motila. Bile so ženske, a ne po starem kalupu. Iz mrakobnosti 19. stoletja so čudežno ustvarile novo, a žal le kratkotrajno definicijo ženske, ki lahko počne karkoli, ki je lahko karkoli in ki lahko gre kamorkoli. Porter je imela le delno prav, ko je menila, da se jim zdi pomembna »svoboda pred moškimi in njihovimi zadušljivimi pravili za ženske«. Toda Porter, ki je pisala leta 1947, celo večnost stran od institucije romantičnega prijateljstva, ki je bila tem ženskam intimno znana, ni mogla oceniti, kako pomembno se jim je zdelo tudi to, da so povezane z drugo sorodno dušo. Z odpuvedjo moškim se niso odrekle le položaju zakonske žene in materinstvu, temveč tudi življenju podrejenosti in odvisnosti. Pri odločitvi za ženske niso izbrale le razmerja med enakimi, temveč tudi razmerje z enakimi frustracijami, izkušnjami, zanimanji in cilji, s katerimi so lahko simpatizirali le najbolj svetniški moški 19. in zgodnjega 20. stoletja. Ta zasebna vzajemnost je bila za te ženske, ki so se pogosto znašle precej osamljene na nepoznanem teritoriju, bistvena. Svoje pionirske preizkušnje so lahko v zunanjem svetu prenašale veliko bolje, če so vedele, da jih njihova življenjska partnerka povsem razume, saj jih prenaša tudi ona.

»Pesnice in ljubimke za vedno«

Angležinji Katharine Bradley in Edith Cooper, »romantični prijateljici«, ki sta pod psevdonomom Michael Field skupaj napisali petindvajset iger in osem pesniških knjig, sta v pesmi iz devetdesetih let 19. stoletja o sebi napisali: »Moja ljubezen in jaz sva sklenili dlani in pred svetom prisegli, da bova pesnici in ljubimki za vedno.« (Field, 1898: 50)

Veliko prvih poklicnih žensk je tudi v Ameriki sklenilo dlani in priseglo, ne nujno, da bodo

pesnice, temveč pogosto, da bodo zdravnice, profesorice, poslanke, sindikalne organizatorke, društvene delavke ali pacifistične predavateljice – in »ljubimke za vedno«.

Pogosto so bile izločene iz karier, ki so že dolgo bile moška domena. A spodbujene z močjo, ki so si jo dajale, so vzpostavile lastne poklice v poučevanju in upravljanju ženskih kolidžev, ustanavljanju in urejanju stanovanjskih skupnosti, oblikovanju in vodenju institucij za socialne in politične reforme in uveljavljanju reformnih tem v obstoječih institucijah. Tako jih je na tisoče lahko služilo svojim željam, da so finančno neodvisne in kreativno zaposlene, pa tudi družbenim in političnim interesom v izboljšave, kar je ženske njihovega razreda zaposlovalo, odkar so vročekrvne abolicionistke iz sredine 19. stoletja dojele nujnost ženske participacije v reformnem delu. Morda so lahko – kljub uveljavljenemu mnenju, da je mesto žensk doma – igrale pomembno vlogo kot poklicne osebe zato, ker je bilo njihovo delo pogosto videno kot gospodinjenje na širšem področju – poučevanje, vzgajanje, zdravljenje – kot gospodinjske dolžnosti, privedene v javno sfero. Sčasoma so prepričale del države, še posebej vzhod in srednji zahod, da naraščajoče grozote, ki sta jih zakrivila industrializacija in urbanizacija, čakajo na njihove zdravilne materinske veščine.

Ob ustvarjanju poklicev z lastnimi znanji so dosegle ekonomsko svobodo (kot je njihove dvojnice iz srednjega sloja v preteklosti niso mogle) in so lahko živele tako, kot je poznejše 20. stoletje označilo za lezbično, četudi je zgodnje 20. stoletje še vedno nerado pripisovalo seksualnost tako dostojnim damam in jih je raje opisovalo, kot je poudarila Judith Schwartz, kot »tesne prijateljice in predane družice«. Če bi ne glede na to, ali so njihova razmerja bila izrecno seksualna, živele danes, bi padle v – kot bi opredelila Adrienne Rich – »lezbični kontinuum«. Mednje štejemo Emily Blackwell, pionirsko zdravnico in soustanoviteljico Medicinskega kolidža za ženske v Newyorški bolnišnici, in žensko, s katero je živela skoraj trideset let, vse do njene smrti leta 1910, Elizabeth Cushier, ugledno ginekološko kirurginjo; slovito biografinjko Katharine Anthony in napredno izobraževalko Elisabeth Irwin, ki je razvila učni sistem za newyorške šole in s katero je Anthony med tridesetletnim razmerjem vzgojila več posvojenih otrok; pare žensk, kot sta bili Mary Dreir in Lenora O'Reilly ter Helen Marot in Caroline Pratt, ki so preživele večino odraslega življenja skupaj in pri tem organizirale Žensko sindikalno ligo, ki se je bojevala za reguliranje delovnih ur za ženske v tovarnah, se spopadala s tekstilnimi in tobačnimi izkoriščevalskimi podjetji in izsilila imenovanje tovarniških inšpektorice; Vido Scudder, profesorico na Wellesleyju, ki je pobegnila privilegijem Back Bay Bostona, da bi se poistovetila z najemniki, vzpostavila je stanovanjsko skupnost Rivington Street ter ustanovila Stanovanjsko združenje kolidža, da bi privedla knjižnice, poletne šole, sindikate in »kulturo« v revne skupnosti; njeno »predano tovarišico« Florence Converse, profesorico in pisateljico romanov; Frances Witherspoon, vodjo newyorške Ženske mirovniške stranke, soustanoviteljico newyorškega Urada za pravno svetovanje za ugovornike vesti; in Tracy Mygatt, s katero je živela vse življenje in s katero je vzpostavila veliko in močno pacifistično organizacijo, Ligo nasprotnikov vojne. Seznam žensk, ki so pripomogle k družbenemu napredku in dostojnosti 20. stoletja in ki so gradile svoja osebna življenja okrog drugih žensk, je neskončen.¹²

Nekatere so bile kulturne feministke, ki jih je spodbujalo prepričanje, da moške vrednote ustvarjajo tragedije, povezane z industrializacijo, vojno in brezdušno urbanizacijo, odgovornost

---

¹² Osmrtnica za Emily Blackwell v *Vigilance* (New York) (oktober 1910), 23:13, opisuje Cushier kot njeno »predano

žensk in njihove superiorne občutljivosti pa je reforma sveta. Njihova ljubezen do žensk je bila vsaj delno posledica njihovega moralnega šovinizma. Druge niso bile tako prepričane o ženski naravni superiornosti, toda iz družbe so hotele iztrgati možnosti in znanja, ki bi ženskam dala moške prednosti, zaradi česar bi bile kot človeška bitja bolj celostne. Njihova ljubezen do žensk je bila vsaj delno iskanje zaveznic, ki bi se bojevale proti ženskemu družbenemu siromaštvu. Jane Addams, ustanoviteljica stanovanjske skupnosti Hull House, predsednica Ženske mednarodne lige za mir in svobodo in dobitnica Nobelove nagrade za mir, ter M. Carey Thomas, predsednica Bryn Mawrja, ustanoviteljica Poletne šole za ženske v industriji, ki je služila urbanim delavkam, in prva predsednica Nacionalnega kolegija ženske sufražetske lige za enakost, predstavljata ta različna tipa. Obema pa je uspelo najti sorodne duše, »predane tovarišice«, ki so z njima sodelovale in spodbujale njuna prizadevanja.

Biografi 20. stoletja so jim na vse pretege skušali pripeti heteroseksualna zanimanja. Jane Addams so se zdeli naperi družine, da jo uvedejo kot debitantko in poročijo s polbratom, skrajno neokusni. V avtobiografiji se spominja, da jo je to privedlo k »najnižji točki živčne depresije in občutka neprilagojenosti«, iz katerih jo je izmotala Ellen Starr, ki jo je spoznala na kolidžu. Ellen je bila njena prva resna ljubezen. Dolga leta sta praznovali 11. september, obletnico njunega prvega srečanja – celo tedaj, ko sta bili ločeni. Takrat je Jane postavila Ellenino sliko na mesto, kot ji je pisala, »kjer te lahko gledam skoraj vsako minuto«. Prav Ellen je spodbudila Jane, da je zapustila družino, prišla v Chicago in skupaj z njo odprla Hull House. Ko je sprejela ta načrt, je pisala Ellen: »Dajva se ljubiti z zvestobo in vdanostjo in najdivja rešitev.« Prav Ellenina predanost in čustvena podpora sta ji omogočili, da je pregnala dvome o sebi, ki so jo mučili kot žensko, ki želi biti družbeno koristna in neodvisna v nenaklonjenih časih ter predana aktivnostim, ter da ustvari stanovanjsko skupnost v središču revščine, v kateri so se mlade, premožne ženske, ki so leta preživele ob študiju, lahko »poučile o življenju iz življenja samega«. Pod njunim vodenjem so ženske iz premožnega razreda raziskovale izkoriščevalska podjetja in sumljive posle, agitirale za družbene reforme, pomagale imigrantom sprejeti Ameriko kot njihov dom, učile so jih znanj in spodbujale kulturne dejavnosti. Spreminjale so življenje revnih in ob konfrontacijah z realnostmi, ki so bile njim prihranjene, so se spremenile tudi same (Addams: 1910: 77).¹³

Jane Addams je odpirala možnosti za mlade ženske, a prav tako je živela osebno življenje, ki ga je večina biografov skušala prikriti, saj jim je bilo zaradi dejstev neprijetno. Čeprav se ve, da sta Jane in premožna filantropinja Mary Rozet Smith, ki je prav tako bila njena »predana tovarišica« (kot biografi morajo priznati), vedno spali v isti sobi in isti postelji, ko pa sta potovali, je Jane celo vnaprej brzojavila, da zahteva hotelsko sobo z dvojno posteljo, večina zgodovinarjev vseeno predstavlja Addams kot asekualno. William O'Neill pravi:

---

tovarišico«, ki je bila »z njo, ko je preminila«. O Irwin in Anthony teče beseda v Josephson, Matthew (1967: 38), kjer sta opisani kot »vseživljenjski prijateljici«. Poznani sta bili tudi kot »veseli dami iz Gaylordsvilla [Connecticut]«. O lezbištvu voditeljic *Ženske sindikalne lige* govori Sarah Schulman (1986): *When We Were Very Young: A Walking Tour Through Radical Jewish Women's History on the Lower East Side, 1879–1919. Sinister Wisdom* 29/30: 232–253. O Vidi Scudder in Florence Converse glej: Mann, op. cit. O Frances Witherspoon in Tracy Mygatt glej: Manahan, op. cit.

¹³ Za razmerje med Addams in Starr glej tudi Davis, Allen F. (1973): *American Heroine: The Life and Legend of Jane Addams*. New York: Oxford University Press.

Svoj čas, denar in talente je namenjala zanimanjem revnim ... in strastni tokovi, ki so se vrtnčili okrog nje, se je niso dotaknili. Največja ironija življenja Jane Addams je bila torej ta, da je svoj um usmerila v človeške izkušnje, njej sami pa je lastna narava prepredčevala, da bi jih imela. Življenje, kot ga je sama razumela, se ji je za vedno izmaknilo. (O'Neill, 1969: 120)

Morda se je »življenje«, kot so ga razumeli O'Neill in drugi zgodovinarji (heteroseksualnost, zakonska zveza, družina), izmaknilo Addams, a ljubezen in strasti se ji niso. Tudi Allen Davis (1973: 46) je skušal opravičiti, čemur nevedno pravi pojav »perverzije« v istospolnih intimnostih Jane Addams, kot pravzaprav tipično »nedolžno« sentimentalno prijateljstvo 19. stoletja. Kot poudarja Blanche Cook (1979: 47), je bila Addamsova »konvencionalna dama z biseri«, erotične strasti med ženskami pa so bile razumljene kot perverzije – in teh dveh konceptov se ne da kar tako pomiriti med seboj. A če pogledamo razpoložljiva dejstva, ne more biti dvoma, da je bila Addamsova strastno zapletena z vsaj dvema ženskama.

Čeprav je Ellen Starr še naprej delala ob Jane in živela v Hull House še dolga leta, je začetna intenzivnost njunega razmerja pojenjala, v Janina čustva pa je vstopila Mary Rozet Smith. Razmerje med Jane in Mary je trajalo štirideset let. Mary je prvič prišla v Hull House leta 1890 kot še ena premožna mlada dama, željna realizacije. V začetni korespondenci med njima je Jane vedno vključevala tudi Ellen, uporabljala je prvo osebo dvojine, denimo: »Pogrešava te.« Kmalu pa je Ellen iz pisem izpadla in od leta 1893 je Mary že bila Janina popotniška družica na njenih predavateljskih turnejah. Dve leti pozneje je Ellen sama odšla v Anglijo, da bi študirala knjigoveštvo, postavila knjigovoznico po načrtih angleškega socialista in esteta Williama Morrisa in tako v skupnost pripeljala umetniške aktivnosti. Intimna plat razmerja z Jane je bila takrat očitno že preteklost.¹⁴

Mary Smith in Jane Addams sta o svojih čustvih najbrž pripovedovali zaveznicam, denimo Florence Kelley, ki je ob neki ločitvi leta 1899 pisala Mary: »Dama Jane vas pogreša bolj, kot bi neposvečeni mislili, da ji dopušča čas.« Ko sta bili ločeni zaradi Janinega natrpanega urnika, govorijo njuna pisma sama zase. Mary je pisala Jane: »Nikoli ne boš zares vedela, kaj mi pomeni, da sem te imela in te še vedno imam.« Jane jo je naslavljala kot »moja večna draga« in ji pisala: »Strašansko te pogrešam in tvoja sem do smrti.« O sebi sta razmišljali, kot da bi bili poročeni. V pismu iz leta 1902, napisanem med tritedensko ločitvijo, je Jane pisala: »Moraš vedeti, draga, kako ves čas hrepenim po tebi, še posebej pa zadnje tri tedne. Obstaja razlog, da se poročeni ljudje držijo skupaj.« Leta 1904 sta kupili dom v bližini Bar Harborja v ameriški državi Maine. »Najina hiša – kar drget me prevzame, ko napišem to besedo,« je Jane dejala Mary, »to je bila najina hiša, mar ne, v resnični in pravi lasti.« Obenem omenja njuno »zdravilno domačnost«. (Davis, 1973: 85–89)

Dejstva o njuni intimnosti potrjujeta tudi vedenje, da sta si vedno delili dvojno posteljo, ter pesem, ki jo je Jane napisala za Mary ob koncu stoletja ob spominu na njuno prvo srečanje:

Nekega dne sem prišla v Hull House
(ni je bilo duše, ki bi mi zašepetala, kdo je tam)

---

¹⁴ O razmišljanjih Ellen Starr o osebnem prelomu z Addams glej Davis (1973: 85). Mary Rozet Smith je opisana v Hamilton (1943: 67) kot »nad vse ljubka... vesplošno ljubljena oseba«.

in v otroški uti
je na otroškem stolu sedelo
dekle, visoko in lepega videza
(pogled nanjo vas vzdrami).
A vse, kar sem razmišljala, je bilo, ali je
bolje, da vodi klub ali vaje?
Kajti, veste, pozabila sem na ljubezen
in mislila tedaj le na Hull House.

Tako je to z ženskami,
ko poskušajo stvari moških:
zrastejo močne in ljubijo,
kar tako nežno gojijo,
in mislijo, nič ni onkraj tega,
kar jim zvabi smehljaj ali solze.
Kot matere, ki delajo dolgo in pozno,
da bi primerno vzgojile otroke,
sledijo jim z očmi
in ljubijo s sočutjem.
Tista leta sem bila slepa in gluha,
imela sem le eno prežemajočo skrb
in nisem vedela, kar vem sedaj:
rešna ljubezen je sedela tam. (Weber Linn, 1935; 289–290)

Jane Addams je kljub zatopljenosti v Hull House potrebovala osebno ljubezen. Da bi jo dobila od moškega, je bilo nemogoče, saj bi to poteptalo njena nagnjenja, hkrati pa bi bilo njeno veliko delo neizvedljivo. Mary Rozet Smith je izpolnila njene osebne želje in k njenemu delu prispevala svoje premoženje, čas in trud, še zlasti pa podporno ljubezen.

Leta 1963 je Allen Davis o razmerjih med ženskami v Hull Housu govoril z devetdesetletno dr. Alice Hamilton, ki je tam delala v zgodnjih letih. Kot bi lahko pričakovali, je dr. Hamilton zanikala, da je med prebivalkami Hull Housa obstajalo odkrito lezbištvo, se pa je strinjala, da so »tesna razmerja med ženskami vključevala nezavedno seksualnost«. Vmes je pohitela reči, da zato, ker je bilo nezavedno, je bilo »nepomembno«. Davis poroča: »Nato je z nasmeškom dodala, da je že samo dejstvo, da sem odprl to temo, znak razlik med mojo in njeno generacijo.« (Davis, 1973: 306n)

A pomembne razlike v pogledih na seksualnost se razkrivajo tudi drugje. Ni videti, da bi se Jane in Mary, ki sta postali »ljubimki« ob prelomu v 20. stoletje, bali in skrivali – tujim hotelirjem sta celo dovolili, da vedo, da raje spita v skupni postelji. Zavedali sta se (ne glede na seksualno naravo razmerja), da se lahko zaneseta na zaščitni videz bisero, damskega obnašanja ter romantičnega prijateljstva, ki v Ameriki še ni bilo mrtvo, saj dela seksologov še niso bila širše znana. Odziv dr. Hamilton kaže, kaj se je dogajalo z lezbištvom pozneje v 20. stoletju, ko se je javnost začela zavedati grozot »perverzности«; če bi tiste, ki so delale v Hull House, erotično izražale ljubezen med ženskami, bi to bilo neprimerno glede na njihovo plemenito dejavnost, domneva dr. Hamilton, čeprav dopušča obstoj »nezavedne« seksualnosti, za katero pa ne moreš biti odgovoren – to pa je freudovski koncept iz dvajsetih let 20. stoletja, ki je že

prežemal devetdeseta leta 19. stoletja. In končno, Davisovo odkrito spraševanje dr. Hamilton v šestdesetih letih 20. stoletja kaže, v primerjavi z njenim prikritim odgovorom, na večjo svobodo sodobnih generacij pri razpravljanju o nekonvencionalni seksualnosti, četudi Davisov ton jasno kaže na potrebo po obvarovanju »ameriške junakinje«, kot imenuje Jane Addams v knjigi iz leta 1973, pred »umazanim slovesom«. Šele v zadnjih letih lahko priznamo, da je Jane Addams – ne glede na to, ali je sama uporabljala ta izraz – bila to, kar danes štejemo za lezbijko, ne da bi to zmanjšalo njeno veličino. Vse čustveno življenje je posvetila ženskam, imela se je za poročeno z žensko in prepričana je bila, da jo skupna ljubezen »osvobaja«.

M. Carey Thomas je bila feministka zelo drugačne vrste. Njena filozofska osnova – v nasprotju z Jane Addams, kulturne feministke – ni bila v tem, da pokaže, da lahko ženske popravijo svet, ker so drugačne in boljše od moških, temveč da pokaže, da so prav takšne kot moški, prav tako dobre kot moški in da zato zaslužijo enako obravnavo. Pod njenim predsedovanjem je Bryn Mawr odprl izobraževanje za ženske, kar je pomenilo velikansko razliko od učenja na ženskih seminarjih in kolidžih, ki so še vedno zagovarjali stališče »izobrazite ženske in izobrazili boste matere moških«. Thomas je hotela odločno pokazati, »da se dekleta lahko učijo, argumentirajo in tekmujejo z moškimi na vseh področjih literature, znanosti in razmišljanja.« (Thomas v Kendal, 1975: 132)

Želela je ustvariti izjemne poklicne ženske z lastno identiteto, ki lahko vdrejo v vsa pomembna in pred tem zanje zaprta področja. Zahvaljujoč Carey Thomas se od študentk Bryn Mawra, v nasprotju z drugimi ženskimi kolidži, ni pričakovalo niti to, da skrbijo za svoje sobe. Vse jim je bilo omogočeno in so zato lahko preživljale svoj čas kot znanstvenice, prav tako kot moški kolegi, šolski program pa je bil oblikovan po najboljših moških kolidžih. Carey Thomas je zmogla uresničiti sanje iz otroštva, kar večini žensk pred njo ni bilo dopuščeno. Napisala je, kako so jo oslepile solze, ko je kot dekle brala Micheletovo mizogino delo *La Femme*: »Bila sem iz sebe od groze, da se ne bi izkazalo za resnico, da sem tudi jaz tako ničvredna in patološka.« Rotila je boga, naj jo ubije, če se ne bo mogla naučiti grščine in iti na kolidž. Že zgodaj je trdno prepričana zatrnila: »Ne bom se poročila in ne želim učiti v šolah. Ne morem si predstavljati nič hujšega od življenja običajne mlade dame. ... Ne briga me, če me bo kdo prizadel.« V viktorijanski Ameriki je moralo biti veliko mladih žensk, ki so čutile kot ona, a prav ona je bila pionirka, ki jim je odprla pot k resnični alternativni domačnosti, prav tako, kot jo je znala najti tudi zase.¹⁵

Še kot najstnica je svoji najtesnejši prijateljici Bessie King (imenovali sta se Rex in Rush, saj sta videli, da lahko samo moški počno zanimive stvari) pisala o sanjah, da bosta postali znanstvenici, da bosta za vedno skupaj, da ju bodo obdajali knjižnica z »odličnimi, velikimi, udobnimi stoli, kjer se bova lahko cele dneve izgubljali v knjigah«, laboratorij za znanstvene poskuse in »odlična, velika miza, pokrita s papirji«. S to vizijo je bila najtesneje povezana njena fantazija ženske ljubezni in vzajemne podpore, saj je vedela, da se takšne sanje ne bodo uresničile, če se bo poročila z moškim:

Tako bi živeli v medsebojni ljubezni in se spodbujali k vzvišenim in plemenitim deja-

---

¹⁵ Dekliška leta Carey Thomas so opisana v Finch, Edith (1947): *Carey Thomas of Bryn Mawr*. New York: Harper and Row.

njem ali akcijam in vsi mimoidoči bi dejali: »Njun primer me navdušuje, me knjižno plemeniti, njune zamisli me navdihujejo in, glej, ženski sta!« (Dobkin, 1979: 69–70)

Njeno zgodnje izobraževanje v šestdesetih in sedemdesetih letih 19. stoletja ji ni dalo nobenega razloga, da bi mislila, da zveza, ki bi pospeševala tako ljubezen kot ustvarjalnost, ni mogoča. Njeni dnevniki kažejo, da so ji leta v kvekerskem internatu za dekleta in nato na Cornellu omogočila eksperimente z idejami o ženski ljubezni. Niti družba, ki je še vedno odobravalna romantična prijateljstva, je ni zavirala. Dekleta v kvekerskem internatu so ji preprosto pojasnila, da sta s sošolko »trčili druga v drugo ali 'se ljubili'«. »Vedela sem le to,« je napisala, »da je bilo elegantno.« (Dobkin, 1979: 90; 118) Pri triindvajsetih se je potožila materi: »Če bi le bilo mogoče, da bi ženske lahko izbrale tudi ženske, tako kot izberejo moške, za ljubezen svojega življenja! ... Je mogoče, če bi le družine to razumele.« (ibid: 229) Njena kvekerska mati in teta sta se na njeno priznanje ljubezni do žensk odzvali s pismom: »Tvoja čustva so precej naravna. Tudi me smo imele enako romantično ljubezen do naših prijateljic. To je zares prijetno.« (Salhi, 1979: 22)

A Carey Thomas se je kljub razumevajočim sorodnicam morala spopasti z očetom zaradi pravice do izobraževanja na kolidžu. Pravzaprav je večina baltimorskih družin zgornjega razreda menila, da je njena želja »tako šokantna izbira kot življenje v prostituciji«. Medtem ko so leta 1874, ko je Carey prosila za to, dekleta srednjega razreda že odhajala na kolidž, se je za hčere najbogatejših družin pričakovalo, da bodo raje odšle na veliko turnejo po Evropi in se nato ustalile v zakonski zvezi.

Ko ji je bilo končno dovoljeno, da obiskuje Cornell (Vassar je zavrnila kot »napreden ženski seminar«), je skušala diplomirati na univerzi Johns Hopkins, a ji je bil zavrnjen vstop v učilnice. Leta 1879 je odšla v Evropo in leta 1882 doktorirala na univerzi v Zürichu. Spremljala jo je Mamie Gwinn, njena »predana tovarišica«. Obe sta nato prišli na Bryn Mawr, da bi učili, in Carey je kmalu postala dekanja. Mamie je živela z njo do leta 1904, ko je nenadoma preseglala močno sovraštvo do moških, ki je bilo močnejše celo kot pri večini militantnih feministk, in pobegnila s profesorjem filozofije, poročenim moškim.¹⁶

A že precej pred tem se je Mary Garrett, milijonarska filantropinja, zaljubila v Carey in obljubila upravnikom Bryn Mawra, da kolidžu podari finančna sredstva, če postavijo Thomas za predsednico. To se je zgodilo leta 1894, ko je bila Carey stara sedemintrideset let. Po odhodu Mamie se je Mary preselila h Carey na Bryn Mawr in dom sta si delili vse do smrti Mary Garrett leta 1915.

Skupaj in s pomočjo Maryjinega premoženja sta promovirali burne in kontroverzne feministične načrte, denimo, podpora medicinski šoli na Johns Hopkinsu pod pogojem, da bo ženskam priznan enak položaj kot moškim. Nedvomno je bilo to razmerje takšno, o kakršnem je M. Carey Thomas sanjala kot dekle: razmerje med ženskama, ki se ljubita in opravljata pleme-

---

¹⁶ Pisanje Gertrude Stein o trikotniku Thomas-Gwinn-Hodder v delu *Fernhurst* (1904–1905?) pušča veliko nedorečenega. Stein predstavlja Gwinn kot pasivno kreaturo, Carey Thomas pa kot nadzorujočo zlobnico, kar je bliže podobam iz francoskih dekadencnih romanov 19. stoletja kot pa stvarnosti. A morda ta portret ni presenetljiv, kajti Steinova je zgodbo slišala od Bertranda Russella, ki kljub prijateljstvu s Steinovo ni bil preveč naklonjen razmerjem med ženskami. Lik Mamie se ob koncu knjige vrne h Carey in ne pobegne s Hodderjem.

nito delo. Mary je bila zanjo vir »velike sreče«, oseba, ki je bila zaslužna za njeno »zmožnost, da lahko dela«. Med njima ni manjkala niti meseni vidik, kajti Carey je svoji »ljubimki« pisala: »Beseda ali fotografija povesta vse in utrip bije in srce hrepeni na enak star način.« (Horowitz, 1986: 193)

Jane Addams in M. Carey Thomas sta kljub drugačnim pogledom na ženske sposobnosti in cilje ponazarjali, kaj so lahko ženske s preloma stoletja, ki so bile tako osebno kot poklicno predane ženskam, dosegle v najboljših mogočih okoliščinah. Seveda sta imeli izjemne prednosti: obe sta izhajali iz bogatih družin; obe sta imeli razmerja s še premožnejšimi ženskami, ki so s svojim denarjem podpirale prizadevanja, ki so bila blizu Jane Addams in Carey Thomas; romantično prijateljstvo v času njune mladosti še ni bilo predmet posmeha, ljudje pa bi za takšne uglajene dame le z zadržkom uporabili izraz »lezbijka«. Nista bili tarči homofobnih predsodkov, saj so razmerja, kot je bilo njuno, postala sumljiva šele pozneje, v 20. stoletju. A pomen njunih vizij ni zaradi njunih prednosti nič manjši. Ženske sta videli kot ustvarjalna bitja, ki se lahko vzdržujejo s poklicnim delom, in kot pionirki sta našli način, da je takšno delo postalo mogoče, da je omogočilo ženskam, da prispevajo k družbi, da se lahko vzdržujejo same in s tem sledijo življenjskim željam. Graditeljice s preloma stoletja, kot sta bili Addams in Thomas, so v času njihovega življenja in še dolgo potem vplivale na tisoče žensk, še posebej pa na lezbijke srednjega razreda, ki so morale biti karijerne ženske, da so lahko podprle lezbični življenjski stil.

Lezbični seks med »predanimi tovarišicami«

Psihologinja Charlotte Wolff meni: »Homopredanost in ne homoseksualnost je v središču in samo bistvo vzajemne ljubezni žensk. ... Seks je vselej drugotnega pomena.« (Wolff, 1971: 86) V osemdesetih letih 20. stoletja, desetletje po tem, ko je Wolff napisala te besede, bi številne lezbijke verjetno silovito zavrnile takšno stališče, saj so skušale divje osvoboditi svoje libide. Bi pa bil ta opis morda primeren za večino lezbijk iz preteklih obdobij, še posebno za tiste, na katere je vplivala viktorijanska vztrajnost, da ženske že po naravi niso seksualne. Toda to, ali so ženske, o katerih razpravljamo v tem poglavju, imele seks med seboj ali ne, ne govori toliko o pomenu in intenzivnosti njihovih vezi kot o njihovem odnosu do tedanjega časa. Tiste, ki si niso delile seksualnega izraza, so morda našle druge načine, bolj skladne z njihovo vzgojo, da govorijo o globini svojih čustev: morda so našle bolj verbalne izraze svoje naklonjenosti, morda so bolj razkazovale vzajemnost in medsebojno podporo.

Zaradi vzgoje je bilo za večino teh »dostojnih« žensk verjetno skrajno težavno, da se definirajo z izrazi, za katere so bile vzgojene, da so nedostojni, četudi so imele seksualna razmerja. Ker jim je ljubezen do žensk še vedno pomenila romantično prijateljstvo, je vsak »spodrseljaj« morda bil razumljen kot odklon, ki za njihova razmerja ni bistven. Kljub seksualnim stikom so se morda nekatere še vedno dojemale kot pozne romantične prijateljice, ne pa kot invertiranke ali lezbijke. Jasno pa je, da ti »spodrseljaji« niso bili povsem neobičajni.

Kinseyjeve statistike kažejo, da je imelo dvanajst odstotkov žensk, rojenih v 19. stoletju, lezbične stike vse do orgazma (Kinsey in dr., 1953: 495).¹⁷ Čeprav so ostre kritike tedanjega časa zaustavile veliko žensk s preloma stoletja, da bi raziskovale seksualnost, jih je vseeno bilo nekaj, ki so se zavedale, da so seksualna bitja, in niso dovolile, da bi ta ostra pravila vplivala nanje.

Obstoječa pisma včasih razkrivajo nezmotljivo seksualno razmerje med pari žensk. Izjemen niz takšnih pisem prihaja izpod peresa Rose Elizabeth Cleveland in Evangeline Marrs Simpson Whipple. Rose je bila sestra predsednika Groverja Clevelanda, ki je bil med prvima dvema letoma mandata neporočen. Rose je v tistem času živela z njim v Beli hiši in prevzela gostiteljske obveznosti prve dame. Pozneje je postala predstojnica Inštituta Collegiate v Lafayetteu v Indiani, pisateljica, predavateljica in urednica čikaške revije *Literary Life*. Ko je bila stara štiriinštirideset let, je spoznala premožno tridesetletno vdovo Evangeline Simpson. Njuno strastno dopisovanje se je začelo leta 1890:

Ah, draga, pridi k meni to noč – moj kavelj, moj viking, moje vse – pridi!

Evangeline za Rose

Ah, Eve, Eve, prav gotovo ne moreš doumeti, kaj mi pomeniš – kaj mi moraš pomeniti. Da, sedaj si drznem – ne bom se več bala, da se te lastim – moja si za vse na zemlji in nebesih – za vsak znak v duši in duhu in telesu. ... Daješ mi vso radost in vse upanje. To mi počneš.

Rose za Evangeline

Ko se je razmerje razvijalo, so pisma postala bolj erotična. V enem od njih se Rose z radostjo spominja časov, ko

je moja Eve pogledala v moje oči s kratkim, jasnim pogledom in me dolgo in ognjevito objemala – ko so njeno sladko življenje na zemlji in njene tople objemajoče roke potišile mojo lakoto in pomirile mojo [neberljivo] in odnesle moje telo k vrhuncu užitka, h koncu iskanja, k cilju ljubezni!

Pisma govorijo celo o tem, da je njuno seksualno razmerje vključevalo izjemne erotične fantazije in igranje vlog. Rose piše Evangeline takole:

Ah, Kleopatra je zelo nevarna kraljica, toda jaz jo bom pogledala naravnost v te široko razprte oči, ki gledajo tako gospodovalno, in poljubila bom te ustnice, ki iščejo Antonija, dokler me njene roke ne objamejo (ojoj, moji lasje z vsemi temi zapestnicami), in postala bo moja zapornica, kajti jaz sem njen kapitan. ... Koliko poljubov lahko prenese Kleopatra? (Petrik, 1890)

Seksualno razmerje med njima se je čez nekaj let očitno ohladilo in Evangeline se je pri šestinštiridesetih letih poročila s štiriinšedemdesetletnim episkopalnim škofom iz Minnesote. A ko je škof čez pet let umrl, se je dopisovanje začelo znova. Leta 1910 sta odšli skupaj v Bagni

---

¹⁷ Robert Latou Dickinson, čigar ginekološka praksa se je začela v devetdesetih letih 19. stoletja, je opazil nekaj »jasnih ali domnevnih homoseksualnih primerov«, obenem pa je dodal, da četudi so bile nekatere od teh žensk »mnoga leta v razmerjih tovarštva, vzajemnih interesov in tako dalje s prijateljicami, četudi so bile med seboj zelo ljubeče, pa v njihovem razmerju nikoli ni bilo fizične izpopolnitve«. Dickinson in njegov soavtor sta ugotovila, da je to povsem mogoče, kajti »ta poročila ljubezni med ženskami sledijo vzorcu viktorijanskih idealov in perfekcionizma«. Prav tako pa je mogoče, da so lezbične pacientke Dickinsonu preprosto lagale (Dickinson in Beam, 1934: 211, 426). Glej tudi Ellis, Havelock (1936: 219, 222–228).

di Lucca v Italijo in se tam ustalili, dokler ni Rose leta 1918 umrla. Evangeline je pred svojo smrtjo leta 1930 naročila izvrševalcem oporoke, naj jo pokopljejo poleg Rose v Italiji.

Njuno dopisovanje ni redkost, so pa redka pisma, ki bi šla tako daleč, da bi govorila o odnašanju telesa »k vrhuncu užitka«. A vendarle se pogosto nanašajo na ljubkovanja, ki so nezmo-
tljivo erotična. Med papirji feministične voditeljice Anne Dickinson obstaja pismo, podpisano z »Ida«, ki pravi: »Ob tem času včeraj zvečer si sedela na mojem kolenu, udobno ugnezdena blizu mojega srca, jaz pa sem bila najsrečnejša med smrtniki.« Toda pismo se ne konča s tovrstnim materinskim opisom. Ida nadaljuje in se spominja Anne v postelji, »kako me vabi, naj poljubim njene sladke ustnice in naj jo ljubkujem, dokler – no, uboga mala jaz, uboga 'brezskrbna princesa'. Kako naj te zapustim, kraljica mojega ljubečega srca?« (Duggan in Whitlock)

Tudi Emma Goldman je za prihodnje generacije ohranila več pisem, ki jih je leta 1912 prejela od Almede Sperry, ženske, ki je bila prostitutka in na katero je njeno predavanje o trgovini z belimi sužnji tako močno vplivalo, da je postala anarhistična delavka. Par je preživel počitnice na deželi, a še pred izletom je Almeda pisala Emmi, da si tik pred spanjem predstavlja, kako »poljubljam tvoje telo z gorečimi poljubi, vdihavam tvoj sladki, dražljivi vonj, ti pa me moleduješ za olajšanje«. Pismo očitno ni prestrašilo Emme Goldman, da bi odpovedala počitniške načrte. Po vrnitvi ji je Almeda znova pisala in obujala spomine, kako jo je Emma objemala: »In tvoj lepi vrat, ki sem ga poljubljala s spoštljivo nežnostjo. ... In tvoje prsi – ah, tvoje sladke prsi, razgaljene.« (Cook, 1979: 57) Njuno erotično razmerje je očitno dosegalo vrhunce, kajti Almeda v še enem pismu piše:

Najdražja. ... Če bi le imela dovolj poguma, da bi se ubila, ko si dosegla vrhunec – potem bi spoznala srečo, kajti v tistem trenutku sem te v celoti imela. Poglej hrepenenje, ki me ima v lasti – hrepenenje, da bi te venomer imela, in to je nemogoče. Katero trpljenje je močnejše – katera nebesa bolj blažena – kateri pekel hujši? In kako me prebada volja živeti, ko si želim živeti ob tem, da te imam. Zadovoljna? Oh, bog, ne! V tem trenutku poslušam ritem utripa, ki prihaja skozi tvoj vrat. Valujem skupaj s tvojo življenjsko krvjo, sledim skritim mestom tvojega telesa. Želela bi pobegniti stran, vendar me misli ženejo od mesta do mesta. Ne morem pobegniti od ritmičnega valovanja tvojega ljubezenskega soka. (Falk, 1984: 174–175)

Toda ženske se niso nujno dojemale kot lezbijke samo zato, ker so živele te izkušnje in pisale ter prejemale ta pisma. Nekatero so povsem odklanjale pomen izkušenj pri identificiranju lastne seksualne usmeritve. Nekaj let po razmerju Emme Goldman z Almedo Sperry, leta 1928, istega leta, ko je bil objavljen sloviti lezbični roman *The Well of Loneliness*, je Goldman šokirana ugotavljala, da je prijateljica pobegnila z Djuno Barnes: »Resnično, lezbijke so nora družba. Njihov antagonizem do moških je skorajda bolezenski. Preprosto ne prenašam takšne ozkosti.« Četudi je k svojim »razgaljenim prsim« prižemala še eno žensko in si z njo delila »ljubezenske sokove«, Goldman ni sovražila moških in se torej ni počutila, da je »ena od njih« (Drinnon in Drinnon, 1975: 132–133).

V nadaljevanju stoletja je bilo čedalje težje spregledovati nove posledice takšnih »spodrs-ljajev«. Ko so se ob vzpostavljanju heteroseksualne tovariške zakonske zveze zazdela tesna razmerja med ženskami še posebej nevarna, so celo romantična prijateljstva začela označevati lezbištvo. Začetek sprememb v pogledih nakazuje roman *We sing Diana*, ki ga je leta 1928 o Vassarju napisala Wanda Fraiken Neff. Leta 1913 so bile silovite zaljubljenosti med mladimi

ženskami sprejete kot »velika človekova izkušnja« in za novinke je bilo zelo normalno, da se zatreskajo v profesorico, ki je »bolezen novink«. A ko se glavna junakinja čez sedem let vrne na Vassar, da bi poučevala, je vse drugače: vse se pripisuje seksu, študentski jezik je poln freudizmov in »na intimnost med dekletoma se gleda z ostrim, nezaupljivim pogledom. Ena je med sošolkami iskala biseksualko, maskulino dekle je iskalo feminilno dvojnico, tretja pa se je njihovi ljubezni posmehovala«. (Neff, 1928) Ne preseneča nas, da se je M. Carey Thomas, ki je vse življenje preživela v ljubezni do žensk, pozneje čutila prisiljena izraziti negativno stališče do homoseksualnosti, saj se je bala, da bi javna razprava o tem otežila življenje vsem ženskam, ki živijo z ženskami (Rupp, 1981: 62).

Toda med laike se je počasi širilo delo seksologov, po I. svetovni vojni je postalo del popularnega znanja, in to je vplivalo na spremembo pogledov na medsebojno intimnost žensk. Lahko bi rekli, da so seksologi spremenili potek istospolnih razmerij, saj so začeli sumničiti romantična prijateljstva, obenem pa so s svojimi teorijami, ki so lezbijke ločile od preostalih žensk in predstavile nove koncepte za opis določenih preferenc in čustev, ki so pred tem spadala med »normalne« ženske izkušnje, pripomogli k vzpostavitvi lezbičnih skupnosti. Številne ženske iz zgodnjega 20. stoletja, ki so ljubile ženske, so te nove koncepte zavrnile kot nepomembne, saj so svoja čustva še vedno razumele kot »romantično prijateljstvo«. Toda do konca prve svetovne vojne je toleranca do vseh manifestacij tega, kar je bilo prej sprejeto kot »romantično prijateljstvo«, dejansko izginila, kajti ženske se je nagovarjalo, naj pozabijo na svoje pionirske eksperimente v izobrazbi in poklicih ter najdejo srečo v novi tovariški zakonski zvezi. Naslednje generacije žensk, ki so ljubile ženske, kmalu niso več imele nikakršne izbire onkraj te, da se vidijo kot lezbijke ali pa se po herkulsko trudijo, da si racionalizirajo in pojasnijo, v čem se razlikujejo od pravih lezbijk.

Ker je oznaka »lezbijka« pomenila seksualno identifikacijo, so zgodovinarji zanikali, da imajo tiste pionirske ženske, za katere je bila istospolna ljubezen tako ključna, karkoli skupnega s sodobnimi lezbijkami, kajti, na olajšanje zgodovinarjev, obstaja le malo konkretnih dokazov o seksualnosti med »romantičnimi prijateljicami«. ¹⁸ Toda tiste prve karijerne ženske, ki so življenje preživele s predanimi tovarišicami, si s svojimi današnjimi razrednimi vrstnicami delijo najbolj bistvene percepcije, vrednote, antipatije in ljubezni, ki so oblikovale njihov obstoj. Poklicne ženske, ki so lezbijke ob koncu 20. stoletja, so potomke teh pionirskih žensk izpred stoletja.

Prevedla: Nataša Velikonja

Literatura

ADDAMS, JANE (1910): *Twenty Years at Hull House, with Autobiographical Notes*. New York: Macmillan.

ALGER, WILLIAM (1868): *The Friendships of Women*. Boston: Roberts.

---

¹⁸ Glede sodobnih zgodovinarjev, ki zanikajo homoseksualnost svojih subjektov, glej Wells; Doris Faber, *The Life of Lorena Hickok: E. R.'s Friend* (New York: William Morrow, 1981); Dobkin; Fowler; Alice Wexler, *Emma Goldman: An Intimate Life* (New York: Pantheon Books, 1984), str. 182–183. Glej tudi Blanche Cook *The Historical Denial of Lesbianism*, *Radical History Review* 20: 60–65.

- BAKER, JOSEPHINE (1939): *Fighting for Life*. New York: Macmillan.
- BARKER-BENFIELD G. J. (1976): *The Horrors of the Half-Known Life: Male Attitudes Toward Women and Sexuality in Nineteenth Century America*. New York: Harper and Row.
- BECKER RANLETT, JUDITH (1974): *Sorority and Community: Women's Answer to a Changing Massachusetts, 1865–1895*. Doktorska disertacija, Brandeis University.
- BOOTH FOWLER, ROBERT (1986): *Carrie Catt: Feminist Politician*. Boston: Northeastern University Press.
- BRYANT, WILLIAM CULLEN (1977): William Cullen Bryant za Evening Post 13.7.1843. V *Letters of William Cullen Bryant*, 2. zv., W. Cullen Bryant II. In T. G. Voss (ur.): 238–239. New York: Fordham University Press.
- CLARKE, EDWARD HAMMOND (1873): *Sex in Education: or A Fair Chance for Girls*. Boston: J. R. Osgood.
- CONVERSE, FLORENCE (1897): *Diana Victrix*. Boston: Houghton Mifflin.
- COOK WEISEN, BLANCHE (1977): Female Support Networks and Political Activism. *Chrysalis* (jesen) 3: 43–61.
- COOK WEISEN, BLANCHE (1979): The Historical Denial of Lesbianism. *Radical History Review* 20: 60–65.
- COSTELLO, JOHN (1985): *Virtue Under Fire: How World War II Changed Our Social and Sexual Attitudes*. Boston: Little, Brown.
- CROW, CORNELIA (1913): *Harriet Hosmer: Letters and Memories*. London: Bodley Head.
- CROW, DUNCAN (1971): *The Victorian Woman* London: Allen and Unwin.
- DAVIS, ALLEN F. (1973): *American Heroine: The Life and Legend of Jane Addams*. New York: Oxford University Press.
- DAVIS BEMENT, KATHARINE (1929): *Factors in the Sex Life of Twenty-Two Hundred Women*. New York: Harper and Row.
- DEGLER, CARL (1974): What Ought to be and What Was: Women's Sexuality in the Nineteenth Century. *American History Review* (79): 1469–1477.
- DELL, FLOYD (1973): *Love in the Machine Age: A Psychological Study of the Transition from Patriarchal Society*. New York: Farrar, Strauss and Giroux.
- DICKINSON LATOU, ROBERT in LURA BEAM (1934): *The Single Woman: A Medical Study in Sex Education*. New York: Reynal and Hitchcock.
- DOBKIN, MARJORIE H. (1979): *The Making of a Feminist: Early Journals and Letters of M. Carey Thomas*. Kent, Ohio: Kent State University Press.
- DODGE DASKAM, JOSEPHINE (1900): *The Evolution of Evangeline*. *Smith College Stories*. New York: Scribner's.
- DOUGLAS, ANN (1977): *The Feminization of American Culture*. New York: Alfred A. Knopf.
- DRINNON, RICHARD in DRINNON, ANNA MARIA (ur.) (1975): *Nowhere at Home: Letters from Exile of Emma Goldman and Alexander Berkman*. New York: Schocken Books.
- DUGGAN, LISA in WHITLOCK, KAY: *Rituals of Glory and Degradation: The Life of Anna E. Dickinson*. Neobjavljena razprava. New York: Lesbian Herstory Archives.
- ELLIS, HAVELOCK (1936): *Studies in the Psychology of Sex*. New York: Random House.
- FABER, DORIS (1981): *The Life of Lorena Hickok: E. R.'s Friend*. New York: William Morrow.
- FADERMAN, LILLIAN (1981): *Surpassing the Love of Men: Romantic Friendship and Love Between Women from the Renaissance to the Present*. New York: William Morrow.
- FALK, CANDENCE (1984): *Love, Anarchy, and Emma Goldman*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- FIELD, MICHAEL (1898): *Underneath the Bow*. Portland, ME: Thomas B. Mosher.
- FINCH, EDITH (1947): *Carey Thomas of Bryn Mawr*. New York: Harper and Row.

- FRAIKEN NEFF, WANDA (1981): *We Sing Diana*. Boston: Houghton Mifflin.
- GARTRELL, NANETTE in dr. (1977): Plasma Testosterone in Homosexual and Heterosexual Women. *American Journal of Psychiatry* 134 (10): 1117–1118.
- GAY, PETER (1984): Education in the Senses, zv. I. V *The Bourgeois Experience*. New York: Oxford University Press.
- HART, LAVINIA (1901): A Girl's College Life. *Cosmopolitan* (junij)31: 192.
- HEAPE, WALTER (1913): *Sex Antagonism*. London: Constable.
- HOROWITZ LEFKOWITZ, HELEN (1986): *Alma Mater: Design and Experience in the Women's Colleges from their Nineteenth Century Beginnings to the 1930s*. Boston: Beacon Press.
- JOHNSON ROSWELL, H. IN STUTZMAN, BERTHA (1915): Wellesley's Birth Rate. *Journal of Heredity* (maj) 6: 231–232.
- JOSEPHSON, MATTHEW (1967): *Infidel in the Temple*. New York: Knopf.
- KENDALL, ELAINE (1975): *Peculiar Institutions: An Informal History of the Seven Sister College*. New York: G.P. Putnam's Sons.
- KINSEY, ALFRED, POMEROY, WARDELL, MARTIN, CLYDE in GEBHARD, PAUL (1953): *Sexual Behavior in the Human Female*. Philadelphia: Saunders.
- LADIES HOME JOURNAL (1892): At Home with the Editor. April: 12.
- LEACH, JOSEPH (1970): *Bright Particular Star: The Life and Times of Charlotte Cushman*. New Haven: Yale University Press.
- LOMBROSO, CESARE (1895): *The Female Offender*. London: T. Fischer Unwin.
- MANAHAN, NANCY (1981): Future Old Maids and Pacifist Agitators. V razpravi *Lesbian Survival Strategies: 1850–1950*, National Women's Studies Association.
- MANN, ARTHUR (1954): *Yankee Reformers in the Urban Age*. Cambridge: Harvard University Press.
- McGOVERN, JAMES R. (1969): Anna Howard Shaw: New Approaches to Feminism. *Journal of Social History*, (zima) 135–153.
- MOSHER, CLELIA D.(1980): *The Mosher Survey: Sexual Attitudes of Forty-Five Victorian Women*. J. MacHood in K. Wanburg (ur.). New York: Ayer.
- NEWCOMER, MABEL (1959): *A Century of Higher Education for Women*. New York: Harper and Row.
- O'NEILL, WILLIAM (1969): *Everyone Was Brave: The Rise and Fall of Feminism in America*. Chicago.
- OTIS, MARGARET (1913): A Perversion Not Commonly Noted. *Journal of Abnormal Psychology* 8 (2): 113–116.
- PECK GRAY, MARY (1944): *Carrie Chapman Catt*. New York: H. W. Wilson.
- PETRIK, PAULA: *Into the Open: Lesbianism at the Turn of the Century*. Neobjavljena razprava. New York: Lesbian Herstory Archives.
- PORTER, KATHERINE ANNE in STEIN, GERTRUDE (1947): A Self-Portrait. *Harpers* (december) 195: 519–527.
- RAINER, J. D., MESNIKOFF, A., KOLB, L. C., CARR, A (1960): Homosexuality and Heterosexuality in Identical Twins. *Psychosomatic Medicine* 22: 51–58.
- ROTHMANN, ELLEN (1984): *Hands and Hearts: A History of Courtship in America*. New York: Basic Books.
- ROZET SMITH, MARY (1943): *Exploring the Dangerous Trades: The Autobiography of Alice Hamilton, M.D.* Boston: Little, Brown.
- RUPP, LEILA J. (1980): Imagine My Surprise: Women's Relationships in Historical Perspective. *Frontiers* 5(3): 63–64.
- RUPP, LEILA J. Rupp (1981): Imagine My Surprise': Women's Relationships in Historical Perspective. *Frontiers* 5(3): 62.

- SALHI, NANCY (1979): Smashing: Women's Relationships Before the Fall. *Chrysalis* 8: 21.
- SCHULMAN, SARAH (1986): When We Were Very Young: A Walking Tour Through Radical Jewish Women's History on the Lower East Side, 1879–1919. *Sinister Wisdom* 29/30: 232–253.
- SCHWARZ, JUDITH (1979): Yellow Clover: Katharine Lee Bates and Katharine Coman. *Frontiers* (pomlad) 6(l): 59–67.
- SCHWARZ, JUDITH (1986): *Radical Feminists of Heterodoxy: Greenwich Village, 1912–1950*. Norwich, Vt.: New Victorian Publishers.
- SCRIBNER'S MONTHLY (1873): A New Women's College. *Scribner's Monthly* (oktober) 6: 748–749.
- SHADE, WILLIAM G. (1978): A Mental Passion: Female Sexuality in Victorian America. *International Journal of Women's Studies* 1 (1): 16.
- SLATER, MIRIAM in GLAZER, PENINA M.: *Female Friendships and the Emergence of Professionalism*. Neobjavljena razprava. New York: Lesbian Herstory Archives.
- SPRAGUE, ROBERT J. (1915): Education and Race Suicide. *Journal of Heredity* (maj) 6: 158–162.
- STOCKHAM, ALICE (1887): *Tokology: A Book for Every Woman*. Chicago.
- WADSWORTH LONGFELLOW, HENRY (1849): *Kavanagh*. Boston: Ticknor, Reed and Fields.
- WEBER LINN, JAMES (1935): *Jane Addams: A Biography*. New York: Appleton Century.
- WELTER, BARBARA (1976): The Cult of True Womanhood, 1820–1860. V *Dimity Convictions: The American Woman in the Nineteenth Century*, 21–41. Athens, Ohio: Ohio University Press.
- WELLS, ANNA MARY (1978): *Miss Marks and Miss Woolley*. Boston: Houghton Mifflin.
- WEXLER, ALICE (1984): *Emma Goldman: An Intimate Life*. New York: Pantheon Books.
- WILLARD, FRANCES E. (1889): *Glimpses of Fifty Years: The Autobiography of an American Woman*. Chicago: H. J. Smith.
- WOLF, CHARLOTTE (1971): *Love Between Women*. New York: Harper and Row.

»Vesela, priletna, samoživeča gospa z gradu Rauhenstein«:

Elementi romantičnega prijateljstva v delih Pavline Pajk

Abstract

“Gay, Elderly, Self-Standing Lady From the Castle Rauhenstein”: Elements of Romantic Friendship in the Works of Pavlina Pajk

Text analyzes the work of novelist and poet Pavlina Pajk (1854–1901), who is considered to be “the first lady of Slovenian women’s novel”, but most of the time her opus was disregarded and misunderstood. Pavlina Pajk was ranked, among other things, among those “inappropriate, excessively emancipated women”, “adherents of George Sand”, as signified by feminists at the turn of the 19th to 20th century, who with their life and work raised more radical class, status, gender and sexual, in short, identity issues as it was established by the then dominant national canon. Among other things, Pavlina Pajk advocated sexual relativity and opposed gender and sexual conventions of her time. In many of her works we can find elements of *romantic friendship*, a specific form of love between women, in American and European societies quite frequent until the early 20th century. Thus we can gain an insight into the pre-homosexual or pre-lesbian discourse of the 19th century literature in Slovene.

Keywords: Pavlina Pajk, George Sand, third sex, new women, romantic friendship, pre-lesbian discourse, lesbian culture of the 20th century, homophobic censorship

Nataša Velikonja is a sociologist, poet, essayist, translator and lesbian activist. (natasavelikonja@guest.arnes.si)

Povzetek

Tekst analizira delo pisateljice in pesnice Pavline Pajk (1854–1901), ki velja danes za »prvo damo slovenskega ženskega romana«, vendar je bilo njeno ustvarjanje večino časa deležno omalovaževanja, spregleda in nerazumevanja. Pavlina Pajk je namreč med drugim sodila med tiste »neprimerne, pretirane emancipiranke«, »georgesandistke«, kot so jih označile feministke s preloma iz 19. v 20. stoletje, ki so s svojim življenjem in delom sprožale radikalnejša razredna, stanovska, spolna in seksualna, skratka, identitetna vprašanja, kot je takrat določal uveljavljeni nacionalni kanon. Med drugim je zagovarjala spolno relativnost in nasprotovala spolnim in seksualnim konvencijam svojega časa. V mnogih njenih delih lahko najdemo elemente romantičnega prijateljstva, specifične oblike ljubezni med ženskami, v ameriških in evropskih družbah pogoste vse do zgodnjega 20. stoletja. S tem lahko razbiramo predhomoseksualni oziroma predlezbični diskurz v literaturi 19. stoletja na Slovenskem.

Ključne besede: Pavlina Pajk, georgesandizem, tretji spol, nove ženske, romantično prijateljstvo 19. stoletja, predlezbični diskurz, lezbična kultura 20. stoletja, homofobna cenzura

Nataša Velikonja je sociologinja, pesnica, esejistka, prevajalka, lezbična aktivistka. (natasavelikonja@guest.arnes.si)

Pisateljica in pesnica Pavlina Pajk (1854–1901) je v teku svojega življenja objavila več kot dvajset knjižnih del, med njimi zbirko pesmi, šest romanov, osem novel in osem povesti, več njenih del pa je še vedno v rokopisni obliki. Danes velja za »prvo damo slovenskega ženskega romana« (Hladnik, 2005), vendar pa je bilo njeno ustvarjanje večino časa deležno neizmerne spregele in še vedno, toda precej simptomatično, ni obravnavano s primernim razumevanjem.

Večplastno zavračanje dela in osebnosti pisateljice Pavline Pajk

Literarna srenja Pavlini Pajk že v njenem času ni prizanašala. Tržaški časopis *Edinost* je denimo septembra 1896 objavil *Portretno karikaturu* z naslednjim besedilom:

Dolga, suha gospa brez oblik, brez elegance v toaleti, brez duha v govoru ... Prikaže se na svetlo le tedaj, kadar čita v 'Slovenskem klubu' svoje 'Aforizme o prijateljstvu' ali 'Aforizme o ljubezni'. V družbi navadno molči, ali pa dvori prof. Stritarju, ki jo posluša z – namrščenimi obrvami ... Običajno toži, da jo boli želodec in da uživa že leto dnij samo mleko in vodo. (Zlobni realist Govekar, ki je mimogrede tudi medicinec, mi je o neki priliki zatrjeval z vso resnobo, da kažejo gospejini spisi sploh, da se živi njihova mati že od nekdaj le z – mlekom in z – vodo, ter dostavil: 'Mi, ki se živimo ob mesu in vinu, pišemo seveda – drugače'...) Gospa ima jako lepe, ponižne oči, lepe, ozke roke... Gospa ima tudi sina, filozofa, in soproga profesorja, ki govori najrajši o 'starih idealih', ter se pri svojih nešteti, a malo čitanih romanih, ki so spisani vsi po istem sentimentalnem kopitu nemških beletristinj, podpisuje: Pavlina Pajkova ... (Edinost, 1896)

A krog okrog *Edinosti* ni izkazoval takšnega uničevalnega odnosa do nje le na osebni in literarni ravni, temveč tudi do njenih feminističnih vsebin, kar bom podrobneje opisala v nadaljevanju.

Še posebej so njeno literaturo zavračali naturalisti, predvsem Fran Govekar, ki ji je očital, kot piše literarni zgodovinar Miran Hladnik (2005), »trivialnost, šablonskost, umetniško nestremljivost, zgledovanje pri nemški pisateljici Marlitt, jokavi idealizem in medlost značajev«. Naj na tem mestu opozorim, da je bilo ime E. Marlitt (1825–1887) psevdonom za Eugenie John, nemško pisateljico, ki je zavračala žensko identiteto, med letoma 1865 in 1874 napisala osem romanov, sicer pa je bila tudi družabnica princeze Schwarzburg-Sondershausen. Danes slovi kot ena od pionirk nemškega literarnega feminizma (Velikonja in Greif, 2012: 19). Pavlino Pajk, ki je sicer javno in polemično zagovarjala svojo pozicijo, je pred temi očitki branil tudi Josip Stritar: »Če vas imenujejo slovensko Marlitt, ni se Vam treba sramovati tega priimka.« (Hladnik, 2005)

Poleg tega se je z njeno pisateljsko kondicijo »v 19. stoletju lahko kosalo le malo moških«. Kot nadalje piše Hladnik, da je bila

resna konkurenca moškemu literarnemu monopolu. Za nameček se je Pajkova lotila žanra ženskega romana, ki zanj v nacionalnem žanrskem sistemu ni bilo predvideno mesto. Modelno in nacionalno strateško vlogo je namreč imel jurčičevski roman z moško glavno osebo, mladim izobražencem kmečkega porekla, ki si prizadeva s poroko s premožno meščanko popraviti in utrditi svoj socialni status. Zgodbeni vzorec Pajkove, ki je glavno vlogo namenila revni mladi gubernanti, ki se na koncu srečno poroči, je bil za moško presojo reči neuporaben in moteč. Njeni romani se dogajajo večinoma v

podeželski graščini, novele v meščanski vili, povesti samo na vasi; posebnost slednjih je, da glavne osebe niso meščani ali plemiči, ampak kmetje in delavci. Dogajanje poganjajo v romanih naprej spletke, v povestih pa vse zaplete poudarjena moralna drža junakinje. (ibid)

Hladnik obenem meni, da jo je od osrednje literarne struje ločilo tudi meščansko poreklo, ki je bilo »vpadljivo drugačno od običajnega kmečkega izvora pisateljskih kolegov.« (ibid)

Omalovaževanje njenega dela se je nadaljevalo tudi v 20. stoletju in je še vedno prisotno. Literarni zgodovinar Anton Slodnjak je pisal, da so njena dela »skrpucalo po Stritarjevem zgledu«, »slovstvene zablode in neokusnosti« (ibid). V spletni enciklopediji *Wikipedia* se je biografu zdelo pomembnejše od podrobnega opisa njenega literarnega ustvarjanja ali življenja zapisati, da »njenim pripovedkam manjka epska slikovitost in trdnost zgradbe« ter da »njene pesmi ne kažejo večje pesniške nadarjenosti« (Sl. wikipedia, 2013). V *Leksikonu Slovenska književnost* (1996: 334) piše, da je »večina njene epigonske lirike brez literarne vrednosti« ter da so »naivno skonstruirane, idealistično idejno usmerjene in sentimentalne tudi njene novele in črtice«. *Veliki slovenski biografski leksikon Osebnosti* (2008: 974) skoraj dobesedno ponovi to mnenje in navede, da je pisala »naivno skonstruirano, sentimentalno in razglabljaljočo prozo z žensko tematiko«.

Odpor, ki ga je zbujala Pavlina Pajk, je torej večplasten in se dotika vprašanj literarnega ali kulturnega kanona, tudi razrednih vprašanj, nacionalne pravšnosti, predvsem pa feminističnega vprašanja ter tematik spolne in seksualne identitete. Pavlina Pajk namreč ni samo ena prvih slovenskih pisateljic. Velja tudi za prvo žensko, ki na Slovenskem piše o ženskem vprašanju: leta 1876 je objavila roman *Odlomki iz ženskega dnevnika*, a še pomembnejše – istega leta je objavila v časopisu *Zora* tudi razpravo o George Sand, ki je umrla junija tistega leta, z naslovom *George Sand* (Pajk, 1876: 275–277).

George Sand (1804–1876), kar je psevdonim za Amantine Lucile Aurore Dupin, je bila še ena pisateljica, ki je prikrila žensko identiteto z moškim psevdonimom, obenem pa škan-dalizirala javnost s svojo promiskuiteto, z moškim oblačenjem, s transvestitjo, z androginitjo, kajenjem v javnosti in lezbičnimi epizodami.¹ Tudi ona je, tako kot E. Marlitt, navduševala Pavlino Pajk; ta jo opiše kot eno največjih francoskih »pisateljskih močij«, »slovečo pisateljico najduhovitejših spisov, kojih je svet kedaj čital iz ženskega peresa«, »žensko duhovito, žensko vajeno vse svoje nagibe videti izvrševane«, »genijalno ženo«. Opiše jo tudi kot »največo in glavno braniteljico in podpirateljico ženske emancipacije, ki je stavila tako drzna prašanja braneč ženstvo, da so obmolknili in se jej udali najhujši sovražniki ženstva in ženskega osvobodjenja. In tudi v svojih romanih brani venomer ženstvo, ter čitateljem odkriva brezštevne načine, kako se ljubezen razvija v ženskem srcu«. Občuduje njena literarna dela:

Njeni spisi mrgole filozofičnih refleksij, duhovitostij, neustrašljive energije in visoke idealnosti, tako da človek, jih čitaje, nehote mora prašati: je-li to možka ali ženska pisava. In kakor je ona bila spremenljiva v svojih spisih in so raznovrstni karakterji, koje je ona opisala, baš takoršno je bilo tudi njeno življenje. (...) Svoj čas, ko je spisovala še glediščne predstave, imela je neskončno veselje, oblačiti se v možke obleke, in je tako oblečena

¹ Victor Hugo je dejal, da se Sand »ne more odločiti, ali je ženska ali možki«. Umetnostni kritik Mario Praz je trdil, da je »posebej zaradi George Sand pregreha lezbištva postala skrajno popularna«. Glej Lillian Faderman, 2002: 294–295.

obiskovala javne zборе in sprehode. Bila je tudi strastna ljubiteljica cigaret, kojim je do smrti zvesta ostala. (Pajk, 1876: 275–277)

Njeno življenje je bilo »od početka do konca jako čudno, romantično in nenavadno«, piše Pajk, od tod tudi »nenavadni slog njenih spisov, koji so vzbujali toliko pozornost in občudovanje«. Mlada George Sand je bila »mladi ženski divjaček«, bila je »vešča plesanja in jahanja, znala je orožje obračati in z mečem se boriti«, pohajkovala je po gozdovih, lovila in si »razveseljevala srce in vnemala mlado glavico s čitanjem drznih in pogumnih činov vojnih junakov«. To »njeno divje življenje«, to njeno »nežensko obnašanje« pa je vplivalo »na nje duh, na pozneje pri njej pojavivšo se fantazijo« (ibid). Opiše jo tudi telesno: »George Sand nij bila lepa. Bolj majhna kakor pa velika bila je močnega telesa in njeni obraz je bil možkega izraza, ker je na njem vse bilo veliko: nos, usta, ušesi. Samo velike, črne duhovite nje oči, in pa nje vedno smehljajoče ustni so dajale nelepemu obrazu nekov ženski, prijaznejši izraz«. In zaključí: »Sploh je George Sand s tako svobodo vselej razodevala svoja mnenja in prepričanja, kakor bi se ne bil drznil pisati možki pisatelj. (...) In najjimenitnejše pariške dame so jo častile in dvorile, kar nam dokazuje, da genij nijma ne spola ne stanu«. (ibid)

To pisanje je najbrž prva, feministično obarvana razprava o spolni relativnosti v slovenskem jeziku. Toda že nekaj let pozneje, ob koncu devetdesetih let 19. stoletja in z nastopom prvega vala feminizma, je takšen zagovor spolne dvoumnosti postal nezasišan problem in gotovo eden najmočnejših razlogov za spregled dela Pavline Pajk za več kot stoletje.

S Tatjano Greif sva v delu *Lezbična sekcija LL: kronologija 1987–2012 s predzgodovino* popisali, kako so predstavnice prvega vala feminizma na Slovenskem ob koncu 19. in v začetku 20. stoletja »s svojim previdnim ali pač konformističnim zagovorom ženskih pravic zadušile vsak radikalnejši poskus postavitve ženskega vprašanja«. (Velikonja in Greif, 2012: 12) Tudi delo Pavline Pajk. Emancipacije žensk nikakor niso povezovale s spolno ali seksualno svobodo, spolna ali seksualna svoboda ali na splošno ženska spolna samoodločba ali seksualna želja so bile tabu, takšna toga moralna dostojnost pa je prispevala k utrjevanju heteronormnosti – torej tudi k tabuizaciji lezbištva. »Glejmo, Slovenke«, je pisala Marica Nadlišek Bartol (1867–1940), feministična pionirka, v reviji *Slovenka* leta 1899, »da ne zajdemo tudi tu predaleč, ne le, da si tako ne napravimo vglada, ampak zasmehovali bi nas tudi in to nekoliko po pravici.« (Velikonja in Greif, 2012: 16–17)

V razpravah prvega vala feminizma o tem, kaj je emancipacija žensk, se namreč ob koncu devetdesetih let 19. stoletja pojavijo diskusije o »tretjem spolu«, o »virilnih ženskah« in ali pomeni emancipacija tudi zavračanje ženskega spola. Zgodnje feministke so na vse pretege zavračale in obsojale vsakršna odstopanja od ženske vloge. Elvira Dolinar Danica (1870–1961), še ena od utemeljiteljic feminizma na Slovenskem, piše leta 1897 v reviji *Slovenka*, da želi »izpregovoriti« nekaj besed o ženski emancipaciji, toda

ne o onem buršikoznem duhu, ki veje dandanes v nekih – zlasti višjih krogih, po kojem se hočejo ženske znebiti takorekoč svojega ženskega čustva. Saj pušenje, oblastno, samo-svoje vedenje, nanosnik in ostrizeni lasje nikakor ne tvorijo bistev ženske emancipacije. To so le grdi izrastki na njej, kojih se poslužujejo one žene in dekleta, ki hočejo biti sicer zanimive, moderne, ki pa vendar ne umejo v svoji površnosti onega blagega gibanja po svobodi, po včlovečenju hlepečega ženstva. (ibid: 17)

Marica Nadlišek Bartol leta 1899 piše, da je med »slovenskim ženstvom zalotila«

pretirano emancipacijo, iskanje zunanjih efektov, ekscentričnost, ekstravagantnost, katero hočejo kazati že po zunanosti in v vsem vedenji. Take ženske so na videz že tako emancipirane, da skoro niso več ženske ali vsaj nočejo biti, nočejo več čutiti po žensko, a ker tudi možki niso, so to nekak 'tretji spol', kakor jih je imenoval neki Francoz. (ibid)

Gre za popolnoma nasprotna stališča od navdušenja, ki ga je Pavlina Pajk izpričevala nad George Sand in E. Marlitt.

Te »pretirano emancipirane« ženske, ki jih je prvi val feminizma tako ostro kritiziral, so imenovali tudi »nove ženske«, »moderne ženske« ali »georgesandistke«. ² S Tatjano Greif sva med takšne »georgesandistke« na Slovenskem poleg Pavline Pajk uvrstili tudi pisateljico Zofko Kveder (1878–1926), ki se je za naslovnico zbirke črtic *Misterij žene* leta 1900 fotografirala v moški obleki in kravati, in slikarko Ivano Kobilco (1861–1926), ki se je podpisovala kot I. Kobilca, ki je kadila v javnosti, bila je neporočena in na splošno »pretirano emancipirana« (ibid: 19–21). Ne pozabimo na pesnico Ljudmilo Poljanec (1874–1948), ki danes velja za prvo lezbično literatkinjo in ki leta 1906 objavi knjižico *Poezije*, v kateri najdemo ljubezenski cikl *Baronesi Sonji*, namenjen ruski plemkinji Sonji Knoop.

Vesna Leskošek v delu *Zavrnjena tradicija* piše, da je bil »argument emancipirank prav ta, da ženska s svobodo ne bo izgubila tudi svoje ženskosti in se bo svojih dolžnosti zavedala. Če bi emancipiranke sprejele moderne ženske kot del gibanja, bi torej znikale lastni argument.« (ibid: 18) Zgodovinarica Carroll Smith-Rosenberg (1989: 264–280) pa meni, da so se ženske reformistke 19. stoletja, da bi legitimirale žensko politično subjektiviteto, obrnile k represivnemu in anahronističnemu tisočletnemu krščanstvu, ne pa k egalitarnim ali celo radikalnim komponentam republikanske retorike in liberalnega humanizma.

Pavline Pajk so tako zaradi njenega »georgesandizma« doletele sankcije tudi na feministični sceni, saj je uredništvo tržaške *Edinosti*, znotraj katere izhaja *Slovenka*, ³ ni hotelo več objavljati. Kakšno razpoloženje je v tistem času zavelo na Slovenskem glede spolne relativnosti, lahko vidimo v reviji *Dom in svet*, ki leta 1904 objavi članek anonimnega avtorja, morda avtorice, o stoti obletnici rojstva George Sand in temeljito počisti z navdušenjem nad njo in njeno »spolno pikanterijo«: »Ko je njeni častivci brezmejno proslavljajo, je pač le pravično, ako naglašamo, da so družbi škodljivi oni nazori, ki jih je razglašala v spisih in izvajala v svojem življenju.« (Velikonja in Greif, 2012: 20)

Momenti romantičnega prijateljstva v delih Pavline Pajk

Kajti, seveda, Pavlina Pajk velja tudi za prvo avtorico, ki zagovarja drugačne življenjske oblike kot zgolj heteroseksualno zakonsko zvezo. Že v prvem romanu, *Odlomkih ženskega dnevnika*, iz leta 1876 brani »stare devojke«, »stare device«: »Pa tudi če mej temi ženskami

² V teh izrazih je implicitno vsebovan tudi ali pa predvsem moment lezbištva.

³ Revija *Slovenka* je izhajala od leta 1897 do 1902 kot priloga tržaškega časopisa *Edinost* in velja za prvo žensko revijo, pa tudi za začetek ženskega gibanja na Slovenskem.

dobimo kojo, od prirode trdneje ustvarjeno, ktera je potem, ko se je videla prezreno od usode, ne delečo ljubezni z nikomer, začela sovražiti možnost in ves svet, ni-li tudi taka, in to dvojnega omilovanja vredna?» In zaključí: »Rajši stara devica, nego nesrečna ženica!« Kakšno nasprotje je bilo potem opozorilo Elvire Dolinar Danice, ki je četrto stoletja pozneje, leta 1900, zatrdila, da mora emancipacija žensk težiti k temu, da bodo ženske imele »samostalni poklic«, toda biti morajo »zvezane v zakonu«, kajti tako bo manj »starih tet«, »brezspolnih bitij«, »privrženic tretjega spola«, »sivih več« (Velikonja in Greif, 2012: 17–18).

In prav tako lahko z gotovostjo trdim, da številna dela Pavline Pajk izpričujejo elemente specifičnega historičnega razmerja med ženskami, tako imenovanega romantičnega prijateljstva. Ameriška literarna zgodovinarica Lillian Faderman, ki to, v preteklosti izjemno spoštovano socialno institucijo datira vsaj od renesanse naprej, trdi, da »je pravzaprav nemogoče raziskovati korespondenco katerekoli ženske 19. stoletja, ne le v Ameriki, temveč tudi v Angliji, Franciji in Nemčiji, ne da bi v določenih trenutkih njenega življenja odkrila tudi strastne zavezanosti do žensk«, ki je v različnih obdobjih poimenovana tudi ljubezen sorodnih duš, bostonska poroka ali sentimentalno prijateljstvo (Faderman, 2002: 16).

»Ženski si pomenita vse in imata le malo povezav z moškimi, ti pa so odtujeni in povsem drugačni«, povzame Faderman bistvo romantičnega prijateljstva (ibid: 22). In nadaljuje:

Tovrstna romantična prijateljstva so bila v vseh vidikih ljubezenska razmerja, razen morda v seksualnem, saj so pretekla stoletja pogosto negovala pogled na ženske kot tiste, ki zmorejo le šibko seksualno strast. Morda so se poljubljale, se med seboj ljubkemale, skupaj spale, izražale prekipevajočo ljubezen in si obljubljale večno zvestobo, pa vendar so strast razumele le kot izraz duše. Seksualno razvnetost so morda zanikale tudi sebi, če so tako želele, saj je – za razliko od moških – ni izkazoval noben vidni dokaz. A zgodbe, dnevnik in korespondenca iz teh obdobj vendarle in ne glede na to, ali so ta razmerja imela tudi seksualno komponento, vztrajno slikajo romantične prijateljice, ki si razpirajo duše, ki govorijo jezik, ki ni bil prav nič drugačen od jezika heteroseksualne ljubezni: zaprisege večne 'zvestobe', 'misli, vedno usmerjene k njej', skupno življenje in celo skupno smrt. (ibid: 17)

V vsakdanjem življenju je bilo romantično prijateljstvo sprejeto kot žlahtno in čednostno, nadaljuje Faderman, in nikakor kot grožnja: »Dvom v romantična prijateljstva je bil redek, ker je družba verjela, da ljubezen med ženskami izpolnjuje pozitivne funkcije, denimo tolažbo za homosocialno segregirana dekleta in nesrečno poročene ženske, poleg tega pa sami moški niso verjeli, da bi ta razmerja lahko trajala.« (ibid: 87) Toda ženske so morale ohranjati standarde dostojnosti, skratka, morale so biti ženskvne; transvestitski lezbični pari so bili ob istem času silovito sankcionirani, kajti predstavljanje za moškega je veljalo za nedopustno obliko ženskega obnašanja: »Če se ženska obleče kot moški«, piše Faderman, »se predpostavlja, da se kot moški vede tudi seksualno ... Če pa si nadene oblačila, primerna svojemu spolu, je mogoče sklepati, da ni seksualno agresivna, dve neagresivni ženski skupaj pa v ničemer ne kršita domnevne lastniške pravice moških do teles žensk«. »Ni najbolj moteč sam seksualni vidik lezbištva«, nadaljuje Faderman, »temveč poskus prilaščanja moških pravic s strani žensk, ki se vedejo kot moški«, torej moška impersonacija in zavrnitev ženskega statusa. (ibid: 18, 62)

Vendar pa je bilo izrecnega seksualnega izražanja med romantičnimi prijateljicami malo, piše Faderman:

Mogoče so bili ljubezenski odnosi med ženskami v preteklih dobah manj telesni kot v naših časih, saj je bilo zaželeno, da ženske obvladajo vsakršen seksualni impulz in so morda ostajale v tem pogledu nerazvite. Kljub temu pa pomanjkanje očitnega seksualnega izražanja znotraj teh romantičnih prijateljstev ni zmanjšalo resnosti ali intenzivnosti strasti med ženskami – in če z lezbilstvom razumemo silovito čustveno razmerje, v katerem sta si ženski nadvse predani, potem so romantična prijateljstva 16., 17., 18. in 19. stoletja lezbična. (ibid: 20)

Faderman zaključa:

Razlike med romantičnimi prijateljstvi in lezbično ljubeznijo seveda obstajajo, a bistvena med njimi se ne tiče toliko seksualnega izražanja kot večje neodvisnosti žensk v 20. stoletju. Ženska lahko sedaj upa v ljubezensko razmerje z drugo žensko za vse življenje. Lahko postane njeno prednostno razmerje, to pa se je le redko zgodilo pri romantičnih prijateljicah v preteklosti – že zaradi ekonomskih razlogov, če ne drugega. Zdi se, da je to edina pomembna razlika, zato si drznem ugibati: če bi romantične prijateljice iz starejših dob živele dandanes, bi mnogo od njih bilo lezbičnih feministk; če pa bi lezbične feministke naših dni živele v preteklih časih, bi večina njih bila romantičnih prijateljic. (ibid: 22)

Izraze čustvovanja, značilne za romantična prijateljstva – medsebojno ljubezen, vdanost, zvestobo – izpričujejo tudi knjižne junakinje Pavline Pajk. Pajk v svojih delih sicer venomer spodmika tedaj samoumevno vlogo žensk: ženski liki so najpogosteje feministični, zagovarjajo žensko zaposlitev, izobrazbo in ekonomsko samostojnost, heteroseksualna zakonska zveza ali dogovorjene poroke so vprašljive, prav tako ideja o tem, da je za žensko najpomembnejše, da se z zakonsko zvezo »preskrbi«. Toda prisotni so tudi značilni elementi romantičnega prijateljstva: neporočene, samske, pa tudi poročene ženske so bile zaradi priporočene homosocialnosti v 19. stoletju združene v različnih okoliščinah, vpletale so se v različne kulturne in društvene aktivnosti,⁴ skupaj so preživljale del življenja in pogosto med seboj razvile čustva, ki so bila po izraznosti tudi ljubezenska čustva. Obenem so se ob koncu 19. stoletja odprle zaposliltvene možnosti za ženske: ženska, ki je hotela biti samostojna, je lahko postala učiteljica, vzgojiteljica, pomočnica ali družica drugim ženskam, bolničarka (Faderman, 2002: 235). Tovrstni ženski homosocialni kontekst, iz katerega se pogosto razvije romantično prijateljstvo, je obvezen del literature Pavline Pajk. Moški so pogosto odsotni, kar na lepem umrejo ali izginejo, na koncu se sicer znova pojavijo v izboljšani verziji, toda v vmesnem času se skoraj vselej znajdejo skupaj različni ženski pari, nekdanji prijateljici, odgojiteljica in učenka, družbenica in graščakinja, dve sestri, mačeha in hči. Ženski se »tesno« povežeta in živita »življenje prijetno in zadovoljno, kakoršno si nista želele boljšega« (Pajk, 1897: 330). Skupaj z Lillian Faderman (2002: 89) bi lahko rekli, da je nemogoče razlikovati med jezikom ljubezni, ki ga med seboj uporabljata specifični junakinji Pavline Pajk, romantični prijateljici, in onim, ki se uporablja v heteroseksualnih ljubezenskih pismih.

Sobivanje ženskega para, graščakinje in družbenice, najdemo v romanu *Slučaji usode*. Ada iz novele *Blagodejna zvezdica* (1893: 188–256) razmišlja, da bi postala učiteljica, *odgojiteljica*

---

⁴ Graščakinja v romanu Pavline Pajk *Slučaji usode* vodi umetniški in družabni salon.

– ali pač družbenica pri »kakšnej bolj starikavej, a na samem živečej gospe«. V noveli *Roka in srce* (1895: 1–55) imamo dve junakinji: prva je petinpetdesetletna gospodična Leonora, samska, vzgojiteljica, ki nikoli »ni poznavala sitnob, ki so združene z zakonskim stanom«, »uživa zlato svobodo«, »ljudje, to je njeni znanci in prijatelji, imajo do nje čudovito zaupanje, posebno pa ženske. Marsikatera je svetu in tolažbe iskala pri njej, ki je vendar sama tako malo izkusila v življenju«. Druga je »ljuba« Valerija, petinštiridesetletna Leonorina »nad vse ljubljena« prijateljica, sicer poročena z baronom, toda, kot pravi sama: »Moj zakon s Karolom je bil tudi sklenjen brez mojega nagnenja.« Ko se prijateljici srečata, so »v Valerijinem objemu in v njenem pogledu, ki je izraževal samo dobroto, zapustila Leonoro vsa prejšnja premissljevanja. Kako blagodejen je trenotek, ko po dolgej ločitvi zopet slonimo na prsih pravega prijatelja s prepričanjem, da je srce, katero čutimo biti, kljub daljavi, ki nas loči od njega, vselej zvesto nam ostalo«. Na koncu povesti *Dora* (1938) živijo ženske, Dora, Jerica in Minka, brez moških.

Ženski par najdemo tudi v noveli *Mačeha* (1896: 56–160). Devetindvajsetletna Evfemija je odgojiteljica: »Kako je mogoče, da je Evfemija do zdaj samica. In sklenil bi bil svoje vprašanje s tajno mislijo, da je Evfemijino srce gotovo gomila kakšne za njo usodepolne skrivnosti«. Njena učenka je sedemnajstletna »živahna, trmasta, pretirana, samovoljna« Elza. V zgodbi postane Evfemija Elzina mačeha »in obedve skupaj imate potem lahko najsrečnejše življenje«. »Jaz ljubim Elzo«, pravi Evfemija, »za njo, čutim, ne bode mi nobena skrb pretežavna, nobena dolžnost pregrenka. Elza mi je tudi bila do zdaj vedno udana. Ali mislite, gospod dekan, da me bode odslej Elza manj ljubila, ker sem jej postala mačeha?« Elza pa »nekoliko poredno« vpraša dekana: »Ali ste kedaj čuli, gospod strijc, da bi sedemnajstletna devojka imela devetindvajsetletno mater?« Evfemije noče klicati »mati«, temveč »čisto kratko Evfemija« ali, »ljubkovanje«, »moja mlada mama«. V nadaljevanju se Evfemija in Elza, »za-se živeč«, »bolj druga druge okleneta, in prejšnje njuno prijateljstvo je čez leto še ože postalo«. Elzo sicer obletavajo snubci, toda ona »preveč ljubi svojo svobodo, da bi mislila na možitev«, obenem pa dobi »nagnenje do pisateljstva«. Pisma, ki jih Evfemija piše Elzi, se začenjajo z »dragi moj srček«. Ko se Elza vendarle zaroči s topliškim zdravnikom, ki je sicer Evfemijin mladostni »čestilec«, ta ne more skriti bolečine: »Evfemija je stezala roko proti Elzi, kakor da jo hoče ustaviti ter skoro obupno klicala za njo: Elza, moj biser, moje veselje, pojdi sem, saj te ljubim, saj te ... Dalje ni mogla besede izreči; zgrudila se je od omotice v postelj nazaj« (ibid). Novela se konča, skladno z razpoložljivostmi časa, s heteroseksualnima zarokama junakinj.

Toda elementi romantičnega prijateljstva so najmočnejše prisotni v že omenjenem romanu *Slučaji usode*. Že na samem začetku poteka med likom matere in očeta polemika o vlogi ženske, konkretno, njunih hčera. Mati zagovarja njihovo izobraževanje in poklicno življenje in se z možem prepira o hčerini službi. Mož hoče, da hči, kljub šolanju za učiteljico, ostane doma, mati pa mu oporeka: »Ali ni poezija, ako mlado dekle uporablja svoje moči in znanosti v prid človeštva, sebi na korist in rodbini v polajšanje, nego če se dolgočasi doma brez pravega posla in smotra, roditeljem v nadlego? Povej vendar, kaj naj počne Tilka odslej doma, vajena zdaj tičati vedno v knjigah?« Mož odvrne, naj se »omoži«, »kar je vendar, zdi se mi, najprimernejši stan in najboljše preskrbljenje poštenemu, dobro vzgojenemu dekletu.« (Pajk, 1897: 33) Ženske so moralno superiorne moškim, so plemenite in hčeram želijo srečo. Moški so goljufi, hudodelci, nečimrni in lahkomiselni, nepoštene in »moralno popačeni« ter nevredni zaupanja, želijo, da so hčere »preskrbljene«, toda tako, da s tem pridobijo tudi ali predvsem oni.

Ženske se morajo zato ločiti od moških in se osamosvojiti. Pavlina Pajk to izpelje tako, da

njene junakinje kar na lepem ostanejo brez mož – iz para graščakinje in družbenice iz romana *Slučaji usode* je prva vdova, druga, Malvina, pa zaradi moževega goljufanja ostane »zapuščena žena hudodelnikova« in povsem brez virov za življenje. (ibid: 47) O svojem možu reče: »Tako prve dni svojega zakona sem prišla do spoznanja, da ta uljudni plemič, ta izobraženi mož, ta visoko postavljeni uradnik, ... da je zver v človeški podobi« (ibid: 64), zaradi razočaranj pa zavrne vsako misel na zvezo z moškim v prihodnosti: »Užaljena do dna svoje čiste duše po izkustvu možke krutosti in lehkomišelnosti ne bi nikoli več hotela iskati sreče v novem zakonu.« (ibid: 96) To nenadno izginotje mož se zdi zaradi tedanjega družbenega imperativa heteroseksualne zakonske zveze za ženske skorajda nujno za to, da lahko pisateljica izpelje neproblematičen obrat k ženski homosocialnosti, k ženski dvojici.

Triindvajsetletna Malvina se torej odpravi v svet in išče načine za preživetje. V Gradcu ji stanodajalka pomoli časopisni oglas za delo z naslednjim besedilom: »Vesela, priletna, samoživeča gospa, bivajoča na svojem posestvu, išče družbenico, gospodično ali mlado udovo, ki naj bi bila izobražena, odličnega vedenja, vesele naravi in prikupne zunanosti. Oglasiti se osebno ali pismeno, Grad Rauhenstein na Tirolskem, pošta: Bolzan.« (ibid: 102) »Marsikatera samoživeča gospa, recimo da starikava ali bolehnata«, pravi stanodajalka, »bi se smatrala za srečno, dobiti tak le biser, kakor ste vi, za svojo družbenico ali pomočnico. Vse vaše lastnosti vas kakor nalašč priporočajo za tak poklic.« (ibid: 101) Kajti Malvina je

ena onih redkih lepotic, ki osupljajo in omamljajo takoj v prvem trenutku. Bila je visoko vraščena, šibke, a vendar polne rasti, bledega lica, a neke zdrave bledobe, prihajajoče od najbolj nežne polti, rujavih, izgovornih očij, katere so dobivale poseben, iskreni odsev, lesketajoče se v senci dolgih trepalnic, lasij tudi rujavih, mehkih in svetlih ter prirodno skodranih. Ne bilo bi lahko misliti si bitja, ki bi še bolj, kakor ona, se prikladalo vzoru klasične lepote. In taka lepota navadno vztraja navzlic letom in viharjem življenja. (ibid: 57–58)

Lillian Faderman (2002: 90) bi na tem mestu opozorila, da romantične prijateljice niso zlahka izražale čutnosti ali telesnosti, jim je pa bilo dopuščeno, da izrazijo telesno občudovanje. Kakorkoli, Malvina najprej omahuje, in sicer zaradi besedic »vesele naravi«, a nazadnje se na oglas za »družbenico« le prijavi, je sprejeta in tako zapusti »domovino« ter se poda »v neznano bodočnost«.

Na gradu Rauhenstein⁵ živi »gospa čez šestdeset let stara ... rada vesela in rada videča tudi druge vesele«, (ibid: 106) vdova, graščakinja »ter sila bogata, kar jej je dajalo možnost, živeti po svojih nagibih in trmah« (ibid: 107). Ima umetniški in družabni salon in Malvina tako celih osem let živi »družbinsko življenje«. Teh osem let »je živela v tako tesni zvezi z graščakinjo, da je ž njo čutila vsako prijetnost in neprijetnost, ki jo je zadevala« (ibid: 137). Trdi, da je to bil »čas najsrečnejši njenega življenja«. Graščakinjin pastorek Otmar »ne more umeti, da bi mogla mlada, lepa in, kakor sodi iz nje mirnega globokega pogleda in nje resnega, dovršenega vedenja, tudi duhovita ženska, preživeti najsrečnejšo dobo življenja, posebno mladosti, na

---

⁵ Grad Rauhenstein zares obstaja v Avstriji blizu Dunaja. Treba je omeniti, da se v pisateljicini izbiri tega imena morda skriva besedna koda, ki je v tistem času označevala »pretirano« žensko obnašanje, kajenje (rauchen pomeni v nemškem jeziku kaditi), ki so ga povezovali z ženskim prevzemom moškega obnašanja, predvsem z lezbištvom.

samotnem gradu, ob strani starikave gospe, in pri tem čutiti se presrečno?» (ibid: 146)

Malvina po raznih pripetljajih izgubi službo pri graščakinji in ta ji ob slovesu reče: »In vendar, dasi vas tudi zdaj nič manj ne čislam in ne ljubim, v nekaterem oziru celo občudujem ter z vami živo sočustvujem, vendar – ločiti se morave«. (ibid: 311) Graščakinja trpi:

Ko bi graščakinja nikoli ne bila Malvini izkazala naklonjenosti, ta trenotek bi jej bil odkril, kako ona čuti za njo. Da hudo trpi, trpi zavoljo odpovedi, katero jej nalaga ponos nje hiše, je bilo jasno kot beli dan. Kako bode odslej živela brez prikupljive bližine ustrezne in razumne ženske, ni mogla niti misliti. A da bi zadušila svoj krivi ponos, da bi prezrla mnenje sveta in poslušala glas svojega srca, ki se je tako gorko pōtezalo za družbenico, ni bila krepka dovolj. (ibid: 312)

Še iste noči, ko odslovi Malvino, umre za kapjo: »Razburjenost zadnjih dni, bolest in živo obžalovanje po nenadomestljivi družbenici, katero je po svojem trdnem prepričanju morala odsloviti, so presunili tako silno nje itak že nekaj časa bolešno telo, da so, če že ne provzročili, pa gotovo pospešili nje smrt« (ibid: 321–322). Roman se nato konča s poroko med Malvino in Otmarjem, a še pred tem, takoj po graščakinjini smrti, se na Rauhensteinu zgodi še eno srečno sobivanje žensk brez moških – Malvina namreč postane upravnica grajskega premoženja, k sebi pokliče sestro Milko in nato jima je »potekalo življenje prijetno in zadovoljno, kakoršno si nista želele boljšega« (ibid: 330).

Omenim naj, da dela Pavline Pajk niso edini primer, kjer lahko na Slovenskem najdemo romantične prijateljice. S Tatjano Greif sva primer romantičnega prijateljstva že našli, toda uporabljen je bil kot feministično opozorilo pred »skrajno pretiranostjo, prisiljeno originalnostjo«. Marica Nadlišek Bartol piše leta 1899 o »ženskah, iščočih ekstravagantnosti in ekscentričnosti«, ki so »protivne zakonu«, nato pa navede pismo, ki ga je »taka nasprotnica zakona pisala svoji prijateljici, katero je prej oboževala in o kateri je izvedela, da se poroči«. Citat iz pisma gre takole: »Bog mi je priča, da kult, s katerim sem se ti klanjala, ni bil le slama, a toliko odkritosrčna sem, da Ti povem, da se je malce izpremenil, kajti oboževanje se je izprevrгло v navadno prijateljstvo. Ljubezen ni nič manjša, a ona ne izvira več iz oboževanja, ampak iz pomilovanja, sočustva! Ti si mi bila nekaj višjega, vzor, tako svetel in čist.« Bartol na koncu prispevka znova opozori: »Ostani ženska po vedenji, po nežnosti, po čustvovanji, drugači te mora človeška družba, do katere imamo vsak svoje dolžnosti, obsojati ter te prištevati v nekak – tretji spol. Le v skrajnosti nikar!« (Velikonja in Greif, 2012: 23) Brez večjih težav torej lahko določimo časovno točko, ko je ta oblika sentimentalnosti in ljubezni med ženskami postala na Slovenskem neprijemna, pa tudi, da so pred njo opozarjale tudi ali pa predvsem prve feministke.

Preden izstopim iz »georgesandizma« Pavline Pajk in zvez med ženskami v njenih delih, naj omenim še njen *Roman starega samca* (1895), ki je zanimiv zato, ker je napisan v prvi moški osebi. Dijak Vekoslav, »dvajsetletni mladenič zdravega telesa, ognjene domišljije«, gre v prestolno mesto, da se izuči za zdravnika. Tam doživlja razne peripetije z ženskami, recimo s sosedo, pevko Hermino: »Za nje hrptom stojim in pazim, kdaj naj obrnem stranico not. Not pa celo ne vidim, pač pa nje beli tilnik, na katerem se modre niti, tanke žilice napenjajo ob petji; vidim nje prsi, kako se zajedno dvigajo z glaskom in – pamet me mine. Sklonim se proti nji, da bi ji poljubil usteca, izvir onih čarobnih glasov, ona pa me bliskoma pahne od sebe.« Sledi naslednja sosedica, šivilja – ki je očitno tudi »moderna«: »Gospica, počesana po najnovejši šegi, oblečena v pretirano modno nošo, imajoč na sebi vse mavrične barve, vstopi na moj oglas

v sobo.« Med študijem služi Vekoslav kot »domači učitelj v plemenitaški hiši« in »občuje z damami najvišjega plemstva«, pri sedemindvajsetih pa končno postane zdravnik, »svoboden, samostojen«, »rešen vseh spon, kakor ptiček pod nebom, neodvisen«, zdravi osemindvajsetletno graščakinjo Olgo, spozna njeno mlado štiriindvajsetletno sorodnico Hortenzijo, a na koncu se ustraši za svoj mir, saj ve, da »kar je danes nagnjenje, utegne postati jutri ljubav«, zato se posveti samo poklicu, ljubi »nikoli več« in ostane – »star fant«.

Naj spomnim, da je prvoosebna pripovedovalca v svojih romanih uporabljala tudi Ljuba Prenner. To njeno potezo je Suzana Tratnik (2004: 14) pojasnila takole: »V njeni prozi ni ničesar odkrito lezbičnega, lahko pa v prvoosebnem pripovedovalcu, ki je vedno moški, prepoznamo nosilko lezbične želje.« Takšni interpretaciji Tratnik sicer pravi »lezbična kraja«: »Domnevni straight oziroma hetero tekst ukrademo oziroma si ga prisvojimo z lezbično interpretacijo.« (ibid: 13) Vendar pa lahko literarni prevzem moškega spola interpretiramo tudi z razumevanjem časa, v katerem je Pavlina Pajk pisala, in tedanjih možnosti izrecnega izražanja seksualne želje, ki je bilo dopustno zgolj moškim. Če je torej Pavlina Pajk ljubezensko čustvovanje lahko pripisala ženskemu parom in tako zapisala tukajšnjo verzijo romantičnih prijateljstev, pa je seksualna želja do žensk vendarle morala imeti, skladno z moralnimi imperativi časa, moškega nosilca.

Nezaslišanost romantičnega prijateljstva med ženskami – znova ali še vedno

Ob koncu 19. in na začetku 20. stoletja, v času, ko se je začel resno spreminjati in izboljševati družbeni položaj žensk, se je spremenil tudi pogled družbe na ljubezen med ženskami in torej tudi na romantična prijateljstva – a na slabše. K temu je izjemno prispevala seksologija, ki je tovrstno ljubezen opredeljevala kot zdravstveni problem. Lezbištvo, piše Faderman, kot so ga opredeljevali seksologi, je namreč opisovalo podoben odnos kot romantično prijateljstvo: »Lezbištvo je opisovalo odnos, v katerem se med ženskama prepletajo najmočnejša čustva in naklonjenosti. Seksualni kontakt je lahko del odnosa v večji ali manjši meri, lahko pa je povsem odsoten. Ženski rade volje preživljata večino časa skupaj ter si delita večino življenja. Romantično prijateljstvo je opisovalo podoben odnos.« (Faderman, 2002: 18–19) Toda svoje je prispeval tudi, kot sem opisala, prvi val feminizma, ki je svoje zahteve utemeljeval na heteronormnih imperativih in izključitvi vseh »pretiranosti«.

Toda tudi zaradi seksoloških tipologij in dominantne kulture, ki je homoseksualnost izločila iz družbenega reda, so se v dvajsetih in tridesetih letih 20. stoletja v evropskem in ameriškem prostoru oblikovale kontrakulturne homoseksualne skupnosti in izrecna homoseksualna kultura. Angležinja Renée Vivien (1877–1909) objavi leta 1904 roman z izrecno lezbično tematiko *Prikazala se mi je ženska*. Angležinja Radclyffe Hall (1880–1943) leta 1928 napiše roman *Vrelec samote*. Istega leta Američanka Djuna Barnes (1892–1982) objavi *Damski almanah*, leta 1936 pa *Nočni gozd*. Leta 1928 Virginia Woolf (1882–1941) napiše roman *Orlando*. Ta dela v slovenskem prostoru istega obdobja nimajo ustreznice: v Sloveniji preskoka iz diskurza romantičnega prijateljstva, kot ga v romanih izpričuje Pavlina Pajk, v lezbično prilastitev seksološkega diskurza ali lezbično nasprotovanje seksološkemu diskurzu, skratka, v pojmovanje lezbištva kot zavestnega, političnega izobčenstva, ni bilo – ali pa morda to področje še ni podrobneje

raziskano. Še en motiv, zelo pogost v tistem času, homoseksualna ljubezen v šolskem okolju, v internatu, med sošolkami oziroma med učiteljico in dijakinjo, kot ga izpričuje roman Christe Winsloe (1888–1944) *Mädchen in Uniform* z začetka tridesetih let 20. stoletja, ima v slovenskem prostoru gejevsko ustreznico, roman Franceta Novšaka (1916–1991) *Dečki* iz leta 1938. Toda za romane z izrecno lezbično tematiko bomo morali čakati vse do osemdesetih oziroma devetdesetih let 20. stoletja, na lezbični aktivizem in njegovo kulturno produkcijo.

Je pa leta 2013, po sto šestnajstih letih, založba *Zala* ponovno objavila roman Pavline Pajk *Slučaji usode*. Ali pa bi morda lahko rekli – napisala ga je na novo, ta ponatis oziroma kar ponapis pa je skrajni primer založniške zlorabe. Uredniški posegi, ki jih je opravila Mateja Črv Sužnik, so v novi izdaji tako nezaslišani in škandalozni, da popolnoma popačijo knjigo, saj vzpostavljajo med knjižnimi junaki ali junakinjami, ki so povsem spremenjeni, drugačna razmerja in drugače situacije. In, seveda, v celoti so spremenjeni ali kar preprosto izpuščeni izrazi romantičnega prijateljstva.

Izvorni izraz »samoživeča gospa« je v novi izdaji spremenjen v »osamljena gospa«. Naj v ilustracijo večslojne absurdnosti te spremembe še enkrat spomnim, da je graščakinja vodila umetniški salon. Nadaljujmo: izvorni opis graščakinje, ki je »rada vesela in rada videča tudi druge vesele«, je v novi izdaji spremenjen v to, da se je graščakinja »vsega veselila, najbolj pa tega, da je svoje veselje lahko delila z drugimi«. Izvorni stavek »A navzlic vsemu temu pravega prijateljstva in popolnega zaupanja ni bilo med njima, kakor bi se bilo pričakovalo od dveh žensk, živečih v tako tesni zvezi« je v novi izdaji spremenjen kar v »Toda pravi zaupni prijateljici nista postali«. Izvornega stavka »Živela je v tako tesni zvezi z graščakinjo, da je ž njo čutila vsako prijetnost in neprijetnost, ki jo je zadevala« v novi izdaji sploh ni več – namesto njega je kar »Res škoda, da se je tokrat tako izteklo«. Ko v izvorni izdaji Malvina pripoveduje Otmarju, da je pri graščakinji že osmo leto, doda še: »In reči moram, da je bil ta čas najsrečnejši mojega življenja« – v novi izdaji tega dodanega stavka ni več, Malvina reče zgolj: »Že osmo leto.« V izvorni izdaji je nato še enkrat potrjeno, da se Malvina »ob strani starikave gospe« »čuti presrečno« – in tudi to je v novi izdaji povsem izpuščeno. V izvornem delu, kjer Malvina izgubi službo in jo graščakinja odslovi, rekoč: »Smatrala vas nisem kot podložnico, temveč kot prijateljico in zaupnico. Bila ste pa tudi mojega priznanja vredna. In vendar, dasi vas tudi zdaj nič manj ne čislam in ne ljubim, v nekaterem oziru celo občudujem ter z vami živo sočustvujem, vendar – ločiti se morave«, je v novi izdaji napisano: »Vedno ste mi bili nadvse dragi, ne samo kot družabnica, ampak kot prijateljica. Danes nimam o vas nič drugačnega mnenja, kljub temu se morata najini poti ločiti«. Ves del opisa graščakinjinega trpljenja iz izvorne izdaje je v novi izpuščen: »Ko bi graščakinja nikoli ne bila Malvini izkazala naklonjenosti, ta trenotek bi jej bil odkril, kako ona čuti za njo. Da hudo trpi, trpi zavoljo odpovedi, katero jej nalaga ponos nje hiše, je bilo jasno kot beli dan. Kako bode odslej živela brez prikupljive bližine ustrezne in razumne ženske, ni mogla niti misliti. A da bi zadušila svoj krivi ponos, da bi prezrla mnenje sveta in poslušala glas svojega srca, ki se je tako gorko potezalo za družbenico, ni bila krepka dovolj«. In povsem so izpuščeni razlogi za graščakinjino nenadno smrt, tudi »živo obžalovanje po nenadomestljivi družbenici«; namesto tega v novi izdaji piše: »Preveč vznemirjenja je pretrpela v zadnjih dneh«. In še pika na i: celo kvaliteta sobivanja dveh sester, ki jima je »potekalo življenje prijetno in zadovoljno, kakoršno si nista želele boljšega«, je v novi izdaji povsem izpuščena.

Morda gre za zavestno cenzuro in homofobno brisanje delov, kjer je izražena »pretirana«

ljubezen med ženskami. Lahko si pomagamo tudi z razlago Lillian Faderman, ki trdi, da sta jezik in vedenje romantičnih prijateljic »za današnji čas nekaj nezaslišanega: tovrstna prijateljstva se običajno razvrednotijo s pripisovanjem lahkovernosti ali z ozkimi razlagami, ki pojmujejo 'lezbištvo' zgolj kot seksualno nagnjenje.« (Faderman, 2002: 94) Tako nezaslišana so, da je urednica celotne odlomke in izraze, prav tiste, kjer je izkazovanje ljubezni med ženskama najmočnejše, preprosto izpustila ali spremenila. Takšne izpustitve in spremembe terminologije so popolni kulturni barbarizem, saj med drugim povsem izpustijo in popačijo označevanja, ki so lahko zelo bistvena za vpogled v morebitni predhomoseksualni oziroma predlezbični diskurz tistega časa. Naj omenim še to, da je v *Besedi urednice* v novi izdaji E. Marlitt preimenovala kar v Eugenie Marlitt, povsem v nasprotju z bistvom psevdonima, skladno s tem pa je povsem izpuščena tudi razlaga o tem, kaj je E. Marlitt v svojem času pravzaprav predstavljala, prav tako pa ni prav nič omenjeno, kako je bila Pavlina Pajk prav zaradi tega opiranja na »georgesandistke« sprejeta – oziroma, bolje rečeno, prezirana.

Zato seveda tudi pri recenzentskih opisih ponatisa romana *Slučaji usode* ni o dimenziji romantičnega prijateljstva niti sledu. Revija *Bukla* denimo zapiše: »Težko delo in hčerina bolezen mlado žensko popolnoma izčrpata, zato se odloči, da gre za družabnico ovdoveli graščakinji. Tam se je njena pot, kot se za pravi ženski roman spodobi, obrne na bolje, boleči spomini pa jo spremljajo še naprej.« (Rugelj, 2013) Ne vem, koliko je za »ženski roman« »spodobno«, da se ženska »pot« ob drugi ženski »obrne na bolje«, je pa to precej pogosto pri lezbičnem romanu. Gabrijela Babnik v *Delovi* recenziji nekritično ponovi napako z imenom E. Marlitt, kajti tudi ona piše o Eugenie Marlitt, obenem pa napiše, da je »tisto, kar utegne biti v pisanju Pavline Pajkove subverzivno glede na standardizirani tip ženskega romana, ki ga je mogoče prebirati tudi kot potrditev meščanske ideologije, periferni značaj junakinje«, Malvinina »družbena podhranjenost«. (Babnik, 2013) Nikakor ne.

Subverzivno v pisanju Pavline Pajk je predvsem njeno močno opiranje na tiste feministične pionirke, ki so v svoj boj vključevale tudi razbijanje spolnih in seksualnih konvencij. Subverzivni so njeni elementi romantičnega prijateljstva med ženskami, relativnosti spolov in spolne transgresije. Toda ta analitska slepota je pričakovana: s Tatjano Greif sva že opozorili, kako široka je v Sloveniji slepa pega za lezbične zgodovinske intervencije in prijeme: kako zelo

manjka ključna intervencija razumevanja lezbičnega izražanja oziroma lezbištva v obdobjih pred homoseksualnim gibanjem, na katero opozarjajo tudi v slovenščino prevedene lezbične zgodovinarke, pisateljice, avtorice, kot so Shari Benstock, Lillian Faderman, Elizabeth Lapovsky Kennedy in Madeline D. Davis, Adrienne Rich, Leslie Feinberg ter mnoge druge. Če interpretirate starejšo feministično zgodovino ali zgodovino žensk, enostavno morate poznati glavne poante, ki jih obdelujejo navedene avtorice – potem se vam bo hitro razkrila tudi lezbična zgodovina. (Velikonja in Greif, 2012: 11)

Pavlina Pajk je več kot dvajset let preživela s soprogom, profesorjem slovenščine, tiskarjem in urednikom Jankom Pajkom, v tujini, v Gradcu, Brnu in na Dunaju.⁶ To je uvršča med tiste slovenske umetnice, »georgesandistke«, kot sta bili tudi Ivana Kobilca in Zofka Kveder,

---

⁶ Pomembno je omeniti, da sta se Pavlina in Janko Pajk dogovorila za poroko kar preko pisem, ne da bi se prej sploh videla.

ki na Slovenskem v svojem času niso bile dobrodošle, ki niso potrjevale zamišljene kulturne in nacionalne pravdnosti in so zatorej več avtorske svobode našle v bolj odprtih, svetovljanskih okoljih. Glede na omenjen, letos izdan ponatis enega njenih romanov in popačitev vsebin, ki so zbudile odpor že v njenem času, se zdi, da se nevtraliziranje ali spregledovanje tako eksplicitnih kot implicitnih lezbičnih vsebin, ki se na Slovenskem razpenja – če pogledamo samo primer Pavline Pajk – že več kot stoletje, nikakor ne končuje.

Literatura

- BABNIK, GABRIJELA (2013): *Hotela je biti meščanska pisateljica*. Delo, 10. junij 2013.
- BARNES, DJUNA (2002): *Nočni gozd*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- BARNES, DJUNA (2009): *Damski almanah*. Ljubljana: Škuc.
- EDINOST (1896): Portretne karikature: Iz mape slikarske diletantke. 13. september 1896: 110. Trst.
- FADERMAN, LILLIAN (2002): *Več kot ljubezen moških: Romantično prijateljstvo in ljubezen med ženskami od renesanse do sodobnosti*. Ljubljana: Škuc.
- HLADNIK, MIRAN (2005): Prva dama slovenskega ženskega romana Pavlina Pajkova. Slovenska književnost. Dostopno na: <http://lit.ijs.si/pavlina.html> (30. september 2013).
- LEKSIKON SLOVENSKA KNJIŽEVNOST (1996): *Paulina Pajk*: 334. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- PAJK, PAVLINA (1876): George Sand. *Zora*, 17: 275–277. 1. september 1876. Maribor.
- PAJK, PAVLINA (1893): Odlomki ženskega dnevnika. V *Zbrani spisi Pavline Pajkove*, I. zvezek, D. Hribar (ur.), 124–187. Celje.
- PAJK, PAVLINA (1893): Blagodejna zvezdica. V *Zbrani spisi Pavline Pajkove*, I. zvezek, D. Hribar (ur.), 188–256. Celje.
- PAJK, PAVLINA (1895): Roka in srce. V *Zbrani spisi Pavline Pajkove*, II. zvezek, D. Hribar (ur.), 1–55. Celje.
- PAJK, PAVLINA (1895): Mačeha. V *Zbrani spisi Pavline Pajkove*, II. zvezek, D. Hribar (ur.), 56–160. Celje.
- PAJK, PAVLINA (1895): Roman starega samca. *Ljubljanski zvon*. Dostopno na: <file:///C:/Users/Nina/Downloads/URN-NBN-SI-doc-UAS9TPD0.pdf> (16. april 2014).
- PAJK, PAVLINA (1897): *Slučaji usode*. Gorica: goriška pisarna A. Gabršček.
- PAJK, PAVLINA (1938): *Dora*. Sodalizio S. Ermacora: Gorizia.
- PAJK, PAVLINA (2013): *Slučaji usode*. Zala: Lesce.
- RUGELJ, RENATE (2013): Pavlina Pajk, Slučaji usode. *Bukla*, (89–90): 11. Ljubljana.
- SMITH-ROSENBERG, CAROLL (1989): Discourses of Sexuality and Subjectivity: The New Woman, 1870–1936. V *Hidden from History: Reclaiming the Gay and Lesbian Past*, M. Bauml Duberman, M. Vicinus in G. Chauncey Jr. (ur.), 264–280. New York: Nal Books.
- TRATNIK, SUZANA (2004): *Lezbična zgodba: Literarna konstrukcija seksualnosti*. Škuc: Ljubljana.
- VELIKI SLOVENSKI BIOGRAFSKI LEKSIKON OSEBNOSTI (2008): *Paulina Pajk*: 794. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- VELIKONJA, NATAŠA in GREIF, TATJANA (2012): *Lezbična sekcija LL: kronologija 1987-2012 s predzgodovino*. Ljubljana: Škuc.
- VIVIEN, RENÉE (2011): *Prikazala se mi je ženska*. Ljubljana: Škuc.
- SI. WIKIPEDIA. *Paulina Pajk*. Dostopno na: http://sl.wikipedia.org/wiki/Pavlina_Pajk (30. avgust 2013).
- WOOLF, VIRGINIA (1974): *Orlando*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Alma M. Karlin – zasebno

Abstract

Alma M. Karlin – in private

The article presents the Slovenian writer and traveler, Alma M. Karlin, from two perspectives—the public and the private. The author begins with a summary of the most well-known facts of Alma Karlin's life: She describes her journey around the world, her motivation for writing literary works and travel logs, she places herself into the linguistic and political milieu and uncovers her contribution to the deconstruction of the role a woman was expected to perform in the early 20th century. In this text, the author exposes the previously secret or intentionally hidden elements of Karlin's privacy, for example her relationships with love and the physical. She also brings to light Karlin's relationships with men. However, the author focuses especially on the relationship between Alma Karlin and Thea Gamelin and the related speculations about Karlin's lesbianism, offering a new insight through the concept of the romantic friendship. The article raises the question whether the researching that ignores all the possible interpretations of Karlin's life and identity has also become an act of heteronormativity.

Keywords: Alma M. Karlin, private, travel logs, lesbianism, heteronormativity

Maja Šučur is a student at the Faculty of Arts, University of Ljubljana. (maja.sucur@gmail.com)

Povzetek

Prispevek predstavlja slovensko pisateljico in popotnico Almo M. Karlin skozi dve prizmi – javno in zasebno. Avtorica sprva povzame najbolj znana dejstva o življenju in delu Alme Karlin: opiše njeno pot okoli sveta, njeno motiviranost za pisanje literarnih in potopisnih del, umesti jo v jezikovno in politično okolje ter prikaže njen prispevek k dekonstrukciji pričakovane vloge ženske v začetku 20. stoletja. Avtorica v pričujočem tekstu izpostavi doslej prikrite, zamolčane ali namerno izpuščene dele Almine zasebnosti, na primer njen odnos do ljubezni in telesnosti, osvetliti pa želi tudi vprašanja o Alminih razmerjih z moškimi. Največ pozornosti avtorica posveti odnosu med Almo Karlin in Theo Gamelin ter s tem povezanimi domnevam o Almini lezbičnosti. O tem govori skozi prizmo pojma romantično prijateljstvo. Sprašuje se, ali je tudi znanost, ki ne predstavi vseh možnih interpretacij Alminega življenja in identitete, povsem podlegla heteronormativnosti.

Ključne besede: Alma M. Karlin, zasebno, potopisje, lezbičnost, heteronormativnost

Maja Šučur je absolventka na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani (maja.sucur@gmail.com)

O Almi M. Karlin javno

Alma Karlin je dobrih šestdeset let po svoji smrti javna figura, kot si je, zasluženno, po malem vedno želela. Nekateri jo obravnavajo kot slovensko feministično ikono, drugi zgolj kot potopisko brez večjega literarnega dosega, katere narodnost ali vsaj zvestoba lastnemu narodu je bila zaradi njenega pisanja v nemščini venomer dvomljiva.

Največkrat se omenja kot prva ženska, ki je prepotovala svet. Prek Italije in Gibraltarja je, če strnem, res krenila raziskovat Južno Ameriko, se ustavila v San Franciscu in od tam naprej odpotovala proti Japonski. Prepotovala je precejšen del južne in jugovzhodne Azije, Avstralijo ter Indonezijo in severovzhodni del Afrike. Ob vesti o materini boleznici se je po osmih letih vrnila v Celje, kjer se je končno povečalo zanimanje za njeno delo, izplačali pa so ji tudi številne izostale zasluzke. Že pri devetnajstih, leta 1908, je sicer odšla od doma, se najprej izobraževala v Londonu, potem v Oslu in Stockholmu, kjer je tudi začela s pisateljevanjem. Zaradi težkega gmotnega položaja in slabega zdravja je bilo njeno bivanje ves čas napor. Rezultat njenih potovanj je bogata etnološka zbirka, ki jo v hrani Pokrajinski muzej Celje.

Karlin je bila najprej in predvsem pisateljica. Pozno, nekako v devetdesetih letih, ko smo počastili stoletnico njenega rojstva, je na literarni trg postopoma vstopilo in še vstopa večje število slovenskih prevodov njenih romanov in novel, predvsem pa njenih potopisov, s katerimi se je kot avtorica tudi najbolj uveljavila bolj v tujini in prej kot doma. V tridesetih letih prejšnjega stoletja je z že načetim zdravjem veliko predavala po Nemčiji, Nizozemski, Veliki Britaniji in Franciji, na javnih univerzah in v številnih ženskih bralnih klubih je ob branju svojih del prejemala stoječe ovacije več sto poslušalk in nekaj poslušalcev. Izurila se je predvsem kot potopiska, pišoč na sivi polliterarni podlagi, nekje med umetniškim in dokumentarističnim, a s posebno osebno noto.

Domnevno je bila po urgiranju Thee Gamelin pri švedski pisateljici Selmi Lagerlöf, prvi ženski dobitnici Nobelove nagrade za književnost (1909), celo predlagana za Nobelovo nagrado. Znano je, da je bila Alma Karlin poliglotka, obvladala je vsaj devet jezikov, s poučevanjem le-teh pa se je tudi, sicer skromno, preživljala. Redno je vodila korespondenco z več kot petsto dopisovalci z vsega sveta. Različni so podatki o njenem znanju slovenščine, a to je bilo najverjetneje skromno, saj se je doma, kljub družini s slovenskim ozadjem, govorilo le nemško, kar je pozneje obžalovala predvsem zaradi oteženega sporazumevanja s slovenskimi sojetniki v nacističnih zaporih in za časa bivanja med partizani.

Veljala je za samosvojo osebnost in prav v tej maniri je že v zgodnji zreli odraslosti jasno zavrnila tipično žensko vlogo meščanske hčere z začetka 20. stoletja in do konca življenja trpe-la zaradi ozkogledosti celjskega mikrokozmosa, pa tudi sveta sploh. V svoji avtobiografiji *Ein Mensch wird* (Sama, 2010) razlaga napredne misli o emancipaciji spolov.

Ob njeni sicer prijazni, a strogi naravi ter asketski disciplini, ki ji je bil močno podrejen njen vsakdan, ni ravno presenetljivo, da je bila v realnosti precej pesimističen in odljuden, samokritičen lik. Vse življenje se je borila z občutkom osamljenosti, sama pa je tudi, včasih s humorjem, pisala o svojih večkratnih poskusih samomora.

Poleg zapisa letnice njene smrti (1950) in rokohitske omembe, da je nekaj let živela s slikarko Theo Gamelin, so zgoraj naštetja dejstva največkrat edine informacije, ki jih ljubiteljski poznavalec ali radovedni bralec dobi o Almi Karlin. Pričujoči članek ubira drugo pot in si za cilj namesto brskanja po njeni etnološki zbirki in postojankah med potovanji postavlja, da o tej pomembni ženski, slovenski popotnici, pisateljici, zbirateljici in teozofinji poda še drugačen,

intimnejši uvid.

Alma in ljubezen

Tisto, kar ljudje običajno imenujejo ljubezen, nisem nikoli znala dajati in tudi ko sem jo doživljala, nisem natančno vedela, kaj bi počela z njo. (Karlin, 2010: 50)

Almin oteženi telesni razvoj, saj se je rodila po levi strani rahlo paralizirana in z okvaro oči, ter težaven odnos matere do njenih posebnosti, je pomembno vplival na njeno dojetje ljubezni in telesnosti. Temu dodajam še vsaj dve izstopajoči zanimivosti iz Alminega otroštva. V povezavi z lastnim spolom¹ se spomni, da je tam do sedmega leta v svojem okolju, torej v igri z lutkami, igračami, živalmi iz blaga prevzemala moško vlogo, s čimer misli na vlogo zaščitnika, bojevnika in zmagovalca. »Ko sem se približevala sedmemu rojstnemu dnevu, sem postala ženskega spola. Nisem več objemala lutk; sama sem želela biti lutka in da bi me objeli. /.../ Ta sprememba je bila zelo občutna in hitra, a je nisem zaupala živi duši.« (Karlin, 2010: 22) Ko ji, še mladi, razložijo, kako poteka spolno razmnoževanje, ostanejo pari v njenih zgodbicah nenadoma brez podmladka, misel na intimnejše zблиževanje s sovrstniki pa jo navdaja z gnusom. Kljub temu je v občutljivih najstniških letih hrepenela po oboževalcih, kot so jih imele njene prijateljice, in po odkrivanju tega, kar so odrasli imenovali ljubezen. Že takrat je v ljubezenskem razmerju slutila lastninjenje druge osebe in tiste vrste razlomljenost, po kateri nisi nikoli več celovit.

Naravnost uničevalno je nanjo vplivala izkušnja petletnega dopisovanja z neznanim mladeničem, saj ji je varuška Mimi pozneje priznala, da je namesto mladeniča na pisma odgovarjala ona sama. V silni želji, da bi imela koga svojega, si je Alma ustvarila sanje, da bo s fantom pri osemnajstih pobegnila od doma, on je bil njen »odrešilni princ«, izoblikovan prav po meri njenih želja. Mimijini nameni so bili dobri, razlaga pozneje Alma, a varovanko je izkušnja pustila ranjeno in do konca življenja nezaupljivo do ljubezni.

Alma se je vse od otroštva upirala družbeno konvencionalnim finesam in vljudnostnim poljubom in objemom, ki so šteli za bonton. Sprva sama podvomi o svoji nežnosti, a se ob trenutkih neugodja ob tujem dotikanju in poznejšega odkritja, da ji poljubljanje vse življenje ni nič pomenilo, odloči, da ima nesporno lahko rada človeka, ne da bi se ga zato kadarkoli morala dotakniti. Z odrekanjem telesnosti si nikoli ni delala preglavic, odločno je videla mejo med trenutnim čutnim užitkom in trajnejšo srečo in temu primerno vedno vedela, kdaj neki odnos prekiniti – ob prvih znakih nezaželenega telesnega približevanja, s čimer si človek prihrani nepotrebno vznemirjanje. Lahko bi trdili, da je bila Alma vsaj del svojega življenja izrazito aseksualna oseba. Vse življenje je hrepenela po »čisti naklonjenosti« med dvema človekoma, mirni in stabilni ljubezni brez vsakršnih vrhuncev in padcev, ki bi lahko povzročali bolečino.

V svoji samosti in osamljenosti je, ta, ki »ni ljubila nikogar in nihče ni ljubil nje«, videla vrsto prostosti, saj je resnično svoboden le tisti, ki ni (na)vezan na nikogar, kar je bilo za žensko praviloma težje kot za moškega. Le v taki svobodi lahko posameznik do potankosti razvije svoj

---

¹ Karlin v zasebni korespondenci omenja, kako je v boju proti binarni normi spolov izbrala pot bitja brez spola: »Nisem nobena dama, sem le posrečeno tisto.« (Jezernik, 2009: 165)

umetniški potencial, meni Karlin, in zakonska zveza, vloga žene in matere z otroki, je z vlogo »čiste« umetnice nezdružljiva. Takole je zapisala:

Potem, ko sem se naučila sprevideti, da ni nujno, da se zaradi zveze s sočlovekom, bodisi z moškimi ali z žensko, trpljenje ali osamljenost zmanjšata, sem dosegla zelo pomembno točko neobhodno potrebne življenjske modrosti: Nisem več upala, da se bodo zgodbe pogrošnih romanov uresničile, temveč sem začela premišljevat, kako bi si lahko uredila življenje tako, da bi lažje prenašala neizbežne proste ure. In zopet se mi je zdel študij /.../ najprimernejši način. (Karlin, 2010: 209)

Alma in naklonjenost do moških

Kar sem si resnično želela (ne da bi žal jasno vedela), je bil dober, veder študijski tovariš, ki bi mi delal družbo v mojem prostem času; nisem si želela niti soproga niti ljubimca, niti nekoga, od katerega bi lahko veliko zahtevala ali bi on od mene želel nekaj, kar bi presehalo to mejo. (Karlin, 2010: 196)

Zmotno je misliti, da je Alma moške sovražila, saj na več mestih beremo tudi o njenih romantičnih razmerjih z njimi. Že skozi najstniško zasanjane zaljubljenosti v »idealnega princa«, zrežirano petletno dopisovanje z (neobstoječim) dečkom, otipavanje materinih starejših znancev z nič kaj »očetovskimi čustvi« in »koprnečo naklonjenost« do »pravljичne lepote« japonskega učenca v Londonu se še pred dvajsetim letom starosti odloči, da gre moškimi predvsem za telesnost, in šaljivo doda, da bi se ji zdelo idealno, da bi vse njene bližnje zveze, celo taka z morebitnim soprogom, živele v drugi hiši kot ona. Na svojih potovanjih se še večkrat zaljubi, posebej privlačni so se ji po videzu in značaju zdeli predvsem Azijci. Znano je, da je doživela več ponudb za »navidezen« zakon, dolgotrajnejši odnosi z moškimi pa niso omenjeni. Največkrat omenjana je njena škandalozna zveza in skorajšnja poroka z mladim Kitajcem, o katerem napiše tudi svoj prvi roman *Moj mali Kitajec* (1921). Pri Almi Karlin opažamo rasistične izjave. Verjela je v večvrednost belcev, težave je imela z »mešanimi« zakoni, dotik črne roke ji je bil neprijeten.

Da je imela z moškimi tudi nadvse slabe izkušnje, dokazujejo njeni opisi večkratnih poskusov posilstva, saj je bila videti obubožana, drobna tujka, ki potuje povsem sama, kot lahek plen. Po razočaranjih v Peruju Thei v korespondenci januarja 1934 napiše: »Peru je uničil v meni vero v dobroto in človeško ljubezen, me vrgel v prepad divjaške manjvrednosti – kot žensko, kot človeka – vendar ne kot umetnico.« (Karlin v Šlibar in Šmitek, 1982: 5)

Almine nezmožnosti tesnejšega odnosa z moškimi nikakor ni mogoče pripisovati težavam s samopodobo, saj njeno živahno poziranje pred fotografskimi objektiv, predvsem v različnih oblačilih, tipičnih za specifične etnije, ne kaže nikakršne sramežljivosti, pa tudi sama si priznava precejšnjo mero nečimrnosti. Gre za preprosto dejstvo, da se je v realnosti izogibala vsakršnemu telesnemu ljubezenskemu odnosu z moškimi sploh, trdila je tudi, da bi zaradi »zemeljske ljubezni« z moškimi kakovost njenega pisanja zagotovo upadla, v primeru povprečnosti bi najbrž celo prenehala pisateljati, kar bi bil za Almo, ki je imela o lastni literaturi precej dobro mnenje, katastrofalen potek dogodkov.

Alma in odnos s Theo Gamelin – kaj pravi (in kaj zamolči) stroka

Zame je darilo usode, da sem Vas našla, in opažam, kako sva si tudi prek pisem vedno bliže. Mogoče je moja grešna šibkost, da cenim in imam rada zgolj močne ljudi, morda pa je to sponzura privlačnost dveh enako uglašanih duš. (Jezernik, 2009: 140)

Karlin v avtobiografiji *Sama* (2010) svoj odnos do žensk opredeljuje različno glede na svojo zrelost. Ugotavlja, da je v mladosti do njih čutila predvsem zamero, zaradi neatraktivne zunanosti jo je pogosto mučil občutek manjvrednosti, ideja sestrstva je, pravi, ni navduševala. Šele v poznejših letih, navaja, jo je ob pogovoru z duhovito žensko, s strani katere je čutila naklonjenost, prevevalo »popolno veselje«, še veliko večje kot v klepetu z moškim (Karlin, 2010: 188).

S slikarko Theo Schreiber Gamelin (1906–1988) je delila življenje dvajset let, prav do smrti. Družili so ju neizmerno prijateljstvo, zvestoba in požrtvovalnost ter ljubezen do umetnosti in živali. Thea je za Almo izvedela po poti njenih potopisov² in nemudoma je s pisateljico vzpostavila korespondenco, nedolgo za tem pa jo je tudi obiskala v Celju. Svoj prvi vtis, zagotovo posledico navdušenja nad Alminim delom, izčrpno opiše v članku, objavljenem leta 1932 v *Neubukower Anzeiger*:

... in že se je pokazala drobna, poduhovljena ženska, ki je deležna toliko občudovanja, zavračanja, kritike in čaščenja. Stala je tam, vitka in nežna, s suhljatim obrazom, ki je kljub vidnim sledovom trpljenja deloval mladostno. Na svetlobi so njeni rahlo rdečkastoplavi lasje žareli kot svetniški sij in ji mehko zasenčili skrivnostne oči, ki so gledale tako ponotranjeno in poduhovljeno in izžarevale toliko srčne dobrote, da so mi za vedno ostale v spominu. Na Almi Karlin je vse plemenito in presvetljeno z dušo in duhom. Kljub neznansko nežni postavi izžareva tisto skorajda nadčloveško energijo, ki ji je omogočala osem let raziskovalnega potovanja po svetu, polnem nevarnosti in pomanjkanja. To pot je lahko prehodila le ženska, katere pogum je mejil na preziranje smrti in ki ji je umeznost pomenila vse. (Dular, 1998: 165)

Nekaj časa sta si dopisovali in sedemnajst let mlajša Thea, Nemka, se je v letih 1932–1933 kot osebna tajnica za stalno preselila k Almi v Slovenijo. Njuno skupno življenje, predvsem nazadnje, ko sta se preselili v Pečovnik, ni bilo nikoli brezskrbno in lahkotno. Njuno domovanje je bilo skromno, hiša ni imela tekoče vode in stala je na odročnem mestu, zunaj je divjala vojna, Almo pa so venomer preverjali in preganjali zdaj eni, zdaj drugi oblastniki. Ko ni bila na begu, je poskušala več pisati in ustvarjati, kar je bilo zaradi njenega šibkega zdravja in že tako načetih živcev težko. Thea je slikala, ilustrirala je tudi nekatera Almina dela, delovala kot njena literarna posrednica in skrbela za dom. Nepogrešljiva opora je bila v Alminem vsakokratnem boju z nacistično oblastjo, večkrat je odločilno ukrepala ob prijateljičinih dnevih v zaporu in na begu.

Alma v zasebni korespondenci Theo opisuje kot »darilo usode«, na več mestih, predvsem v avtobiografiji *Moji zgubljeni topoli: spomini na drugo svetovno vojno* (2007a), kaže na

---

² Leta 1929 je v Nemčiji izšlo Almino *Einsame Weltreise*.

³ Ob grozi, ki jo doživita ob hudi nesreči z vlakom, Alma napiše: »Ženička moja! Ženička moja!« je klicala v smrtnem strahu. Ko sem jo videla, kako obupana je ob misli, da me je zmečkalo, me je to ganilo še veliko bolj kot to, da so jo zaprli. Končno sva se objeli ...« (Karlin, 2007a: 149)

pomembno vlogo, ki jo je imela Thea³ v njenem življenju – opisuje, kako so se ji razblinile vse misli in besede ob pogledu na Theo Gamelin, ko jo je ta po večurnem čakanju končno lahko obiskala v taborišču (Karlin, 2007a: 45), bolečino ob odhodu v partizane, ko se je zavedela, da zapušča » ... veliko ljubezen in da se morda ne bova nikoli več videli v tem življenju.« (ibid: 189), omeni pa tudi predvečer obletnice njenega skupnega življenja: »Pred desetimi leti mi je Thea zaupala svojo željo, da bi za vedno ostala ob meni, in teh deset let, polnih trpljenja in bojev, naju je prikovalo drugo na drugo.« (ibid: 152)

Thea je Almo preživela za več kot trideset let in se ob smrti dala pokopati v grob ob njenem. V teh desetletjih se je ukvarjala predvsem z urejanjem prijateljičine zapuščine, ki jo trenutno hranijo v Pokrajinskem muzeju, Muzeju novejše zgodovine in v Osrednji knjižnici v Celju ter v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani, nikoli pa ni povsem dokončala knjige spominov na čas, ki sta ga preživeli skupaj, *Zwei Leben – ein Ziel (Dvoje življenj, en cilj)*.⁴ V rokopisnem oddelku Staatsbibliothek zu Berlin, kjer prav tako hranijo del zapuščine Alme Karlin, se nahaja pesem, ki ji jo je posvetila Thea:

Nepozabni Almi M. Karlin⁵

*Moje srce te kliče, moje srce te kliče,
o, duša, blizu moji!
Moje srce te kliče, kot da bi bila še vedno tu.
Iščem te,
o, sestrška duša moja,
v soju vseh ozvezdij,
v siju vseh večnosti.
Le kam so te lahko skrili
pred močjo moje ljubezni?
Moje želje drviyo skozi vse višine,
podobne jesenskim viharjem divjega lova.
Našla te bom, našla te bom,
kjer koli že si!
In vrniti se ne moreš ...
in ne deliti svojega življenja z menoj ...
moje srce ti sledi, moje srce ti sledi,
dokler ne bo utihnilo na Zemlji ...
Svojo roko iz sveta duhov mi podaj
in čez najina grobova
bo tiho le veter vel ...
bo tiho le veter vel ...*

Stroka sicer, nikakor ne po naključju, vztrajno izpušča dejstvo, da obstajajo znaki, ki kažejo na to, da Alme in Thee ni družilo zgolj nesebično prijateljstvo in partnerska vez, nič manjša od

---

⁴ Izvod, fotokopijo izvirnika, tiskopisa prevoda, ki je last družine Dobravc iz Celja, hranijo v Osrednji knjižnici Celje. Izvirnik se nahaja neznano kje.

⁵ Prevod iz nemščine Jezernik, 2009: 163.

tiste pričakovane v zakonski zvezi, temveč najbrž tudi romantična čustva.

Lillian Faderman v obsežnem delu *Več kot ljubezen moških* (2002) podrobno obravnava pojem romantičnega prijateljstva in ljubezni med ženskami in v kronološkem okviru od renesanse do sodobnosti metodološko analizira prisotnost tega pojava v družbi in literaturi. Kot že številni zgodovinarji ugotavlja, da so bili bližnji, intimni in mnogokrat celo erotični odnosi med ženskami srednjega in višjega razreda vse do konca 19. in začetkov 20. stoletja razumljeni kot nekaj povsem običajnega, funkcionalnega in celo pričakovanega znotraj heteroseksualne matrice angloameriške družbe. Romantična prijateljstva med ženskami se (moškim) niso zdela nevarna ali ogrožajoča, stiki, tudi telesni, med dekleti so bili običajni, celo modni, pobeg dvojice, če v njej ni bilo moškega, ni vznemirjal ali zbujal sumničen o 'nedostojnem' obnašanju, vsaj dokler se dame niso oblačile v moška oblačila in kazale očitnih zunanjih znakov moške prevlade. Faderman ta pojem čustvene, intimne in nemalokrat tudi, a ne nujno erotične zveze aplicira na številne ženske pare, živeče že pred 1. svetovno vojno, predvsem v Ameriki, Britaniji in Franciji. V zadnji tedaj homoseksualnost ni bila zakonsko preganjana in je bila torej lezbična želja svobodna, zato je tam pomembno in odmevno vlogo odigral predvsem t. i. pariški salon, kjer se je okoli svobodomiselnih pisateljic Natalie Barney zbiral liberalni krog za umetnost in lepoto navdušenih žensk, ki so ljubile ženske.

Da je naklonjenost med ženskami veljala za nekaj neškodljivega, kaže pripisati splošno veljavnemu prepričanju o ženski brezstrastni naravi, ki ji seksualnost ni blizu. Tezo povsem podrejo ugotovitve freudovskega in postfreudovskega časa, ko znanost in družba tovrstne romantične emocije med ženskami označita za lezbične in potemtakem perverzne, patološke in nenormalne, torej preganjane. Atmosfera sili lezbijke, lezbičnost in lezbično v ilegalo, v tujost, drugost in drugačnost, kjer veliko lezbičnega ostaja kljub prizadevanjem LGBTQI aktivizma in povezovanju s feminističnim gibanjem do danes.

Da je temu tudi v sodobnosti podrejena stroka, priča interesno raziskovanje dela in življenja Alme Karlin. Treba se je vprašati, kje tičijo razlogi, da se o Alminem potencialno lezbičnem, četudi verjetno aseksualnem odnosu s Theo zgolj šušlja, ob resnem pogovoru na to temo pa naj bi bilo prav »škodoželjno ogovarjanje« najboljši tehten, a pravzaprav nezadosten argument za to, da zadevo znova pometemo pod preprogo. Ali bi raziskovalci in bralci dvomili o ljubezenskem odnosu med Almo in potencialnim partnerjem, s katerim bi živela dvajset let, če bi bil le-ta moškega spola? Ali bi govorili zgolj o prijateljstvu, ko bi si v štirih letih, na začetku tridesetih let 20. stoletja, izmenjala nešteto pisem – le Alminih Thei je bilo vsaj 140⁶ – polnih opisov svojih dnevov in pogovorov o literaturi, a oplemenitenih z ljubeznivimi nagovori (»*Meine süße lilla Thea*«, »*Mein lieber holder Cerberus*«, »*Mein armes Hunki*«) in poslavljanji (»*ihrem Seelchen*«, »*dein liebendes Fraui*«, »*deiner einsamen*«) ter zanesenim pogrešanjem: »Tako bi rada, da bi bila moja Hunki ob meni; tedni se zdijo neskončno dolgi, čas od božiča kot leta, božično drevo se mi zdi kot nagrobni kamen. Rodovitnost! O, Hunki, Hunki, kdaj bova zopet veseli?«⁷ Bi dvomili o naravi razmerja, če bi on zapustil Nemčijo in prišel živeti v zakotni Pečovnik, da bi skrbel zanjo? Bi dvomili, če bi po njeni smrti on ostal v njuni propadajoči hiši

---

⁶ Almina pisma Thei hrani Rokopisni oddelek NUK.

⁷ Iz Alminega pisma Thei (NUK), 18. januar 1934, prevedla Maja Šučur.

in se še več kot trideset let ukvarjal predvsem z njeno zapuščino in si zavzeto prizadeval za javno priznanje njenih dosežkov in objavo njenih del? Bi še vedno dvomili o njuni ljubezenski pripadnosti, ko bi se dal leta 1988, ob smrti, pokopati v skupni grob na Svetini?

Zakaj nihče od raziskovalcev njunega življenja v ubožni koči v Pečovniku ne razlaga kot življenje v lezbični, od homosovražnega okolja zgrajeni, ilegali? Zakaj nihče ne pomisli, da jima je Pečovnik dajal tudi mir in zeleno osamo, v kateri sta uživali dovolj varnosti in zasebnosti? Zakaj tisti, ki se tematike sploh dotaknejo, zgolj naštevajo pričevanja okoliških sosedov pod pretezo, da kdo pričakuje, da sta leta 1930 dve osebi v Celju živeli svojo lezbičnost odkrito in da bi jo znal mimoidoči povprečnež v časih, ko moderen koncept lezbičnosti sploh še ni obstajal, prepoznati? Zakaj nihče od raziskovalcev, in bilo jih je kar nekaj, ne napiše prispevka o lezbični identiteti Alme Maximiliane Karlin? Jim je strokovna literatura, ki bi javnosti ponudila novo interpretacijo, zgolj odveč, ker nedostopna jim seveda ni? Bi jim sveža odkritja o Almi Karlin, znani slovenski popotnici, pisateljici, teozofinji, bojevnici za pravice žensk in lezbijki, pokvarila lastna, v heteropodlago vkalupljena pričakovanja?

Večji del znanstvene literature Theo Gamelin označuje za Almino »prijateljico«, »družico« in »dušno sestrico«, njuna naveza naj bi bila predvsem »duhovne narave«. Vestnejši avtorji, predvsem Neva Šlibar (2009: 47), Tone Kregar (2007: 13) in Marijan Pušavec (2009: 126) ter Tanja Roženberger Šega (2009: 8), jo navajajo kot njeno »sopotnico«, »življenjsko sopotnico« in »partnerko«. Posamezniki,⁸ ki so Almo in Theo poznali, znajo povedati, da sta bili ves čas skupaj, da sta se držali zase, opredeljujejo pa njun odnos predvsem kot le prijateljskega: »Jaz mislim, da je blo prijateljstvo, res ni moglo bit druga kot prijateljstvo. Ampak bla je pač nekako lubosumna, ne, da bi ona mela koga.« (Počivavšek, 2009: 18) Edina, ki se konkretno dotakne domneve o Almini lezbičnosti, je Barbara Trnovec v delu *Kolumbova hči* (2011). Trdi, da raziskovalci do sedaj niso odkrili niti enega vira, ki bi potrjeval njuno ljubezensko, torej lezbično razmerje, ter dopusti predvsem interpretacijo, da je mit o lezbijki Almi Karlin zgolj produkt ogovarjanja in nerazumevanja njunega odnosa. Že v uvodu v svojo raziskavo med drugim sicer namigne, da so »Svoje /.../ h končni podobi prispevali tudi tisti, ki so spodbujali in utrjevali določene govorice. Morda zato, da bi lažje sprejeli lastno identiteto.« (Trnovec, 2011: 5)

Sklep

Težko najdemo upravičene razloge, zakaj del avtorjev, ki Theino pomembno vlogo v Alminem življenju omeni in torej vsaj nakaže možnost njune intimne povezave, svojih besed ne elaborira in tako ne razvije širšega diskurza na to temo, saj bi nov uvid znanost, ki se želi imeti za objektivno, le obogatil; kvečjemu lahko najdemo veliko slabih, ki se kažejo v pomanjkanju raziskovalne želje in skrbi za lasten akademski položaj, ob smešnem ugibanju, da bi lahko nekomu pregledovanje zapuščine, dokumentov in druge literature s končnim odkritjem, da bi bila Alma Karlin lahko prav toliko lezbijka kot strejt, zatreslo tla pod nogami ali pa že kar, nič kaj objektivno, pokvarilo lastne vizije in presprašalo lestvico osebnih vrednot. Pričevanja okoliških

---

⁸ Pričevanja so zbrana v *Almine meje in margine*, 2009, ter v *Alma M. Karlin, držauljanka sveta*, 2009.

sosedov, ki se Alme in Thee spomnijo, na temo njenega prijateljskega ali ljubezenskega odnosa, so neprepričljiva, rada pa na njih svojo teorijo o Almini heteroseksualnosti gradi tudi že omenjena raziskovalka Barbara Trnovec, ki skozi svojo znanstveno monografijo v javnost lansira skrajno homofobično izjavo o tem, da, sklepam, prav homoseksualno usmerjene osebe širijo govornice o Almini lezbičnosti, da bi lažje živele s svojim življenjskim slogom. Tovrstna izjava nikakor ne spada v znanstveni diskurz in nas sili k razmisleku o strokovni legitimnosti avtorice in njenega izdelka. Zbuja skrb, da gre, bolj kot za širjenje znanstvenih spoznanj, za propagando lastnega, osebnega prepričanja, kar ni nič kaj znanstveno, pa tudi nič manj obsojanja vredno kot namerno molčanje, prikrivanje in izpuščanje teh elementov iz Almine biografije.

Prava resnica o Almini lezbičnosti bo najbrž, če ne najdemo novih zapuščinskih depojev ali izkazov v zapuščini Thee Schreiber Gamelin, ostala nejasna, a, upam, ne nepojasnjena. Resno raziskovanje, najsi bo strejt ali ne, ne more in ne sme ignorirati pokazateljev, da je šlo med Almo in Theo za odnos, ki bolj spada na področje romantičnega kot prijateljskega. Argumentacija, da nas okolje, v katerem smo vsakodnevno izpostavljeni heteroseksualni »normalnosti«, napeljuje na samoumevno interpretacijo znotraj meja heteroseksualne domene, v letu 2013 več ne vzdrži, še toliko bolj nevzdržna pa je v znanosti in stroki. Raziskovalci in raziskovalke so prvi, ki bi morali enakovredno ponuditi vse mogoče interpretacije Almine identitete – ne zato, da bi s tem olajšali odraščanje kakšne lezbijke, temveč zato, ker bi jih moralo zanimati, ali in v kolikšni meri sta delo umetnice zaznamovala pripadnost posamezni kulturi in navzočnost druge ženske⁹ ali moškega v njenem življenju.

Literatura

- DULAR, SONJA (1998): *Angelsko védenje. V Angel na zemlji*, 165–178. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- FRELIH, MARTA (2009): *Alma M. Karlin – samotno potovanje (celovečerni dokumentarni film)*. Dostopno na: <http://ava.rtvsl.si/predvajaj/alma-m-karlin-samotno-potovanje-dokumentarni-film/ava2.86699318/> (30. junij 2013).
- JEZERNIK, JERNEJA (2009): *Alma M. Karlin, državljanka sveta: življenje in delo Alme Maximiliane Karlin (1889–1950)*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- KARLIN, ALMA M. (1996): *Urok Južnega morja: tragedija neke žene*. Celje: Mohorjeva družba.
- KARLIN, ALMA M. (1997a): *Modri mesec*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- KARLIN, ALMA M. (1997b): *Popotne skice*. Ljubljana: Kmečki glas.
- KARLIN, ALMA M. (1998): *Angel na zemlji*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- KARLIN, ALMA M. (1999): *Svetlikanje v mraku*. Celje: Mavrica.
- KARLIN, ALMA M. (2006): *Samotno popotovanje v daljne dežele: tragedija ženske*. Celje: Društvo Mohorjeva družba: Celjska Mohorjeva družba.

---

⁹ Tratnik, 2010, citira Adrienne Rich, ko ta govori o lezbični/feministični kritiki, ki da lahko osvetli življenje katere koli umetnice, ne da bi dokazovala, ali je ženska živela lezbično, zlasti če je živela v 19. stoletju: »Takšna kritika ne bo obsejeno iskala heteroseksualne romance kot ključ za umetnično življenje in delo; spraševala bo, kako je postala umetnica zase, kako se je identificirala z žensko skupnostjo in kulturo in koliko ju je bila zmožna uporabiti; in kaj je v njenem življenju pomenila navzočnost druge ženske.«

- KARLIN, ALMA M. (2007): *Doživeti svet: usoda ženske: po Insulindiji (tj. Malajskem otočju) in kraljestvu belega slona, skozi čudoviti svet Indije in skozi Vrata solza*. Celje: Društvo Mohorjeva družba: Celjska Mohorjeva družba.
- KARLIN, ALMA M. (2007a): *Moji zgubljeni topoli: spomini na drugo svetovno vojno*. Ljubljana: Mladinska knjiga. Celje: Muzej novejšje zgodovine.
- KARLIN, ALMA M. (2007b): *Smrtonosni trn: in druge nenavadne zgodbe iz Peruja in Paname*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- KARLIN, ALMA M. (2010): *Sama: iz otroštva in mladosti*. Celje: In lingua.
- KREGAR, TONE (2007): Almino potovanje med Nemci in Slovenci, od nacizma do komunizma. V *Moji zgubljeni topoli: spomini na drugo svetovno vojno*, 11–25. Ljubljana: Mladinska knjiga. Celje: Muzej novejšje zgodovine.
- FADERMAN, LILLIAN (2002): *Več kot ljubezen moških: romantično prijateljstvo in ljubezen med ženskami od renesanse do sodobnosti*. Ljubljana: Škuc.
- POČIVAVŠEK, MARIJA (ur.) (2009): *Almine meje in margine*. Celje: Muzej novejšje zgodovine.
- PUŠAVEC, MARIJAN (2009): O zapuščini Alme M. Karlin in kaj njenega hrani Osrednja knjižnica Celje. V *Almine meje in margine*, M. Počivavšek (ur.), 126–133. Celje: Muzej novejšje zgodovine.
- ROŽENBERGAR ŠEGA, TANJA (2009): Projekt Alma vox populi v Muzeju novejšje zgodovine Celje. V *Almine meje in margine*, M. Počivavšek (ur.), str. 8–41. Celje: Muzej novejšje zgodovine.
- ŠLIBAR, VLADO in ŠMITEK, ZMAGO (1982): *Zbirka Alme Karlinove*. Maribor: Obzorja.
- ŠLIBAR, NEVA (2009): Literarna dela in avtobiografski spisi Alme M. Karlin: Tematiziranje obdobja 1940-1945. V *Almine meje in margine*, M. Počivavšek (ur.), 44–61. Celje: Muzej novejšje zgodovine.
- TRATNIK, SUZANA (2004): *Lezbična zgodba – literarna konstrukcija seksualnosti*. Ljubljana: Škuc.
- TRATNIK, SUZANA (2010): *Ženska pred svojim časom*. Dostopno na: <http://www.narobe.si/narobe-12/portret-alma-karlin> (25. julij 2013).
- TRNOVEC, BARBARA (2011): *Kolumbova hči: življenje in delo Alme M. Karlin*. Celje: Pokrajinski muzej.

Kristina Hočevar

»V nobenem okolju se ne počutim popolnoma doma.«

Intervju z Majdo Kne*

Abstract

»No Environment Makes me Feel at Home.« An Interview with Majda Kne.

The following interview is with Majda Kne, a modern Slovenian poet and bookseller, cultural events manager and occasional translator. As an author of two collections of poems (published in 1978 and 1980) she influenced the Slovenian history of literature. Her lesbian verses were contextualized by the Slovenian literary scene in the *Lesbo* magazine 20 years after her debut was released. The interview talks about her early attempts in the Slovenian literary scene, feedback about her heightened style and describes the passing time. It plunges into the question about the formation of her poetic imaginarium and introduces her opinion about dividing literature into lesbian or some other divisions and how (un)important this is. It also focuses on the interviewee's relation with personal life circumstances and their influences on writing.

Keywords: lesbian poetry, literary scene, integration, reception, poetic imaginarium, exclusion

Kristina Hočevar is a poet, she obtained her BA in Slovenian Language and Literature and General Linguistics at the Faculty of Arts in Ljubljana, and currently she works as a high-school teacher at two schools in Ljubljana. (kristinahocevar@hotmail.com)

Povzetek

V intervjuju je predstavljena Majda Kne, sodobna slovenska pesnica in knjigarka, organizatorica kulturnih dogodkov in občasna prevajalka. Kot avtorica dveh svojstvenih pesniških zbirk (izdanih l. 1978 in l. 1980) je zarezala v slovensko literarno zgodovino, njene lezbične verze pa je kot take kontekstualizirala lezbična literarna scena v reviji *Lesbo* šele 20 let po objavi njenega prvenca. Pogovor razgrinja pesnično vstopanje na literarno sceno, odzive na njeno izostreno pisavo in oriše duh časa. Govori o oblikovanju pesničinega literarnega imaginarija ter predstavi njeno razmišljanje o označevalcih literature kot lezbične in druge, o (ne)pomembnosti tovrstnih umestitev literature ter o intervjuvankinem odnosu do osebnih okoliščin v razmerju do pisanja.

Ključne besede: lezbična poezija, literarna scena, vključenost, recepcija, pesniški imaginarij, izključevanje

Kristina Hočevar je pesnica, profesorica slovenskega jezika in književnosti. Trenutno poučuje na Gimnaziji Moste in srednji šoli Zavoda za gluhe in naglušne Ljubljana. (kristinahocevar@hotmail.com)

---

* Intervju z Majdo Kne je bil opravljen julija 2013.

*pisma prijateljic in ljubic,
ki ristem na strupenih gorah,
po jutru zaživijo te male punčke,
po noči,
na njihove ljubeznive pozdrave bom mislila.*

Odlomek iz pesmi Pot za reko.

Pesnica Majda Kne (1954) je markantna in šarmantna sogovornica. Marsikomu je znana kot večdesetletna knjigarka. Vidna je tudi kot organizatorica in povezovalka literarnih prireditelj, nekaj let pa je za različne medije poročala o knjigah in drugih kulturnih dogodkih. Je občasna lektorica, vstopa tudi v prevajalske vode.

Premalo znano pa je, da s svojima pesniškima zbirkami, *Popisovanje in rondo* (1978) in *Ko bo s čudovito gladkim gibom ukazala finale* (1980), velja za prvo in za lezbično sceno kultno avtorico lezbičnih verzov v sodobni slovenski poeziji. Pravzaprav je objavljala v večini slovenskih literarnih revij in v nekaterih tujih, zastopana je v nekaj starejših antologijah ter umeščena v *Antologijo slovenskih pesnic 2* (2005) in v antologijo pesmi v prozi (Brvar, 2011), a zdi se, da ji literarna zgodovina ne odmerja pripadajočega mesta. Povsem prezrta ali zamolčana pa je lezbična motivika, ki se v njenih pesmih nespregledljivo pojavlja. Kot lezbična je bila kontekstualizirana njena poezija prvič leta 1998 v reviji *Lesbo*, kjer je bilo objavljenih nekaj njenih pesmi.

Podobno njeni poeziji, ki zgoščene verze zarezuje, je polna vrivkov, motivnega prepletanja z izvirnimi jezikovnimi domislicami in prodornimi miselnimi obrati, je njeno razmišljanje in pripovedovanje o času, ko je stopala na literarno sceno in o sceni danes, poeziji ter življenju sploh.

Majda Kne je pronicljiva in nepopoljšljivo uporna, zdi se enako neprizanesljiva do družbe kot do sebe in do svojega ustvarjanja. Je eklektična prestopnica ponujanih miselnih tirov.

Na začetku najprej – ali kdaj berete svojo poezijo?

Vsake toliko časa, ko kdo kaj napiše ali reče o njej, ko se je kdo spomni ali si jo celo zaželi slišati, moram preveriti, kakšna je. Ko sem šla zaradi najinega pogovora skozi obe knjigi, sem si rekla, da bi lahko bil del poezije pravzaprav zgodnji konceptualizem. Tega sploh nisem načrtovala. Mogoče je tudi tako videti. To mi je prišlo prvič na misel.

V vaši bibliografiji sem zasledila tri naslove – *Ptič iz doline Torgas, Poštarica, Iz dežel ob Nilu* –, ki so bili objavljeni leta 1970; gre torej za vaše rosne objave.

Ja, to so tri ključne zgodnje pesmi, pesmi petnajstletnice. Kar prebrisane, če jih zdaj pogledam. Zanimivo: v mojem razredu na kranjski gimnaziji smo bile tri pesnice. Ena, ki piše in dela tudi veliko drugega, Ifigenija, takrat Zagoričnik, je nedolgo tega izdala novo knjigo pesmi in knjigo kolum. Jaz na približno vsaki dve leti napišem kaj za javno ali zasebno rabo. Tretja sošolka je zelo zanimiva, a je popolnoma prenehala pisati. Ko sem pregledovala šolski časopis, ki sva ga s sodelovanjem drugih nekaj časa urejali s tretjo sošolko, sem videla, da je bil zanimiv, veliko zelo različnih besedil smo objavljali, opazna je likovna oprema, ki je sčasoma, pod drugim uredništvom, še napredovala. Časopis se je imenoval *Kaj*. Ko sem začela v poznejših gimnazijskih letih intenzivno hoditi v Zagreb, sem ugotovila, da imajo tudi kajkavci *Kaj* ...

Kako je prišlo do objave vašega pesniškega prvenca? Kakšen je bil vaš vstop na literarno sceno? Imeli ste namreč veliko revijalnih objav: *Tribuna* (antologija Tribuninega pesništva), *Kaplje, Obrazi, Prostor in čas, Dialogi, Nova revija*.

Revijalnih objav sem imela pred prvo knjigo več kot po njej oziroma po drugi knjigi. Vstop na literarno sceno pa ... kot divji otrok sem imela veliko stvari, poslala sem jih na založbo, kar je dandanes nenavadno, saj moraš imeti koga, da te priporoči. To je bilo tudi takrat dobro, ne pa nujno. Povedali so Franciju Zagoričniku, da je 'ena nekaj poslala', in jaz nisem bila nič navdušena, da bi bil on ali kdorkoli drug mentor in se vmešaval v moje pisanje. Ali sem bila presenečena? Nisem bila presenečena, saj nisem vedela, kako so stvari delovale, zdelo se mi je, da če imaš nekaj napisano in misliš, da bi bilo mogoče za naprej, porineš naprej, in tako je bilo.

Ste takrat študirali?

Ravno sem začela študirati in sem se malo selila. Študirala sem angleščino in filozofijo in zdelo se mi je, da način dela ni zame. Prav pri filozofiji se mi je zalomilo, mislila sem, da počnejo prav to, česar naj ne bi počeli. Zdelo se mi je neumno, da me hočejo indoktrinirati in da je hkrati preveč akademsko. Ta kvazi akademski način mi takrat ni ustrezal, zdelo se mi je, da imam premalo osnov in predznanja. Nekatera predavanja so bila le čvekanje. Jerman na logiki pa je bil recimo krasen, ker ni imel kaj skrivati in je hotel, da vsi razumemo. Bil je očarljiv, znal je povedati težke stvari tako, da si imel izhodišče. Ali Mirko Hribar! Popolnoma sem bila zatrapana v tega čudovitega predavatelja, prvega slovenskega budista. Na primerjalni so mi bila razmeroma všeč predavanja Janka Kosa, ki je ponujal vedenje, ni ga vsiljeval. Študentje in profesorji nismo mogli debatirati na isti ravni, kot so nekateri profesorji pričakovali in so se nekateri sošolci šopirili. Odšla sem na Pedagoško akademijo na slovenščino in knjižničarstvo. Tam so se dogajale drugače hecne in čudne reči, ki niso bile vse samo drugorazredne, kot je v tistih časih veljalo. Profesor Merhar za starejšo književnost, vključno s Prešernom, je imel veličastna predavanja, začetni stavek je z vsemi prirednji in podrednji, vrivki, vstavki, dostavki, pojasnili in opombami končal na koncu ure. Zdi se mi, da sem ga včasih pri pisanju pesmi nezavedno posnemala. Tudi profesor Tomaževič je bil več kot zanimiv. Večno jezen, da je končal »čez štreko«, torej na drugi strani Ljubljane (PA je bila v Stškem dvorcu, kjer je zdaj glasbena akademija), ne pa na FF, je poskušal biti poseben, inovativen, provokativen, morda tudi konservativen glede na prevladujoče trende na FF. Vsekakor pa so se mi akademske institucije zelo zamerile in ker takrat nisem bila niti malo potrpežljiva, sem odšla in se začela potepati. Najprej sem dobivala na izpiti desetke, potem pa sploh nisem več hodila na izpite. Veliko bolj mi je ustrezal gimnazijski način dela, brez cikličnosti, sklopov, posameznim profesorjem ljubih tem skozi vse leto. Torej šla sem spoznavat tako imenovani svet.

To je izrazito tudi v vaši poeziji, različne pokrajine, barvitost okolja. Poezija polna filmskega, glasbenega, arhitekturnega navezovanja, prisotne so bengalične čutne zaznave, mističnost – seveda poleg referenc oziroma citatov iz literature (Poe, Proust, Mann ...). Ste raziskovali veliko krajev, celin?

Ja, veliko jih je. Toda držim se okolice, pogosto nekaj preberem, literatura me spodbodi, da kam grem, rada grem potem še malo dlje, toda držim se okolice. Najdlje sem bila na Islandiji. Nič nimam proti daljnim eksotičnim krajem. Zmeraj sem šla še kaj potem prebrat s tistega konca in prepoznavala kraje, mesta.

Zaradi vašega pesniškega podobja in vašega imidža v nekem obdobju sem vas povezovala z Azijo ...

Zanimivo je, da se to dogaja še zdaj. Ena od obiskovalk knjigarne me ima kar za tibetansko nuno in je čisto razočarana, ko mi zrastejo lasje in nisem več vsa v oranžnem in rdečem. Seveda sem imela veliko opravka s tistimi kulturami. V moji mladosti so bile »in«, veliko znancev je potovalo v Azijo, jaz nikoli, in me tja niti ne vleče. V študentskem naselju je bilo tudi nekaj Azijcev, čeprav sem se več družila z Afričani in Južnoameričani. Ne, tudi zdaj ne hodim v preveč oddaljene kraje, prej v eksotične kraje za velike popotnike; bila sem recimo velikokrat na Češkem, letos sem bila na Moravskem, Francija po delih ...

Vaši pesniški zbirki sta izšli v letih 1978 in 1980 – sledili naj bi po eni strani novemu, dinamičnemu realizmu, na drugi strani je prisotno obnavljanje historičnih slogov – postmodernizem; Ervin Fritz, Milan Dekleva, Boris A. Novak, Neža Maurer, Saša Vegri, Ifigenija Zagoričnik, *Pesniški almanah mladih*, Berta Bojetu, Mila Kačič. Kako se umeščate, kaj vam je bilo blizu? Kakšno je bilo družbeno in literarno vzdušje v času izida vaših knjig, kakšno je bilo vaše osebno doživljanje tistega časa?

Primerjave takrat in danes nimam, bilo pa je to zame zelo varno obdobje in okolje: študirala sem, imela zagotovljen osnovni denar za preživljanje, znotraj tega okvira sem lahko samostojno ravnala; prišla sem iz okolja, ki mi ni dalo veliko vedenja o tem, kako je priti iz neke izolacije oziroma na svet sem gledala skozi osebne travme. Svet se je na lepem odprl. Še zmeraj sem gobčna in bojevita, takrat pa sem bila tako črno-bela in okolica je zelo hitro ugotovila, kako je, in me sprejela, četudi sem bila absolutist. Kar na lepem sem se lahko odločala, kaj povedati in najbolj preprosto na svetu se mi je zdelo povedati stvari naravnost. Mislila sem, da je tako najpametneje in najbolj pošteno, zdaj ne mislim več tako ...

Da ni več preprosto?

Ta napadalnost z resnico ni več nujno najboljša za vse ...

Spominjam se občutkov, ko je Tito umiral in umrl ... Pričakanja, da se sesuva, so trajala, dokler se res ni sesulo. Po tistem nikoli več nisem imela občutka, da bi se sestavilo nazaj, žal; v tistih časih, ko je nastajala Slovenija, smo vsi mislili, da bo krasno, res se mi je zdelo, da če bi bilo kaj več pametnih ljudi, tega ne bilo treba. Tako se bomo spet povezali in spet prepirali ... To večno kroženje na mestu in občutek, da se nikamor ne premaknemo, ničesar ne spoznamo, ničesar se nočemo naučiti, niti mi sami, niti nasledniki ... Zdi se mi neumno – če bi bila nekdanja država pametna, bi lahko preživela, pametna pa ni hotela biti, tako kot tudi ta država noče biti pametna. Z literarno sceno pa nikoli na srečo ali nesrečo nisem bila povezana, poznam seveda veliko ljudi, a nikoli nisem bila del teh krogov.

Berta Bojetu, Ifigenija Zagoričnik, Mila Kačič, Saša Vegri in druge umetnice so bile vaša poznanstva, povezanosti? Ali ste našli bližino v katerem od umetniških krogov?

Z Ifigenijo sva bili sošolki, nisva bili silni prijateljici, še vedno se srečava, a to niso redni stiki, razen prek službe v knjigarni ... Seveda preberem večino njenih stvari. Z Milo Kačič sva imeli pred kakimi dvajsetimi leti skupaj literarni večer v knjižnici Šiška in bilo je seveda zelo zanimivo. S Sašo Vegri sva se zgolj srečali, sem jo pa brala; z Berto sva bili nekaj časa sošolki na Pedagoški akademiji. Bila je zelo slikovita osebnost, ki se tudi ni zadrževala, tako da sva imeli

tudi kakšen konflikt, nadvse normalno je to. Nekatere njene pesmi mi niso bile všeč, nad njenim romanom *Filio ni doma* pa sem bila navdušena. Tudi naslednji roman, *Ptičja hiša*, je dober, ampak *Filio* me bolj navdušuje.

Ali bi posebej izpostavili še koga, ki ga nisem omenila? Katero od umetniških scen?

Ja, glasba in film. Tudi sama sem hotela slikati, ampak vse to je povezano s stroški, z družanjem. Če nisi v komunikaciji z drugimi, je pisati še najlažje. Jaz sem se tega naučila šele pozneje. Res sem bila divja, bolj divja kot prepirljiva, bila sem divji otrok. Nisem se znala obnašati, nisem znala komunicirati, v mladih letih, v otroštvu sem bila ves čas nekako zatirana in nisem hotela nikoli več pripadati kakšni skupnosti, kjer se je treba podpirati. Skupine so vedno laskale druga drugi in danes ni drugače. Ker je pišočih čedalje več in ker je v zadnjem času teže objavljati, se mi zdi podpirati skupine in pripadnost skupini še pomembnejše.

Pravite, da je vključenost v neko literarno sceno zdaj še pomembnejša kot takrat?

Ja, možnosti za samostojno izdajanje, v samozaložbi, je sicer veliko več, ampak to ne velja. Imeti moraš založbo, da je delo resno upoštevano ... Tako da so bila to srečevanja, zaresnega povezovanja pa ni bilo. Še kot gimnazijka sem šla s *Tribuno* na literarni večer v Beograd, skupaj s Tomažem Kraljem, Matjažem Kocbekom, tudi Milanom Jesihom in drugimi ...

Pozneje sem se družila z Lojzeto Kovačičem. Sem zelo zgovorna, lahko pa tudi molčim.

On je bil monologist, velikokrat me je uporabil za poslušalko, zelo zelo veliko je govoril in vredno ga je bilo poslušati. Zelo veliko mi je pomenilo, da sem ga poslušala, ko je na dolgo in široko in zelo natančno pripovedoval o svojem pisanju. Ne glede na to, da je pisal eno in isto knjigo, je ni pisal z lahkoto in o tem je pripovedoval. Šla sva na t. i. kafe in on je govoril, jaz sem pa večinoma poslušala, sam sebi je pripovedoval – dileme, proces ustvarjanja; kar je banalno, nihče ni tako jasno povedal, da je knjiga, literarno delo zjutraj drugačno kot zvečer, sploh če moraš izraziti mnenje o tem. Ta srečanja so bila super. Nikoli nisem hodila na njegove delavnice, bila sem že prestara. Seznanila pa sva se tako, da so me njegovi delavničarji brali, spekli so kruh, prinesli vino in so brali, na koncu je bil žur. Bil je moj priljubljen otroški avtor, otroške grozljivke so bile super. Tako smo se pozneje družili, tudi z njegovo ženo.

Sta glasba in film vaš izraziti pesniški imaginarij? Ali jemljete citate iz teh dveh svetov zgolj zaradi ljubezni do obeh?

Film je pomemben, ker odpira največ možnosti za spraševanje o vzporednih resnicah, vzporednih svetovih, saj se v teh pesmih verjetno vidi, da se bijejo pogledi, pretekli časi s sedanjikom in prihodnjikom, bijejo se spoli, izjave. Zanimivo je, da film to najlažje prikaže. Glasba je bila kanal že v otroštvu. Če se človek sicer ne more odmakniti, ima radio. Ko sem zdaj znova brala svojo poezijo, sem videla, da je velikokrat, res velikokrat in veliko kadriranja, veliko več je filmskega, kot sem mislila. Citati so dobri kot referenca, namesto da podrobno razlagaš; obenem pa so tudi inštrumenti. Nikoli se nisem učila igrati inštrumentov, to je nekaj nepreboleno mojega, ker mi niso dovolili, da bi se učila, tako da sem le poslušalka. Moj učitelj v osnovni šoli je bil Lojze Ajdič, na srednji pa me je učil dolgoletni vodja otroškega in potem mladinskega pevskega zbora Matevž Fabjan – v gimnaziji sem poskušala majčkeno peti v zboru, a sem bila preveč nezanesljiva, negotova, premalo samozavesti sem imela, tisti kratek čas je bil pa fenomenalen. Na Pedagoški akademiji smo imeli skupne predmete z glasbeniki, Aldo Kumer je bil med njimi.

Katera glasba vas je napajala v mladosti in kaj radi poslušate danes?

Gremo zgodovinsko! Moja stara mati je raje poslušala narodnozabavno glasbo kot narodno. Narodnozabavna glasba je menda prav edina, ki je še dandanes ne prenašam. Moji mami je bil silno všeč Mario Lanza. Kancone in razvpite operne arije. V osnovni šoli me je glasbo učil Alojz Ajdič, takrat čisto mlad diplomant akademije, več je bilo teorije kot pozneje v srednji šoli pri znamenitem zborovodji Matevžu Fabjanu, ki nam je rad zavrtel odlomke glasbe, ki smo jo obravnavali. Takrat sem pravzaprav dobila edine osnove glasbene zgodovine in teorije, na Griega, Sibeliusa, Chopina in tudi Liszta (česar se danes malce sramujem) me je navadil radio. V srednji šoli sem poslušala takratno alternativo, nobenih težav nisem imela s to kombinacijo in je tudi še danes nimam, čeprav klasiko raje kombiniram z etnom, jazzom in moderno opero (kolikor lahko sploh pridem do nje). V študentskem naselju je bilo takole: stari rock, Cohen in Waits, Pankrti in DOA, za povrhu pa Bach in Gounodova Missa solemnis. Hubert Bergant je začel prirejati čembalske in orgelske koncerte. V stolnici je bil poleg občutenja vzvišene glasbe še občutek malce prepovedanega. Sedemdeseta pač niso bila naklonjena cerkvi, pa četudi je bil to Bach v Križankah ... Pa obdobje bluesa! Nič se ni izključevalo. Nazadnje avantgarda 20. stoletja, atonalnost in take reči, od koder sem se sicer z največjim veseljem vrnila k zgodnjim obdobjem, ampak še vedno čutim dolžnost obiskati vsaj en koncert Slowindovega festivala.

Kaj pa filmi? Kateri filmi so bili najpomembnejši za vas?

Od nemega filma naprej, v Kinoteko sem hodila redno. Še vedno sem zelo tolerantna, edino mainstreama ne gledam, le če pride v Kinodvor; včeraj sem gledala Jamesa Bonda *Skyfall*, gledala sem tri stare JB, nobenega sodobnega. Zanimiv je bil za kulturološko primerjavo. Gledala sem novo verzijo *Velikega Gatsbyja*, ki pa se mi je zdel popolnoma neprepoznaven. Bond pa se mi je zdel dober, dovolj dobra vsebina.

Osrediniva se spet na vaši knjigi: prvenec *Popisovanje in rondo*, ki je izšel pri založbi Obzorja, Maribor, leta 1978, in *Ko bo s čudovito gladkim gibom ukazala finale*, založbe Mladinska knjiga; pesmi za knjigi ste poslali kar na založbo?

Ja, pesmi za prvo knjigo sem kar poslala na založbo Obzorja uredniku, ki ga nisem poznala. Čez dve leti je izšla druga knjiga pri Mladinski knjigi. Še zdaj ne vem, ker tudi urednika ni več med živimi, ali so mi poslali obvestilo za predstavitev knjige, ker ga dobila nisem. Nekdo me je vprašal o tem, a nisem nič vedela. Potem sem rekla, da tudi ne grem, če mi ne pišejo. Sploh ne vem, kaj se je dogajalo na predstavitvi, bojda je Jerca Mrzel brala iz knjige. Skratka, z založbo nisem imela stikov. Urednika sem spoznala pozneje, bil je nekaj časa moj profesor na knjižničarstvu. Takrat pa nisem bila nikoli na Mladinski, nisem vedela, kako tečejo te reči. Danes se to sliši nenavadno, poslala sem pesmi in dobila korekture in knjiga je izšla.

Kakšna je bila recepcija obeh knjig na takratni slovenski oziroma jugoslovanski literarni sceni, kako se je odzivala kritika, kako jo je označevala?

Glede na to, da sem vstopila oz. padla noter popolnoma divje, nevedno, neotesano, nisem nobenemu kritiku poslala ne knjige ne posameznih pesmi, da bi kaj napisali. Spomnim se, da je o prvi knjigi v *Mladini* pisal Aleš Debeljak, takratna sveža mlada zvezda na literarni in kritiški sceni. Napisal je zelo prijazno besedilo o pesmih, ki da so fine za branje ob popoldanskem čaju

(mislim, da se nekje v knjigi pojavi ta popoldanski čaj), meni pa se je nos povetil, kar žalostna sem bila, saj se mi knjiga ni zdela ravno tako zelo čajna. Tudi zdaj se mi ne zdi. Zelo sem si zapomnila tudi kritika (in pesnika) Simčiča, zapriseženega tradicionalista, ki me je popolnoma raztrgal. Ampak kritiko je utemeljil zelo dobro in nisem bila ne jezna ne nesrečna. Zelo pošteno sva si razdelila teren. Za drugo knjigo sem dobila jugoslovansko priznanje za mlade ustvarjalce Sedam sekretara SKOJa. Nagrade so podeljevali v Zagrebu, najrazličnejši smo se nabrali tam, tudi Janez Pipan recimo, ki se pa sploh ni hotel pogovarjati z mano. Nikoli nisem izvedela, zakaj.

Med profesionalci mi je največ pozornosti namenil Denis Poniž. Naredil je celo nekaj tako norega, da je za antologijo *Beseda se vzdiguje v dim* (sto pesmi za 20. stoletje) izbral mojo pesem za pesem določenega leta. Ne samo njega, tudi urednika bi skoraj kamenjali zaradi te in še nekaterih podobno neprištevnihi odločitvi in knjiga je hitro izginila iz prodaje. In ne mislite, da sva bila z Denisom kakšna posebna prijateljca!

Je bila vaša pisava pripoznana kot inovativna in izjemno presunljiva s svojimi 'ostrorobimi' verzi?

Spet bom rekla, da se je najbolj poglobil Denis Poniž, kajti Kos me je uvrstil v eno svojih Kondorjevih antologij, potem me je vrge! ven. Pozneje nisem bila več izbrana, sem pa tja je še kdo kaj napisal, verjetno pa bi, če še objavljala, še kdo kaj lepega in dobrega napisal. Če avtor ne piše, je tako, kot da ne obstaja.

»V svoji liriki se odmika od tako imenovane ženske lirike in se zavestno odloča za ironično distanco in iskanje izvirnega poetičnega izraza.« Kakšni so bili takrat označevalci in kaj menite o tovrstnem označevanju – lezbično, žensko idr. pisanje?

Ja, od ženske tako kot od česa drugega ... Če osebno prestrašen človek to prenaša tudi v literaturo, čeprav misli, da ne, ampak če psihoanaliza dobi to v roke, ohoho, predvsem prvo knjigo. Pozneje sem videla nekatere stvari, pa še zdaj jih vidim. Zelo zanimiv literarni večer sem imela v Polju, v bolnišnici. Kako so tam ljudje razumeli stvari, ki jih drugi niso, s katerimi drugi niso vedeli, kaj bi. To se mi je zdelo takrat zelo pomembno.

Kako da ste imeli literarno branje v psihiatrični bolnišnici? Kakšna so bila druga branja?

Nekaj mojih znancev in prijateljic je občasno bivalo tam in ena od njih me je povezala s tamkajšnjo terapevtko. V Polju so imeli tiste čase zelo živahno kulturno življenje (saj je verjetno tako tudi zdaj, ampak na srečo so vsi moji, ki bi se lahko znašli tam, bolj ali manj zdravi in uravnoteženi), galerija, petje, najrazličnejše umetnostne terapije. To je bil eden najboljših, če ne sploh moj najboljši, najbolj resno in zares sprejet literarni večer. Ljudje so poslušali brez zavor, brez predsodkov, v marsičem so se prepoznali in to je bila ena redkih resnih potrditev, da delam prav, da ima smisel, da nekaj pomeni in da je nekaj vredno. Niso mi očitali ne kompliciranja, ne hermetičnosti, ne larpurlartizma, odlično so dojeli ključne teme in točke. Drugače se mi je nemalokrat zgodilo, da so se poslušalci odvrnili, češ da ne razumejo, da sem namerno skrivnostna in nejasna. Ne prav redko sem vabila na branje tudi zavrnila.

Lezbična (literarna) scena jemlje vašo drugo zbirko *Ko bo s čudovito gladkim gibom ukazala finale* za prvo sodobno lezbično poezijo, čeprav že v prvi zbirki *Popisovanje in*

rondo lahko najdemo lezbične motive. Ali bi lahko za poezijo Majde Kne rekli, da ima »lezbični pesniški objekt«? Kako vi berete danes vašo poezijo oziroma kako ste jo pisali – precejšnja eksplicitnost po eni strani, hkrati so objekti tudi moški.

Prav ste prebrali, vendar ni zgolj to. Nisem del scene, ne literarne ne katere druge. Spolna ambivalenca se mi zdi kot bralki zelo očitna. In nikakor tega ne delam zaradi provokativnosti, izzivanja, nagajanja ali morda celo za perverzen hec. Mislim, da je tudi v trditvah, v stavkih brez vprašaja na koncu veliko spraševanja. Na morda še več ravneh, kot se jih zavedam ali jih zmorem ubesediti. Konkretno pa: pred nekaj leti so mi v reviji, katere imena se ta trenutek ne spomnim, nekaj objavili, ne vem pa, zakaj se je sodelovanje popolnoma ustavilo. Sem bila premalo njihova?

Revija Lesbo?

Ja, nekaj jeze sem zaznala. Ampak se s tem sploh nisem ukvarjala. Nisem del scene, kot nisem del marsikatere druge.

Glede česa mislite, da je bila jezna?

Si mislim, da glede tega, kar sem povedala že prej. Nisem se opredelila. Nisem se izrekla. Tudi napisala nisem nič dovolj jasnega. Nisem Brane Mozetič, ki je nedvomni *opinion maker* na sceni. No, seveda ne samo to, ampak z njim sva si prišla večkrat navskriž glede marsičesa. Kar je nenavadno, saj se res ne vidiva velikokrat.

Ja, saj z Branetom Mozetičem sva se pogovarjala o vaši poeziji in je podvomil o tem, da je to nujno lezbično pisanje, potem sem mu citirala nekaj verzov iz vaše druge knjige in rekla, da to gotovo ni sestrsko, družinsko ...

Ne, saj tudi ni, ampak to potem postane včasih problem. Pa ne gre za to, osebno in literarno se bolj ali manj, tudi če še tako zanikaš, na neki ravni prepletata, v literaturi pa sploh, in če je vmes še kakšen konceptualističen, se pa še bolj. Verjetno odpira še druge probleme, ne le vprašanje, ali to sploh so, ali je to ljubezenska, ali je to deklarativna – sem bila pa za: hotela sem sodelovati. Nisem rekla: »Ne, narobe ste me razumeli.«

Torej je šlo za vaše osebno preizpraševanje, ne pa za zabrisovanje oziroma prikrivanje lezbičnega - ni bilo prikrito niti morda zaradi jezikovnih konvencij tistega časa?

Konvencija takrat, tistega časa? Ne, saj je jasno, veliko je prav zapisovanja, opisovanja slik in dogodkov, ne gre za konstrukcije, temveč za prepisovanje realnega življenja, samo težko je reči, da zapisano spada zgolj tja ali drugam. Problem je, da sploh ne spadaš dobro tja ne od zunaj ne od znotraj.

Rekli ste, da je pesniško in osebno lahko problem? Na koga in na kaj se to navezuje?

Problem je morda, da je to pomembnejše kot sam odnos. Ali si npr. reist, budist ... In če se koncentriraš na to, kako spolen si, potem je majčkeno težko, pri drugem je pa tudi težko. Gotovo je bil moj osnovni namen obdelati vse, kar me obremenjuje, muči. Ja, veliko redukcij je, ki so v taki vrsti literature, včasih lahko izpade larpurlartistično, čeprav seveda zase vem, da moja poezija ni, ampak včasih izpade, da je le podobica in nobenega ozadja. Ker je preveč zreducirano.

»Izkoristiti dano psihosocialno situacijo« zapišete v pesmi *Pripovedna tehnika* iz vašega prvenca *Rondo in popisovanje*. Ali ste jo izkoristili?

Glede na vse, ja, preklemsko mi jo je uspelo izkoristiti, ni bilo pa lahko. In zakaj tako redko kaj napišem? Ker sem se naučila govoriti. Ker sem imela toliko težav s pogovarjanjem, s spraševanjem, sem začela zelo uživati v tem, včasih še preveč. Različne vrste govorjenja.

Poglejva verze iz pesmi *Dejstva*: "mati je otovorjena, mati je nekam poslana, mati se pusti precenjevati ..." Kakšno je bilo vaše otroštvo, v kakšnem družinskem okolju ste odrasčali?

Zdaj lahko govorim, to so romaneskne zgodbe ... imela sem bratca, ki je še kot dojenček umrl, tako da sem bila pravzaprav edinka, moja starša sta pri mojih štirinajstih letih naredila samomor, oba; koliko je bilo sporazumno, ne bom nikoli vedela, jaz sem se verjetno posreči izvlekla, ali pa tudi ne, tega ne bom nikoli vedela. Obdobje življenja z mojima staršema je bilo gadno. Potem sem začela živeti s starima staršema po materini strani. Takrat ko sem si rekla, da mi zdaj nihče ne bo več ukazoval, in ko mi je kdo od ubogih starih staršev, ki sta bila čisto v redu osebi, kaj ukazal ali me poskušal vzgajati, sem čisto znorela, se uprla. Saj so bile to tudi najstniške, hormonske reči, ampak je bilo res skrajno poudarjeno. Potem ko sta dvignila roke, sem jih jaz tudi in potem smo kar precej spodobno živeli. Prej sem vedno eksplodirala, ker sem bila neznansko zatiran, prestrašen otrok. Nič zelo posebnega v tej deželi, ampak to doživi vsak po svoje kot vrhunsko katastrofično. Seveda mi je bilo dolgo o tem težko govoriti, po drugi strani imaš v sebi idejo 'mama je mama', rečeš si, uf, saj ju ni več, saj to je pa krasno, se razveseliš in potem cela leta trpiš, ker si na nekaj takega pomislil. Tako da divjaške zgodbe iz tega, kar se je počelo v tej majhni družini, in divjaške zgodbe potem, kar sem počela, da bi nadomestila vse. Ampak če nadomestiš pri trinajstih tisto, kar bi moral občutiti pri petih letih, se kaže čisto drugače, sploh če živiš in se preseliš nazaj v moško okolje, kjer te vsi tako ali tako poskušajo spremljati, ti pa tako perverzno uživaš, da jih provociraš in počneš stvari, dokler te poskušajo zatirati, in jih počneš še naprej, čeprav vidiš, da ti ne ustrezajo, da si jih sit, da sploh nisi ti, samo zato, da se dokažeš. Potem pride študentsko naselje, pride gimnazija, zanjo sem se sama odločila, in tam je bilo krasno, ne poznam nikogar, ki bi na gimnaziji tako užival kot jaz. Stara starša nista imela ambicij in zame je bilo pomembno le, da naredim šolo. Vse sem takrat prebrala, kar sem hotela, družila sem se zunaj šole ali v šoli, ves čas sem visela v knjižnici, brala tudi Adlerja, Freuda v cirilici, Dostojevskega in sodobno književnost in potem spet zelo staro.

Rilke je zapisal, da je umetnina dobra, če je nastala iz nuje. Ali je bila za vas poezija nekoč ta nuja? Kaj jo zdaj nadomešča?

Ja. Saj še poskušam kakšne reči napisati, še se pojavi ta nuja, a nisem zadovoljna, polno je osnutkov in to ostaja, ni pa več tako zelo pomembno. Takrat sem si tudi mislila, da ne gre za terapevtske reči, da je to volja do resnice, do oblikovanja, ampak v resnici je notri neznansko veliko terapevtskega. Takrat ni bilo možnosti za neposreden pogovor ali za dopisovanje s kom ... Ne, stvari so se uredile, tistega ni več treba urejati, ugotovila sem, kako delujejo nekateri načini oblikovanja. Tudi tega ni bilo več, žal mi je, zdi se mi, da ne znam. Pisanje na temo se mi je zdelo hecno, kajti nekoč mi je pokojni Hup (Dušan Pirih, op. p.) rekel, da bi lahko napisala kakšno pesem zanj, a je bil popolnoma razočaran (*Hvalnica okrogloprstim*), v prvi knjigi je.

Ko sem vas nagovorila za intervju, ste se tudi sami imenovali nekdanja pesnica.

Ja, na sceni je tako, da moraš ves čas migati, tako da je to tudi majčkeno konverzacijsko, da tipaš. Drži, jaz nisem v obtoku. To je scena. Druga pot je, da ne misliš tako, ampak v ospredju je tako. Poslušam nekatere avtorje, ki so pod pritiskom nenehnega ustvarjanja.

Ste po obeh knjigah še kaj objavljali? Vem, da ste napisali pesmi za spremljevalno razstavo ob filmu Jana Cvitkoviča *Archeo*.

Objavljala sem še v nekaj revijah, nimam pregleda. V *Novi reviji*, mislim da, in v reviji *Likovne besede* nekaj starejšega, kar ni bilo v knjigi.

Archeo je bil zanimiva izkušnja – pisati na temo, pisala sem na povabilo. Nisem bila pričarana, kaj bo iz tega. Pozneje sem pisala organizatoriki dražbe, kaj je bilo/bo iz tega, pa mi ni odpisala. Razstava je bila v Mostah, v Španskih borcih. Pesmi sem napisala na japonski papir s flomastrom, tako da so se črke razlile in ni bilo berljivo, spodaj je bila pesem potem prepisana. To je cel cikel pesmi. Malo sem bila nastrojena – ja in ne – težave sem imela s tem filmom, tako da sem se potem z zanimanjem ukvarjala z njim. Teže je nekaj napisati, če je vse v redu, laže vidiš, kaj ti ne ustreza, več je arzenala.

Med vašimi zadnjimi deli najdemo prevod knjige Aneja Sama (*Balade zavrženih*, 1995) in spremno besedo k prozi pesnice, pisateljice in slikarke Zuzane Govednik Kraskove.¹ Kako izbirate sodelovanje?

Anej Sam mi je povedal, o čem piše. Potem je nekoliko spremenil vsebino, a sem knjigo vseeno prevedla – a ne z velikim veseljem. To je bila zame dobra šola, da se ne ukvarjam s stvarmi, dokler jih ne vidim, preberem. Šlo naj bi za zgodbe o psih, ne pa o njem. Prevod sem naredila s stisnjenimi zobmi.

Pri Zuzani se mi je zdelo zanimivo, kako hoče predvsem v prozni obliki in deloma tudi v poeziji narediti, kar sem poskušala tudi jaz: združevati različne nivoje, načelne in zgodbene. Zgodbe so za naše okolje sorazmerno nenavadne, ker piše o težavi, ki jo je doživela, vendar je ne doživlja več, nekateri ljudje pa jo še vedno. Ostali sva v stiku. Pri zadnji knjigi, s katero se nisem prav strinjala, je upoštevala moje pripombe, čeprav ni bila vesela. Nekatere pesmi so se mi zdele super.

Prevajalci me včasih povabijo k pisanju za *Buklo*, nedavno sem nekaj pisala, upam, da je besedilo zabavno.

Že vrsto let delate kot knjigarnarka. Vas tudi doma obkroža množica knjig?

Zadnje čase se moram disciplinirati, ker imam v garsonjeri rove knjig. Nihče ne more priti na obisk, sama pa moram zelo previdno hoditi, ker se ne smem zaleteti v kupe knjig. Še vedno hočem kdaj imeti kakšno knjigo, in to takoj. Na potovanjih hočem likovno umetnost, ljudsko in umetno, pa pisatelje s tistega konca, tako da je veliko vsega. V knjigarni nikoli ni bilo lahko delati, ljudje pravijo, da uživaš, povezava knjiga–ljudje me je najbolj zanimala. Zada je veliko stvari, ki niso tako lepe. Ko pa lahko delaš svoje, je še vedno fino.

---

¹ Gre za spremne besede k romanu *Pre-večnost* (2012), zbirki kratke proze *V ogledalu je nekaj narobe* (2012) in romanu *Eu-ropa* (2007).

Ali kdaj razmišljate o objavi nove knjige?

Veliko dobrega in slabega preberem, ves čas sem notri, nikoli ni dovolj dobro. Banalna reč, časa je toliko, kolikor ga je, služba, intimna zasebna opravila, potem so koncerti, kino ... Kdaj sem si zapisala kaj na kakšen listek, a večinoma sem morala imeti mir. Ko vse drugo uredim, je treba iti spat, to je tudi razlog – nekaj bi morala vreči iz življenja, pa bi se morda zbrala. Včasih se je zgodilo, da sem si po mesecih obiskovanja koncertov, filmov morala vzeti premor. Zdaj pa kar ne mine, sčasoma je tudi vse več ljudi, tudi v službi jih spoznavam in potem nadaljujemo in se pogovarjamo. Očitno za pisanje še ni prave nuje in volje. Če se ozrem nazaj, je bilo včasih res življenjsko pomembno, da gre ven, da dobim distanco, s katero potem ocenim, kaj je nastalo.

Če se vrneva k vaši drugi knjigi, ki ima na lezbični sceni status kulturne lezbične poezije – na kaj oziroma na koga se navezuje njen naslovni verz in hkrati eden najlepših pesniških naslovov sploh, *Ko bo s čudovito gladkim gibom ukazala finale*?

To je spet zgodbica. Je ukazala; ne gre za kdorkoli in ni trač zgodbica. Gre za rusko dirigentko Veroniko Dodajevo, ki je prva dirigentka, ki sem jo videla dirigirati simfoničnemu orkestru. Bila je ena prvih ali celo prva dirigentka, ženska, v Ljubljani. To je bila majhna energična gospa, ki je res ukazala in iz tega je nastal naslov. Nisva se poznali, čez leta je še enkrat prišla dirigirat, zanimivo je to, da pride ženska sploh dirigirat v Ljubljano, kajti Ljubljana je zelo konservativna glede tega. In potem je tukaj še glasba, ukazala je finale, ne spomnim se natančno glasbe, dirigentka je bila majhna, povzpela se je na prste in ...

... je pristala v naslovu vaše knjige?

Ja, dobro se sliši, ima zaledje in finale je pomemben, ne samo skladbe, na splošno finale, kjer se stvari končajo, razrešijo, presekaajo. Potem ko sem videla naslovnico knjige, sem bila najprej besna, ampak sčasoma se mi je prikupila, je malo zafrkljiva.

Ali lezbično literaturo oziroma produkcijo spremljate?

Nič bolj kot preostalo.

V biografijah umetnikov/ic, pesnikov/-ic je znana tradicija brisanja ali zabrisovanja osebnih podatkov, ko gre za homoerotične zveze, še zlasti lezbičnost ima največkrat status nevidnosti. Medtem ko tudi Irena Novak Popov piše o pomenu biografskih podatkov v svoji antologiji pesnic, je zanimivo, da pri vas ni tovrstnih okoliščin. Kaj menite o tem in kako komentirate oznake, kot so lezbična, ženska, črnska idr. pisava?

To je in fajn je, da je eno polje, en krog. Seveda pa se ne oziram na to, kako je literatura usmerjena, tako da kadar je zgolj izključujoča, mi ni všeč, je pa tako kot ženska ali ne vem kakšna žanrska nasploh. Zame ima popolnoma legitimno pravico, da ima svoje kanale dela, objavljanja, tudi druženja, lahko pa nastane geto, preprosto ne more biti, mora se razširiti.

Kdaj pa je 'izključujoče'?

Pravzaprav ne znam dobro povedati, v literaturi je morda lažje povedati, kako stvari potekajo vzporedno, na več ravneh ... No, bom z druge strani povedala: včasih se mi zdi, da je npr. Brane Mozetič z akcijami in poudarjanjem tega in onega majčkeno nasilen, po drugi strani hvalabogu,

da je nekdo, ker je odločen; to mislim, da je odgovor. Težko je reči samo eno ali drugo, ampak boljše je, da je, kot da se dela, da je samo nekje v ozadju, nepomembno in nima volje, da bi se profiliralo. Ne vem, ne znam dobro povedati, kako mislim, da stvari potekajo po več tirih in kateri je pomembnejši. Predstavljam si mešalno mizo, kjer je tako, da če nekaj zanemariš, izgine, če nekaj preveč poudariš, druge barve izginejo. Zdi se mi, da sem na zunaj, ne le na znotraj, netolerantna v tem smislu, da sem prijazna, ker pogosto nisem, vendar celo hočem, da je veliko vsega, drugo pa je, če se izolira. Vendar se je včasih treba izolirati, drugače se utopiš. Težko je reči, ali je to dobro, ali je slabo, ali je srednje dobro. Mora pa biti, če je to vprašanje. Ja.

Ali se vam zdi, da smo lahko glede svoje spolne oziroma seksualne identitete v družbi razbremenjeni? Ali je nepomembna in nima vpliva na naše družbeno življenje?

Ne, tega ne mislim. Je pa ta toleranca pogosto navidezna, ta družba ni prišla zelo daleč, imam občutek, da se precej spreneveda. To so kot pokriti lonci. Parada na primer poteka dokaj mirno v primerjavi s Splitom, Beogradom. Na širšem področju, ko pride pravi, se takoj vidi, kaj pride na plan in je čakalo, da izbruhne. Živimo v nekem kalkulantskem okolju, ko bomo ob pravem času že pokazali, kaj mislimo. Na področju kulture se mi ne zdi bolje, le še bolj zakamuflirano je. Družba bi bila rada fina, nimam nikakršnega zaupanja ne v družbo ne v državo. Po drugi strani pa – imam izkušnjo življenja na vasi, ta družba je včasih veliko bolj sprejela drugačnost kot urbana družba. Svoje so si mislili, a so drugačnost sprejeli v skupnost in to je delovalo. Takemu človeku dolgo ni bilo lahko, ampak ko so se razmerja vzpostavila, so bila stabilna – za primerjavo s tem metropolitnim stanjem, ki naj bi ga živeli tule.²

Viri

BRVAR, ANDREJ (2011): *Brez verzov, brez rim; antologija slovenske pesmi v prozi*. Ljubljana: Beletrina.

KNE, MAJDA (1970): Ptič iz doline Torgas, Poštarica, Iz dežele ob Nilu. *Snovanja* 4(1): 7.

KNE, MAJDA (1978): *Popisovanje in rondo*. Maribor: Založba Obzorja.

KNE, MAJDA (1980): *Ko bo s čudovito gladkim gibom ukazala finale*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

---

² Dodatna pojasnila Majde Kne, iz korespondence z avtorico intervjuja: »Dobesedni prepis pogovora se je izkazal za mojo nekoliko nadrealistično logogalijo. Tudi sama imam nekoliko težav z razumevanjem. Za vas, druge, je verjetno dadaistično. Začela sem vnašati popravke, da bi intervju dobil zgledno in razumljivo podobo, pa sem si premislila. Če se je Kristina mučila z razbiranjem in zapisovanjem mojega hektično konfuznega preskakovanja s teme na temo, iz časa v čas, če sva se dogovorili, da bova pogovor opravili pač tako, bi bilo pravzaprav trapasto, da začnem likati in frizirati. Bilo bi sicer »do uporabnika prijazno«, avtentično pa ne več.

Ne enačim se vedno s svojim pisanjem (govorim o poeziji, z drugim se je pač verjetno treba), tudi z vsemi izjavami ne, jemljem si pravico, da zagovarjam kako stališče zgolj zato, da bi vas sprovcirala, da bi vam ponudila drug pogled, da bi tudi vam omogočila pripravo čim več argumentov za zagovor, obrambo vašega pogleda na temo. Zdi se mi, da še premalokrat govorim z druge strani in za drugo stran.

In če že govorim za Lesbo, v pogovoru se nisva dotaknili moških in žensk, ki so mi zagrenili ali polepšali življenje: srečala sem veliko preveč nasilnih, brezobzirnih, manipulativnih, polaščevalskih, dvoličnih ... žensk, da bi jih /nas lahko zagovarjala zgolj zato, ker so/smo ženske. V nobenem okolju se ne počutim popolnoma doma. Morda še najbolj rahlo negotovem, nejasnem, nevarnem.«

KNE, MAJDA (2013): Pobliski v prevode. Odvratno? Zabavno? Nespoštljivo? Vznemirljivo? *Bukla*, julij–avgust 2013.

NOVAK POPOV, IRENA (2005): *Antologija slovenskih pesnic 2*. Ljubljana: Založba Tuma.

LESBO (1998). Politična, socialna in kulturna revija, štev. 6. junij 1998.

VELIKONJA, NATAŠA in GREIF, TATJANA (2012): *Lezbična sekcija LL, Kronologija 1987–2012 s predzgodovino*. ŠKUC: Vizibilija.

Od refleksa k spoznanju: spol ne bo več določevalna lastnost

O romanu *Ime mi je Damjan* Suzane Tratnik¹

Abstract

From Reflexes to Recognition: Gender will no Longer Be the Prescriptive Feature

Text analysis Suzana Tratnik's novel "*My name is Damjan*", which was first published in 2001, and reprinted in 2014. The novel deals with topical issues: in a perfect way it tells a story of a young person with a socially unconventional, *transgender identity*. Damjan's articulation of his own identity is the essence of the novel, which, in a perfect way, tells a story, increasingly articulated and actualized in recent decades, to the public, the story of forced *gender identity* and individual ways of liberation from it. Let us repeat after Patrick Califia, transsexual activist: "I hope that young people with different gender identities will not allow to be destroyed by the sexual frenzy of our culture." Nataša Velikonja's article was commissioned as an afterword to the second edition of the novel for the Mladinska knjiga publishing house, the text was by the editorial staff of youth literature initially accepted and approved without comment, but later rejected, saying it would be too difficult for youth readership.

Keywords: Suzana Tratnik, homosexuality, transgender issues, transsexual issues, intersexuality, gender identity, gender expression, sexual orientation, gender/sexual nonconformity, emancipation

Nataša Velikonja is a sociologist, poet, essayist, translator and lesbian activist. (natasava.velikonja@guest.arnes.si)

Povzetek

Članek je analiza romana Suzane Tratnik *Ime mi je Damjan*, ki je prvič izšel leta 2001 pri Založbi Škuc, v letu 2014 pa ga je ponatisnila založba Mladinska knjiga. Roman se ukvarja z aktualnimi vprašanji: na popoln način izriše eno od poti mladega človeka z družbeno nekonvencionalno, transspolno identiteto. Damjanovo utemeljevanje lastne identitete je bistvo romana, ki na popoln način izpoveduje zgodbo, ki se v zadnjih desetletjih pospešeno artikulira, aktualizira in odpira v javnosti, zgodbo o prisili spolne identitete in individualnih načinih osvobajanja od nje. Ponovimo za Patrickom Califo, transseksualnim aktivistom: »Upam, da mladi ljudje z različnimi spolnimi identitetami ne bodo dovolili, da jih spolna blaznost kulture uniči.« Pričujoči članek Nataše Velikonje je bil naročen kot spremna beseda k drugi izdaji romana pri založbi Mladinska knjiga, besedilo je uredništvo mladinskega leposlovja sprva sprejelo in odobrilo brez pripomb, pozneje pa je bilo zavrnjeno, saj naj bi bilo preveč zahtevno za mladinsko bralstvo.

Ključne besede: Suzana Tratnik, homoseksualnost, transspolnost, transseksualnost, interseksualnost, spolna identiteta, spolni izraz, seksualna usmerjenost, spolna/seksualna nekonformnost, emancipacija

Nataša Velikonja je sociologinja, pesnica, esejistka, prevajalka, lezbična aktivistka. (natasava.velikonja@guest.arnes.si)

---

¹ Članek je bil naročen kot spremna beseda k drugi izdaji romana *Ime mi je Damjan*, ki bo izšel leta 2014 pri Založbi Mladinska knjiga. Besedilo je uredništvo mladinskega leposlovja sprva sprejelo in odobrilo brez pripomb, pozneje pa ga je zavrnilo, ker naj bi bilo preveč zahtevno za mladinsko bralstvo. Ker gre za poglobljeno analizo enega najslovesnejših domačih romanov o vprašanih spolne identitete, se je uredništvo Časopisa za kritiko znanosti odločilo za objavo. Prva izdaja romana je izšla leta 2001 založbi Škuc, Ljubljana.

»Vidiš, takole bi rada hodila naokrog,« mi nekega večera pravi prijateljica, »v puloverju s kapuco čez glavo in z vrečko v rokah, takole bi se malo vlekla, kot ena baraba, in nihče ne bi vedel, da sem ženska, in nihče mi ne bi več težil.«

Prijateljica je stara več kot trideset let in že od zgodnjega najstništva ne ve prav dobro, kaj naj počne s tem, da ji je pripisan ženski spol. Ne glede na to, v katerem starostnem obdobju se nahaja, naleti na družbeno nadoblast, ki se ji reče ženskost, in jo neposredno zadeva slehernega dne v življenju. Nima je za svojo, noče ničesar, na kar naleti kot ženska, noče niti prednosti ženskega spola niti njegovih omejitev. Tako njegove prednosti kot omejitve so globoko v nasprotju z njenimi željami in stremljenji. Ena njenih želja je prosto, svobodno, neokrnjeno, neovirano gibanje, tako telesno kot intelektualno, toda tesna uklešččenost v ženski spol jo postavlja na natančno določeno družbeno mesto, kamor se ne more in noče naseliti. Ta spolni domicil zavrača in to ji pomeni vseživljenjski boj. Če poseže onkraj njegovih meja, jo doleti socialna izključenost, postane družbena izobčenka.

Zakaj so vprašanja spola, ženskega spola, moškega spola, tako zelo v središču osebnega in družbenega razmišljanja? Zakaj je pogosto prva stvar, ki jo na človeku vidimo, njegov ali njen spol? Kaj pravzaprav vidimo in kaj iz tega sklepamo? Zakaj je spol tako pomembno določilo in kaj pravzaprav določa? Od kod prepričanje, da smo bodisi moškega bodisi ženskega spola? Ali se s spolom rodimo, ga morda utelesimo, je spol neizogiben, se morda postopno učimo njegovih pravil, se jim morda lahko celo izognemo? Kaj lahko storimo, če ženskega ali moškega spolnega okvirja nočemo? Kaj se zgodi, če se uokvirimo vanj? Zakaj nekateri bežijo izpod okrilja danega spola, drugi pa se naselijo vanj z vso svojo polno močjo? Bi lahko rekli, da je spol vseživljenjski poklic? Je spol samoumeven? Ne.

Naj ponovim za francosko filozofinjo Simone de Beauvoir: spol ni usoda. Ženska se ne rodi, temveč to postane. Rodimo se v določeno anatomsko stanje, ki ga družba bolj ali manj površno poimenuje moški ali ženski spol. A kako naj postanemo tega ali onega spola, nam zapovedujejo različni družbeni sistemi, družinski, vzgojni, šolski, množični mediji, prijateljski krogi, zakonodaja. Vse življenje in za vsako starostno kategorijo posebej nam dopovedujejo, kaj nam je početi, če smo moški ali ženske, pa tudi, ali pa predvsem, česa ne smemo početi. Spol je tako predvsem družbena zapoved, je vloga, arbitrarna, relativna in nikakor ne univerzalna, je torej represivna in prisilna kategorija, družbena etiketa, ki naj označi posameznike ali posameznice, določi njihove želje in stremjenja ter osebne lastnosti in jih razporedi v deljeni, ločeni, precej hierarhično zasnovani družbeni skupini s točno predpisanimi nalogami in obveznostmi. Družbeni spol določa vse: kako naj se obnašamo, kako naj govorimo, kako naj se oblačimo, kako naj jemo, kako naj hodimo, koga naj ljubimo, kako naj ljubimo. Pobeg iz te spolne vloge je kljub drobnim širitvam njenih meja v zadnjih desetletjih ne samo nezaželen, ampak še vedno precej trdo kaznovan, pogosto s stigmatizacijo, pa tudi s popolno izključitvijo iz širše družbe.

A prav zaradi prisilnosti tega celostnega osebnostnega pokritja, ki mu pravimo spol, in kljub hudim družbenim sankcijam, če se mu skušamo izviti iz prijema, mnogi pred to usodo bežijo. Beg od ženske ali moške spolne vloge je mnogim življenjska nuja bodisi zaradi, predvsem za ženske to velja, nenehne izpostavljenosti seksualnemu nasilju in nadlegovanju ali neizprosnega omalovaževanja osebne integritete bodisi zaradi absolutne neskladnosti pripisanih spolnih lastnosti z drugimi osebnimi koordinatami, s seksualno usmerjenostjo, kulturnimi izbirami, v preteklosti, pa morda tudi še danes, tudi poklicnimi in izobraževalnimi željami. Strategije pobe-

ga so različne, nekateri operativno spremenijo spol, drugi se zgolj odenejo v reprezentacijski plašč nasprotnega spola in s tovrstno potezo uskladijo svojo osebnost z videzom in čutenjem spola, ki si ga sami izberejo.

Takšen je tudi devetnajstletni Damjan, glavni junak romana *Ime mi je Damjan* pisateljice Suzane Tratnik. Damjan je dekle, ki zavrne žensko identiteto z vsemi njenimi konvencijami vred, nekega dne se iz Vesne preprosto preimenuje v Damjana in vstopi v svojo novo zgodbo – na Damjanovo pot. Pri razkritju njegovega spola malce prehitavam roman, kajti med samim potekom zgodbe bolj postopno dobivamo podatke o Damjanu, njegovem spolu in seksualni usmerjenosti, pa tudi o družinski zlorabi. Damjan na začetku romana sicer pripoveduje, kako se je s sedemnajstimi leti preimenoval, toda govori zgolj o tem, – da se je pač preimenoval. Da je s preimenovanjem spremenil spol, izvemo pozneje, šele nekje na sredini romana. Ta postopnost je pravzaprav ključna, kajti ta suspenz, ta odlog daje Damjanu pripovedno prednost, prosto od vnaprejšnjega presojanja tako njega samega kot njegove zgodbe prek teh družbeno izjemno obremenjenih tem. Njemu vprašanja spola, spolne transformacije, seksualne usmerjenosti ali nasilja v družini resnično in poudarjeno niso prednostna, četudi se vsa njegova zgodba pravzaprav odvija okrog dinamike, ki je podložena prav z njimi.

Damjan tako skozi vso knjigo niza zgolj svoje pripetljaje in misli, opisuje odnos do staršev, brata in sestre, prijateljev, ljubezni, »grunta o življenjskih resnicah in vsem, kar spada zraven«, »dela po svoje«, ga žurira, pač, živi. Ne le, da se Damjan ne ozira na travmatičnost, s katero se širša družba sooča z vprašanji spola, seksualne usmerjenosti ali družinskega nasilja, temveč je tudi njegova vednost kot taka pomembnejša od drugih. Njegova stališča in njegov pogled so prednostni, svoje napetosti razrešuje sam, ne pa zunanja instanca, denimo avtorica ali bralci. Interpretacija njega samega in vrednotenje dogodkov, ki se mu dogajajo, je v njegovi domeni. Nobena beseda ni močnejša od njegove, ne psihologova ne tista od staršev ne od prijateljev. Zato je roman napisan v prvi osebi. To je izjemno humanističen moment romana: besedo ima Damjan.

To je poudarjeno že s prvim dejanjem v romanu: Damjan se najprej predstavi. »Ime mi je Damjan,« pravi. To je deklaracija. Vzel se je v svoje roke, se postavil zase in se preimenoval v Damjana. Ne bo se upognil, je suveren, je subjekt. Ve, kdo je – on je Damjan. To je njegov prvi korak k emancipaciji, a ta njegova subjektivnost, ta njegova emancipacija, ta njegova osvoboditev ima droben rez. Tako kot se Damjanov lahkotni preskok čez družbeno stigmatizacijo spolne nekonformnosti sprva zdi osvobajajoč, pa lahko po drugi strani pomeni tudi spregledovanje ali nerazumevanje družbene pozicije, v katero ga postavlja njegov novi spolni izraz. Razumevanje lastne situacije, analiza položaja, v katerem se nahajamo, je namreč osnovna prвина, ki nam omogoča, da iz zapletenega klobčiča sočasne preteklosti, sedanjosti in prihodnosti, iz kompleksnega prepleta dogodkov, ki mu pravimo življenje, sploh lahko izluščimo svojo osebno rdečo nit, da sploh postanemo zmožni ločevati navidezne, varljive, ne nujno lažje rešitve od ključnih, pomembnih in, kot se pogosto zgodi, precej dostopnih in preprostih. Skratka, da se ukvarjamo z vsaj približno pravimi stvarmi. To namreč vpliva na način izmotavanja iz zagat življenja, pa tudi sprejemanja njegovih lepot. In Damjan se sooča in spopada z vsemi njimi, tako z zagatami kot lepotami, bolj z refleksom kot z razumevanjem, s spoznanjem.

Njegova deklaracija, njegova emancipacija, njegova osvoboditev, namreč provocira. Damjan najprej naleti na pritisk spolne konformnosti v družini: na njegovo novo spolno identiteto najprej trči njegova družina. Starši, brat in sestra je ne sprejemajo. Manj težav ima v prijateljskem

okolju: prijatelji ga sprejemajo, a le, dokler ne pride med njimi do prvega konflikta – in, seveda, takrat mu »očitajo«, pravi Damjan, da je ženska, kar naj ga diskvalificira in izvrže iz konkurenčnega ljubezenskega boja. Toda on se za sprejemanje prav nič ne bori. »Nimam pojma,« pravi, »kaj si ljudje mislijo o meni, ko me vidijo in slišijo, a jaz se počutim normalno. Nič se ne delam in se ne preoblačim, jaz sem pač takšen skoraj od rojstva.« (Tratnik, 2001: 68) Tudi Damjanov mlajši prijatelj Roki, pravzaprav tudi dekle, je »svojim tatarim povedal, da je tak, kakršen je, čisto zadovoljen s sabo in se ne bo nič spreminjal, saj ni noben transvestit.« Ko se v skupini za samopomoč pogovarjajo o »odnosu med moškimi in ženskami«, Damjan meni, da ga to »čisto nič ne tangira«. Govori sicer o težavah, o tem, da živi »kot v centrifugi«, a vprašanja spolov ga pravzaprav čisto nič ne brigajo.

Spol je, kot sem že omenila, represiven in prisilen, zato spada v sodobnosti med najbolj obravnavane in kritizirane družbene kategorije. Družboslovna znanost se z njim intenzivno ukvarja na številnih ravneh, še posebej v okviru posebne vede, študijev spolov. Civilna družba se organizira tudi na podlagi novih spolnih identitet. Spol je prav tako predmet pravne obravnave: čedalje pogosteje nastajajo zakoni in zakonska priporočila, ki mu odvzemajo njegove ekskluzivne pravne posledice. Pri vsem tem ne gre samo za razveljavitev prastare, toge, omejujoče družbene klasifikacije, temveč tudi za intervencijo v biologistični sistem, ki v luči vse bolj prisotnih podatkov o interseksualnosti ruši ideologijo o obstoju zgolj dveh spolov. Moški ali ženski spol tako nista biološka, objektivna danost, sploh pa nista več tisti družbeni aksiom, ki naj obvladuje vse momente človekovega življenja. Spol oziroma spolna identiteta oziroma spolni izraz so stvar subjektivne, osebne izbire. V to smer gre prihodnost človekovih pravic. Pravica do izbire spolne identitete postaja prav tako visoka norma človekovih pravic kot, denimo, pravica do izbire seksualne usmeritve. Toda, če se povrnem k romanu, tudi Damjanovo čutenje normalnosti ali Rokijevo zavračanje transspolnosti, transvestije, spadata v oni pretekli, prastari, počasi že izumirajoči svet spolne dvojnosti – zato se vedno znova znajdetata točno v njem, v njegovi sovražnosti, odbojnosti in uničevalnosti. In zato je takšna tudi njuna konfrontacija z njim. Stara. Arhaična. Brez spoznanja. Refleksna. Individualizirana. Damjan je sam proti svetu, sam je v svojih sklepih, odgovorih in rešitvah. Pa mu dandanes ne bi bilo več treba biti.

Prav tako nelinearen in kompleksen je tudi drugi Damjanov korak k emancipaciji: soočanje z njegovo seksualno identiteto. Četudi nas misli vlečejo k ideji, da je Damjan homoseksualno usmerjen, to morda ni ustrezno, kajti nase gleda kot na fanta in njegova ljubezen do žensk mu je zato povsem samoumevna. Gejevski in lezbični sceni se ne čuti blizu, z lezbijkami se ne identificira in gejevske ter lezbične pravice so mu prav malo mar. Damjan zavrača nekonvencionalnost svoje spolne izbire in torej tudi seksualne identitete. Toda njegova transspolna identiteta je tako izrazita, da v družbi, kjer je dvojnost spolov aksiom, ki se veže na seksualno usmerjenost in vse druge identitetne elemente, v družbi, ki počasi vendarle razvezuje to togo enačbo v prid homoseksualnosti, pri transseksualnosti pa še vedno omahuje, najde le ozek in spet zgolj individualiziran izhod. Je preprosto Damjan, ki ljubi ženske, recimo Nelo. Tako kot pri vprašanju spolne identitete je tudi tu, pri vprašanju seksualne identitete, predpolitičen, svojo pozicijo individualizira in socializira v sovražnem svetu, dela se, da je vse povsem samoumevno, in se tako niti približa ne sočasnim družbenim tokovom, ki širijo tudi koncepte seksualnih identitet. Damjan resda nima težav z ljubeznijo do žensk, a tudi tu, tako kot pri spolni identiteti, ostaja nosilec stare seksualne identitete, je fant, je normalen, na prevzem nove, morda bolj osvobajajoče, transseksualne identitete niti ne pomisli. Tako tudi na tem področju ostaja še naprej v svetu,

ki bo zavračal vsak njegov nadaljnji korak.

Damjan vzporedno s postopno emancipacijo spolne in seksualne subjektivitete razrešuje tudi travmatično izkušnjo incesta. Razrešuje jo tako, kot vse drugo – z refleksom namesto s spoznanjem. Z očetom in posledično z vsemi drugimi v družini se prepira, na nelagodje ob njih reagira z uporništvom in razgrajanjem. Bralec in bralka prek romana, upam, ugotovita, da je bil Damjan v otroštvu žrtev očetovega seksualnega nasilja. Nisem prepričana, ali to ve tudi Damjan, temu vsekakor ne pravi tako, in na to njegovo neartikulacijo ali na nezavedanje padejo vsi, ki bi morali bolje vedeti: terapevtu v skupini za samopomoč se, recimo, še sanja ne, kaj pomenijo Damjanove sanje o tem, kako je kot otrok pet let gledal televizijo z očetom. Pa tudi Damjanu ne. Toda to nelagodje se preveša v vse momente njegovega življenja, tudi v njegovo ljubezensko razmerje z Nelo, in ob še enem številnih ljubezenskih sporov, do katerih prihaja, ker noče reflektirati svojega bivanja, obupan reče: »Hotel sem ven. A sem samo gledal v vrata.« (ibid: 115)

Toda v naslednjem, predzadnjem poglavju romana se zgodi prelom: Damjan pride nekega dne domov in vrata njegove sobe so sneta in dol mu jih je snel *foter*: »Ker ni mogel odkleniti, je kratko malo snel vrata.« (ibid: 123) Potem se zgodi še en refleksni, skorajda simbolni utrip Damjanove emancipacije: Damjan potrga in sname vsa vrata »v bajti«, razen vrat v sestrično sobo, in jih nese »na dvorišče« – »ven«. Odpre zasebnost, tisto zasebnost, ki kot neprebojni ščit krije nasilje in zlorabe v družini. Damjan se namreč, kot beremo, zaklepa v svojo sobo od sedmega razreda osnovne šole naprej, da ga »stari« ne bi nadziral in mu vlamljal v njegov prostor. Zapre se in tako zaščiti tisto majceno parcelico svoje varnosti, svoje zatočišče. Do tega trenutka. Nato se pripelje oče, vidi »pred bajto« zložena vrata in obstane v avtu. »Enkrat je na lastni koži spoznal, kako je, če si od strahu ne upaš stopiti v lastno bajto,« (ibid: 124) reče Damjan. Odtlej ve, da je tudi on močan.

Nato gre k Neli, svoji puncici. Hoče biti sam z njo – noče ne videti ne slišati ne staršev, ne klape, ne prijateljev, »ne pedrov, ne normalnih ljudi«, odpravi se torej k njej brez družbenega okolja, na katero reagira z refleksom. Leže ji v naročje in govori »kot dež«. Govori, kako je snemal vrata. Kako je bilo, ko je bil v bolnišnici zaradi jajčnikov. »Prej bi ozdravel, če bi me kdo imel res rad,« (ibid: 125) reče. Govori, kako so ga »nekoč«, v šoli, zanimali športi, potem pa mu je tovarišica predlagala, naj se odloči za takega, ki je »primeren za ženske«. Damjan pove Neli, kako je potem čedalje bolj zanemarjal prav vse dejavnosti, saj so se vsi vtikali vanj in ga svarili, kot da je kaj ušpičil. »Tako se je zaključila moja kariera,« reče, »nisem postal športnik, pa tudi ženska ne, saj ne enega ne drugega ne moreš združiti z življenjem.« (ibid: 127)

Za hip se ustavimo pri Neli, Damjanovi puncici. Nela je lezbijka, hodi na lezbično in gejevsko sceno, je tudi lezbična aktivistka in tako povsem ozaveščena ali pa vsaj veliko bolje seznanjena z odnosom družbe do spolnih nekonformnežev, pa tudi do samouničevalnih potez, ki jih ti pogosto izvajajo nad seboj. Je nekakšen katalizator Damjanove emancipacije in Damjan se tega zaveda, megleno sicer, kajti na nekem mestu prizna, da če se mu ob njej ni dalo iti v šolo, se mu očitno ne da in pika. Toda ključni spoznavni preskok, ki bi ga lahko storil ob njej, vseeno zavrača in Neli včasih pove »svoje«, kot denimo, da »če bi malo več jedla in pila in se družila z normalnimi ljudmi, bi bila manj tečna in se ne bi vtikala v vsako stvar in v vsako babjo pravico na tem svetu. Pa če bi se že končno spravila v službo, kot vsi ljudje na tem svetu, ki kaj dajo nase in v svoj želodec. Res ji ne bi bilo treba delati za majhne honorarje in še naprej študirati, saj ima že z zdajšnjo izobrazbo prazen hladilnik. Potem se pa vsa bleda v obraz, ker jé premalo mesa, ukvarja s pedrskimi pravicami in s podobnim.« (ibid: 112)

Damjana tudi zato njegova samotna, emancipatorna pripoved v Nelinem naročju ne more ponesti do zadnjega momenta emancipacije, do spoznanja, do razumevanja izvorov njegovih konfliktov in trkov s svetom, do doumetja vzrokov in posledic v zapleteni mreži njegove lastne zgodbe. Nela poskuša to še zadnjič in mu ponudi ključ od ženskega stranišča. Reče mu: »Lepa si.« Noče ga utelesiti v ženski spol, marveč nakazati, da konfliktne situacije, ki jih ustvarjajo takšni in drugačni varuhi meja starega spolnega reda, niso vredne uničevanja lastnega življenja. Da je sam spol vse manj določevalna lastnost. Da lahko izstopiš iz družbene obremenitve spolnega označevalca, iz družbene označenosti lastnega telesa in se utelesiš v svoji telesni, ne družbeni danosti. Da imamo telo, ne spol.

Toda Damjan ne razume. Prekine z Nelo in »z zateženimi trenutki« in nadaljuje Damjanovo pot, vrne se h klapi, se »divje« zabava, pije, »dela pizdarije«, se smeje, klepeta in pleše brez predaha, pripoveduje žurerske zgodbe, pripoveduje jih še naprej in naprej – in ostane tam, v refleksu, brez spoznanja, prijatelji si čez njegovo glavo še naprej podajajo ključ ženskega stranišča, se mu režijo in ga sprašujejo, ali je »baba ali dec«. To lahko – brez spoznanja, brez zavesti, brez tega ultimativnega momenta emancipacije – poteka v neskončnost. In pri Damjanu se bo zgodba odvrtila še enkrat, morda znova in znova, morda v neskončnost, kajti na koncu romana spet reče: »Ime mi je Damjan. Še enkrat bom povedal, kaj se pravi početi pizdarije, rezati žile za šalo, piti in plesati brez predaha in se družiti z vsemi, od najnižjih do najvišjih. Kaj pomeni garati zdrav ali bolan in si nabirati vsakovrstne izkušnje, od indijskih do slovenskih. Kako se izogibati nespametnih kombinacij za zadevanje, kaktusov, socialnih služb, psihologov in čvekačev, ki se iz samega dolgočasia delajo, da te poslušajo. In vse to na Damjanovi poti.« (ibid: 149)

Avtorica zapusti Damjana v tej njegovi dinamiki, v tej neskončnosti refleksa. Damjan naredi veliko emancipatornih korakov, toda zadnjega, najpomembnejšega, spoznavnega, ne stori. Družbene norme in njihovi učinki pravzaprav niso šli mimo njega. Glede spolne identitete se je zgolj izognil usojenosti ženskega spola tako, da je izbral moškega. To je sicer velik emancipatorni korak, nakazuje na pravico do subjektivne izbire spola, toda Damjan z begom od spolne vloge, ki se razreši v preprosti menjavi spola, vseeno ostaja znotraj družbene matrice. Tratnik vzpostavi razliko med bivanjem kot neskončnim vrtenjem znotraj omejujočih družbenih imperativov ter subjektno emancipacijo, spoznavnim premislekom, ki bi Damjana lahko izvlekel iz toka samouničevalnih konfrontacij s svetom. To Damjanu ne uspe: soočenju s spoznanjem in torej z izvori družbenih konfliktov in svojega nelagodja se izogiba, raje se oprijema malih, individualiziranih, bolj ali manj socialno iznajdljivih dejanj, ki mu sicer pomagajo preživeti iz dneva v dan in nekako prebroditi vnovične in vnovične trke z družbo. Te trke, to družbeno nasilje, ki ga je deležen, prevaja kot samoumevno danost, v kateri se dobro znajde, katere zaplete dobro obvlada, opisuje jih kot zabavne dogodke, četudi gre za dolgo zaporedje samouničevanja. Toda to zaporedje samouničevanja je Damjan sprejel kot življenje, ki ga pač živi – in živel ga bo še naprej, pač po Damjanovo.

Naj pred koncem opozorim še na širši razredni moment romana. Vprašanja spolne in seksualne (ne)umeščenosti namreč niso edina, zaradi katerih je Damjan, kot pogosto ponavlja, »kot v centrifugi«. Tratnik podrobno izriše njegov celostni družbeni položaj, poslužuje se več razrednih označevalcev, kar prispeva h kompleksnosti likov in torej tudi zgodbe same. Damjan stoji na presečišču številnih razrednih konvencij – najprej spola in seksualne usmerjenosti. V ospredju je tudi socialna pozicija: Damjan venomer deli družbo na »gospode« in »klošarje«, »tavisoke« in »tanizke«, sam pa se postavlja med zadnje. Tu sta poklicni status, Damjan včasih

ima službo, včasih pa tudi ne, in izobrazbeni položaj, kjer ima opravljeno le osnovno šolo. Skupek omenjenih razrednih pozicij, ki Damjana temeljno določa in pogojuje njegove poteze, ga uvršča daleč na družbeno obrobje. Pri nas, med bralci, tako skorajda ne sme manjkati resen in poglobljen razmislek o večplastnosti vzrokov za socialno izključenost.

In prav tako ni nepomembno, da se zgodba dogaja v Ljubljani, v Sloveniji, kar univerzalnosti njenega sporočila dodaja posebno, lokalno razsežnost. V Sloveniji že od leta 1984 obstaja lezbično in gejevsko gibanje, ki brez premora in brez prekinitve ustvarja kulturne, umetniške, znanstvene, klubske in civilnodružbene programe in produkcije, v celoti usmerjene v socializacijo ali, bolje rečeno, politizacijo homoseksualnosti oziroma v spopad s homofobijo. V skoraj polnih treh desetletjih se je znotraj gibanja oblikovalo veliko organizacij, več revij, nešteto dogodkov, oblikovali sta se javna, močna in stabilna gejevska in lezbična scena ter skupnost, nastali sta knjižni zbirki Škuc Lambda in Škuc Vizibilija, specializirani za gejevsko in lezbično literaturo, junija vsako leto poteka v Ljubljani Parada gejevskega in lezbičnega ponosa, v jesenskih mesecih pa *Festival gejevskega in lezbičnega filma* in festival *Lezbična četrt*, v ljubljanskem Avtonomnem kulturnem centru Metelkova lahko obiščemo Lezbično knjižnico, gejevski klub Tiffany in lezbični Monokel. Četudi Slovenijo zaznamuje vztrajno zavračanje vsakršne različnosti, je lezbičnemu in gejevskemu gibanju vendarle uspelo v javni, skupni, obči prostor vnesti ključne elemente in vsebine nehomofobne družbe – in jih tam tudi obdržati.

Močan steber gejevskega in lezbičnega gibanja je vseskozi tudi Suzana Tratnik, avtorica romana *Ime mi je Damjan*, pisateljica in publicistka, sicer diplomirana sociologinja in magistra antropologije spolov. V lezbičnem in gejevskem gibanju sodeluje skoraj od samega začetka, leta 1986 je bila med soustanoviteljicami prve lezbične organizacije v vzhodni Evropi, Lezbične sekcije LL, in vse od tlej je njen angažma v gejevskem in lezbičnem aktivizmu nepogrešljiv. In prav tako je izjemen tudi njen avtorski opus: napisala je šest knjižnih zbirk kratkih zgodb (*Pod ničlo*, 1997; *Na svojem dvorišču*, 2003; *Vzporednice*, 2005; *Česa nisem nikoli razumela na vlaku*, 2008; *Dva svetova*, 2009; *Rezervat*, 2012), dva romana (*Ime mi je Damjan*, 2001; *Tretji svet*, 2007), pravljico (*Zafuškana Ganca*, 2010) ter štiri kulturološka dela (*L: Zbornik o lezbičnem gibanju na Slovenskem 1984–1995*, 1996; *Lezbična zgodba: Literarna konstrukcija seksualnosti*, 2004; *Lezbični aktivizem po korakih*, 2013; *Konec strpnosti*, 2013). Dobila je nagrado Prešernovega sklada 2007 za literaturo. In deluje tudi kot prevajalka: prevedla je več ključnih del študijev spolov in seksualnosti, kulturnih študij in literarnih del avtoric, kot so Kate Bornstein, Leslie Feinberg, Judith Butler, Pat Califia, Adrienne Rich, Jackie Kay in številnih drugih. Intelktualna moč Suzane Tratnik je, z eno samo jasno besedo povedano, plemenita: spada med tiste ustvarjalne *persone*, zaradi del katerih je tukajšnji prostor, pogosto zadušen v svoji provincialnosti in onemogočanju prostosti življenjskih izbir, veliko širši in bolj odprt.

Sam roman *Ime mi je Damjan* je prvič izšel leta 2001 pri založbi Škuc. Takoj ob izidu je postal scenski roman, uspešnica na gejevski in lezbični sceni, pozneje ga je prevzela tudi splošna knjižna javnost, tudi gledališka, kajti leta 2002 ga je na odru in v režiji Alena Jelena izvrstno uprizorila Neva Jana Flajs, obeta se njegova filmska izvedba, obenem pa si uspešno utira prevodno pot v svet. Roman ni le odlično napisan, temveč je tudi, naj še enkrat poudarim, izjemno aktualen, saj se ukvarja s prav danes pomembnimi vprašanji: na popoln način izriše eno od poti mladega človeka z družbeno nekonvencionalno spolno identiteto. Na popoln način izpove zgodbo, ki se v zadnjih desetletjih pospešeno artikulira, aktualizira in odpira v javnosti, zgodbo o prisili spolne identitete in individualnih načinih osvobajanja od nje. Damjanovo utemeljeva-

nje lastne identitete je bistvo romana, mi, bralci in bralke, pa držimo za našega junaka pesti in skupaj s Patrickom Califio, transseksualnim aktivistom, upamo, da »mladi ljudje z različnimi spolnimi identitetami ne bodo dovolili, da jih spolna blaznost kulture uniči«.

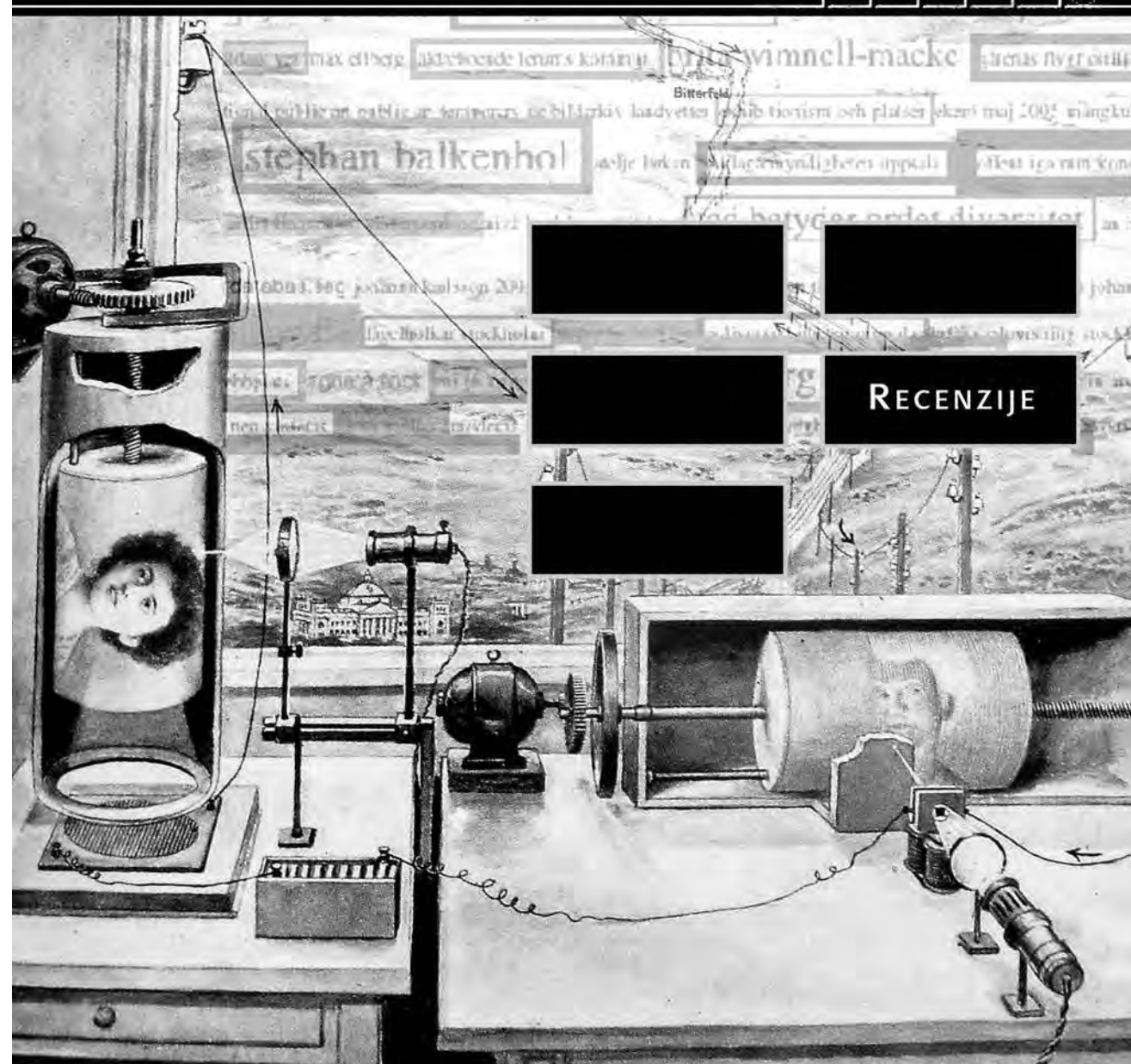

get a report face to face with the police and the
 agency

ded
 lige
 Republic

erratic, trainer

the power of words
 the power of words
 the power of words
 the power of words
 the power of words
 the power of words
 the power of words
 the power of words
 the power of words

Duša na prozacu

BIFO - BERARDI, Franco (2013): *Duša na delu*. Ljubljana: MASKA.

Današnja finančna kriza je razgalila pravi obraz neoliberalnega kapitalizma in na lastni koži smo občutili tragične posledice deregulacije, privatizacije in fleksibilizacije. Povečanje števila brezposelnih, osebnega dolga in ljudi, ki padejo pod prag revščine, ima kot izrazito posledico znatno povečanje števila samomorov in poskusov samomorov ter naglo rast prodaje prozaca in drugih antidepresivov. A nepopravljivi zagovorniki neoliberalnih politik nam zagotavljajo, da so to le začasne posledice krize. Gospodarska rast naj bi blaginjo ponovno prerasdelila in tako bomo lahko ponovno vsi srečno in svobodno sledili lastnim željam. Franco Berardi v knjigi *Duša na delu* uspešno dokazuje, da je prepričanje, da so psihološke patologije zgolj posledica krize, zmotno. Eden največjih prispevkov Berardijeve knjige je namreč razkritje povezave med sistemskimi spremembami kapitalizma od sedemdesetih letih prejšnjega stoletja naprej in razširitvijo psihopatologij. Skozi knjigo nam tako prikazuje, da današnje psihopatologije povzročajo dejstvo, da je kapitalizem poslal dušo na delo, in izjemno izboljšanje informacijske tehnologije.

Z naslovom *Duša na delu* želi Berardi poudariti pomembnost konsekvenc pošiljanja duše na delo. S pojmom duša nima v mislih nič duhovno ločenega od telesa, ampak je zanj

duša »dih, sapa življenja, metafora za energijo, ki iz biološke materije naredi živeče telo.« (str. 23) Duša je torej tisto, kar neko telo zmore. V industrijskem kapitalizmu je bilo telo podrejeno kapitalu, delavec je bil zgolj podaljšek tekočega traku in njegove gibe je narekoval stroj. Delo je bilo izrazito nekvalificirano, zato ni zahtevalo intelektualnega navora delavcev. Tako ni bilo potrebe vpeti dušo v delovni proces, kar ji je dajalo popolno svobodo in možnost, da je bila na delovnem mestu nezadovoljna ter, da je razmišljala o uporu. Želja po uporu je bila močno prisotna, saj je bilo nasilje stroja nad delavcem v industrijskem kapitalizmu vidno, uvedba teylorističnih metod, ki so nenehno zviševale normo, pa je izkoriščanje in nasilje še povečala. Znamenitega leta 1968 so se študenti izrecno borili proti takšnemu nekreativnemu in intelektualno nesposobnemu okolju dela. Zahtevali so več posameznikove svobode, omogočanje lastne kreativnosti ter spodbudno okolje za inovativnost. Njihove zahteve so bile uslišane, z izjemnim razvojem informacijske in mikroelektronskih tehnologije pa je v zahodnem svetu nastal nov delavski razred, ki ga Berardi imenuje kognitariat.

Vpeljava pojma kognitariat je teoretsko zelo pomembna, saj poudarja specifično delavstva današnjega časa, in sicer kognitivno delo. Nove tehnologije so namreč močno spremenile obliko dela, saj »[n]ajprej spremenijo odnos med zasnovano in izvedbo, nato pa še odnos med intelektualno vsebino dela in njegovo manualno izvedbo. Manualno delo načeloma izvršujejo stroji, ki jih upravljajo avtomatično, medtem ko je inovativno delo, torej tisto, ki dejansko ustvarja vrednost, umsko delo.« (str. 89) Telo kognitivnih delavcev je torej izstopilo iz produkcije nove vrednosti, na njegovem mestu pa je sedaj duša kot glavni akter v produkcijskem načinu. Pomembna lastnost kognitivnih delavcev je, da jih žene želja (Berardi poudari, da moremo željo razumeti kot polje, na katerem se bije ideološki boj) po lastni kreativnosti, ki jih spodbuja, da si sami podaljšujejo čas dela. Delovno mesto

je za delavca postalo mesto samorealizacije, ker lahko v njem izkaže vse svoje specifične sposobnosti. Čeprav je delo kognitariata postalo na videz zelo podobno, saj »[v]si človeški terminali, ki sedijo za računalnikom in so povezani z univerzalno napravo za obdelavo podatkov in komunikacijo, fizično opravljajo iste gibe« (str. 90), so po drugi strani njihova znanja, sposobnosti in storitve vse manj medsebojno zamenljiva. Zaradi tega Berardi nadaljuje, da »se visokotehnološki delavci nagibajo k temu, da delo pojmujejo kot najpomembnejšo, najbolj singularno in personalizirano plat njihovega življenja.« (str. 90) Razlog, da kognitivni delavci dajejo tak pomen delu, pa Berardi vidi v tem, da

v medčloveških odnosih, v vsakdanjem življenju, v čustvenem sporazumevanju najdemo vse manj užitka in pomiritve. Posledice te deerotizacije vsakdanjega življenja je investicija želje v delo, ki je pojmovano kot edini kraj narcistične potrditve za posameznika, navajenega dojemati drugega v skladu s pravili konkurenčnosti, torej kot nevarnost, osiromašenje, omejitve, ne pa kot izkušnjo, užitek in obogatitev. Učinek, ki ga je ta pojav v zadnjih desetletjih imel na vsakdanje življenje, bi lahko označili kot splošno desolidarizacijo. Imperativ konkurenčnosti je prevladal pri delu, v komunikaciji ter v kulturi, in sicer preko sistematičnega preoblikovanja drugega v tekmeca in torej sovražnika. (str. 93)

Kognitivni delavec torej v delo vloži svojo dušo, saj je od uspeha na delovnem mestu odvisna njegova samorealizacija. Želja po uspehu, ki je vanj ideološko vcepljena, pa ga sili v nenehno podaljševanje delovnega časa in s tem v vse večjo samoeksploatacijo duše. Kognitivni delavec lahko večino dela opravi doma za računalnikom ter ni vezan na določen kraj in

določen čas. To mu omogoča, hkrati pa ga sili, da »nastavi svoj živčni sistem kot sprejemno napravo, ki je vključena kar največ časa. Tako je skozi ves dan dovzeten za semiotično aktivacijo, ki postane neposredno produktivna le takrat, ko je to nujno.« (str. 102) Takšna zavzetost delavca izčrpa in ga lahko dobesedno spravlja na rob živčnega zloma.

Naslednji koncept, ki ga Berardi vpelje in je pomemben za razumevanje povezave med sistemom in psihopatološkimi motnjami, je semiokapitalizem (semio izvira iz grščine (*semeion*), ki pomeni znak). Berardi pojasnjuje, da je v sodobnem kapitalizmu prisotna oblika proizvodnje, v kateri je vsako dejanje možno zreducirati na podatek, znak. Vstop znakov v ekonomijo pa se kaže v dveh oblikah. Prvič, kot delo, ki nadomešča delo (inteligentni stroji, avtomatizacija, programska produkcija), saj vnos znakov omogoča odvijanje dejavnosti brez mehanskega dela, in drugič, kot delo, ki proizvaja tosvetna pričakovanja in vednosti (finance, marketing, televizija, produkcija mnenj, imaginarijev, mitologij). Nenehni razvoj informacijskih tehnologij pa znake, ki nosijo sporočila, izjemno hitro širi, zaradi česar prihaja do hiperprodukcije informacij. Posameznik je tako nenehno obdan z informacijami in sporočili, ki jih na določeni točki ne more več absorbirati in premisliti. Ta nezmožnost lahko privede do psihopatologije.

Tipična patologija današnje dobe je po Berardijevem mnenju panika. Panika je namreč »občutje, ki nas prevzame, ko se soočimo z neskončnostjo narave in nas ta povsem preplavi, saj v našo zavest nismo zmožni sprejeti neskončnega razpona dražljajev, ki jih svet vzbuja v nas.« (str. 112) Panični torej postanemo, ko smo deležni preveč dražljajev/informacij, ki jih ne moremo sprejeti. Iz tega sklepa ni težko videti problematiko semiokapitalizma, ki nenehno pospešuje tok informacij, dokler jih ni preveč, da bi jih lahko posameznik zaznal. V tekmovalni družbi, ki nenehno hlepi po zmagah in napredku, pa lahko nepoznavanje

informacij pomeni poraz in izločitev. Želja po zmagah prinaša tehnološki napredek in s tem »nenehno pospeševanje ritmov globalnega stroja, nenehna ekspanzija kiberprostora navkljub omejenim zmožnostim obdelave, ki jih imajo posameznikovi možgani glede na kiberčas.« (str. 112) Ekspanzija kiberprostora in informacij pa povzroča, da bo vedno več posameznikov prišlo do točke, ko organizem ne bo več sposoben zdržati preobremenitve. Takrat bo nastopila ali panična kriza, ki lahko privede do kolapsa, ali do odvrnitve organizma od komunikacijskega toka in nenadna psihična demotivacija, se pravi do depresije. Depresiven posameznik noče več investirati energije v samorealizacijo, saj se zave, da ne bo več mogel zdržati napetosti tekmovanja. Nenehna konkurenčnost današnje družbe torej ustvarja patologije, ali kot na prefinjen način zapiše Berardi: »Psihopatologija se rojeva prav tam, kjer apologeti ekonomske konkurenčnosti vidijo nekakšen raj vseh mogočih priložnosti. Že zgolj beseda priložnost je psihopatološka, obenem pa iluzorna. Vsakič ko kak apologet ekonomije uporabi besedo »priložnost«, morate biti pozorni: to pomeni, da se nekdo želi obogatiti z vašim delom.« (str. 114) Berardi tako razgali konkurenčnost, ki jo današnja družba povečuje, saj je vsaka priložnost hkrati izguba nekoga drugega, vsako tekmovanje pa prinaša tudi poražence. Biti poraženec v današnji družbi je za posameznika lahko zelo nevarno.

Kako spremeniti stanje? Berardi v zaključku knjige posveti pozornost današnji finančni krizi, ki jo sicer sam nerad imenuje kriza, saj kriza predpostavlja, da jo je možno rešiti s sistemskimi ukrepi. Berardi na tej točki poda precej pesimističen pogled, kot rešitev za družbo pa predlaga psihoanalizo. Berardi namreč ne verjame več v možnost politične revolucije in se raje fokusira na čas, ko bo nenačrtovano vzniknila kulturna revolucija, saj bodo morali posamezniki za preživetje izstopiti iz kapitalističnega sistema in vzpostaviti bolj solidarnostno in zmerno naravnano družbo. Takrat se bodo

ljudje »počutili obupano, depresivno in panično, ker se ne bodo znali soočiti z ekonomijo, ki bo nastopila po modelu rasti, in ker bodo pogrešali svoje razblinjajoče se moderne identitete« (str. 224), naša kulturna naloga pa bo, da s psihoanalizo zdravimo njihovo norost in njihovo trpljenje. Ena glavnih stvari, ki jo bo morala družba redefinirati, je pojem bogastva. Pojem, ki ga sedaj prevladujoče istovetimo s kupno močjo, bomo morali opustiti, na njegovo mesto pa postaviti razumevanje, da »bogat ni tisti, ki poseduje mnogo reči, temveč tisti, ki razpolaga s časom, da lahko uživa v vsem, kar narava in medčloveško sodelovanje dajeta na voljo vsakomur.« (str. 171)

Berardi torej predlaga psihoanalizo, saj ne verjame v možnost političnega upora. Prvi razlog je vsekakor nezmožnost povezovanja delavskega razreda. Delavski razred sicer, kot poudarja, ni izginil, »toda delo se ne more več sestaviti nazaj [*ricomporsi*] kot družbeni razred, kajti globalizacija in prekarizacija trga dela sta onemogočili kontinuiteto solidarnosti med delavci.« (str. 14) Ponovna politična sestava delovne sile, ki omogoča delavcem boj za svoje pravice, je torej z globalizacijo in prekarizacijo onemogočena. Tudi gibanjem, ki so sicer ustvarila zavest prekamnosti, ni uspelo organizirati prekarcev. Drugi razlog je hitrost. V industrijskem kapitalizmu se je razredni boj odvijal na terenu tovarne in hitrost komunikacije med delavci je omogočala premagovanje struktur nadzora, kar je kapitaliste postavilo v kot. Z razvojem tehnologij si je kapital prisvojil sposobnost hitre deterritorializacije, kar onemogoča upor, saj lahko kapitalist po hitrem postopku preseli produkcijo drugam. Berardi vidi v deterritorializaciji nadvlade in moči tudi enega glavnih razlogov za neuspeh gibanja Occupy. Na predavanju, ki ga je imel ob izidu knjige v Ljubljani, je poudaril, da z uničenjem banke ne bomo dosegli ničesar, saj se finančni kapital nahaja drugje. Naš sovražnik je torej skrit in neviden, deloma se nahaja v vseh institucijah moči, hkrati pa ni skoncentriran v nobeni

izmed njih.

Kljub načelnemu strinjanju s spremembami, ki otežujejo razredni boj, pa se moram na tem mestu distancirati od Berardijevega pesimističnega pogleda, saj verjamem, da lahko gibanja, kot je bilo Occupy, prinesejo določene uspehe. Sama praksa upora nas namreč vključi v socialno skupino, v kateri spoznavamo podobno misleče, s katerimi lahko gradimo nove, veliko pravičnejše prakse delovanja vsaj na lokalnih ravneh. Sam upor pa lahko deluje tudi kot budnica za vse zaspane misli vsakodnevne rutine. Kaže nam, da se je mogoče upreti, da lahko mislimo onkraj sistema, v katerem živimo, ter da je drugačen sistem mogoč. Čeprav se z materialnim bojem ne moremo boriti proti deteritorializirani instituciji moči, imajo slednje vsaj »materialne zapuščine« in napad nanje ima simboličen pomen. Boljši svet pa ni mogoč le z revolucijo, saj lahko izboljšave v vsakdanjem življenju prinesejo tudi določene majhne zmage. Skrajšanje delovnega časa in večja participacija oziroma soupravljanje delavcev v podjetjih sta na primer ukrepa, ki sta mogoča tudi znotraj sistema in ki lahko prineseta zavedanje dejanske moči delavskega razreda. In če sledimo Berardijevi definiciji, da je čas bogastvo, lahko delavce skrajšanje delovnega časa obogati, saj ga bodo lahko preživeli po lastnih željah.

Feministični diskurzi nakupovanja

**KOCH, Shelley L.: *A Theory of Grocery Shopping: Food, Choice and Conflict*.
New York: Bloomsbury Academic. 144
str.**

Hrana je eno najbolj osnovnih in neizogibnih človeških potreb, saj brez nje ne moremo preživeti. Proces prehranjevanja poteka na vsakodnevni ravni, saj je hrana izredno pomemben faktor, ki ni sam gorivo za delovanje človekovega organizma, temveč pripomore tudi k vzdrževanju zdravja. Zaradi tega smo nenehno podvrženi sprejemanju odločitev kaj, kje in kako hrano kupiti ter jo dostaviti domov. Sam proces oskrbe s hrano se začne na polju ali v hlevu in svojo pot nadaljuje v živilskopredelovalnem obratu, na tržnici ali v trgovini ter se sklene v domači shrambi ali hladilniku. Nakupovanje živil je tako pogosto prezrt del zgodbe o tem, kako pride hrana iz trgovin ali tržnic na našo mizo.

V knjigi *Theory of Grocery Shopping: Food, Choice and Conflict* (Teorija nakupovanja živil: Hrana, izbira in navzkrižje) Shelley L. Koch predstavi teorijo nakupovanja živil ter odpre vpogled v proces poti hrane iz trgovin v naše domove. Z analizo intervjujev potrošnikov raziskuje družbeno organizacijo nakupov in

proces nakupovalnih praks. Fokus raziskovanja je osredinjen na trg Združenih držav Amerike, v njem pa želi zajeti premalo teoretizirane vidike nakupov ter podvomiti v predpostavko suverenosti potrošnikov. Avtorica osnuje tri različne diskurze, preko katerih analizira sistem potrošnje in s tem zagotavlja vpogled v nasprotujoča si sporočila, ki oblikujejo potrošnikovo preskrbo gospodinjestev z živili, ter v podrobnosti, kako se potrošniki na ta sporočila odzivajo. Kljub akademskemu izrazoslovju je sporočilnost napisanega jasna in razumljiva, zaradi česar je knjiga dostopnejša tudi širši populaciji.

V uvodnem delu avtorica poda dva primera, ki ponazarjata novodobno obsedenost s hrano in načini prehranjevanja. V to problematiko se danes vključujejo tako politiki kot novinarji, strokovnjaki na področju prehranjevanja, medijske zvezde in priznani kuharji, saj se v ZDA družba srečuje z dvema nasprotujočima si problemoma, debelostjo na eni strani in lakoto na drugi. Prvi primer je kampanja proti debelosti z naslovom *Let's Move: America's Move to Raise a Healthier Generation of Kids* (Premaknimo se: Ameriško gibanje za povečanje zdrave generacije otrok), v katero se je vključila tudi Michele Obama, ki promovira spremembe prehranjevalnih navad z uvajanjem petih obrokov zelenjave in sadja na dan. Kot drugi primer avtorica navaja britanskega kuharja Jamieja Oliverja, ki matere uči, kako skuhati in postreči zdravo hrano svojim otrokom. Avtorica je do teh dveh pristopov promoviranja zdrave prehrane kritična, saj pravi, da promotorji ne vidijo dela, ki je vloženo v nabavo in pripravo zdravih obrokov, kot tudi ne problema neozaveščenosti ter finančne nezmožnosti mater za tak način prehranjevanja.

Po prvotnem opisu knjige, avtorica nadaljuje z dvema poglavjema: *The Economic and Social Context of Grocery Shopping* (Ekonomski in socialni kontekst nakupov živil) in *The work of Grocery Shopping* (Delo nakupovanja živil), kjer svojo raziskavo umesti v kontekst neplačanega ženskega dela, ki po

mnenju avtorice predstavlja širši družbeni problem. Nakupovanje živil ali delo izbiranja in nakupovanja hrane za gospodinjstvo predstavlja velik del neplačanega dela, ki ga avtorica pripisuje ženskam, predvsem materam. To delo ne vključuje samo časa in energije, ki ga ženske porabijo za nakupovanje živil, temveč tudi načrtovanje obrokov in usklajevanje družinskega proračuna. Novodobni trendi na področju prehranjevanja promovirajo nakupovanje in uživanje sezonske, sveže ter lokalno pridelane hrane, ki naj bi jo pripravili in zaužili v udobju našega doma. Zavedati se moramo, da je taka hrana dostopna le peščici ljudi, tistim, ki imajo dovolj visok ekonomski standard, da si jo lahko privoščijo, ter tistim, ki imajo čas, da si jo lahko pripravijo. Tako so matere po mnenju avtorice postavljene v nezavidljiv položaj, saj so pod nenehnim pritiskom usklajevanja finančnih sredstev, skrbi za otroke in priprave zdravih obrokov. Pri tem je treba poudariti (kar avtorica skozi citate intervjujev tudi odlično stori), da kljub temu da velja nakupovanje živil za žensko delo, ženske same to vlogo vestno reproducirajo. Velika večina intervjuvanih žensk namreč poudarja, da so možje/partnerji nespretni pri kupovanju hrane, saj kupujejo napačne proizvode, nezdravo hrano in zanjo prekomerno zapravijo, saj niso veščiji strategij, ki bi jim omogočale racionalnejše nakupovanje. Torej so ženske tiste, ki menijo, da najbolje obvladajo nakupovanje in s tem sklenejo začarani krog.

Ker je malo znanega o tem, kako različne institucije oblikujejo nakupovalno izkušnjo, Koch uporabi institucionalni etnografski pristop, preko katerega oblikuje tri ločene diskurze, obravnavane v posamičnem poglavju. V poglavju *Shopping and the Nutrition Discourse* (Nakupovalni in prehranski diskurz) poda primere, osnovane na besedilnem diskurzu in pokaže, kako ti diskurzi različno vplivajo na izbiro potrošnikov delavskega in srednjega razreda. Avtorica poskuša pokazati, kako potrošniška pismenost in institucije z ohranjanjem določenih informacij, vplivajo

na nakupne odločitve. Z analizo informacij o hranilni vrednosti prikaže, kako se priporočila prenašajo na potrošnike tako, da spodbujajo nakup bolj zdrave prehrane. Potrošniki tako iščejo alternative visoko kaloričnim izdelkom in izdelkom z visoko nasičenimi maščobami, ter jih zamenjujejo s hrano bogato z vitamini in minerali. Preko intervjujev in citatov avtorica opomni, da so potrošniki srednjega razreda veliko bolj naklonjeni spremembam kot potrošniki delavskega razreda. Seveda pri potrošnikih delavskega razreda jedro problema ni v njihovi neozaveščenosti o zdravi prehrani, temveč v mesečnem proračunu za hrano.

To je tudi glavna teza četrtega poglavja z naslovom *The Efficient Housewife Discourse* (Diskurz 'učinkovitih gospodinj'), v katerem se avtorica osredini na upravljanje gospodinjstva, pri čemer poudari predvsem načrtovanje obrokov ter proračuna. To je vse prej kot enostavno, saj so po mnenju avtorice, ženske ujete v nerealistična pričakovanja, po katerih bi morale biti kot potrošnice čim bolj učinkovite, kljub pomanjkanju časa za načrtovanje, nakupovanje in pripravo hrane, saj je večina zaposlena za polovični ali polni delovni čas. Pri tem si pomagajo na različne načine, kot je kupovanje na razprodajah, uporabo kuponov ter tedenskim načrtovanjem menijev. Koch opozarja, da s takim ravnanjem uspejo privarčevati nekaj denarja, kar pa ne drži za čas, ki ga pri tem porabijo. Avtorica tu analizira različne vrste gospodinjstev glede na njihovo ekonomsko moč in ugotovi, da sta čas in denar pri nakupovanju v sorazmerni korelaciji, saj več prihodkov načeloma pomeni več časa za kupovanje. Zaključí, da so po mnenju prodajalcev učinkoviti tisti potrošniki, ki zapravijo večino denarja v eni trgovini, saj zaradi pomanjkanja časa in denarja nakupujejo več naenkrat.

V poglavju *The Consumer Control Discourse* (Diskurz 'nadzora potrošnikov') avtorica obravnava opis dela prodajalcev (poslovdij) in dobaviteljev, ki odločajo o tem kje, kako in na kakšen način bodo promovirali izdelek, da

bo kupcu viden (in ga poskušali prepričati, kaj je to, kar želi kupiti) in dostopen. S pomočjo nagrajevanja kupcev (v obliki kuponov, popustov, točk ter drugih denarnih ugodnosti) prodajalci pridobivajo zvestobo potrošnikov, s tem pa določajo strateško promocijsko prikazovanje izdelkov in njihovo mesto na nakupovalnih policah. Avtorica opozarja, da bo čez nekaj let, glede na razširjenost takih praks, potrošnikova neodvisnost le še fikcija. Kot enega od razlogov navaja nakup izdelkov, ki jih ne potrebujemo, saj prodajalci preko skrbno izbranih artiklov, ki so postavljeni na točno določenih mestih, dosegajo prav to. Ves čas opozarja, da so proizvajalci tisti, ki določajo, kateri izdelki se bodo trenutno prodajali, saj z zakupovanjem prostora na policah, oglaševanjem in zaposlovanjem promotorjev ustvarjajo trende, preko katerih prisilijo potrošnike v nakup njihovega izdelka.

Veliko marketinških strategij, ki jih omenja avtorica, spodbuja impulzivno nakupovanje, kar vodi v paradoks s prehranskim diskurzom in diskurzom učinkovitosti potrošnika. Če predpostavljamo, da so manipulacije proizvajalcev in trgovcev že tako močne, da smo (skoraj) izgubili sposobnost nevtralnega odločanja nakupa izdelkov, povsem negiramo diskurz učinkovitosti. Tega se zaveda tudi avtorica, saj v šestem poglavju odlično povzame problematiko protislovji, ki se porajajo znotraj treh diskurzov, ki jih predhodno vzpostavi. Sam diskurz učinkovitosti lahko postavimo tudi kot opozicijo prehranskemu diskurzu, saj kot pravi avtorica, »učinkovito nakupovanje še ni nujno zdravo« (str. 108). Kot sem že omenila, zdravo prehranjevanje ne zahteva le posameznika, ki si tako hrano lahko privoščiči, temveč tudi posameznika, ki ima čas, da si to hrano ustrezno pripravi. V šestem poglavju z naslovom *Competing Discourses and the Work of Food Shopping* (Konkurenčni diskurzi in delo nakupovanja hrane) avtorica reflektira napisano ter skozi podpoglavja izpostavi glavne teze knjige in probleme, na katere je naletela med raziskavo.

Kljub temu, da avtorica knjigo zaključiči tako, da bralca opomni na določene pomanjkljivosti raziskave, je skozi celotno knjigo čutiti feministični diskurz, ki ga avtorica kot takega posebej ne izpostavi. Z začetno analizo gospodinjstev, v kateri pokaže, da še vedno najmanj 65 odstotkov nakupovanj živil opravijo ženske (str. 14), avtorica svojo raziskavo usmeri izključno nanje in preko strukturiranih intervjujev oblikuje analizo nakupovanja živil. Raziskava je osredotočena na ženske iz različnih družbenih razredov, vendar so vse matere (poročene, samohranilke, itd.). Tako avtorica izpusti dobršen del ženske (samske, v homoseksualnem razmerju, itd.) in moške populacije, ki bi morda pripeljala raziskavo do drugačnih rezultatov, diskurzov ter načinov nakupovanja.

Če zaključim, knjiga na področju sociologije hrane in spola vpeljuje nove vidike in diskurze, preko katerih nam omogoča nov vpogled v sistem nakupovanja hrane in osvetljuje družbene probleme, ki jih zelo radi spregledamo. Gre za eno tistih knjig, ki bralca in bralko na koncu ne pusti ravnodušne/ga, saj z odpiranjem novih diskurzov, ki so si med seboj nasprotujoči, odpira nove razmisleke in vzpostavlja prepotrebno povezavo do knjig, ki se osredinjajo na vidike prehranske verige.

Jure Plaskan

Spletna zabloda: Temna stran internetne svobode

MOZOROV, Evgeny (2011): *The Net Delusion: Dark Side of the Internet Freedom*. New York: Public Affairs, Perseus Books Group

Svetovni splet je v zadnjih desetletjih postal del našega vsakdanjika. Spreminja se naš način komuniciranja, spremenil se je način pridobivanja vseh vrst informacij, obenem je teh informacij čedalje več. Ta premik spremljajo debate o družbenih posledicah novih tehnologij, pri čemer se pogledi avtorjev, podobno kot pri marsikateri tehnološki pridobitvi v preteklosti, gibljejo od bolj skeptičnih do takšnih, ki v njih vidijo velik potencial. Tako je tudi internet obveljal za pomembno orodje v boju za človekove pravice, svobodo in demokracijo. Tak pogled je pridobil na veljavi tudi na področju javnega političnega odločanja.

Evgeny Morozov, beloruski avtor in nekaj let gostujoči raziskovalec na univerzi Stanford, je v svoji prvi knjigi *The Net Delusion: The Dark Side of Internet Freedom* do takšnega pogleda skeptičen in tudi precej ciničen. Opozarja,

da se je treba, če hočemo izkoristiti potencialne interneta, znebiti utopičnega pogleda, ki ga imenuje »kiber-utopizem«. Izraz označuje optimistične domneve o potencialih interneta, ob bok pa mu avtor postavi »internetno-centrični« pogled, ki gleda na politične in družbene spremembe skozi to utopično vizijo interneta. Knjiga tako predvsem opozarja pred takšnim samozadostnim pogledi, napakami te ideologije in potencialnimi nevarnostmi, v kolikor na podlagi teh idej nastajajo politične odločitve. To imenuje *the net delusion*, ali zablodo interneta.

Morozov se s knjigo postavi nasproti avtorjem kot sta Clay Shirky (med drugim avtor knjige *Cognitive Surplus*) ali Jeff Jarvis (pisec bloga *buzzmachine.com* in avtor knjige *What Would Google Do*), a se njegova kritika manj navezuje nanje in bolj na specifične primere tega pogleda in na napake, ki si jih pod njihovim vplivom privoščijo predvsem zahodne velesile. Po njegovem mnenju gre predvsem za zelo napačno razumevanje narave in potenciala interneta kot tudi za preveč poenostavljeno gledanje na represivne režime in na dogodke, ki so v preteklosti v teh državah pripeljali do napredka pri človeških pravic ter demokraciji. Konkretno Morozov navede govor Hillary Clinton o svobodi interneta januarja 2010, ko je govorila o protestih v Iranu po volitvah leta 2009. V njem je primerjala obdobje hladne vojne in današnje avtoritarne države, disidente v Sovjetski zvezi in »bloggerje« ter »tviteraše« v Iranu, izhajala pa je iz domneve, da bo internet s pomočjo večjega dostopa do informacij hitreje zagotovil varnost in človekove pravice, v kolikor lahko zagotovimo, da bodo to tehnologijo uporabljali »pravi« ljudje (str. 34–35).

Morozov je zelo ciničen do takšnih vzporednic – zgrešeno se mu zdi mišljenje, da je bil za propade avtoritarnih režimov najbolj ključen lažji dostop do informacij (o krutostih in ostalih napakah režimov, poročanje o bolj »humanem demokratičnem svetu«, o napredkih v znanosti, itd.), ki naj bi po mnenju utopistov prebivalce spodbudil k večji politični aktivnosti. Nasprotno

in upravičeno meni, da gre za preveč poenostavljen vidik ter da so bili pri propadu teh sistemov verjetno bolj pomembni strukturni in zgodovinski razlogi. Kot dodaten argument navaja Stephena Kotkina, ki meni, da v osemdesetih letih vzhodnoevropske države niso poznale kritične civilne družbe, oziroma je ta nastala šele kot posledica propadanja režimov (str. 52). Toda razmere v Evropi ob koncu hladne vojne ter v današnjem Iranu so primerljive kvečjem v površnem poročanju, napihovanju všečnih dejavnikov (npr. označevanje iranskih protestov kot »Twitter revolucijo«) in po drugi strani zanemarjanju veliko bolj pomembnih vidikov. Nesmotno je napovedovati prihodnost demokracije in napredka človekovih pravic, če ne poznamo vseh dejavnikov, prav tako pa samo iz preteklih izkušenj težko rečemo, kakšno vlogo lahko internet pri tem sploh igra. Morozov svoje skepse ne utemeljuje samo na pomanjkljivem poročanju o celostnem dogajanju na Zhodu, pač pa se ponovno osredini na primere, ki kažejo na to, da informacijska tehnologija skriva v sebi vsaj toliko pasti kot potencialov.

Od bolj »optimističnih« avtorjev, kot sta npr. omenjena Shirky in Jarvis, se Morozov najbolj ključno razhaja prav pri ocenjevanju potenciala interneta, sploh v pogledu na obilje informacij, ki jih prinaša internet in ostala informacijska tehnologija. Shirky je želel z besedno zvezo *cognitive surplus* pokazati, kako se lahko presežek prostega časa in zmožnost ljudi z novo tehnologijo in obiljem informacij pretvori v produktivno in družbi koristno dejavnost. Morozov po drugi strani meni, da lahko presežek informacij pomeni prav takšno nevarnost, kot njihovo pomanjkanje. Takole pravi: »Upanje, da bo samo z odprtjem vseh omrežij in naložitvijo vseh dokumentov postal prehod v demokracijo lažji ali bolj verjeten, je zgolj iluzija. Če nas je žalostna izkušnja devetdesetih česa naučila, je to, da uspešni prehodi potrebujejo močno državo in urejeno javno življenje.« (str. 274)

Internet po mnenju Morozova ogroža oboje.

Želja po zabavi in kratkočasenju naj bi namreč vedno premagala željo po političnem udeleževanju, kar se na internetu, kjer je možnosti za zabavo pravzaprav neskončno, samo še potenciira. V primeru Irana, ko je bil svet prek Twitterja opozorjen na proteste po predsedniških volitvah v državi, je dogajanje postalo drugotnega pomena ob novici o smrti Michaela Jacksona, ki je po številu objav krepko prehitela dogajanje v Iranu (str. 66). A želja po zabavi ni omejena na zahodne kapitalistične države, Morozov na primer omeni, da se pri poročanju o spletni aktivnosti iz »represivnih« držav rado izpusti dejstvo, da je blogerjev, ki pišejo o pornografiji ali glasbi, bistveno več kot tistih, ki pišejo o boju za demokracijo, svobodo, ipd. (str. 269)

Problematično je tudi, ker se pojem »demokracije« povezuje s potrošniškim, k zabavi usmerjenim življenjem. Morozov se tako sprašuje, ali protestniki morda težijo le k »bolje vodenemu potrošništvu«. Naniza primer Vzhodne Nemčije (NDR), katere prebivalci niso izstopali v politični aktivnosti, čeprav so imeli dostop do zahodne televizije in s tem večje količine »informacij« (vsaj v primerjavi z ostalimi komunističnimi državami). Še več, zaradi tega so bili do neke mere celo bolj zadovoljni z režimom (str. 62–63). Morozov navede še nekaj podobnih primerov, ki jih podkrepi s konkretnimi številkami, a vseeno gre pri tem nekoliko predaleč. Namreč, čeprav je internet prinesel ogromno novih možnosti za eskapizem, to še ne pomeni, da je najbolj ključno jedro politično angažiranih protestnikov zaradi tega bolj apatičnih. Zanje bo internet omogočal lažje povezovanje in širjenje informacij o njihovih ciljih, itd.

Prav možnost hitrejše in lažje mobilizacije s pomočjo svetovnega spleta, je eden od potencialov, ki ga prizna tudi Morozov, a tudi pri tem se mu poraja vprašanje – kako zavzete so sploh lahko množice, ki so se zbrale prek nekega spletnega omrežja? Ali tovrstni aktivizem lahko deluje na dolgi rok? Ljudje, ki sodelujejo v njem, mnogokrat nimajo dobrega

razumevanja situacije. Morozov se nasloni na eksistencialistično filozofijo Kierkegaarda (sicer še iz časa množične industrializacije in širjenja javne sfere) – ob tako raznolikih možnostih in virih informacij se ljudje zanimajo za več stvari, a jim obenem manjka poglobljenega zanimanja in razumevanja določene problematike. Napredek tehnologije pomeni tudi to, da je aktivistična dejavnost danes v nekaterih pogledih lažja, lahko smo tako rekoč »revolucionarji s kavča«. Torej, čeprav internet prinaša možnost za hitrejšo in bolj učinkovito mobilizacijo in organizacijo protestov, to še ne pomeni tudi končnega uspeha. V nekaterih primerih lahko celo škoduje aktivističnim dejavnostim in organiziranju gibanj.

Morozov omenja še eno dejstvo: internet sam po sebi preprosto ne predstavlja demokratičnih vrednot. Potencial interneta tako lahko izkoriščajo tudi skupine, ki s koncepti kot so demokracija ali univerzalne človekove pravice, nimajo veliko skupnega. Tako so v porastu razne ekstremistične skupine, oživljajo se stare prakse, za katere se je na zahodu verjelo, da so stvar preteklosti. Prav tako lahko internet v svoj prid zelo učinkovito izrabljajo avtoritarni režimi. Po eni strani ga uporabijo kot učinkovito orodje za širjenje propagande, po drugi strani pa tudi cenzura ni težje izvedljiva, saj napredek tehnologije prinaša tudi kreativnejše načine nadzora nad spletnimi uporabniki. Pri tem ne gre več le za blokiranje spletnih strani, temveč za podrobno sledenje aktivnostim uporabnikov. Za delo, ki ga je v preteklosti morala opravljati tajna policija, danes zadostuje internet, ki je lahko še učinkovitejši vir informacij o posameznikih. Pomemben je še en avtorjev poudarek in sicer, da se lahko boju proti disidentom na različne načine pridružijo tudi povsem navadni ljudje – od poročanja o (prepovedanih) aktivnosti do napadov na njihove spletne strani.

Rdeča nit Morozovega razmišljanja v knjigi je njegova kritika zgrešenega in pogosto dvočlunega odnosa zahoda in zahodne politike do avtoritarnih držav ter njihovih državljanov, ki

naj bi jih podpiral pri njihovem boju za pravice. Ne pozabimo, da v Iranu zaradi sankcij državljanji niso smeli uporabljati nekaterih osnovnih programov (brskalniki Chrome, Skype, itd.). Tudi t. i. »Twitter revolucija« je bila zaradi tega pravzaprav ilegalna. A tu se dvočlunost zahoda šele začne. Na splošno ameriška spletna podjetja (Facebook, Google, Twitter) ne morejo biti zgled spletne svobode ali demokracije, saj vse prepogosto ravnajo v nasprotju tudi z lastnimi prepričanji, se poslužujejo regulacije vsebin, marsikatera spletna stran postaja vse manj anonimna. Dejstvo je, in v tej točki se je treba strinjati z avtorjem, da so zasebna podjetja kot je Facebook, prvenstveno usmerjena k dobičku in ne zastopanju določene moralne držbe. Poleg tega so preveč povezana s političnimi elitami, kar zbuja skepso tujih vlad do teh storitev in povzroča, da na tem področju ustanavljajo lastno tehnologijo. S tem »prizadevanja« zahoda postanejo kontraproduktivna. Vseeno se je treba zavedati, da bo določena regulacija interneta vedno potrebna in da je težko postaviti mejo med tem, kaj je sprejemljivo in kaj ne. Težava zahodnih držav je, da se obnašajo kontradiktorno. Pri tej kritiki je Morozovu težko oporekati. Imajo zahodne države, sploh po škandalih Ameriške agencije za varnost (NSA) zaradi nezakonitega pridobivanja podatkov o uporabnikih, pravico moraliziranja, kaj šele vmešavanja v zadeve drugih držav?

Morozov že v uvodu pove, da je treba, če hočemo moč interneta izkoristiti v svoj prid, poznati tako njegove prednosti kot slabosti in domisliti ukrepe, ki se bodo skladali s konteksti družb in prepoznali kompleksnost odnosa med internetom in zunanjepolitičnim odločanjem. To se ne bo zgodilo, če se zahodne države ne bodo začele zavedati napak v svoji notranji in zunanji politiki. Opustiti je treba poenostavljene poglede in neposrečene primerjave, ki povzročijo, da na politične težave gledamo kot na težave, ki jih je mogoče reševati s tehnologijo. Prav tako Morozov meni, da je treba spremeniti pogled na informacijsko teh-

nologijo kot apolitično. Zahod se mora zavedati, da bodo ameriška podjetja vedno pristranska, ne glede na njihova prepričanja.

Morozov zaključí zelo zdravorazumsko, a v skladu s svojimi argumenti. »Internetna svoboda« je nejasen in dvoumen koncept, zato interneta ne smemo preprosto dojemati kot sredstva, ki bo pripomoglo k napredku človekovih pravic, ampak mora biti predvsem zaveznik pri doseganju zelenih političnih in družbenih ciljev, pri čemer je ključno predvsem uporabiti razum. Takšen zaključek sicer ni najbolj v pomoč tistim, ki ustvarjajo politiko (navsezadnje je kritika v knjigi v največji meri namenjena njim), a ima Morozov dobre argumente. Težava je prej v tem, ker se osredotoča in kritizira predvsem posamezne utopiste in njihove izjave ter zmote. Res je, da gre za vplivne ljudi (kot je Hillary Clinton). Vendar pa gre Morozov ponekod predaleč, zlasti pri stvareh, ki jih težko imamo za negativno posledico interneta. Tako preveč poudarja, kako je eskapizem glavni stranski produkt interneta, čeprav vsaj posredno prizna, da to ni nujno ovira za nastajanje in povezovanje močnih in vplivnih skupin – a sam pri tem vidi predvsem nedemokratske in ekstremistične. Težko se je strinjati tudi s tem, da večji pretok informacij lahko povzroči več negativnega. Res je, da lahko o nas kdorkoli izve več kot kadarkoli v zgodovini zaradi udejstvovanja na spletu, a obenem enako velja tudi za oblasti (pri čemer ne mislim samo na represivne režime), zaradi česar se nahajamo v razmerah, ki jih zgodovina ne pozna. Vsekakor pa se je mogoče strinjati z Morozovom, ko pravi, da vse to prihaja z določeno ceno.